



ڳالهيون منهنجي سند جون

سيد حسام الدين راشدي
غلام محمد لاڳو

سنڌي ادبي بورڊ



ڳالهيون منهنجي سنڌ جون

(مقالا، تقريرون، خط ۽ انٽرويو)

سيد حسام الدين راشدي

مرتب:

غلام محمد لاکو



سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2007ع

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

چاپو پهريون	سال 1992ع	تعداد ٻه هزار
چاپو ٻيو	سال 2007ع	تعداد هڪ هزار

قيمت: ٻه سؤ رپيا

[Price Rs. 200_00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022_2633679, Fax: 022_2771602)

Email Address: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com

هيءُ ڪتاب سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي ۾ ڇپيو ۽ اعجاز احمد منگي، سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

فهرست

7 چپائيندڙ پاران

9 مقدمو

(الف) مقالا، تقريرون ۽ خط

1. مغل شاهي زماني ۾ هندن جي فارسي تعليم 31
2. غلام شاه راشدي 38
3. فتاوي عالمگيريءَ جا ٻه سنڌي مؤلف ۽ سندن بزرگ 49
4. سنڌ جي تاريخ جا ماخذ 62
5. مرزا شاه حسين ارغون 71
6. سنڌ ۽ ايران جا لاڳاپا 77
7. مير علي شير 'قانع' ٿٽوي 115
8. قاهره ميوزم ۾ چند گهڙيون 120
9. مولانا محمد شفيع لاهوري 129
10. سنڌي ٻوليءَ کي للڪار 145
11. سلطان محمود بکري ۽ شاه طهماسب صفويءَ
جا لاڳاپا 148
12. سنڌ جا تاريخي ۽ سياسي خط 162
13. منهنجو علمي ۽ فڪري سفر 175
14. فردوسي ۽ شاه نامي جو سنڌ تي اثر 178
15. اصفهان جي هڪ يادگار شام 210
16. فقير عبدالغفور 222
17. سچل سارو سچ 226
18. هڪ يادگار تقرير 235

19. سچل کان پوءِ 243
20. چار خُط 253
- (ب) پيش لفظ، مهاڳ**
1. تعارف 259
2. گذارش 262
3. شاه جو پيغام 268
4. ٻه اکر 271
5. پيش لفظ 273
6. حقيقت حال 282
7. ديباچو 286
8. مهاڳ 292
- (ت) انٽرويو**
1. خصوصي ملاقات 301
2. پير حسام الدين راشديءَ کان انٽرويو 311
3. اروڙ جي مٽيءَ جي سڳند 319
4. پير حسام الدين راشديءَ سان هڪ ڀيرو انٽرويو 338
5. سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبو 367

چپائيندڙ پاران

ڪتاب ”گالهيون منهنجي سنڌ جون“، سيد حسام الدين راشديءَ جي مقالن، تقريرن، خطن، انٽرويو ۽ مختلف ڪتابن تي لکيل مهاڳن تي جڙيل آهي. بورڊ پاران سيد حسام الدين راشديءَ جي پنجويهين ورسيءَ (1- اپريل 2007ع) تي هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي جي پڌرائي، اصل ۾ سنڌ جي هڪ تاريخ دان، عالم ۽ ڏاهي جي اُمله پورهئي جي پڌرائي آهي. هن ڪتاب جي مواد جي سهيڙ ۽ نئين مواد حاصل ڪرڻ لاءِ بنيادي ڪم سنڌ جي نامياري تاريخدان محترم ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جو ڪيل آهي، موجوده ڇاپي ۾ واڌارن ۽ سڌارن سان سموري سؤ سنوار سؤ ڪتاب لاءِ مهاڳ نئين سر لکي ڏيڻ وارو اهم ڪم به ڊاڪٽر غلام محمد لاکي صاحب جو ڪيل آهي.

هن ڪتاب جا سمورا موضوع سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جو هڪ ڀرپور جائزو پيش ڪن ٿا. ان لحاظ سان هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي جي پڌرائي منهنجي ايامڪاري ۾ ٿيڻ تي فخر محسوس ڪريان ٿو. اميد آهي ته هي پورهيو سنڌ جي تاريخ ۽ ادب سان چاهه رکندڙن وٽ مان لهندو.

اعجاز احمد منگي

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

ڇنڇر ۴- ربيع الاول ۱۴۲۸ھ

بمطابق 24- مارچ 2007ع

مقدمو

(ٻيو ڇاپو)

سال 1972ع ۾ مون وڌيڪ تعليم لاءِ گورنمينٽ ڪاليج نواب شاھ ۾ داخلا ورتي. اهو سال سنڌ جي جديد تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. موري جو عبدالرزاق سومرو حيدرآباد ۾ شهيد ٿيو. ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت نئين دستور جي تياري ڪئي. سنڌي زبان جو بل سنڌ اسيمبليءَ پاس ڪيو. سنڌ اندر زبان جي مسئلي تي پهريون ڀيرو زبردست چڪتاڻ پيدا ٿي. ان طرح ڪيئي ٻيا ننڍا ننڍا مگر اهم واقعا ٿي گذريا. ان صورتحال ۾ سوين رسالا، مخزنون ۽ ڪتابي سلسلا نڪري نروار ٿيا. سنڌ اندر موجود ان زبردست بي چيني ۽ پڻ نئين سجاڳيءَ جي پس منظر ۾، مون پنهنجي دوست غلام علي باگاڻيءَ جي صحبت ۾ ادب پڙهڻ شروع ڪيو. ان ريت سنڌي ساهت پڙهندي، رسالا ميٽرندي ۽ ڪتاب گڏ ڪندي، منهنجي ذهن کي هميشه لڳي ۽ آهستي آهستي سنڌ شناسيءَ (Sindhological Studies) طرف توجهه ويو. جو اڄ سوڌو برقرار ۽ جاري آهي!

سنڌ شناسيءَ جي ان ابتدائي مرحلي وقت، جن اديبن، عالمن ۽ محققن سان شناسائي پيدا ٿي، بلڪ دلي ۽ روحاني سلسلو قائم ٿيو. انهن اسڪالرن ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم جو نالو سر فهرست آهي. تاريخ ڪلهوڙا تي سندس لکيل مهاڳ، پهرين لکت هئي جيڪا مون پڙهي. ستت پوءِ اپريل 1973ع ۾ ”سنڌي پبليڪيشن“ ۾ راشدي صاحب جو انٽرويو پڙهيم، جيڪو مسٽر خان محمد پنهور جو ورتل هو. ان بعد هن مثالي سنڌي مؤرخ ۽ اسڪالر جا ڪتاب، انٽرويو، مقالا ۽ ڪڏهن ڪڏهن اخباري بيان؛ مطلب ته جو ڪجهه به ڏسبو هو سو خريد ڪري پڙهيو هو. يا وري ڪاليج ۽ پوءِ جي زماني ۾، يونيورسٽيءَ جي ڪتبخاني مان هٿ ڪري نظر مان ڪڍيو هو. 1976ع ڌاري خود مون به لکڻ لاءِ هٿ

پير هٿڻ شروع ڪيا⁽¹⁾. تاريخ 27 آگسٽ 1977ع تي 60 الحمرا ڪراچيءَ ۾. راشدي صاحب سان پهريون ڀيرو مفصل رهاڻ ٿي. سال 1979ع ۾ سندن ڪتاب ”مير محمد معصوم بکري“ ڇپيو ته، ان تي مون هڪ تنقيدي تبصرو لکيو جو رسالي ”مهراڻ“ (2/1981ع) ۾ شايع ٿيو جنهن کي خود مصنف به پسند ڪيو. ان طرح سنڌ جي هن برک عالم سان منهنجو باقاعده تعلق پيدا ٿيو. ميل ملاقات ۽ خط و ڪتابت، سندن زندگيءَ جي آخر تائين جاري رهي. منهنجو هڪ مضمون سنڌالاجيءَ جي رسالي ۾ ڇپجي نه سگهيو جو پاڻ رسالي سڌ ماهي ”اردو“ (2/1981ع) ۾ ڇپرائي ڏنائون. سال 1981ع جي پڄاڻيءَ ڌاري مون سندس ڪتاب ”سنڌي ادب“ سنڌي ترجمي، حاشين ۽ وضاحتن سان شايع ڪرايو. هي ڪتاب کين 28 ڊسمبر 1981ع تي پيش ڪيو ويو. هي اسان جي آخري ملاقات ثابت ٿي. سيد حسام الدين راشدي پهرين اپريل 1982ع تي وفات ڪئي ۽ هميشه هميشه لاءِ وڃي مڪليءَ جي تاريخي قبرستان ۾ آرامي ٿيو!



يارهين صديءَ جي ابتدا ۾ سيد علي موسوي سنڌ ۾ داخل ٿيو. روايتن موجب هو اچي ”لڪي“ ۾ رهيو. علي ۽ لڪي، گڏجي ”لڪلوي“ کي جنم ڏنو. سيد صاحب جي شادي دلوراءِ جي نياڻيءَ سان ٿي. جنهن مان جيڪو اولاد ٿيو، ان کي ”لڪياري“ ساداتن جو نالو مليو. هن سيد جي ويهين پشت مان سن 1135ھ/1722ع ۾، پير محمد بقا ڄائو هو. هن سنڌيءَ ۾ شعر چيو. سندس ڏوهيڙا اڄ به ملن ٿا. راه ويني سن 1190ھ/1776ع ۾، پير صاحب چورن هٿان شهيد ٿي ويو. کيس هڪ پٽ پير محمد راشد جي نالي سان هو جو سن 1170ھ/1756ع ۾ ڄائو هو. هن علم ادب جي خدمت ڪئي ۽ متعدد ڪتاب ترتيب ڏنا، هن پير صاحب جو اولاد اڳتي هلي ”راشدي“ خاندان جي نالي سان مشهور ٿيو. محمد راشد سن 1223ھ/1808ع ۾ وفات ڪئي. راشدي خاندان گذريل ٻن صدين کان، سنڌ جي تمدن، سياست ۽ علم ادب جي خدمت ۾ مصروف رهندو پيو اچي.

(1) منهنجي پهرين مختصر لکت ”سنڌ جو ايران جي حوالي ٿيڻ“ عنوان سان، حيدرآباد جي ديلي آفتاب 13 فيبروري 1976ع تي ڇپي هئي.

سنڌ جي هن محسن خاندان ۾ ويهين سيپٽمبر 1911ع تي، اسان جو نامور عالم ۽ مشهور محقق توڙي مؤرخ پيدا ٿيو. جنهن جو نالو ”حسام الدين“ رکيو ويو. اڳتي هلي هي اعليٰ انسان ادبي تذڪرن ۽ تاريخن ۾، سيد حسام الدين راشديءَ جي نالي سان مشهور ٿيو. روايتي ڳوٺاڻي تعليم بعد ويهن سالن جي عمر ۾، پاڻ سکر پهتو ۽ ”سنڌ زميندار“ اخبار سان وابسته ٿي ويو. جنهن جو ان وقت ايڊيٽر، سندن وڏو ڀاءُ پير علي محمد راشدي هو. صحافتي دنيا ۾ رهندي اڳتي هلي ٻنهي ڀائرن ”ستاره سنڌ“ نالي پنهنجي اخبار پڻ سکر مان جاري ڪئي، جنهن جو ايڊيٽر سيد حسام الدين راشدي بڻيو. هت رهندي پاڻ علم ادب جي دنيا ۾ به قدم رکيائون. پهريان شعر چوڻ جي مشق ڪيائون⁽¹⁾. بعد ۾ فڪشن ۾ پڻ طبع آزمائي ڪيائون. اهڙا ڪجهه افسانہ ”المنار“ ۾ ڇپيا، جو حافظ عبدالحميد ڀٽي مرحوم ڪڍندو هو. 1947ع تائين سکر ۽ ڪراچيءَ ۾ صحافت ۾ سرگرم رهيا. سنڌ مسلم ليگ ۾ به ڪم ڪيائون. زمينداري به ڪيائون ۽ فڪشن سان گڏ نوس علمي عنوانن تي به قلم ڪيائون.

قيام پاڪستان کان پوءِ سياست، صحافت ۽ زمينداريءَ جهڙن مشغلي کي ڇڏي، مستقل طرح ڪراچيءَ ۾ رهائش اختيار ڪيائون. ان طرح باقاعده تصنيف، تاليف ۽ تحقيق جي دنيا ۾ قدم رکيائون. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ کان وٺي مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد تائين، ڪيترن ئي ادبي، علمي ۽ تحقيقي ادارن لاءِ ڪم ڪيائون. ڪيترن ادارن جا باني رڪن ڏسجن ٿا. متعدد ادارن جي گورننگ باڊيءَ تي رهيا ۽ ملڪ جي مکيه يونيورسٽين سان پڻ لاڳاپيل رهيا. راشدي صاحب جو ڪتابي ورثو فارسي، سنڌي ۽ اردو ٻولين ۾ موجود آهي. تنهي ٻولين ۾ مضمونن ۽ مقالن جو به وڏو تعداد ڇڏيو آڻن. سندن مطالعي جو خاص مرڪز سنڌ جا فارسي ماخذ، اوليائن ۽ شاعرن جا تذڪرا، سنڌ جي ادبي تاريخ جا سرچشما ۽ مکيه مکيه قديم آثار هئا. فارسي مطالعي ۾ سندن دائرو سنڌ کان ٻاهر هندوستان ۽ ايران تائين پکڙيل ڏسجي ٿو. سنڌ جي مؤرخ جي حيثيت ۾ ڪيئي ڪاميابيون حاصل ڪيائون، ۽ هڪ

⁽¹⁾ محترم حسين شاهه جي روايت آهي ته، اهڙا ڪجهه شعرون محفوظ آهن.

تاريخدان جي حيثيت ۾ نون لکندڙن لاءِ نت نوان گس گهيڙ ۽ نقطا نروار ڪيائون. سندن تقريرن، تحقيق ۽ لکت ۾ سنڌ دوستيءَ جو عنصر نمايان ڏسجي ٿو. راشدي صاحب جي ادبي ڪاوشن جو دائرو ۽ خدمتون اڌ صديءَ تي پکڙيل آهن. سندن سوانح ۽ ساهتي سرمايي بابت هيل تائين، هي ڪتاب ۽ رسالن جا خاص نمبر ڇپجي چڪا آهن.

1. پير حسام الدين راشدي نمبر: سنڌي پبليڪيشن ڄام شورو، اپريل 1973ع، مرتب: خان محمد پنهور ۽ اعجاز سنڌي.

2. پير حسام الدين راشدي نمبر: ماهنام قومي زبان، انجمن ترقي اردو ڪراچي، ڊسمبر 1982ع، مرتب: جميل الدين عالي ۽ سيد شبير علي ڪاظمي.

3. پير حسام الدين راشدي نمبر: سه ماهي ”مهراڻ“ 1983/1ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو ايڊيٽر: نفيس احمد شيخ.

4. پير حسام الدين شاهه راشدي: سووينئر ٻي ورسِي، سنڌالاجي 1984ع، مرتب: مهتاب اڪبر راشدي.

5. پير حسام الدين راشدي اور ان ڪي علمي ڪارنامي: ڪراچي يونيورسٽي 1984ع، مصنف: مولانا صباح الدين عبدالرحمان هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو امام راشديءَ ڪيو آهي.

6. پير حسام الدين شاهه راشدي: سنڌ ثقافت ۽ سياحت کاتو ڪراچي، سال 1990ع، ليکڪا: فهيمده حسين. هن ڪتاب جو اردو ترجمو همدرد فائونڊيشن پريس ڪراچي 1994ع ۾ ڇپيو آهي.

7. پير حسام الدين راشدي نمبر: سه ماهي ”مهراڻ“ 2/ 1997ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو ايڊيٽر: نفيس احمد شيخ.

هي ته اهي ڪتاب يا رسالا آهن، جي خاص مرحوم راشدي صاحب بابت آهن. سنڌ جي هن نامور اسڪالر ۽ اديب جي باري ۾ اهڙن سوين مضمونن ۽ مقالن جو پڻ پاڻ کي پتو آهي، جي مختلف رسالن، ڪتابي سلسلن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيا ۽ ٽريل پکڙيل حالتن ۾ موجود آهن¹. ليڪن

¹ پروفيسر محمد قاسم سومري، اهڙي مواد جي بيليو گرائي تيار ڪري رسالي ”مهراڻ“ ۾ ڇپرائي آهي (نمبر 1، سال 1997ع).

هي هڪ حقيقت آهي ته سيد صاحب جي سوانح، علمي خدمتن، ادبي ڪارنامن ۽ فڪري توڙي ساهتي سفر کي جانچڻ، ڄاڻڻ ۽ پرکڻ جو بهترين سڙايو خود اهي ڪتاب آهن، جي پاڻ ايڊٽ ڪيائون، لکيائون ۽ ترتيب ڏنائون. هن ڏس ۾ سندن لکيل مضمون ۽ مقالا به وڏي اهميت رکن ٿا!

* * * * *

سيد حسام الدين راشديءَ جي تحرير، تصنيف ۽ تاليف پنجاه سالن تي پڪڙيل آهي. سندن پهرين لکت جا اڄ اسان وٽ موجود آهي. اها پيرومل مهر چند سال 1932ع ۾ پنهنجي ترتيب ڏنل ڪتاب ”بهار نثر“ ۾ شامل ڪئي هئي. ان جو عنوان ”ڪچي جو سير“ آهي. هي مختصر مضمون ”ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون“ ۾ شامل آهي⁽¹⁾. ان طرح سندن آخري تحرير 1981ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿي هئي. هن مستند ۽ معتبر عالم جي ڪتابي ورثي بابت جدا جدا رايائون ملن ٿا. راقم الحروف چوويهه سال اڳ ان بابت هڪ جائزو شايع ڪيو هو⁽²⁾. ليڪن پوءِ جي مطالعي، جستجو ۽ تلاش ذريعي، مذڪوره جائزي ۾ مختصر ڦير ڦار بعد، سندن ادبي اثاثي کي هيٺ نروار هيٺ ڪجي ٿو. هي اڀياس ڪرانا لاجيڪل سلسلي هيٺ مرتب ڪيو ويو آهي.

1. فڪشن: راشدي صاحب ابتدا ۾ شعر به چيو ۽ پوءِ افسانه به لکيائون. انهن ۾ ”انار ڪلي“، ”پاڪدامن عورت“، ”گلن واري ڇوڪري“، ”امانت“ ۽ ”بد نصيب شهزادو“ ڇپيل ۽ شايع ٿيل ملن ٿا. ان کان علاوه هڪ طويل افسانو ”الزليخا“ به لکيائون، جنهن تي اڄوڪي دور ۾ ناوليٽ جو نالو به ڏنو ويو آهي. هن جو ٽيون ڇاپو ڪرائون سائيز ۾ 62 صفحن تي 1951ع ۾ سرڪرمان نڪتو هو. افسانه ڪتابڙن جي صورت ۾ به پڌرا ٿيا، جن جا متعدد ايڊيشن نڪتا. ان زماني ۾ پاڻ ”سيد فدائي الراشدي“ جي قلمي

(1) ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، ص 11-12.

(2) سه ماھي ”مهراڻ“، 1/1983ع، ص 224-248.

ڪجهه ليکڪن مولانا صباح الدين عبدالرحمن جي جائزي کي درست سڏيو آهي. حالانڪه هن خود لکيو آهي ته: کيس سنڌي زبان جي ڄاڻ ڪانهي. ۽ ٻيو ته هو اڌ جيترا ڪتاب به ڏسي نه ڏسي سگهيو آهي.

نالي سان لکندا هئا⁽¹⁾. سنڌي ساهت جي هن آڳاٽي ذخيري کي محفوظ ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي. طويل افسانو ”الزليخا“ سن 2003ع ۾، ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائيءَ صاحب، نئين سر مرتب ڪري ڇپرايو آهي.

2. اسلامي ڪتب خانو: هي مختصر ڪتاب اطالوي خاتون مس اولنگا پنتو پنهنجي زبان ۾ لکيو هو. ان جو پوءِ انگريزي ۾، پوءِ ان تان اردو ترجمو قاضي اختر جهوناڳڙهيءَ شايع ڪيو. ان اردو ترجمي تان بعد ۾ ”ستاره سنڌ“ اخبار جي مدير سيد حسام الدين راشديءَ، 7 جون 1937ع تي سنڌي ترجمو مڪمل ڪيو. هي ڪتاب سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد 1939ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. تازو رسالي ”مهراڻ“ 1984/2ع ۾ ان کي دوباره شايع ڪيو ويو آهي⁽²⁾.

3. سنڌي ادب: هي ڪتاب اردو ۾ پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي 1952ع ۾ ڇپيو. بعد ۾ ان جو روسي ترجمو مس ييگورووا رئيس (Miss Yegorova Raissa) ماسڪو مان پڌرو ڪيو. مون ”سنڌي ادب“ جو سنڌي ترجمو سال 1981ع ۾، مصنف جي اجازت سان ڪيو ۽ ان کي گرامي پبليڪيشن دولت پور صنفن شايع ڪيو. اردو ۽ روسي ايڊيشن ذريعي سنڌي ساهت جو اڀياس يورپ ۾ آسان ٿي پيو. ان کان علاوه سنڌي تذڪره نويسن به ان مان خوب استفادو ڪيو⁽³⁾. اپريل- مئي 1983ع جي ماهنام ”اظهار“ ۾ اصل اردو ڪتاب وري ڇپيو آهي. سنڌي ترجمو 1996ع ۾ ٻيهر حيدرآباد مان ناز سنائي صاحب ڇپرايو.

4. مهراڻ جون موجون: سيد حسام الدين راشديءَ جي ترتيب سان، هن ڪتاب ۾ ”نئين زندگيءَ“ ۾ ڇپيل مضمونن، افسانن ۽ شعرن جو انتخاب ڏنل آهي. هي ڪتاب پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي 1956ع ۾ ڇپيو. ان جو ٻيو ڇاپو 1964ع ۾ نڪتو.

(1) رشيد ڀٽي، جو مقالو هلال پاڪستان ميگزين، ص 69-71، سيپٽمبر 1983ع، ڪراچي.

(2) اسلامي ڪتب خانو جو هڪ ايڊيشن س ماهي ”الرحيم“ ۾ به ڇپيو آهي (پونمبر، بهار 1965ع).

(3) مون ان تي وڌيڪ روشني پنهنجي هڪ مقالي ۾ وڌي آهي (رسالو: سنڌي ادب، جلد 9، سال 86-1985ع، سنڌالاجي).

5. مثنوي چنيسر نامہ: ادراڪي بيگلاري سنڌ جي عشقيہ داستان ”ليلا چنيسر“ تي مبني هي فارسي مثنوي 1010ھ/1601ع ۾ مڪمل ڪئي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي فارسي مطبوعات جي پهرين ڪڙيءَ طور 1956ع ۾ ڇپيو هو. سيد حسام الدين راشدي مرحوم ان تي سنڌي زبان ۾ طويل مقدمو لکيو ۽ ان کي ايڊٽ ڪيو.⁽¹⁾

6. مثنوي مظهرالآثار: سيد جهانگير هاشمي هي فارسي مثنوي سن 940ھ/1533ع ۾ لکي. شاعر ارغون دور ۾ سنڌ آيو ۽ پوءِ حج تي ويندي ڪيچ مڪران وٽ 946ھ/1539ع ۾ مارجي ويو. مفصل فارسي مقدمي ۽ شاعر جي تصوير سان، هي مثنوي راشدي صاحب، سنڌي ادبي بورڊ ذريعي 1957ع ۾ شايع ڪئي.

7. مقالات الشعرا: فارسي گو شاعرن جي هي تذڪرو سنڌ جي مشهور اديب، مؤرخ ۽ شاعر، مير علي شير قانع سن 1174ھ/1760ع ۾ لکيو، جنهن ۾ 719 شاعرن جو احوال ملي ٿو. راشدي صاحب مفصل مقدمو فارسيءَ ۾ لکيو آهي. ان کان علاوه ڪتاب ۾ مفصل حاشيا ۽ چوڻيہ عدد ناياب تصويرون به شامل ڪيل آهن. هي تذڪرو سنڌي ادبي بورڊ 1957ع ۾ شايع ڪيو.

8. تڪملة مقالات الشعرا: مخدوم ابراهيم خليل نثويءَ سنڌي جي فارسي شاعرن بابت، هي آخري تذڪرو سن 1307ھ/1890ع ۾ لکي تيار ڪيو. راشدي مرحوم ڪتاب ايڊٽ ڪندي، ان تي فارسيءَ ۾ مقدمو لکيو ۽ وڏي تعداد ۾ ناياب تصويرون، تعليقات ۽ فوت نوٽس شامل ڪيا. ابتدا ۾ مشهور ايراني اسڪالر آقاي سعيد نفيسيءَ جو پيش لفظ به آهن ڪتاب جو سينگار بنيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ هي تذڪرو 1958ع ۾ ڇپيو.

9. تذڪره امير خاني: سنڌ جي امير خاني سيدن بابت هي تذڪرو راشدي صاحب مرحوم سنڌيءَ ۾ لکيو آهي. مغل دور ۾ امير خاني سادات سنڌ جي سياست، تمدن ۽ ادب تي ڇاڻيل هئا. هن خاندان ۾ مير ابوالقاسم نمڪين، مير ابوالبقا اميرخاني ۽ ميرڪ يوسف ٿي

⁽¹⁾ ادراڪي بيگلاريءَ سنڌ جي تاريخ بابت مکيه ڪتاب ”بيگلارنامہ“ پڻ فارسي زبان ۾ لکيو هو جنهن کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ 1980ع ۾ شايع ڪيو.

گذريا، جن پنهنجي دور ۾ وڏي حيثيت ماڻي. هي منفرد تذڪراتي ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن بابت معياري معلومات ڏئي ٿو. جنهن جي آخر ۾ فوٽن جو پڻ وڏو تعداد شامل ڪيل آهي. سنڌي ادبي بورڊ ”تذڪره امير خاني“ سال 1961ع ۾ پڌرو ڪيو. هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو 2005ع ۾ نڪتو. جنهن ۾ راقم الحروف پاران لکيل واڌارا پڻ شامل ڪيا ويا. هن ايڊيشن ۾ پروف ريڊنگ جو احتياط نه ڪرڻ سبب ڪيئي غلطيون رهجي ويون.

10, 11, 12, 13 - مثنويات و قصائد قانع: هڪ جلد ۾ مير علي شير قانع جون چار تصنيفون: مثنوي قضاو قدر، مثنوي محبت نام، مثنوي قصاب نام ۽ قصيدا منقبت شامل آهن. ابتدا ۾ راشدي صاحب طويل سنڌي مقدمو شامل ڪيو آهي ۽ بورڊ ان کي 1961ع ۾ شايع ڪيو. 14. تاريخ مظهر شاهجهاني: ميرڪ يوسف سنڌ جي تاريخ تي هي ڪتاب سن 1044ھ/1634ع ۾ لکيو، جنهن ۾ مغل دور بابت قيمتي معلومات ملي ٿي. سيد حسام الدين راشدي هن ڪتاب کي دريافت ڪيو ۽ ايڊٽ ڪندي ان تي اردو ۾ تفصيلي مقدمو لکيو ۽ آخر ۾ معلوماتي تعليقات شامل ڪيا. سنڌي ادبي بورڊ، تاريخ جو هي منفرد ڪتاب سال 1962ع ۾ ڇپيو. اداري ان جو سنڌي ترجمو پڻ 1979ع ۾ شايع ڪيو. جو نياز همايونيءَ جو ڪيل آهي.⁽¹⁾

15. هشت بهشت: هن ڪتاب ۾ مغل دور جي مشهور شاعر عطا جون اٺ فارسي مثنويون ڏنل آهن. مثنوين تي تاريخي توڙي ادبي نوعيت جو طويل سنڌي مقدمو سيد صاحب لکيو آهي جو پڙهڻ وٽان آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1963ع ۾ ڇاپي نروار ڪيو.⁽²⁾

16. منشور الوصيت و دستور الحڪومت: والي سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙي هي مختصر رسالو سن 1163ھ/1749ع ۾ لکيو. اٺن

⁽¹⁾ هن ڪتاب جو انگريزي ايڊيشن ”سنڌ انڊر دي مغلز“ جي نالي سان، سال 1990ع ۾ اسلام آباد مان تاريخ ۽ تمدن بابت قومي اداري ڇپيو آهي. هي معياري ڇاپو ڊاڪٽر محمد سليم اختر جو آندل آهي.

⁽²⁾ سنڌي ادبي بورڊ ان کان اڳ عطا جو فارسي ديوان به ڇپيو، جيڪو سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوريءَ ايڊٽ ڪيو هو.

تاريخي ضميمن، وضاحتي سنڌي مقامي ۽ ڪجهه تصويرن سان سينگاري، هي ڪتاب راشدي مرحوم سنڌي ادبي بورڊ لاءِ ايڊٽ ڪيو ۽ سال 1964ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. سال 1996ع ۾ هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو پڻ ڇپيو جو عبدالرسول قادري صاحب ڪيو. سنڌي ترجمو ٻيو ڀيرو 2005ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

17. ترخان نامہ: هي ڪتاب سنڌ جي ترخان دور بابت آهي، جو ٺٽي جي سيد مير محمد سن 1065ھ/1654ع ۾ مڪمل ڪيو. راشدي صاحب ابتدا ۾ مفصل مقدمو فارسيءَ ۾ لکيو آهي ۽ آخر ۾ تاريخي نسب نامن ذريعي ڪتاب جي اهميت کي وڌايو آهي. سنڌي ادبي بورڊ ان کي 1964ع ۾ شايع ڪيو. مرزا عباس علي بيگ مرحوم جو ڪيل سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ 1994ع ۾ ڇپرايو.

18. ماڪ پنا رابيل: نئين زندگيءَ ۾ ڇپيل مضمونن ۽ مقالن جو انتخاب آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ، ادب ۽ زبان بابت مستند معلومات ملي ٿي. پاڪستان پبليڪيشن لاءِ راشدي مرحوم هي ٻيو انتخاب ترتيب ڏنو جيڪو سال 1965ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو.

19. مڪلي نامہ: تاريخي قبرستان مڪليءَ تي مدفون نامور اميرن، بادشاهن ۽ وزيرن بابت، هي مختصر ڪتاب مير علي شير قانع، سن 1174ھ/1760ع ۾ فارسي نثر توڙي نظم ۾ لکي پورو ڪيو. ابتدا ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم ان کي رسالي ”مهران“ ۾ شايع ڪيو. بعد ۾ ڪتابي ايڊيشن تيار ڪندي، مٿس قيمتي حاشيا، تعليقات ۽ ضميمما لکندي، فاضل ايڊيٽر ”مڪلي نامہ“ کي هڪ هزار صفحن تي شايع ڪيو. ان طرح هي ڪتاب ٺوس تاريخي اهميت حاصل ڪري ويو جنهن ۾ سمن، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن بابت وڏي معلومات ملي ٿي. هي سمورو ڪم سنڌي زبان ۾ ٿيل آهي. آخر ۾ تصويرن ۽ فوٽن جو وڏو تعداد به شامل ڪيل آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1967ع ۾ ڇاپي نروار ڪيو.

20. مرزا عيسيٰ ترخان: مڪلي نامہ ۾ مرزا عيسيٰ ترخان ٺٽيءَ بابت آيل مواد کي جدا گانه ترتيب ڏئي، سال 1967ع ۾ راشدي مرحوم پاڻ ڇپرايو. هن ڪتاب جو انتساب سنڌ جي سپهه سالار دولهه درياخان ڏي ڪيل آهي.

21. هفت مقالہ: سہ ماہي اردو ۾ فارسي ادبيات متعلق ڇپيل مقالن جو هي انتخاب، انجمن ترقي اردو پاڪستان سال 1967ع ۾ شايع ڪيو. راشدي صاحب جي ترتيب ۽ پيش لفظ سان هي ڪتاب شايع ٿيو.
22. حديقۃ الاوليا: سنڌ جي اوليائن جو هي تذڪرو ٺٽي جي سيد عبدالقادر سن 1016ھ/1607ع ۾ لکيو هو. پير صاحب ايدت ڪندي، مٿس سنڌيءَ ۾ طويل مقدمو لکيو آهي. هن تذڪري کي سنڌي ادبي بورڊ 1967ع ۾ شايع ڪيو.
23. تذڪره شعراي ڪشمير: انهن فارسي گو شاعرن جو تذڪرو آهي، جي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ ڪشمير سان لاڳاپيل هئا. هي ڪتاب مرزا اصلح سن 1161ھ/1747ع ۾ تيار ڪيو. اقبال اڪيڊمي 1967ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. جنهن جو ڀيو ايڊيشن 1983ع ۾ ڇپيو آهي.
24. تذڪره شعراي ڪشمير، جلد اول: مٿئين تذڪري کي ايدت ڪندي سيد حسام الدين کي هڪ وڌيڪ ڪتاب تيار ڪرڻ جو خيال آيو. سندن هن ڪاوش کي مرزا اصلح جو تڪميلو سڏڻ بهتر ٿيندو. جلد اول اقبال اڪيڊمي 1967ع ۾ شايع ڪيو. جنهن ۾ 120 شاعرن (الف-ش) جو احوال ملي ٿو. 1983ع ۾ هي جلد وري ڇپيو آهي.
25. تذڪره شعراي ڪشمير، جلد دوم: هي ٻيو جلد آهي، جنهن ۾ وڌيڪ 54 شاعرن (ص-غ) جو ذڪر ٿيو آهي. اقبال اڪيڊمي ان کي 1968ع ۾ ڇپيو. هي جلد ٻيهر 1982ع ۾ شايع ٿيو آهي.
26. تذڪره شعراي ڪشمير، جلد سوم: هن ٽئين جلد ۾ ڪشمير جي وڌيڪ 69 شاعرن جو (ف-م) تذڪرو ٿيو آهي. پهريون ڇاپو 1968ع ۾، ۽ ٻيو ڇاپو 1982ع ۾ نروار ٿيو آهي.
27. احوال و آثار ملڪ الشعراء ابوالفيض فيضي: راشدي صاحب شعراي ڪشمير جي ٽئين جلد ۾ فيضيءَ بابت نهايت مفصل معلومات ڏني آهي. اهو سمورو مواد جداگانہ ڪتابي صورت ۾ ترتيب ڏئي، پاڻ سال 1968ع ۾ مٿئين عنوان سان شايع ڪيو اٿن. ڪتاب فارسي زبان ۾ آهي.

28. تذڪرہ روضۃ السلاطين: هي فارسي ڪتاب انهن اميرن، وزيرن ۽ بادشاهن بابت آهي، جي شاعر هئا. هن تذڪري کي فخري هرويءَ سن 958ھ/1551ع ۾ ترتيب ڏنو ۽ شاھ حسن ارغون ڏانهن منسوب ڪيو. راشدي صاحب جي ايڊيٽنگ سان 1968ع ۾ شايع ٿيو. ان کان ٻه سال اڳ "روضۃ السلاطين" تبريز مان ڊاڪٽر عبدالرسول خيامپور پڻ ڇپيو هو. ليڪن اسان جي هن مائٽي عالم ان کي ناقص ايڊيشن سڏيو آهي.

29. جواهرالعجائب: سن 962ھ/1554ع ۾ فخري هرويءَ ترتيب ڏنو ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي زال ماه بيگم کي منسوب ڪيو. هن ۾ اهڙين عورتن جو ذڪر ملي ٿو جن شعر وشاعريءَ ۾ حصو ورتو. سال 1968ع ۾ ايڊٽ ڪري راشدي مرحوم ان کي ڇپرايو. ان کان اڳ به هن تذڪري جا ڪجهه ايڊيشن نڪتا هئا، جن کي ناقدن ناقص سڏيو آهي.

30. ديوان فخري: هي فارسي ديوان آهي، جو پڻ 1968ع ۾ پڌرو ٿيو. فخري هرويءَ جا هي ٽئي ڪتاب هڪ جلد ۾ مرتب ٿي ڇپيا آهن. فاضل ايڊيٽر نهايت قيمتي مقدمو اردو ۾ لکيو آهي ۽ آخر ۾ تعليقات ذريعي مفيد واڌارا پڻ ڪيا آهن جي فارسي زبان ۾ آهن. فخريءَ جا ٽئي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇپيا آهن⁽¹⁾.

31. دود چراغ محفل: اهڙن پنج شاعرن جو تذڪرو آهي، جي ڪنهن نه ڪنهن ريت مرزا غالب سان وابسته هئا. هي اردو ڪتاب غالب جي صد ساله جشن پيدائش تي 1969ع ۾ ڪراچيءَ مان ڇپيو آهي.

32. تذڪرہ شعراي ڪشمير جلد چهارم: ڪشميري شاعرن بابت راشدي صاحب جي رٿيل تذڪري جو هي آخري جلد آهي، جنهن ۾ ڪل 130 شاعرن (ن-ي) جو احوال ملي ٿو. هي جلد اقبال اڪيڊمي 1969ع ۾ شايع ڪيو. مجموعي طرح سان چئن جلدن ۾ 373 شاعرن جو ذڪر ٿيو آهي. چارئي جلد ٻه هزار صفحن تي مشتمل آهن، جن ۾ لاتعداد تصويرون، عڪس ۽ آخر ۾ فهرستون به ڏنل آهن.

⁽¹⁾ فخري هرويءَ بابت راشدي صاحب جو لکيل مقدمو ايران ۾ فارسي ترجمي جي صورت ۾ ڇپيو آهي. هي ترجمو محمد ظفر ڪيو ۽ دانشگده ادبيات و علوم انساني مشهد جي رسالي ۾ 1350هجري شمسيءَ ۾ شايع ٿيو.

33. مرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب: سنڌ جي آخري ترخان حاڪم بابت هي ڪتاب، راشدي صاحب اردو ۾ لکيو آهي، جنهن کي انجمن ترقي اردو ڪراچي 1970ع ۾ ڇپيو. پهرئين حصي ۾ مرزا بابت احوال ملي ٿو ۽ ٻئين حصي ۾ اهڙن 35 شاعرن جو ذڪر ۽ شعر ملي ٿو جي مرزا سان وابسته هئا.

34. ديوان بيرم خان: مشهور سپهه سالار عبدالرحيم خانخانا جو والد بيرم خان نه رڳو نامور امير هو پر پنهنجي دور جو اعليٰ پايي جو فارسي ۽ ترڪي ٻولين جو شاعر پڻ هو. فارسي شعر راشدي صاحب ايڊٽ ڪيو ۽ ڊاڪٽر محمد صابر ترڪي شاعري ترتيب ڏني، جنهن کي ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ قائم انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ وسٽ ايشين اسٽڊيز سال 1971ع ۾ ڇاپيو. هن ديوان تي مقدمو ڊاڪٽر ايم.ايڇ. صديقيءَ لکيو جو انگريزي زبان ۾ آهي.

35. تحفة الڪرام: مير علي شير قانع جو هي چوٿون ڪتاب آهي، جو سيد حسام الدين راشديءَ ايڊٽ ڪيو، قانع ”تحفة الڪرام“ سن 1181ھ/1768ع ۾ مڪمل ڪيو. ڪتاب جو ٽيون جلد سنڌ جي تاريخ، مشاهيرن ۽ شهرن بابت آهي. فاضل ايڊيٽر هن جلد جو به تاريخ وارو حصو ايڊٽ ڪيو ۽ ان ۾ نهايت مستند ۽ معتبر تاريخي حاشيا، ضميمات، تعليقات ۽ نسب ناما شامل ڪيا. گڏوگڏ تصويرون جو سهڻو ميٽ به شامل ڪيل آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1971ع ۾ ڇاپيو. رٿا موجب ڪتاب جي ٽئين جلد جا به ڀاڱا شايع ٿيڻا هئا، پر اهي آخر تائين منظر تي نه آيا.

36. تذڪره مشايخ سيوستان: هي مختصر تذڪرو سيوهڻ جي صوفين بابت آهي، جو عبدالغفور بن حيدر سيوستانیءَ سن 1039ھ/1629ع ۾ مڪمل ڪيو، ان جي اڪيلي ڪاپي رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ موجود آهي، جتان راشدي صاحب فوتو حاصل ڪري، ان کي رسالي ”مهراڻ“ ۾ شايع ڪرايو (3-4/1974ع).

37. مثنوي مهر و ماه: هندوستان جي مشهور شاعر جمالي دهلويءَ، هي مثنوي سن 905ھ/1499ع ۾ مڪمل ڪئي. سنڌ جي هن

مانائتي عالم جي سعي ۽ مقامي سان، هي مثنوي مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد 1974ع ۾ ڇپي آهي. مفصل مقدمو فارسي زبان ۾ آهي.⁽¹⁾

38. تذڪره مشاهير سنڌ، جلد اول: مرحوم مولانا دين محمد وفائيءَ جو لکيل هي ڪتاب سنڌ جي اڀياس ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. راشدي صاحب جلد اول ترتيب ڏنو ان تي مقدمو لکيو ۽ وضاحتي حاشيا لکيا، هي جلد سنڌي ادبي بورڊ سال 1974ع ۾ ڇاپيو.⁽²⁾ ان جو اردو ترجمو به هن اداري سال 1991ع ۾ ڇپيو آهي، جو ڊاڪٽر عزيز انصاري ۽ عبدالله ورياه جو ڪيل آهي.

39. هو ڏوٽي هو ڏينهن: راشدي مرحوم جي يادگيرن تي مشتمل هي ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ سال 1977ع ۾ ڇپيو آهي. هي ڪتاب ٻولي، مواد ۽ پيشڪش جي لحاظ کان وڏي اهميت رکي ٿو.

40. تذڪره رياض العارفين، جلد اول: سن 1300ھ/1888ع ۾ آفتاب راءِ لکنويءَ هي تذڪرو پورو ڪيو. جو فارسي گو شاعرن بابت آهي. مختصر اردو مهاڳ سان راشدي مرحوم ان کي، مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد ذريعي 1977ع ۾ شايع ڪيو.

41. مير محمد معصوم بکري: سنڌ جي مشهور تاريخدان "مير محمد معصوم بکري" جي مفصل سوانح حيات، خدمتن، آثارن ۽ علمي ورثي بابت، هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1979ع ۾ شايع ڪيو. راشدي صاحب هي ڪتاب لکندي وڏي محنت ڪئي آهي. هن ڪتاب ذريعي پاڻ سنڌ جي تاريخ نويسيءَ کي بلڪل نئون موڙ ڏيندي، نون لکندڙن لاءِ هڪ راه هموار ڪيائون، ڪتاب جي آخر ۾ تصويرن جو عمدو سٽ پڻ ڏنو ويو آهي.

⁽¹⁾ جمالي دهلويءَ جي ڪتاب "سيرالعارفين" جو اردو ترجمو ڊاڪٽر محمد ايوب قادري ڪيو جو مرڪزي اردو بورڊ لاهور 1976ع ۾ شايع ڪيو. ان تي پڻ مفصل مقدمو اردو زبان ۾ راشدي صاحب لکيو.

⁽²⁾ پير صاحب جي وفات بعد "تذڪره مشاهير سنڌ" جا باقي ٻه جلد بورڊ ڇپيا آهن. جلد ٻيو سال 1985ع ۾، ۽ جلد ٽيون سال 1986ع ۾ شايع ٿيو. جلد ٻيو ۽ ٽيون جو اردو ترجمو هڪ جلد ۾ 2005ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي.

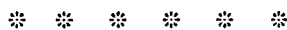
42. ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون: هي ڪتاب راشدي صاحب جي 43 مضمونن ۽ مقالن تي مشتمل آهي. جو انجمن تاريخ سنڌ 1981ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو.

43. تذڪره رياض العارفين، جلد دوم: هي جلد سيد صاحب جي وفات کان پوءِ، مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد سال 1982ع ۾ ڇپيو آهي. هن جلد تي فارسي زبان ۾ سيد عارف نوشاهيءَ مهاڳ لکيو جنهن ۾ راشدي صاحب جي ايڊٽ ڪيل فارسي ڪتابن جو احاطو ڪيل آهي.

44. مرآة الجمال: راشدي مرحوم جي پسنديدہ فارسي، سنڌي ۽ اردو شعرن جو انتخاب آهي، جو سنڌالاجيءَ سندن بين ورسيءَ جي موقعي تي 1984ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو جنهن کي راقم الحروف مرتب ڪيو.

45. ڳالهيون منهنجي سنڌ جون: راشدي صاحب جي مضمونن ۽ مقالن جو هي ٻيو مجموعو آهي. هن ۾ پندرهن مضمون ۽ مقالا، چار عدد خط، چار انٽرويو ۽ مختصر ڪتاب ”تذڪره مشائخ سيوستان“ جو سنڌي ترجمو پڻ ڏنو ويو آهي. هي ڪتاب 1992ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

46. مقالات راشدي: هن ۾ راشدي صاحب جا اڪيهه اردو مقالا ۽ مضمون شامل آهن. هي ڪتاب ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ قائم، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز، سال 2002ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. هي ڪتاب راقم الحروف ترتيب ڏنو ۽ راشدي صاحب جي اردو قلمي ڪاوشن جو مقدمي ۾ اختصار سان مگر جامع طور تي احاطو ڪيو ويو.



مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن کان سواءِ راشدي صاحب جي ڪجهه وڌيڪ ڪتابن جو پاڻ کي پتو پيو آهي. انهن ۾ ٻه درسي ڪتاب آهن. بين ڪتابن ۾ راشدي صاحب ساٿي مصنف (Co-Author)، يا ايڊيٽر جي حيثيت ۾ نمايان ڏسڻ اچي ٿو. انهن ڪتابن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

47. بنيادي اردو: اردو زبان ۾ لغت جو هي مختصر ڪتاب ڊاڪٽر ابوالليث صديقي صاحب لکيو. هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو جمال رند

ڪيو ۽ نظرثاني توڙي نگراني، سيد حسام الدين راشدي صاحب ڪئي. هي ڪتاب مرڪزي اردو بورڊ لاهور 1968ع ۾ ڇاپي نروار ڪيو.

48. توزڪ جهانگيري: مغل شهنشاهه جهانگير (وفات: 1627ع) جي فارسي زبان ۾ خود نوشته سوانح عمري آهي. سڀ کان اول سر سيد احمد خان هن ڪتاب کي ڇپرايو. بعد ۾ هن ڪتاب جا ترجما ٿيندا رهيا. ان هوندي به اردو زبان ۾ هڪ مستند ۽ معياري ترجمي جي ضرورت محسوس ڪئي وئي. ان پس منظر ۾ ترجمي جو ڪم مولانا اعجاز الحق قدوسي صاحب جي حوالي ڪيو ويو. ان ڪم جي نگراني راشدي صاحب ڪئي. ان سان گڏ نظرثاني ۽ حاشيا پڻ راشدي مرحوم لکيا. هي ترجمو ٻن جلدن ۾، جلد اول 1968ع، ۽ جلد ٻيو 1970ع ۾، مجلس ترقي ادب لاهور ڇپرايو.

49. سماجي اڀياس: هي هڪ نصابي ڪتاب آهي جو ائين جماعت لاءِ لکيو ويو جنهن ۾ تاريخ، جاگرافي ۽ شهرت شامل آهن. ڪرائون سائيز جي 228 صفحن تي مشتمل هي ڪتاب، اولهه پاڪستان ٽيڪسٽ بڪ بورڊ لاهور 1969ع ۾ ڇپرايو.

50. سماجي اڀياس: هي ڪتاب پڻ درسي آهي جو شايد اولهه پاڪستان ٽيڪسٽ بڪ بورڊ لاهور لاءِ لکيو ويو. ڪرائون سائيز جو هي ڪتاب 134 صفحن تي آهي، جنهن کي اردو اڪيڊمي سنڌ 1969ع ۾ ڇپرايو.

51. هفت زباني لغت: بنيادي طرح هي هڪ اردو لغت آهي، جا اشفاق احمد، محمد اڪرام چغتائي ۽ فضل قادر فضلي تيار ڪئي. اردو سان گڏ وڌيڪ ڇهن ٻولين: بنگالي، بلوچي، پشتو، پنجابي، سنڌي ۽ ڪشميري ٻولين جي مترادف لفظن تي مشتمل هي لغت، مرڪزي اردو بورڊ لاهور 1974ع ۾ ڇپرائي.

سنڌي لفظن (لغت) لاءِ، سيد حسام الدين راشدي، نياز همايوني ۽ محمد انور بلوچ ڪم ڪيو.

52. طبقات ناصري: منهاج سراج هي تاريخي ڪتاب فارسي زبان ۾ 658ھ/ 1260ع ۾ لکيو. فارسي ايڊيشن افغان دانشمند عبدالحق حبيبي افغاني، مرتب ڪري ٻن جلدن ۾ ڇپرايو. اڳتي هلي هن ڪتاب جو اردو ترجمو مولانا غلام رسول مهر ڪيو. مهر صاحب 1971ع ۾ فوت ٿيو. بعد ۾

سيد حسام الدين راشدي صاحب، پنهنجي نگراني ۽ نظرثانيءَ سان اردو ترجمي کي ڪامل بنايو. هي ڪتاب ٻن جلدن ۾ مرڪزي اردو بورڊ لاهور 1975ع ۾ ڇپرايو، هن ڏس ۾ مولانا اعجاز الحق قدوسي ۽ ڊاڪٽر محمد ايوب قادريءَ کان پڻ مدد ورتي وئي.

53. سنڌي زبان جي بنيادي لغت: هي ٽن مختصر ترين لغتن جو هڪ مجموعو آهي. هي ڪم سنڌي زبان جي نامور عالمن جي هڪ ڪميٽيءَ مڪمل ڪيو جن ۾ سيد حسام الدين راشدي صاحب جونالو نمايان ڏسجي ٿو. هي لغت وزارت تعليم حڪومت پاڪستان پاران، سنڌي ادبي بورڊ سال 1976ع ۾ ڇپرائي پڌري ڪئي.

54. تذڪرة الشعراء: فارسي شاعرن بابت هي مختصر تذڪرو شهنشاه جهانگير ڏي منسوب آهي. هي تذڪرو تاجڪستان جي اسڪالر پروفيسر عبدالغني ميرزا يوف مرتب ڪيو. بعد ۾ راشدي صاحب، ميرزا يوف جي تحقيق تي نظرثاني ڪئي، مفصل خاشيا لکيا ۽ پيش لفظ به لکيو. ان ريت هي تذڪرو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ قائم، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز سال 1976ع ۾ شايع ڪيو.⁽¹⁾

* * * * *

فهرست نگارن پير صاحب جي ڪتابن جي سروي ڪندي، ڪجهه مضمونن ۽ مقالن کي به سندن ڪتابي ورثي ۾ شمار ڪيو آهي. هن ڏس ۾ ”ڏهين صدي هجريءَ سنڌ“ (سدي علي رئيس) ۽ ”نٽي جي تاريخي جاگرافي“ جو ذڪر اڪثر ٿيندو رهي ٿو. حقيقت ۾ هي ٻئي مقالو رسالي ”مهراڻ“ ۾ ڇپيا، پوءِ سندن مقالن ۽ مضمونن جي ڪتاب ۾ به شامل ٿيا.⁽²⁾ ڊاڪٽر محمد ايوب قادري صاحب ”مولانا محب علي سنڌي“ کي سندن هڪ اردو ڪتاب لکيو آهي⁽³⁾ حقيقت ۾ هي هڪ طويل اردو مقالو آهي، جو سه ماهي ”اردو“ جي آڪٽوبر 1950ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو.⁽⁴⁾ ان دور

(1) ڪتاب نمبر 47 کان 54 تائين لاءِ ڏسجي راقم جو مضمون، ڇپيل مجلد ”تاريخ و ثقافت پاڪستان“ اپريل - ستمبر 2006ع، اسلام آباد.

(2) ڳالهائون ڳوٺ وٺن جون، ص 367 - 408، ص 43 - 142.

(3) ماهنامه قومي زبان، ص 82 - 90، ڊسمبر 1982ع.

(4) سيد سرفراز علي رضوي (اشاره اردو ص 42، انجمن ترقي اردو پاڪستان ڪراچي، 1976ع)، لکيو آهي ته، راشدي صاحب جو هي مقالو سه ماهي ”اردو“ ۾ آڪٽوبر 1951ع ۾ ڇپيو هو. هي معلومات درست ڪونهي.

۾ قاضي احمد ميان اختر جي تقريب (ٻه اکر) سان، هن مقالي جا ڪجهه آف پرنٽس به نڪتا. اسان مٿي راشدي صاحب جي لکيل، ايڊٽ ڪيل ۽ مرتب ڪيل ڪتابن جي فهرست ڏني آهي. ان هوندي به هي امڪان آهي ته ڪن شين جو پاڻ کي پتو نه هجي يا وري ڪي ڪتاب اڏورا ۽ ان ڇپيل حالت ۾ رهجي ويا هجن.

* * * * *

ڳالهيون منهنجي سنڌ جون: راشدي مرحوم جي مضمونن، مقالن، تقريرن، انٽرويو ۽ ٻئي متفرقه مواد جو ٻيو مجموعو آهي. هن کان اڳ سندن حياتيءَ جي ٻنهي آخر ۾، ان نوعيت جو پهريون مجموعو ”ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون“ نالي سان 1981ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو جنهن ۾ ڪل ٽيٽاليه مضمون، مقالا ۽ تقريرون شامل آهن.

هن مجموعي جا ٽي حصا ڪيا ويا آهن. پهرئين حصي ۾ ويهه مضمون، مقالا ۽ تقريرون اچن ٿيون ۽ چار يادگار خط به ڏجن ٿا، جي مرحوم پير صاحب، هن مجموعي جي مرتب ڏانهن 1980ع ۽ 1981ع ۾ لکيا هئا. ٻئي حصي ۾ اٺن ڪتابن تي پير صاحب جا لکيل مهاڳ ۽ پيش لفظ ڏنا ويا آهن، جي پهيرون پيرو سهيڙجي شايع ٿي رهيا آهن. ڪي لکتون مختصر آهن ته ڪجهه تحريرن جامع ۽ مفصل آهن. ڪتاب جي ٽئين حصي ۾ پنج انٽرويو شامل ڪيا ويا آهن. هن جلد ۾ شامل پهريون مضمون 1937ع جو آهي، جڏهن ته آخري انٽرويو ۽ تقرير 1981ع جي ڏسجي ٿي. ان جو مطلب ته هن ڪتاب ۾ شامل مواد، مصنف جي چوڻيتاليهن سالن جي ذهني ٽوڙي قلمي پورهئي جو احاطو ڪري ٿو.

هن ڪتاب جي ترتيب وقت هر هڪ مقالي يا مضمون جو ذريعو مهڙ ۾ ڄاڻايو ويو آهي، ته ٻئي طرف ان جو سٽاءُ ڪرانا لاجيڪل سلسلي تحت رکيو ويو آهي. ڪجهه مضمون پراڻي ۽ روايتي طرز تحرير جي عڪاسي ڪن ٿا. انهن ۾: مغل شاهي زماني ۾ هندن جي فارسي تعليم، غلام شاه راشدي، فتاوي عالمگيريءَ جا ٻه سنڌي مؤلف، مرزا شاه حسين ارغون، ۽ مير علي شير قانع. جهڙا مضمون اچن ٿا. ان بعد به مضمون: سنڌ جا تاريخي ۽ سياسي خط، ۽ سنڌ جي تاريخ جا ماخذ.

سنڌالاجيڪل اسٽڊيز ۾ وڏي اهميت رکن ٿا ۽ هن مجموعي ۾ شامل آهن. آخري مضمون ۾ سنڌ بابت عربي ڪتابن جي باري ۾ گفتگو ڪيل آهي⁽¹⁾. سنڌي ساهت ۽ سماج توڙي فن ۽ فڪر جي اڀياس ۾: سنڌي ٻوليءَ کي للڪار، فقير عبدالغفور، سچل سارو سچ، هڪ يادگار تقرير، ۽ سچل کان پوءِ۔ جهڙا مضمون اسان جي رهنمائي ته ڪن ٿا، ليڪن حقيقت ۾ انهن جي مطالعي ذريعي، راشدي صاحب جو هڪ سنڌ دوست دانشور ۽ اديب وارو روپ پڻ اجاگر ٿئي ٿو. سندن ادبي سفر ۽ سوانح جي ڪجهه وڏي رخن تي، هن ڪتاب ۾ ڏنل خطن ۽ پڻ ”منهنجو علمي ۽ فڪري سفر“ عنوان واري تقرير، ڪارائتي روشني وجهن ٿا. سنڌ ۽ ايران جو تعلق هزارين سالن تي پکڙيل آهي. عنوان تي سنڌ جي هن قابل صد احترام مؤرخ پهريون ڀيرو سنجيده تحقيق ڪئي. هن جلد ۾ شامل ٿي مقالا: سنڌ ۽ ايران جا لاڳاپا؛ سلطان محمود بکري ۽ شاهه طهماسب صفويءَ جا لاڳاپا؛ فردوسي ۽ شاهنامي جو سنڌ تي اثر۔ ڏنا وڃن ٿا. جن ذريعي ڪيئي مکيه تاريخي ۽ ادبي واقعن تي روشني پوي ٿي. اصل ۾ اهي مقالا پاڻ ايران ولايت ۾ مختلف ڪانگريس ۾ پڙهيا هئا⁽²⁾. جيتوڻيڪ ”اصفهان جي هڪ يادگار شام“ عنوان واري مضمون جو سنڌ سان ڪو خاص تعلق نه ٿو ڏسجي. ان هوندي به راشدي صاحب جي ايران جي تاريخ ۽ قديم آثارن ۾ دلچسپي ۽ احساسن کي ٺيڪ طرح سان، هن مضمون ذريعي محسوس ڪري سگهجي ٿو⁽³⁾. هونئن ته ايران ۽ سنڌ جي تعلق تي، گهڻي ڪم ڪرڻ جي گنجائش آهي، ليڪن ”سيد حسام الدين راشدي ۽ ايران جو تعلق“ به هڪ اهم عنوان آهي، جنهن تي پڻ توجه ڏيڻ جي ضرورت آهي. راشدي صاحب جا ٻه مضمون: قاهره ميوزم ۾ چند گهڙيون، ۽ مولانا محمد شفيع لاهوري۔ نهايت دلچسپ ۽ معلوماتي آهن.

(1) راشدي صاحب جو هڪ مضمون، سنڌ جي فارسي ماخذن بابت پڻ ڇپيل آهي (ڳالهائون ڳوٺ وٺن جون، ص 724-756).

(2) هن ڏس ۾ سندن چوٿين مقالو ”اصفهان ۽ سندر سنڌ سونهاري“ عنوان سان پڻ موجود آهي (ڳالهائون ڳوٺ وٺن جون، ص 424-434).

(3) ايران جي حوالي سان راشدي صاحب جو هڪ وڌيڪ علمي ڪم اردو زبان ۾ ايران بابت مواد“ ايرج افشار پنهنجي ڪتاب ”نامواره دڪتر محمود افشار“ جلد ستين ۾، تهران مان 1993ع ۾ ڇپيو آهي.

هي ٻه مضمون اسان جي هن مانائتي عالم جي اسڪالر، ڪتب خانن ۽ ڪتابن سان محبت، عقيدت ۽ پروقار روپن جي خوب عڪاسي ڪن ٿا. هن جلد جي ٻئي حصي ۾ اٺن ڪتابن تي، راشدي صاحب جي لکيل پيش لفظن ۽ مهاڳن کي پهريون ڀيرو گڏ ڪري شايع ڪيو ويو وڃي. ممڪن آهي ته ان ڏس ۾ اڃا به وڌيڪ مواد هجي، جنهن جو پاڻ کي پتو نه هجي. مولانا دين محمد وفائي مرحوم جي ڪتاب ”شاهه جي رسالي جو مطالعو“ تي لکيل، سندن پيش لفظ جي لطيفيات ۾ خاص اهميت آهي. هي لکت بار بار ۽ مختلف عنوانن سان ڇپجندي رهي آهي.

ڪتاب جي ٽئين حصي ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم جا پنج انٽرويو ڏجن ٿا، ادبي دنيا ۾ انٽرويو جي وڏي اهميت آهي. انٽرويو ڏيندڙ جي ذاتي سوانح، ادبي سفر، ڪتابي ذخيري، ساهتي لڳ لاڳاپن، همعصر ليکڪن ۾ مليل مان مرتبي، ۽ وڏي ڳالهه ته متعلق شخصيت جي علمي ادبي سوچ ۽ فڪر جي اڀياس ۾ انٽرويو تمام گهڻي مدد ڪن ٿا. انهن ذريعي اصل ۾ ڪيئي گم ٿيل تاريخي ڪٽيون ۽ الجھيل مسئلا نبرن ٿا. پر هڪ محقق جڏهن انٽرويو ڏيندڙ جي سوانح بابت ڪم ڪري ٿو ته، هو پنهنجي تحقيق لاءِ به انهن مان گهڻي مدد وٺي ٿو. هٿ ڏنل انٽرويو مان پهريون، ٻيو ۽ پنجون مختصر آهن؛ ۽ ٽيون توڙي چوٿون طويل ۽ مفصل آهن. اميد ته انهن جو اڀياس پير صاحب جي ذاتي ۽ علمي زندگيءَ کان علاوه، خود سنڌ متعلق پڻ مطالعي جي ڪيئي پهلوئن ۾ مددگار ثابت ٿيندو.

سيد حسام الدين راشدي مرحوم تي ڪم ڪندڙ ڪجهه اديبن، سندن 300 سنڌي، 20 اردو ۽ 5 عدد فارسي مقالن جو ذڪر ڪيو آهي. منهنجو خيال آهي ته سنڌيءَ جي حد تائين اهو اندازو درست ڪونهي. هن جلد ترتيب ڏيندي هڪ ته منتشر سنڌي مواد جمع ڪيو ويو آهي، ۽ ٻئي طرف سنڌ بابت فارسي يا اردو مقالن کي به، ترجمن ذريعي گڏ ڪيو ويو آهي. انهن مضمونن ۽ مقالن جا حوالا اڪثر ڪري، راشدي صاحب پنهنجي ڪتابن ۾ ڏيندو رهندو هو. تاهم ٻه مقالا؛ بلگرامي ساداتن جو سنڌ تي اثر ۽ پوراني سادات - هن جلد ۾ اچڻ کپن ها، پر باوجود تلاش جي اهي هٿ نه اچي سگهيا. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته مذڪوره مقالا يا ته لکجي نه سگهيا، يا وري

ڪٿي ڇپجي سگهيا. مون هر ممڪن طرح ڪوشش ڪئي آهي ته تحريرن ۽ تقريرن جي هن جلد کي مڪمل بنايو وڃي. چوويهن سالن جي تلاش بعد جو ڪجهه ملي سگهيو ان کي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو. اميد ته هي مواد هڪ طرف سنڌ، ته ٻئي طرف خود اسان جي هن سداهار عالم جي، سوانح ۽ ادبي اثاثي جي اڀياس ۾ مددگار ثابت ٿيندو!

* * * * *

ڳالهيون منهنجي سنڌ جون: پهريون ڀيرو 1992ع ۾ ڇپيو هو. ڪمپوزنگ، پروف ريڊنگ ۽ اشاعت جو ڪم ڪراچيءَ ۾ ٿيو جنهن تي منهنجو ڪوبه اختيار نه هو. ان پس منظر ۾ ڪتاب ۾ لاتعداد غلطيون رهجي ويون. سورنهن- سترهن سالن کان پوءِ هي ڪتاب ٻيهر ڇپجي رهيو آهي. ان وچ ۾ وڌيڪ مليل مواد کي به هن ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ان ريت هن ڪتاب جو هي ڇاپو وڌيڪ وسعت سان نروار ٿي رهيو آهي. ان پس منظر ۾ ”مقدمو“ پڻ نئين سري سان لکيو ويو آهي. پهرئين ڇاپي ۾ ”مشايخ سيوستان“ جو سنڌي ترجمو شامل ڪيو ويو هو. هن ايڊيشن مان ان کي خارج ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب تي (مشايخ سيوستان) جداگانہ ڪم ٿي رهيو آهي. اميد آهي ته ان کي به ٿوري عرصي ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو ويندو. جناب حسين شاه راشديءَ جو آءٌ خاص طرح ذڪر ڪندس. سائين حسام الدين راشدي صاحب جي علمي ڪمن جي تڪميل ۽ سهيڙجڻ واري ڪم ۾، مون کي هميشه حسين شاه راشدي صاحب جي تائيد حاصل رهي. ڪتاب جي هن ٻئي ايڊيشن جي طباعت ۾، سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري اعجاز احمد منگي صاحب خاص دلچسپي ورتي. بورڊ جي ٻين اهلڪارن به هن ڪم ۾ مون سان دلي تعاون ڪيو. ان لاءِ آءٌ سيني دوستن جو شڪرگذار آهيان.

پروفيسر غلام محمد لاکو
سنڌ يونيورسٽي

مارچ 2007ع
ڄام شورو

مقالا، تقريرون ۽ خط

مغل شاهي زماني ۾ هندن جي

فارسي تعليم

[هي يادگار مضمون ماهوار اخبار تعليم جي جلد 37، نمبر 1، اپريل 1937ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو. ان جو فوٽو اسٽيٽ عزيز دوست بشير احمد هيسباڻيءَ موڪلي ڏنو. هي مضمون ڏسندي خبر پوي ٿي ته راشدي صاحب مرحوم، ان وقت سيد فدائي الراشديءَ جي ادبي نالي سان لکندا هئا]

مغلن کان اڳي (توڙي) هندن سان فارسي دان قومن جو ميل جول، سلطان محمود غزنويءَ جي حملن کان اڳ به ٿورو ٿيو هو ڇاڪاڻ ته فارسي دان مڪراني ماڻهن جو هندن سان لاڳاپو هو ۽ پڻ يعقوب صفار جي زماني ۾ به سنڌين سان ايرانين جا تعلقات هئا، ته به هندو فارسيءَ سان گهڻو راهل مائل غزنويءَ جي حملن کان پوءِ ٿيا. سلطان محمود جي دربار ۾ هڪ هندو فارسي عالم ”تلڪ“ نالي هو جنهن جهڙو فارسي دان ان زماني ۾ مشڪل ٿي مليو.

سڪندر لوديءَ هندن ۾ فارسيءَ جي تعليم ۽ لکپڙهه جو رواج پکيڙڻ چاهيو، مگر ايتريقدر ڪامياب ٿي نه سگهيو، جيترو چاهيائين ٿي. شيرشاه جي حڪومت ۾ به اهو سلسلو هلندو آيو، مگر سواءِ ڪن ٿورن فارسي دانن جي وڌيڪ هندو پيدا ٿي ڪين سگهيا. ديوان توڙمرل ڪٿري جيڪو اڪبر اعظم جي زماني تائين هو، سو ان زماني ۾ نهايت عالم ۽ فاضل هو. سندس جهڙو خوش نويس ته ڪو وري هوندو ڪشمير ۾ سلطان زين العابدين جي بادشاهيءَ ۾ هندن ۾ فارسي تعليم جو آغاز ٿيو. مگر اهڙو نه جهڙو سندس دل چاهيو ٿي. ٻوڊي بٿ فارسي دان پيدا ٿيو. شاهنامه جو حافظ هو ۽ نهايت مٺي آواز سان شهنشاھ اڳيان شاهنامي جا شعر پڙهندو هو.

گرونانڪ صاحب جنهن سان مسلمان صوفين جا نهايت نیازمندان ۽ گهرا تعلقات هوندا هئا، فارسيءَ کان واقف هو. گرنت صاحب مان معلوم

ٿئي ٿو ته هو صاحب ڪجهه فارسي شعر به چئي ڄاڻندو هو. تاريخ ۾ مغل شاهي زماني کان اڳ ئي فارسي دان هندو معلوم ٿين ٿا. انهيءَ مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته، مغلن جي اچڻ کان اڳ فارسي تعليم هندن ۾ ڪيتري قدر هئي.

اڪبر جون ڪوششون:

اسان مٿي لکي چڪا آهيون ته سڪندر لڙڪي هندن ۾ فارسيءَ کي رواج ڏنو. مگر سندس ڪوششون ڪامياب ٿي نه سگهيون ۽ مغلن جي وقت تائين، سواءِ خاص هندن جي ٻيو ڪوبه فارسيءَ جو ڄاڻو ڪونه هو. مغلن جي آمد کان پوءِ فارسيءَ جيڪو هندن ۾ رواج پاتو اهو اڳ ڪڏهن ڪونه هو. اڪبر اعظم جڏهن سلطنت جو مالڪ ٿيو تڏهن هن پنهنجو سمورو خيال انهيءَ طرف صرف ڪيو. ابتدا ۾ راجا توڙي مل حڪم ڪڍيو ته دفتری زبان ۽ لکپڙهه سموري فارسيءَ ۾ ٿئي، جيڪا اڳ گهڻو ڪري هنديءَ ۾ ٿيندي هئي. نتيجو اهو نڪتو جو ان زماني ۾ هندو گهڻو ڪري سرڪاري نوڪرين تي قائم هئا ۽ ٿيندا رهيا ٿي. تنهنڪري بلڪل ٿوري عرصي اندر منجهن فارسيءَ جو ايترو مايو ٿي ويو، جو بلو خمن لکي ٿو ته 18 صديءَ تائين هندن ۾ فارسي تعليم جي ترقي مسلمانن کان به وڌيڪ ٿي وئي. منجهن انشاءِ پرداز شاعر، نثر نويس، فلاسفر اهڙا اهڙا پيدا ٿي ويا، جو مسلمانن کي به مٿان رشڪ ايندي هئي.

تعليم جو انتظام:

هندوستان ۾ پراڻي زماني کان وٺي تعليم جو انتظام پننچاتن جي هٿ ۾ هوندو هو. مڪتب جو مکيه سنڀاليندڙ پنڊت هوندو هو، جيڪو پنهنجي جاءِ يا ڳوٺاڻن ماڻهن جي ڏنل ڪوٺيءَ ۾ ويهي ٻارڙن کي تعليم ڏيندو هو. سندس خوراڪ ۽ پوشاڪ جو بار چوڪرن جي مائٽن تي هوندو هو.

مغلن کان اڳي اسلامي مدرسا تمام گهڻا هوندا هئا، جن ۾ ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ بعد، چوڪرا اوچي تعليم جي تحصيل وڃي مرڪزي مدرسي ۾ ڪندا هئا، جو ڪنهن وڏي شهر ۾ هوندو هو. مغلن کان پوءِ به اهو رواج بدستور قائم رهيو ۽ ان کي زور وٺرايو ويو. اڪبر جي

زمانِي ۾ ته مدرسن ۽ مڪتبَن جي اها حالت هوندي هئي، جو جيڪڏهن پتر اچلبو ته اهو به ڪنهن مدرسي ۾ وڃي ڪرندو هو. اهي مدرسا ۽ مڪتبَ نه چڙهو مسلمانن لاءِ مخصوص هئا، پر مسلمانن وانگر هندو به ان ۾ باقاعده پڙهڻ ايندا هئا. هنڌن ۽ مسلمانن جي برادرانه تعلقاتن جي اها حالت هئي جو مسجدن ۾ به جيڪي مدرسا هئا، جن جو ان زماني ۾ عام رواج هوندو هو انهن ۾ به هندو ڇوڪرا بنان روڪ ٿوڪ عام جام پڙهڻ ويندا هئا.

مدرسا يا مڪتبَ اڄوڪن ڪٽڙيل ملا سڪولن جهڙا نه هئا، مگر هاءِ اسڪولن جهڙا آباد ۽ منظم هوندا هئا. انهن ۾ فارسي تعليم جو وڌيڪ ۽ خاص طرح رواج هوندو هو، جيڪو مغلن جي آخري زماني تائين پوري بندوبست سان هلندو آيو. مگر خدا پلو ڪري زماني جي گردش جو جڏهن هندستان جنت نشان ۾ مغربي ڌارين لوڪن جو سياڻو قدم پيو ۽ سندن سلطنت تي قبضو ٿيو تڏهن هنن هندوستانی بدبختن جي تعليم جو جهونو سلسلو بند ڪري ڇڏيو جنهنڪري فارسي تعليم پوئتي پئجي وئي. پر انهن جي اها ذهني گهڻو وقت قائم نه رهي ۽ وارن هيستنگس آخر فارسي تعليم جو وري سلسلو جاري ڪيو. پر تڏهن به اهو اوج وري حاصل نه ٿي سگهيو جيڪو اڳ هو. آقي باقي پارسيءَ جا پناه سن 1835ع ۾ لارڊ ميڪاليءَ ڪڍي ڇڏيا ۽ رفته رفته سن 1844ع تائين ان جو نالو نشان به نه رهيو.

نصاب تعليم:

فارسيءَ جي ابتدائي تعليم لاءِ ڳالهه ٻولهه، خط و ڪتاب ۽ اخلاقي آکاڻين جا ڪتاب نصاب ۾ داخل هئا. جهڙوڪ پندنام عطار ڪريما، ما مقيمان، دستور الصبيان، نصاب الصبيان ۽ اخلاص محسني. جيڪي اڄ به گهڻو ڪري انهيءَ لاءِ مروج آهن ۽ اوچي تعليم لاءِ گلستان، بوستان، زليخان، انشاءِ خليف، انشاءِ مادورام، سه نثر ظهوري، پنج رقع، اخلاق ناصري، بهار دانش، انوار سهيلي، سڪندر نام ۽ شاهنام وغيره ڪتاب هئا.

بندراين داس خوشگو پنهنجي تذڪري ۾ لکي ٿو ته، ”مان ۽ لال ڪيمر چند ندرت هڪ ٻئي جا گهاتا سنگتي هوندا هئاسين ۽ ٻئي گڏ

ميان محمد عابد وٽ اخلاق ناصري پڙهندا هئاسين. "راج چندر ڀانڊاس پنهنجي فرزند خواجه تيج ڀانڊاس کي هڪ خط ۾ لکي ٿو ته تون: گلستان، بوستان، اخلاق جلالِي ۽ اخلاق ناصري هميشه پنهنجي مطالعي ۾ رک هندن جو ذوق؛

جيئن ان زماني ۾ مسلمان سون ڪوهن جو سفر ڪري وڃي مرڪزي مدرسن ۾ سالن جا سال رهي تعليم جي تحصيل ڪندا هئا، تيئن هندو طالب العلم به گهران اٿو ٻڌي انهيءَ ڏورانهين سفر تي تعليمي ذوق پوري ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪرندا هئا. کين فارسي تعليم جي شوق سان گڏ گهڻو ڪري عربي تعليم جو ذوق به هوندو هو. لال لچمي سنگهه غيوري نهايت قابل عربي دان هو. تحرير اقليدس ۽ شرح چغمني کيس پوريءَ طرح ياد هئا. لچمي نارائن دهلوي عربيءَ سان گڏ منطق ۽ فلسفي جو به وڏو عالم هو.

18 صديءَ کان پوءِ حساب دانيءَ جو تمام گهڻو رواج پئجي ويو ۽ هندن جي طبيعت جو انهيءَ طرف قدرتي لاڙو هو جيئن اڄ تائين آهي. تنهنڪري ان فن ۾ منجهائن ڪيترا ئي ماهر بلڪل ٿوري عرصي اندر پيدا ٿي پيا. ديوان ڪاهني، رتن سنگهه زخمي، منولال، يچو لال ۽ تمڪين وغيره زبردست حساب دان هئا.

طب ۽ فلسفي ۾ به هندن جي گهڻي هٿ پڇندي هئي. رتن سنگهه زخمي، ديواني سنگهه قتيل، منولال فلسفي نهايت قابل طبيب ۽ فلسفي دان هئا.

سلطنت مغليه جي زماني ۾ هندو عام طرح نوڪرين ۾ هوندا هئا، تنهنڪري هنن ۾ پنهنجو گهڻو توجهه انشاء، واقع نگاري، حساب داني ۽ خوش خطي سکڻ تي ڏنو. ڇاڪاڻ ته انهن ئي فنن جو ان زماني جي دفترن ۾ رواج هوندو هو. جيتوڻيڪ خوش خطي مسلمانن جو خاص فن هو. مگر هندن به ان ۾ قابليت پيدا ڪرڻ سان کين گهڻايو. آرنولڊ صاحب به پنهنجي ڪتاب "مسلمانن جي مصوري" ۾ ان ڳالهه جي تائيد ڪئي آهي. منشي لچمي نارائن دهلوي خوشخطيءَ ۾ نهايت قابل هو. ان کان سواءِ شعر، فلسفي، طب، ادب، تاريخ ۽ انشاء ۾ به ماهر هو.

هندو استاد:

گهڻو ڪري مدرسن مڪتبن ۾ مسلمان ماستر يا معلم هوندا هئا، جن وٽ هندو ڇوڪرا به نهايت پريم ۽ يگانگت سان تعليم حاصل ڪندا هئا. پرتڏهن به ڪيترا مثال ملندا جن ۾ مسلمان شاگردن جا استاد هندو عالم به هئا. 18 صديءَ جي مشهور استاد ۽ عالم لال چني داس ذره ڪيترا هندو ۽ مسلمان پاڻ وٽ پاڙهي عالم فاضل بنايا. مفتي لطف الله صاحب مرحوم جو فارسي استاد منشي سوهن لال آنجهاني هو. جعفر علي حسرت جو استاد راءِ سرب سنگهه ديوانه هو. اهو ئي سبب آهي، جو بلوڇمن (ترجمه آئين اڪبري، ص 351) چيو آهي ته ”18 صديءَ جي ختم ٿيندي ئي هندو فارسي زبان ۾ مسلمانن جا ماستر بنجي پيا.“

هندو شاگردن جا مسلمان معلم:

ملا عبدالحڪيم سيالڪوٽي هڪ زبردست عالم هو، جنهن وٽ هزارن ڪوهن تان طالب العلم هلي اچي تعليم پرائيندا هئا. منشي چندر پان برهمڻ جيڪو زبردست مصنف ٿي گذريو آهي، سو سندس ئي شاگرد هو، جنهن کي شهنشاهه شاهجهان پيار وڃان ”هندو ۽ فارسي دان“ سڏيندو هو. ”عمل صالح“ جو مصنف ملا محمد صالح لکي ٿو ته برهمڻ ابتدائي تعليم مولوي صاحب وٽ ورتي، تنهن کان پوءِ بنوالي داس ولي سان گڏ ملا شاهه بدخشيءَ وٽ پڙهڻ ويو. وليءَ جو صوفيانه لٽريچر شايد ملا شاهه صاحب جي ئي تعليم ڪري ظاهر ٿيو.

ولي هندو برهمڻ لاءِ اهو معلوم ٿي نه ٿو سگهي ته هن شعر شاعريءَ ۾ ڪهڙو استاد ورتو، ڇاڪاڻ ته ان جو ڪٿي به ذڪر لکيل اسان جي نظر مان نه گذريو آهي.

شهنشاهه عالمگير جي زماني ۾ مولانا محمد افضل سرخوش تمام وڏو عالم ۽ فاضل هو. انهيءَ وٽ هندن جي سڀ کان وڏي فلسفي ۽ شاعر پوپٽراءِ بيراجيءَ تعليم ورتي. ان کان پوءِ بندرا بن داس خوشگوي به انهيءَ صاحب جو شاگرد هو.

انهيءَ کان پوءِ جي زماني ۾ ميرزا عبدالقادر بيدل ۽ شيخ سراج الدين علي آرزو به وڏا عالم هئا، جن جا هيٺيان هندو شاگرد هئا:

منشي امانت راءِ امانت. شوارام حيا. سڪراج سبقت. سري گوپال
 تميز، حضوري ۽ ندرت. سراج الدين خان علي آرزو پنهنجي ڪتاب
 "مجمع النفائس" ۾ پنهنجي هيٺين هندو شاعر شاگردن جو تذڪرو ڪيو
 آهي: بابو بالمڪند شهود، پنڊت جي ڪرشن عشرت، راءِ انند رام
 مخلص، بندرا بن داس خوشگو ۽ ٽيڪچند بهادر. ديوان بهادر اهڙو ته
 زبردست عالم فاضل ٿي گذريو جو هو آخر پنهنجي استاد آرزوءَ جي قولن
 تي به نڪت چينيءَ ڪرڻ ريءَ ڪين رهيو. سندس فارسي لغت "جامع
 لغات" جي نالي سان اڄ به مشهور آهي.

مير محمد علي رائج سيالڪوٽي انهيءَ صدي جو نهايت وڏو استاد
 ليکيو وڃي ٿو. سندس شاگردن مان مشهور هندو محقق حضرت وارست
 سيالڪوٽي هڪ هو. ڪشن چند خلوش (اخلاص؟)، نشاط ۽ ميرزا
 عبدالغني قبول پڻ مشهور ٿي گذريا آهن.

بساوڻ لال بيدار سرب سنگهه خاڪستر ۽ ثروت، مولانا مظهر الدين
 جان جانان جا شاگرد هئا. سکن جي زماني ۾ پنجاب ۾ مولوي نوراحمد
 چشتي بلند پايي جو عالم هو. ڪيترا هندو صاحب به ان جا شاگرد هئا.
 "ظفر نامہ رنجيت سنگهه" جو مصنف ديوان امرنات اڪبري ان جو شاگرد
 هو.

مسلمان استادن جي هندو شاگردن سان محبت:

اسان مٿئين باب ۾ فقط مختصر حال ان ڪري ڏنو آهي ته، انهيءَ
 زماني جي هندو مسلمانن جي هڪ ٻئي سان محبت ۽ يگانگت جو اندازو
 ٿي سگهي. اڄ ڪلهه جي نفاق کي ڏسندي اڳيون وقت جڏهن ياد تواچي
 ته گچ ڳري ٿا پون. آه! هندوستان جون گذريل صديون بهشت مثل هيون.
 نه هندن ۾ مسلمانن کي هٿي نه مسلمانن ۾ هندڪي. ٻئي قومون پاڻن
 جان گذارينديون هيون.

مسلمان استادن جو قرب هندو شاگردن سان به اهڙو هو جهڙو
 مسلمان شاگردن سان. خان آرزو "مجمع النفائس" ۾ پنهنجي هندو شاگردن
 جو هن ريت محبت وچان ذڪر ڪري ٿو:

"شهود تخلص اٿس. نهايت مهذب جوان آهي. قوم به شريف جو آهي. منهنجي ساڻس ملاقات ۽ واقفيت عزيزالقدر خوشگو (بندراين داس) جي خط آڻڻ ڪري ٿي. تمام سٺي سياڻ جو نظر اچي ٿو. اڃا سيڪڙائو آهي. جيڪڏهن زماني ساڻس ساٿ ڏنو ته بهترين شاعر ٿيندو (انشاء الله). عشرت نوجوان ڪشميري آهي. خدا مٿس نگهبان هجي. ويچارو نهايت وفادار ۽ غريب آهي." اهڙيءَ طرح سوين مثال آهن، جن مان هندو شاگردن لاءِ، مسلمان استادن جي محبت جو دليل ملي سگهي ٿو. خان صاحب جي مٿين ڪارن اکرن وارن فقرن مان پنهنجي هندو شاگردن لاءِ ڪهڙي نه محبت ۽ الفت ٿي ٿي.

هندو شاگردن جي مسلمان استادن سان محبت:

نه فقط مسلمان استادن کي هندو شاگردن سان ايتري الفت هئي، مگر هندو شاگردن کي به ساڻن ايتري ئي عقيدت ۽ محبت هئي. بندراين داس پنهنجي ڪتاب "سفينة" ۾ جتي به خان آرزوءَ جو ذڪر ڪيو آهي، ته نهايت ادب ۽ احترام سان کيس "قبله ڪعبه من" جي نالي سان سڏيو آهي.

انندرام مخلص پنهنجي چئن ۾ به انتهائي خلوص ۽ عقيدت سان پنهنجي استاد آرزوءَ کي خطاب ڪيو آهي. شفيق اورنگ آبادي پنهنجي تصنيفن ۾ جتي به استاد آزاد بلگرامي جو ذڪر ڪيو آهي، ته کيس مير صاحب، قبله و ڪعبه برحق، پير مرشد جي خطاب سان مخاطب ڪيو اٿس، ۽ پاڻ کي "غلام" جو لقب ڏنو اٿس.

اهڙا هزارين مثال موجود آهن. ڪهڙا لکي ڪهڙا لکون. خدا گذريل زماني تي رحمت ڪري، ۽ هن زماني لاءِ سڌاري جا دروازا ڪشادا ڪري. اهو آهي مغل شاهي زماني جي هندو مسلمانن جي هڪ ٻئي سان مٺي تعلقات جو مختصر خاڪو ۽ هندن جي تعليمي بندوبست جي هڪ ڏنڌلي تصوير.

غلام شاه راشدي

(سند جو هڪ باڪمال شاعر)

[هي مضمون مشهور رسالي ”سندو“ ۾ نومبر 1937ع

۾ ڇپيو هو. مضمون جي فوٽو ڪاپي ڊاڪٽر انور
نگار هڪڙي ڏني]

غلام شاه سند جي مشهور علمي خاندان راشدي جو هڪ بلند پايه
شاعر ۽ باڪمال بزرگ هو. سندس والد بزرگوار جو نالو پير علي ذوالفقار
شاههيو.

هو پير صاحب پاڳاري (سيد صبغت الله شاهه) جو پٽ ۽ پير صاحب
محمد راشد (روضه واري) جو پوٽو هيو. غلام شاه جي تعليم ۽ تربيت پير
ڳوٺ ۾ ٿي. جتي فارسي ۽ عربيءَ جي تعليم پير صاحب جي مدرسي ۾
ورتائين. انگريزي به اعليٰ درجي جي ڄاڻندو هيو مگر اهو معلوم نه آهي ته
اها تعليم ڪٿي ورتائين. بهرحال انهن زبانن جي لٽريچر جو ڪافي مطالع
ڪيو هيائين ۽ بحث مباحث ۾ به بلڪل برڪ هيو.

پير صاحب حزب الله شاه (پير پاڳارهه) جي زماني ۾ رشتي دارن جي
بد سلوڪيءَ سببان، پير ڳوٺ کي خيرباد چئي، بدين تعلقه جي ڳوٺ
گولاڙيءَ ۾ وڃي مقيم ٿيو ۽ پوءِ مرندي مهل تائين موٽي پير ڳوٺ ڪونه
آيو. گهر کان نڪرڻ وقت وٽس پاڙي کان مٿي پائي به ڪانه هئي. مگر لاڙ ۾
پهچڻ کان پوءِ ايڏو بخت بلند ٿيس جو وڏي ملڪيت جوڙي ويو ۽ ايڏو
رسوخ حاصل ڪيائين جو اڄ به لاڙ جي ٿر ٽاڪن تي سندس ڏونڪو
وڃي رهيو آهي.

پير صاحب رهڻي ڪهڻيءَ ۾ نهايت سادو ۽ خوراڪ پوشاڪ ۾ ڏاڍو
سنئون سنوڻو هيو. مليل جو ڪشادو چولو ۽ چنن والن جي ننڍي سٿڻ
پائيندو هيو. پيرن ۾ سنڌي جتي ۽ مٿي تي سرائڪي ٽوپي پائيندو هيو.
سياري خواه اونھاري اها پوشاڪ هيس. ڪڏهن ڪڏهن اندر ٻاهر ويندو
هيو ته ڪوٽ ۽ بوت جي تبديلي ڪندو هيو. ورنه عام طرح ڪنهن به

کيس لڻ نانگر ڪونه ڏٺو. انهيءَ سادگيءَ ۾ به مزاج شاهانه رکندو هيو. تمام آزاد ۽ لاڳاپائي هيو. ڪڏهن پٿر جهڙو سخت هيو نه ڪڏهن وري هڪ مهجور عاشق جي ڳوڙهن کان به وڌيڪ نرم ٿي ويندو هيو.

سموري حياتي، خوشحالي، فارغ البالي ۽ آزاد خياليءَ ۾ گذاري 60 ورهيه کن جي ڄمار ۾ 2 يا 3 تاريخ ذوالحج 1319 هـ جي پنهنجي ڳوٺ گولاڙيءَ ۾ وفات ڪري ويو. کيس ”ذات الجنب“ جي بيماري ٿي جنهن ۾ ڪل 7 ڏينهن کن مبتلا رهيو موت کان هڪ ڏينهن اڳ چون ٿا ته سندس زبان تي بار بار هيٺيون مصرع هيو:

”چنيسر جي چت ۾ هن کان اڳي هو

نيئن سڏو مامرو تهان پوءِ ٿيو.“

بزرگ جي مزار گولاڙيءَ ۾ سندس ڪوٽ جي اوڀر طرف چٽائين ڪوٺيءَ ۾ آهي، جتي هر سال سندس عقيدت مند ميلو لارائيندا آهن.

(2)

غلام شاه جي شاعرانه زندگيءَ جي حقيقي ابتدا، وطن جي وٽن ڇڏڻ بعد ٿي. وطن ڇڏڻ کان ٿورو اڳ سندس بيبي ۽ والده به وفات ڪري ويون، جن جي انتقال به سندس طبيعت ۾ هڪ تغير پيدا ڪيو. توڙي جوانيءَ ۾ فن جو ازل واري استاد کان ئي سبق سکيو هئائين مگر انهن واقعن کان پوءِ سندس سڄا پڇا جوهر ڪلي پيا. لاڙ ۾ ويڃڻ کان پوءِ ٿر جي فطري رنگينن به سندس اداس طبيعت تي سوزگداز جو ڀر ڏنو.

سيد بادشاه هر وقت شعر ڪونه چوندو هيو ڪڏهن ڪڏهن ڪن خاص حالتن ۾ سندس ملڪا ڪلي پوندا هيا ۽ مصرائون موڙن ٿي وينديون هيس. جڏهن اٺ تي چڙهي ٿر جو سفر ڪندو هيو ۽ وڃي پتن تي چڙهندو هيو، اتي ساوڪ ڏسندو هيو. آسمان تي جهڙ ٿيندو هيو ۽ سنهي سنهي بوند هلڪي هلڪي هير سان ملي پتن جي سبزه زار تي موٽن جان ڪرندي هئي، ان وقت مٿس مستي طاري ٿيندي هئي ۽ يڪدم اٺ تان لهي پوندو هيو ۽ شعر چوندو هيو. يا وري جڏهن راڳ ٻڌندو هيو ۽ مٿس وجد طاري ٿيندو هيو ان مهل به مصراعون موڙن ٿي وينديون هيس.

ان کان سواءِ جڏهن ڪنهن خاص واقع ڪري غم ۾ هوندو هيو اهو وقت به سندس شعر چوڻ جو هيو.

راڳ سان سندس خاص ذوق هوندو هيو. جڏهن ڪو ڪن تي هٿ رکي ”الو ميان“ ڪندو هيو، يا ڪو ڌنار چانڊوڪي رات ۾ جهنگ ۾ بين وڄائيندو هيو، ان وقت غلام شاھ مدهوش ٿي ويندو هو. جهومندو به هيو ۽ زارون زار رڻدو به هيو. هڪ دفع والد مرحوم کيس به ٽي مصراعون ٻڌايون، مٿس ايتري مستي چڙهي جو ڪافي ختم ٿيڻ بعد به ڪيترو وقت اکين مان لڙڪ نه ٿي بينس. پوءِ پاڻ به ڏاڍي سوز منجهان پنهنجي ڪافي چيائين. عيد براد جي موقع تي جڏهن مٿ مائٽ ۽ وطن ياد پوندو هيس تڏهن ڏاڍو سوز گداز پيدا ٿيندو هيس. هڪ دفع عيد جي موقع تي نماز کان اڳ جماعتن جي مجلس ۾ ڪافي چيائين:

”اتر اميدون اڃان اڃان، مان ته پاند پائيندس پنهل پرچائيندس.“
ڪافي ايترو ته سمان پيدا ڪيو جو ٻڌندڙ ۽ ٻڌائيندڙ سڀ ٿي رٿا، اهو سارو ڏينهن سيد کي سوز نه ڇڏيو، ٿر جي سفر ۾ جيڪا ڪافي ٺاهيندو هو ان ۾ خاص طرح اثر هوندو هو. حاجي صالح ڳالهه ٿو ڪري ته هڪ دفع ٿر جي سفر ۾ هياسين، وات ويندي اوچتو آسمان تي ڪڪر چائجي آيا، سنهي ڦڙ ڦڙ پوڻ لڳي، بهار جي موسم هئي، ۽ منڊاڻا گاه پتن تي چالر هيون پيا هئا، موسم جي اها مستي ڏسي غلام شاھ اٺ ڪٽي جهڪايو سبزه زار تي گهمڻ لڳو ۽ جهونگارڻ لڳو، ان وقت هيٺين ڪافي راس ڪيائين:-

ساڻيهه جي ميان سومرا! آهي سڪ سڄي،
ويڙهيڇا وانجهن ۾ واه واه وس چرو.
قوت جني جو ڪونڊير، بگرا، بوھ، پرو
گولون گولائڻ ۾ پيڙيون سي پڄي،
ساڻيهه جي.....
ميھا، موگر، مکڻيون، موٽون مانڊاڻان،
کھ کوماڻا ڪنيون، سائون ساماڻان،
ويڪر ولھارن ۾ پيڙا سي پڄي،
ساڻيهه جي.....

حاجي صالح محمد چوي ٿو ته هڪ لڱا ”برهان واري تڙ“ تي لٿل هي اسين، رات جو مولوي قطب، اشرف شاه جي هيٺين ڪافي ڇي:—
منهنجي سرتين ۾ ڪا سنڀال،

آءُ ٿي ونجهان ويڙهيچن لاءِ!

1. اُن انهن جو آجڪو مٿن لويون لال
 2. اٿڙا مينهن ملي رتي، مارو چارن مال
 3. مينهن مانڊاڻا ڪيا، چپروسي شال
 4. اشرف شاه چوي آيا، مارو ڪاهي مال
- منهنجي سرتين

پير صاحب کي اها ساري رات نند نه آئي، ڪڏهن رنو ٿي ۽ ڪڏهن بسترو ڇڏي هيڏي هوڏي گهميو ٿي، آخر اسرويل جو هيٺين ڪافي موڙون ڪيائين:—

سڪندي ٿيڙم سال، آءُ ٿي ڏکيا گذاريان ڏينهنڙا

1. وجهيو ويٺي وندرائي، ٿوڙائي جي فال
- آءُ ٿي ڏکيا.....

2. ويهي مون سان واعد ڪيائون، ڪالهه ڪالهوڻيءَ ڪال
 3. اُن انهن جو آجڪو لويون مٿن لال
 4. آءُ غلام شاه انهن کي، جئري گڏجان شال
- آءُ ٿي ڏکيا.....

انهن واقعن مان معلوم ٿئي ٿو ته شاعر جي طبيعت تمام احساس ۽ سوز گداز جو مخزن هئي، پور پوندو هيس ته شعر والهائڻ انداز ۾ خود بخود زبان مان نڪري پوندو هيس. ورنه اڄوڪن ڪاٽڪو شاعرن جيان پراوا ڪلام پڙهي، قافيه ۽ خيال اڏائي، قلم مس ڪئي ڪڏهن ڪجهه ڪونه ڇيائين. ڪنهن حڪيم جو قول آهي ته ”نيچرل شاعر جي شاعري هيٺين اسبابن تي منحصر ٿيندي آهي: رات جو سناتو، صبح جي هير ۽ رنگيني، برسات جي گهٽ، طيور جو ترنم، درياھ جي رواني، چنڊ جي چانڊاڻ، پرڪيف تغير، سرسبز باغ، اهي آهن قدرتي شاعر جي هيٺان طبيعت جا

اسباب، جيسين انهن مان ڪابه شيءِ موجود نه هوندي تيسين شاعر جو فڪر شعر کان معذور هوندو. غلام شاه جي به اها حالت هئي، برسات جي بوند، ٿر جي سفر، پتن جي ساوڪ، وطن جي ياد، راڳ ۽ غم سندس شاعريءَ جا اسباب هيا، تنهن ڪري سمجهڻ گهرجي ته سندس ڪلام جو گلدستو طويل راتين ۽ عميق افڪارن جو نتيجو نه آهي، مگر چند قليل مصروفيتن جي مختصر لمحن جو هڪ رنگين مجموعو آهي.

(3)

شاعر جو شعر جيئن اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون، ڇاڪاڻ ته فطري ۽ بي اختيارانه آهي، تنهنڪري منجهس تصنع يا بناوت اصل کان آهي. زمين سادي، مطلب سٺائي ۽ الفاظ بلڪل مختصر آهن. شاعرانه خصوصيتون به شعر ۾ ملن ٿيون، مناظر ڪشي، اسلوب بيان، جذبات ۽ رواني وغيره موجود آهن. مثال لاءِ مناظر ڪشيءَ جو ڪمال ڏسو جو هڪ مصرع ۾ ٿر جي ساوٿيءَ واري موسم جو مڪمل منظر چڪي ڇڏيو اٿائين:-

موسم ٿي مينهن اُٺا، پاڻي ٿيڙا پلر
ڌٿ ڏيهائن جو لنب لٽا ۽ للر
لوءِ يارين سين، وڃي لوءِ لٿا!

اسلوب بيان ۽ اظهار جذبات جو طريقو هيٺين مصرعن ۾ ڏسو ڄڻ هڪ ٻئي سان منهن منهن پئي گفتگو ٿئي:-

1. کلي وينينءَ ڪٿ ٿي تون ته، پر سسئي، ساڻ پراڻي،
تاريلين ٿر جاين کي، ڪيئن لقب وڌو تو لائي.
2. سوين سنگهاريون راڄ ۾، ڇو عمر اهي نه اٽڪائي،
منڙو ريڙهي مارئي نه ته باند نه ٻئي ڪنهن پائي.
3. ورڻ وس نه پنهنجي، رهڻ تو نه رهائي
ڪٽم اباڻي ڪير ريءُ، ته به جيئ تو نه جڳائي.

ماڻي مارئي کي تا مارون ميارون ڏين ته ٿون پراڻي پرس سان ڪٿن تي خوش ٿي وينين، ٿر جاين کي لقب لائي وڌي، تنهنجو پنهنجو من ريڌو نه ته ٻيون به تو جهڙيون سوين سنگهاريون راڄ ۾ آهن انهن کي عمر باند نه

ڪيو توڙي زور سان باند ۾ آهين ته به توکي مري وڃڻ ڪيندو هو
جيڪڏهن موٽي نه پي سگهين؟"
اسلوب بيان ڏسو:-

آجڙوال عمر تو چوقيد ڪئي،

وچوڙا ورهن جا سگهي ڪين سهي

عبث عمر ڪوت ۾ جيڏين ريءَ جيان

موڪل ڏي عمر ميان پيڙي ٿر ٿيان

زريون زربفت سنڌءِ طول وهاڻا تنهنجا،

هو جي آند ئي عمر سانگيائيءَ لئي سهنجا

ڪهه ڪهنبا مون نه وڻن، ٻن تنهنجا ٻاندڻان-

موڪل ڏي.....

ماڙيون مون نه وڻن، درسي چونڪيون چوئترا

ڪاڇ ڪٿيرين جو ڏيهه سنڌا هن ڏوئترا

ميو، مڪ، ڀُسي، پيرون ڪي نه پڻان

موڪل ڏي.....

مارئي ٿي عمر ڪي چئي "آجڙوال ڪي جو قيد ڪيو اٿي، ايترن ورهين

جا وچوڙا ڪٿي سهي سگهندي، تنهنجون زريون زربفت، طول وهاڻا ۽

ڪهنبا مون ڪي مور نه ٿا پيء پون، تنهنجون ماڙيون، چونڪيون ۽ چوئترا،

آڙن ٿي نٿا، تنهنجا ميو ڏسي آءُ پنهنجي ملڪ جي ڏنڻن ۽ پيرن جي

گلا ڪانه ڪندس."

جدت بيان جا جوهر هيٺين مصرع ۾ ڏسو:-

عمر اميدون اٿم وطن آءُ ويندس،

ڏيهين ڪي وڃي ڏوراپا آءُ ڏيندس

چوڙيلن ڪي چونديس منهنجي ڪانه ڪيا وا

مارن ڪي ميهڻن ڏيڻ جو انداز ڪيڏونه لطيف ۽ وڻندڙ آهي.

اڙين قسم فن شعر جي جنهن به اسلوب تي ڏسندو ته غلام شاه جو شعر ضرور ليندو. شعر گداز سادگي ۽ سلاست خاص طرح آهن. آخر ۾ بندش ۽ روانيءَ جي خوبيءَ جو به نمونو ڏسو:-

ميها، موگر، مڪڻيون، مرئون، مانڌاڻا
 ڪه ڪوماڻان، ڪڻيون، سائون، ساماڻا

ديڪر ولهارن ۾ پيڙا سي پڇي

غلام شاه جي ڪلام ۾ ٿر جي ٻوليءَ جا اڪيچار لفظ ڪم آيل آهن، جيئن ته ديڪر، ڪونڊير، ٻوه، پرو، گولون، ويڙه، پٿان، پيڙي، پلر، ڦانڊون، ٻانڌوٺا، لوءِ، لوءِ يارين، ڪٿين، پرسئي، ڪيڙ، نائي، سائيهه، ساروئي، ڪيڻ، ڏيڇ، اوچڻ، ڪوارينديس، اُڪنڊ وغيره وغيره.

(4)

غلام شاه جو ڪلام لاڙ ۾ عام جام چيو وڃي ٿو. باوجود ايتري پذيرائيءَ جي به اهو گهڻي حد تائين محفوظ رهي ڪونه سگهيو آهي ۽ جيئن جيئن وقت ويو آهي گذرندو تيئن تيئن اهو ويو آهي مٽيو. جنهن وقت مان سندس ڪلام گڏ ڪرڻ شروع ڪيو ان وقت سندس صحبتي باقي ٿي چٽا بچيا هئا.

هڪ سومار ٻيو محمد صالح، ٽيون طيب. اهي ٽئي سندس خاص خليفه هئا ۽ انهن کي جيڪو ڪلام ياد هو اهو ۽ ڪجهه پنهنجن ڪتابن مان اتاري گڏ ڪيو اٿم. سندس سمورو ڪلام ٽن حصن ۾ آهي. (1) مارئي (2) سرائڪي زبان ۾ (3) متفرق. هن هيٺ سندس ٻه ٽي ڪافيون نموني خاطر ڏيان ٿو:-

جام عمر آن ڄائي مهڻ خاطر مارئين.

1. مريا، ماڪيون، مصريون، ڪيڻ هر ڪائي-

ساڪڙ جو سائيهه جو ماروڙن جي منائي.

2. اوچڻ آءُ نه وڃائجي، طولن آهيان تپائي-

ڏيڇ اسان جو ڏوڙا ڪهنين جند ڪپائي.

3. وطن اسان جو ويڙهه ۾ ڪوٽن دلڙي ڪنبائي-

سا ڪيئن مرڪي ماڙئين، جيڪا چارن ۾ ڄائي.

4. ساروڻي تنهن ساڻيه جي سورن دل سجهائي-
گوندن منجهه غلام شاه چوي ويڙي عمر اجائي.

(1)

عمر ابائا ڏوڻي ڏاڏاڻا-

الا وسئون آئون نه وساريندياس.

1. مينين ۾ ميان عمر مر پيو چيڙه چڪي
ساه سنگهان کي ساريون روز سڪي
ڳوٺاڻن کڻن ڳتون ڌر نه ڌاريندياس.
2. باغ باغيچا بنگلا مير ڏسي ماڙيون.
ڪيئن وهان ڪوئن ۾ وهان تنهنجون واڙيون
جهانگيڙن جا جهويا ڪيئن ڪواريندياس.
3. هينڙي جن سان هيرون سي منهنجا ٿر ٿيا.
محلاتن ۾ مئيءَ کي جن ريءَ پهر پيا
ان ري غلام شاه چوي گهڙي نه گهاريندياس.

سرائڪي زبان جي ڪلام جو نمونو هي آهي:-

رمزان لاکي رانجهن نال، بيوس ٿي آن بيحال

صورت معنيٰ عشق اوهان جو

ڪيٽس قرب ڪمال

بيوس ٿي آن.....

محبت تيڏي مٿيان منجهايان،

عشق وڃايا افعال

بيوس ٿي آن.....

ڪر ڪرناچ مارشان تازيان،

آڪي غلام شاه ڪلال

بيوس ٿي آن.....

متفرقات ۾ هيٺين قسم جو ڪلام آهي:-

دلڙي ديواني ڪري وئين يار

پوءِ ساڃن مٽي جي لڏئي نه سار

1. اڏر ڪيائين ڪڏهن ايندا،

دوست دلا سودل ڪي ڏيندا

ڪانگل ڪڇ تون خبر چار.

2. پل نه سري مون جنهن پرريءَ،

تنهن جانب ڪئون جدا جئري

ڪنهن پر ڪڇ نه ڏيهر ڌار

3. تون منهنجو سائين آءُ تنهنجي ٻانهي،

اڱڻ آسروند جي آءُ تون جاني

سودل لڳ جبار

4. سڪ سدا تنهنجي آهي ساهه ڪي،

آهي آسا بند اهو غلام شاهه ڪي

گهڙي گهڙي گهٽار

دلڙي ديواني.....

(2)

ساڃن وڃ نه سفر وقت وڃڻ جو

ها واڻو هلڻ جو ٿو ماري مٽي ڪي

قدم ڪرم جا ڌرتون ڌڻيءَ لڳ ميان

دوست اسان جي درالا-

ها واڻو.....

رٿان رهن نه سپرين ميان پليان ڪهڙي پرالا-

ها واڻو.....

ورهر وڇوڙو ٿو ماري مٽي ڪي ميان ڪا ته ملڻ جي ڪرالا!

ها واڻون.....

رہا اڇوڪي راتڙي تون ميان گھوٽ
غلام شاھ جي گھرا لا۔ هاواٽو.....

(3)

هڪ هڪ نيٺن جي نازتئون سو سو ڀيرو صدقي تيان
جيڪي پرين پر پر پهيو هينئڙو ڳڻن تن سان گھيو
ايڏا سوڙڙا جيءَ پر سهيو ناحق جيڏيون آءُ ٿي جيان
هڪ هڪ.....

جن لئي ٿي مڃتاون مڃان ايندا ڪنڊيس
ڳالهيون ڳچان

ڪوڏينهن اٿي باقي اڃا۔

ملندئي نه ٿي هيئون هيان
هڪ هڪ.....

پري نه ڪيڙس برهه برينر پراير ذوق ڌرو
انهيءَ عشق جي سوي ۾ سر۔ ڪو هڪ ڏني آءُ ڏهه ڏيان
هڪ هڪ.....

(4)

اٿم اميدون اڃان اڃان،
مان ته پانڌ پائيندس، پنهل پرچائيندس!
دعا ڪريو جيڏيون جي جانب آيو
پنهن مئيءَ جي روح جو رايو
سرتيون اوهان کي ٿي سنجان سنجان،
آءُ ڪنڊون ڪارائيندس وٽون ورهائيندس،
اٿم اميدون.....

چنڀون ڦٽيون ڀتين ڀٽڪا،
تنهنجي ڪارڻ تنهنجا ٽٽڪا،

سر سڀئي مون مڃيان مڃيان،
آءُ ڪوھ لڪائيندس، ڇاڪون ڇپائيندس!
اٿم اميدون.....

درد ونديءَ کي دم دم دلبر،
درد فراق جا دل تي دفتر،
ڳالھين جا اٿم ڳچيان ڳچيان،
آءُ ڳجهو ڳالھائيندس، ساري سٿائيندس!
اٿم اميدون.....

سڄڻ هليا مون کي منھ ٿيو
پرين ڌاران ويھڻ وه ٿيو
وهان ڪيئن آءُ وڃان وڃان،
ويا ورائيندس، موٽا ئي آئيندس!
اٿم اميدون.....

سوين سالن ورهن ويھان،
آڪي غلام شاهه راتيان ڏينھان،
پاڇ اهي ويني پڇيان پڇيان،
آءُ گهر گهرائيندس گهورون گهمائيندس!
اٿم اميدون.....

اهو نيٺ سنڌي نمونو جو ڪلام آهي، جيڪو سر ۽ ساز سان مزو
ڪندو آهي. شايد اڄوڪن تڪ بازن کي ان مان لطف ڪونه اچي، مگر
حقيقت ۾ ته اڄوڪيءَ تڪ بازيءَ کان لک دفعا هي سادو سڌو ۽ سنئون
ڪلام سنو آهي.

فتاوي عالمگيريء جا به سنڌي مؤلف ۽

سندن بزرگ

[اراشدي صاحب مرحوم جو هي مضمون مشهور اردو رسالي ”معارف“ جي پرچي نمبر 6، جلد 59، سال 1947ع ۾ شايع ٿيو هو. مذڪوره پرچو شاھ ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. جتان هن پيپر جو فوٽو اسٽيٽ حاصل ڪري، ان جو ترجمو ڪيو ويو. جو رسالي ”مهراڻ“ 1990/2ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو]

مغل بادشاه اورنگزيب (1658-1707ع) جي حڪم سان، فقه جو هڪ مستند ۽ جامع ڪتاب عربي زبان ۾ تيار ڪيو ويو. هي ڪتاب پوءِ فتاوي عالمگيري جي نالي سان مشهور ٿيو. هن علمي ڪم جي پورائي لاءِ شيخ لاءِ شيخ نظام الدين برهانپوريءَ جي سربراهيءَ ۾ عالمن جي هڪ ڪميٽي جوڙي وئي. ساڻس گڏ چار وڏا عالم: قاضي محمد حسين جونپوري، سيد علي اڪبر سعدالله خاني، ملا حامد جونپوري ۽ محمد اڪرم لاهوري شريڪ ڪار رهيا. هر هڪ عالم سان گڏ ڏهه معاون عالم مقرر ٿيا، جن ۾ سيد نظام الدين ٺٽوي ۽ قاضي ابوالخير ٺٽوي به شامل رهيا. فقه جو هي جامع ڪتاب اٺن سالن ۾ تيار ٿيو ۽ ان تي عالمگيري سڪي جا ٻه لک رپيا خرچ ٿيا. مترجم

معارف جي ڊسمبر 1946ع ۽ جنوري 1947ع وارن پرچن ۾ فتاوي عالمگيري ۽ ان جا مؤلف عنوان سان جو مضمون ڇپيو آهي، تنهن ۾ سنڌ جي ٻن بزرگن سيد نظام الدين ٺٽوي ۽ قاضي ابوالخير ٺٽويءَ جا نالا به ڪنيا ويا آهن، جن کي هن جامع فتاوي جي مؤلفن ۾ شامل هجڻ جو شرف حاصل آهي. صاحب مضمون هنن ٻنهي بزرگن جي باري ۾ مولانا رحمان عليءَ جي ”تذڪره علماء هند“ کي پنهنجو ماخذ بنايو آهي، جنهن

ترجمو: عبدالرسول قادري.

۾ ٻن ٽن ستن کان وڌيڪ سندن سوانح حيات موجود ڪانهي. هيٺ ٻنهي بزرگن بابت وڌيڪ ڄاڻ ڏجي ٿي.

(1) سيد نظام الدين ٺٽوي

نسب:

سيد صاحب جو نسب هن ريت آهي: ”سيد نظام الدين بن سيد نورمحمد بن سيد نظام الدين اول بن سيد نورمحمد بن سيد شڪرالله ثاني بن سيد ظهيرالدين والاسلام عرف سيد جادو اول بن قاضي سيد شڪرالله اول بن سيد وجيه الدين بن سيد نعمت الله بن سيد عرب شاه بن سيد امير نسيم الدين محمد المعروف ميرڪ شاه بن امير عطاء الله جمال الدين المحدث بن سيد فضل الله بن سيد مير عبدالرحمان بن سيد عبداللطيف الحسيني الاسڪني شيرازي.“

وطن:

سندن وڏا شيراز ۾ رهندا هئا، جتان پوءِ هرات ۾ اچي رهڻ لڳا. هتان ئي قاضي سيد شڪرالله اول بن سيد وجيه الدين سن 906ھ ۾ قنڌار ۾ پهتو.

سنڌ ۾ اچڻ:

قاضي سيد شڪرالله قنڌار ۾ 21 سالن تائين رهيو. ان بعد مرزا شاه بيگ ارغون جي چوڻ تي، واپار سانگي سن 927ھ ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ اچي ٺٽي ۾ رهائش اختيار ڪيائين. هو صاحب علم ۽ فضل سان گڏ، وڏو متقي ۽ ديندار هو. مرزا شاه بيگ کان پوءِ جڏهن مرزا شاه حسن ارغون بادشاه بنيو تڏهن قاضي صاحب کي ٺٽي جي قضا جي مسند تي فائز ڪيو ويو.

هڪ ڀيري شاه حسن ڪجهه واپارين کان چند گهوڙا خريد ڪيا ۽ ڏوڪڙن ڏيڻ ۾ ڄاڻي وائي ايتري سستي ڪئي، جو واپاري مايوس ٿي قاضي سيد شڪرالله جي عدالت ۾ دعويٰ ڏيڻ لڳا. قاضيءَ، بادشاه کي جوابدار جي حيثيت ۾ عدالت ۾ طالب ڪيو ۽ جڏهن هو آيو ته، کيس

فرياهين سان گڏ بيهڻ جو اشارو ڪيائين. ڪيس هليو ته بادشاهه دعويٰ جي درست هجڻ جو اقرار ڪيو ۽ فريادين کي رقم ڏئي راضي ڪري ورتائين. بعد ۾ قاضي مسند تان اٿيو ۽ اڳتي وڌي سلطنت جا آداب بجا آڻي، بادشاهه کي پنهنجي مسند تي آڻي ويهاريائين. مرزا شاه حسن پنهنجي قبا ۾ لڪل اگهاڙي تلوار ڪڍي، قاضي صاحب جي سامهون رکي ۽ چيو ته: ”اڄ جيڪڏهن اوهين فيصلو ڪان اڳ سلطنت جا آداب بجا آڻيو ها ۽ مون کي منهنجي درجي کي ڏسي، دعويٰدارن سان گڏ نه بيهاريو ها ته، هن تلوار سان اوهان جو سر قلم ڪيان ها.“ تنهن تي قاضي پڻ مسند هيٺان رکيل اگهاڙي تلوار ڪڍي ڏيکاري ته مون پڻ اهو خيال ڪيو هو ته متان بادشاهه شريعت جي خلاف هلت ڪري ۽ انهيءَ وقت ڪوبه ماڻهو ويجهو اچڻ جي جرئت نه ڪري ته، مان پاڻ هن ترار سان شرعي سياست بجا آڻيندس. ڪجهه عرصي کان پوءِ سيد صاحب استعفا ڏئي ۽ شاه حسن، سندس جاءِ تي محمد اچيءَ کي مقرر ڪيو.

صاحب تحفة الڪرام لکي ٿو ته: ”قاضي شيخ محمد اچي آل جعفر ڏي منسوب ۽ وقت جي مشهور عالمن مان آهي. پهريان هرات کان اچ پهتو هو. ڄام نظام الدين جي ڏينهن ۾ جڏهن سيد ميران محمد جونپوري ٺٽي آيو ۽ وقت جي عالمن مٿس ڪفر جي فتويٰ ڏني، تڏهن هن قاضيءَ ان ولي اڪمل جي تڪفير سان تعلق رکندڙ ظاهرپرست عالمن جي دليلن کي نهايت مناسب رد ڏنو. ڇاڪاڻ ته هيءُ پاڻ حقيقت جو ڄاڻو ۽ حال جي صاحبن جي درجي کان واقف هو. سيد ميران محمد هن جي حال ڏي توجهه فرمائي، سندس اولاد ۾ خوشحالي ۽ بزرگيءَ جي دعا ڪئي. ان ڪري هن خاندان تي ڪنهن به حادثي جو اثر نه ٿو ٿئي. بعد ۾ اچ ۽ ملتان کان پوءِ سکر ۾ رهيو پر پهرين مشهوريءَ ڪري اچ ڏي منسوب رهندو آيو. جيئن اڳ ذڪر ٿي آيو ته ٺٽي جي قضا تان قاضي سيد شڪرالله استعفا ڏني، تڏهن مرزا شاه حسن، مٿئين قاضي جنهن سان هن جا اڳئين وطن هرات کان ئي خانداني لاڳاپا هئا، ۽ انهن تعلقات کي برقرار رکڻ لاءِ هت پڻ هڪ ٻئي جي پراسان، رهائش ۽ واسطو پيدا ٿي پيو هون.

جي رت موجب کين گهراڻي (شيخ محمد کي) انهيءَ معزز عهدي تي فائز ڪيو. ميران سيد محمد جونپوريءَ جي دعا جي برڪت ۽ قديمي نجابت سبب، هي عهدو موروثي طور تي سندس اولاد لاءِ وقف ٿيل آهي. مرزا عيسيٰ جي حڪومت جي شروعاتي زماني ۾ فوت ٿيو. ٻه عالي گهر پٽ ڇڏيا اٿس. ان بعد سندس اولاد جو تذڪرو اچي ٿو (1).

وڏا بزرگ:

سيد شڪرالله نٿي جي انصارين مان شادي ڪئي، جنهن مان سيد ظهيرالدين پيدا ٿيو. سيد ظهيرالدين جي باري ۾ ”تحفة الڪرام“ جي صاحب لکيو آهي ته: ”والد بزرگوار جو جاءِ نشين ٿيو. هو فضيلت ۽ چڱي حالت جو مالڪ هو. ظاهر ۽ پرهيزگاري، شريعت جي پابندي ۽ درس توڙي تدريس ۽ باطن ۾ فقيريءَ جي واٽ ۽ وڌن جي طريقي تي هلڻ ۾ مشغول هو (2).“

تاريخ طاهريءَ جو مصنف کيس هن ريت ياد ڪري ٿو: عزت ۽ سيادت جي درياءَ جو موتي، فصاحت ۽ بلاغت جي ڪاڻ، سڀني علمن ۽ معنائن جو جامع مير ظهيرالدين (3). کيس ٻه پٽ ٿيا. هڪ سيد شڪرالله ٿاني، ٻيو سيد عبدالرحمان. سيد شڪرالله بابت ”تحفة الڪرام“ ۾ آهي ته: پيءُ ۽ ڏاڏي جي وصفن سان سينگاريل هو ۽ زماني ۾ نالي ۽ نيڪيءَ سان گذاريائين. ”هڪ يادگار مسجد به پنهنجي محلي ۾ ٺهرايائين. کيس چار پٽ ٿيا. سيد محمد حسن، سيد نورمحمد، مير سيد ظهيرالدين جدام ٿاني، ۽ سيد لطف الله.“

سيد نورمحمد بابت ”تحفة الڪرام“ ۾ آهي ته پنهنجي وقت ۾ علم ۽ معرفت جو پورو پورو مظهر ۽ دين ۽ يقين وارن جو مرجع هو. کيس هڪ پٽ سيد نظام الدين ٿيو جو تحفته الڪرام موجب علم ۽ ڪمال ۾ منظم ۽ حال توڙي قال ۾ توفيق جو صاحب هو، کيس چار پٽ ٿيا: سيد نعمت الله، سيد نورمحمد ٿاني، سيد فضل الله ۽ سيد محمد شفيع.

سيد نظام الدين ٿاني:

سيد نورمحمد ٿانيءَ کي ٻه پٽ ٿيا. سيد ابوالقاسم ۽ سيد نظام الدين ٿاني. هيءَ سيد نظام الدين ٿاني ”فتاويٰ عالمگيري“ جي مؤلفن مان

هڪ آهي. مير علي شير قانع سندس متعلق لکي ٿو: سيد نظام الدين ثاني فقه ۾ سڀني کان وڌيڪ توفيق وارو ۽ ٻين علمن ۾ وڏو عالم سڳورو پيدا ٿيو. طبيعت جي جذبي جي وس ٿي جهان آباد (دهلي) ڏي هليو ويو. اتي ٻين عالمن جون ”فتاويٰ عالمگيري“ بابت ڪيئي مشڪلاتون حل ڪيائين. بادشاهه کي خبر پئي ته کيس عهدي قبول ڪرڻ جي آڇ ڏنائين. ڇاڪاڻ ته بادشاهه جي قاعدي موجب علم وارن کي نوڪر جي نالي سان نه سڏيندا هئا. سيد ان عهدي وٺڻ کان انڪار ڪيو. تنهن تي بادشاهه وظيفي قبول ڪرڻ جي تڪليف ڏني، ته به سيد راضي نه ٿيو. نيٺ جلد ئي اتي آخرت جو سفر اختيار ڪيائين (4).

سيد نظام الدين ثانيءَ جو اولاد:

کيس ٻه پٽ ٿيا. هڪ سيد عرب شاه ۽ ٻيو سيد احمد. سيد عرب شاه پڇاڙيءَ ۾ مجذوب ٿيو ۽ ڪوبه اولاد نه ڇڏيائين. سيد احمد کي هڪ پٽ سيد عطاءُ الله ٿيو جنهن شادي ڪئي ۽ اولاد وارو به ٿيو. ليڪن عين جوانيءَ ۾ هي به مجذوب ٿي ويو.
پويان بزرگ:

سندس پوين بزرگن ۾ امير نسيم الدين ۽ عطاءُ الله جمال الدين ۽ پڻ سندس چاچي بزرگوار مير اصيل الدين جو تذڪرو قاضي نورالله شوستري ”حبيب السير“ جي حوالي سان ”مجالس المؤمنين“ ۾ ڪيو آهي. وڌيڪ هي ته ”روضة الصفا“ ۽ ”هفت اقليم“ ۾ به سندن ذڪر آيو آهي. ٻئين جلد ۾ ”تحفة الكرام“ جي صاحب به، انهن حوالن سان سندن حالات بيان ڪيا آهن.

(1) امير جمال الدين عطاءُ الله بن فضل الله المحدث الاسڪني الشيرازي. سيد نظام الدين ثانيءَ جو ٻارهون ڏاڏو آهي. سندس متعلق ”تحفة الكرام“ ۾ اچي ٿو: عقلي ۽ شرعي علمن سان سينگاريل. علم حديث جو ڄاڻو: تحفة الاحياء، رياض السير ۽ روضة الاحباب. سندس لکيل ڪتاب آهن (5).

اڳتي هلي ”حبيب السير“ جي حوالي سان لکي ٿو: هيءُ بزرگ پنهنجي چاچي امير اصيل الدين وانگر زماني ۾ علم حديث جو بي مثال ڄاڻو سڀني ديني ۽ يقيني علمن جو ٻين کان وڌيڪ ماهر ۽ پنهنجي چاچي جو شاگرد آهي. ڳچ سال مدرسو شريفه سلطانيه جي گنبد ۾ جتي حضرت خاقان منصوره جو دوقبو آهي، ۽ ان کان پوءِ خانقاه خلاصيه ۾ درس ۾ مشغول رهيو. هفتي ۾ هڪ ڀيرو جامع هرات ۾ وعظ ۽ نصيحت جي مجلس به ڪندو هو. سلطان ۽ حاڪم سندس خدمت ۾ ويڃڻ کي واجب ڄاڻندا هئا (6).

هفت اقليم ۾ امين رازي لکي ٿو ته: سيد اصيل الدين، عبدالله جو ڀائٽيو آهي. پنهنجي وقت جي اڪابرن ۾ نالي وارو هو. سندس دل، ڪتاب الاهي ۽ حضرت رسالت پناه ﷺ جي حديث مبارڪ سان روشن آهي.

زيانش مظهر اسرار تحقيق
ضميرس مظهر انوار توفيق
جمال دين مزين ز اهتمامش
علوم شرع واضح ز ڪلامش

مطلب ته ان جي زبان تحقيقي اسرار جو مظهر آهي. سندس دل به توفيق جي نور جو مظهر آهي. سندس ئي ڪوشش سان دين جي سونهن آهي. سندس ڪلام مان شرعي علم چٽو آهي. سندس ڪتابن مان ”روضة الاحباب“ زماني ۾ مشهور آهي (7).

(2) امير نسيم الدين، امير جمال الدين جو پٽ ۽ سيد نظام الدين جو يارهين پيڙهيءَ ۾ ڏاڏو آهي. ان جي لاءِ مير علي شير لکيو آهي ته، حديث جي علم ۾ زماني جو وڏو ماهر هو پنهنجي والد بزرگوار جي مسند تي مٿئين مدرسي ۾ مقرر هو. سندس پٽ سيد عرب شاه والد وارين صفتن سان سينگاريل هو. ان بعد سيد وجيه الدين سندس قائم مقام ۽ يادگار آهي. سندس پٽ شڪرالله شيرازي ٿيو. جنهن جو احوال ”تحفة الڪرام“ جي ٽئين جلد ۾ نٿي جي بيان ۾ آيل آهي (8).

هي اهو ئي قاضي سيد شڪرالله شيرازي هو جو سن 906ھ ۾ هرات کان قنڌار ۾ آيو ۽ سن 927ھ ۾ قنڌار کان سنڌ پهتو.

(3) امير جمال الدين عطاء الله جي چاچي سيد الجليل امير اصيل الدين عبدالله الحسيني الاسڪني الشيرازيءَ جي سلسلي ۾ ”تحفة الكرام“ جو مصنف لکي ٿو ته: علم تفسير حديث، انشا ۽ تاليف ۾ سندس ڪو به ثاني نه هو. پاڻ سلطان ابوسعيد جي زماني ۾ (855-872ھ) شيراز کان هرات ۾ اچي رهيو. هر هفتي هڪ ڀيرو مدرسي مهدي عليا گوهر شاد آغا ۾ خلق کي وعظ ڪندو هو. ان طرح سال ربيع الاول مهيني ۾ حضرت رسول الله ﷺ جي مجلس بيان ڪندو هو. سندس تصنيفات مان: شرح درج الدرر برسير سينه خيرالبشر ۽ مزارات هرات. اهم آهن. تاريخ 17 ربيع الاول سن 803ھ ۾ فوت ٿيو. کيس ٻه ناليرا پٽ: صفي الدين محمد ۽ برهان الدين محمد آهن (9).

ساڳئي سيد جي باري ۾ ”هفت اقليم“ جو صاحب لکي ٿو ته: سيد صاحب شرافت ۽ جلالت جي حقيقت ۾ مشهور هو. علم تفسير ۽ حديث ۾ به ٻي مثال هو. سلطان ابوسعيد جي زماني ۾ شيراز کان لڏي، هرات ۾ اچي ٽڪيو. هفتي ۾ هڪ ڀيرو بادشاهه جي تحريڪ تي وعظ ڪندو هو. سندس لکيل ڪتاب - درج الدرر برسير سينه خيرالبشر ۽ مزارات هرات - جڳ مشهور آهن (10).

هن خاندان جي ڪجهه ٻين بزرگن جو تذڪرو به آيو آهي. مير اصيل الدين جي سوت سيد الحڪماء امير صدرالدين محمد شيرازيءَ جي باري ۾ ”هفت اقليم“ ۾ اچي ٿو ته، طبيعت جي رواني ۽ ذهني فراوانيءَ جي ڪري، سڀني متبحر عالمن ۽ پوئين دور جي فاضلن ۾ ممتاز ۽ نالي وارو هو، تعليم کان فارغ ٿيڻ بعد، درس تدريس شروع ڪيائين. ان بعد تصنيف ۽ تاليف تي همت ۽ ڪوشش ڪيائين. سندس هيٺيان ڪتاب مشهور آهن: رساله تحقيق علم واثبات واجب، حاشيه شمس ۽ مطالع و حاشيه تجريد. سندس وفات سلطان يعقوب جي وفات کان پوءِ سگهو ئي ٿي (11)، هن ڏس ۾ ”تحفة الكرام“ ۾ پڻ ساڳي عبارت آرائي ٿيل آهي (12).

امير صدرالدين جي پٽ خاتمر الحڪماء، غوث العلماء، امير غياث الدين منصور شيرازيءَ جي لاءِ ”هفت اقليم“ جو صاحب لکي ٿو ته: هو چنڊ جي روشني ۽ وڻ جو ميوو آهي، پيءُ کان پوءِ علم ۽ فضل ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. سندس حڪمت ۽ رياضيءَ جي علمن جي مهارت جو غلغلو ويجهي ۽ پري جي عالمن جي ڪنن تائين پهتو ۽ پڻ سندس علم وفضل جو آواز به هر طرف گونجڻ لڳو.

وصف خورشيد از نگويد هوشمند

فيض نور اوبود مدحش پسند (13).

هن متعلق وڌيڪ تفصيل ”تحفة الڪرام“ ۾ اچي ٿو: سندس ولادت سن 900ھ ۾ ٿي. پنهنجي والد بزرگوار امير صدرالدين کان علم جي تحصيل ڪيائين. چوڏهن سالن جي عمر ۾ علامه دوانيءَ سان مناظرو ٿيس. ويهن سالن جي عمر ۾ سڀني علمن کان فارغ ٿيو. ڪجهه وقت صدارت جو عهدو ماڻيائين. عراق کان مجتهد الزمان شيخ علي بن عبدالعالي تختگاه ۾ آيو ته، ڪن فسادين شيخ ۽ سيد جي وچ ۾ منظارو ڪرائي وڌو. بادشاهه مجتهد الزمان جي حمايت ڪئي ۽ سيد صاحب ناراض ٿيو. ان بعد صدارت جو عهدو ڇڏي شيراز هليو ويو جتي سن 948ھ ۾ فوت ٿيو (14).

تحفة الڪرام ۾ حبيب السير جي حوالي سان سندس تصنيفات جي هڪ ڊگهي لسٽ موجود آهي. حبيب السير جي صاحب سندس هي تصنيفون ڏٺيون: ڪتاب حجة الڪلام، ڪتاب محڪمات شرح هياكل انوار شرح رساله الثبات واجب، ڪتاب تعديل الميزان يعني منطق شفا جو خلاصو ڪتاب معيار الافكار خلاصه تعديل الميزان، ڪتاب لوايع، معارج علم هيئت ۾ (هي ڪتاب سترهن سالن جي عمر ۾ لکيائين)، ڪتاب تجريد برحڪمت، رساله معرفت قبله، معالم الشفا طب ۾، معالم الشفا جو خلاصو شافيه، سفرويه هيئت، حاشيه برالهييات شفا، حاشيه بر اشارات، حاشيه برحڪمت العين، رساله در باب خلافت فرزند مير صدرالدين محمد، رد برحاشيه تهذيب، رد حاشيه شمسية علامه دواني، رد

حاشيه خلاصه التحقيق، رد برانمودج، رساله در تحقيق جهات، رد بر رساله زدارا؟)، رساله مشارق در اثبات واجب، كتاب اخلاص مغفوري، حاشيه براواثل كشاف، تفسير سورہ، كتاب مقامات العارفين (هي رسالو تصوف ۽ اخلاق ۾ پنهنجي پٽ مير شرف الدين عليءَ لاءِ لکيائين)، رساله قانون السطنت، هنن ڪتابن کان علاوه هي ڪتاب به سندس چيا وڃن ٿا: رياض الرضوان، ۽ ڪتاب اساس در علم هندسه وغيره. حبيب السير جي ليڪڪ پڻ سندس ڪتابن جو تفصيل آندو آهي (15).

سيد غياث الدين کي به پٽ ٿيا. هڪ سيد شرف الدين. پيو سيد مير صدرالدين. هن خاندان جي ٻين ٻن بزرگن جو ”تحفة الڪرام“ ۾ ذڪر آيو آهي. يعني سيد نظام الدين احمد ۽ مير حبيب الله. هي ٻئي بزرگ به علم ۽ فضل جي لحاظ کان زماني ۾ بي مثال هئا.

شڪر الاهي سيد:

قاضي سيد شڪر الله شيرازيءَ جي نسبت سان، مير نظام الدين جو خاندان، نٿي ۾ شڪر الاهي شيرازي سيدن جي نالي سان مشهور ٿيو. هن خاندان جا گهڻو ڪري سڀ ماڻهو علم و فضل ۾ ديني مرتبي جي ڪري، زماني ۾ مشهور ٿيندا آيا آهن. اڄ به هي خاندان پنهنجي قديم محلي ۾ آباد آهي. موقعي جي مناسبت سان آءٌ هن خاندان جي چند بزرگن جو به ذڪر ڪندس، ته جيئن اندازو ٿئي ته هن گهراڻي جي مختلف ماڻهن، سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ علم ۽ ادب توڙي مذهب جون ڪهڙيون ڪهڙيون خدمتون سرانجام ڏنيون.

سيد شاه ولي:

سيد شاه ولي بن سيد ابوالقاسم بن سيد علي اڪبر بن سيد عبدالواسع بن سيد محمد حسين بن سيد شڪر الله ثاني. علامه مخدوم رحمة الله جهڙي مشهور بزرگ جو شاگرد هو. هو املا، انشا، ۽ شعر ۾ صاف طبيعت جو ۽ ڪافي ذهينيت جو مالڪ هو (16).

”تحفة الڪرام“ جو صاحب، مير علي شير قانع مقالات الشعرا ۾ سندس ذڪر هن ريت ڪري ٿو: تقوي، پرهيزگاري ۽ علمي ڪمالات جي

فنن سان سينگاريل، پنهنجو وقت ڪتابن جي اڀياس ۾ گذاريندڙ ۽ طالبن کي درس ڏيندڙ هو. وڏن جي پيرويءَ تي پورو ۽ بزرگيءَ سان سينگاريل، حسن خلق ۾ وڏن ننڍن ۾ مصروف هو (17).

سيد شاھ ولي ”تحفة المجالس“ نالي هڪ ڪتاب لکيو آهي. شوال جي 13 تاريخ سن 1150ھ رات جي وقت، پنهنجي جاگير جڳت پور تعلقي ڪڪڙالي (سنڌ) ۾ وفات ڪيائين. سندس لاش اتان آئي، 15 تاريخ سندس اباڻي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. ان جي هڪ شاگرد لطف الله قدفات ڏني عشقه (يعني هو الله جي عشق ۾ وفات ڪري ويو)، مان هن جي وفات جي تاريخ ڪڍي آهي.

سندس ٻه فارسي شعر ”مقالات الشعراء“ ۾ نموني طور ڏنل آهن. ”تذڪره علماءِ هند“ ۾ صفحي 250 تي به سندس ذڪر ملي ٿو. کيس ٻه پٽ ٿيا، هڪ سيد محمد ناصر ۽ ٻيو سيد محمد سراج الدين.

مير سراج الدين:

هي به سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. تاريخ گوڻيءَ ۾ ان کي خاص ملڪو حاصل هو. ”تحفة الڪرام“ ۾ آهي ته، وڏن جي وصفن سان سينگاريل، وڏن جو يادگار ۽ جاءِ نشين، سهڻن اخلاقن جو مالڪ آهي..... طبيعت ۾ شعر جو چڱو جذبو هوس ۽ تاريخ ڪڍڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو (18).

سيد غلام اولياء:

سيد غلام اولياءَ بن عنايت الله بن سيد اسد الله بن سيد عنايت الله بن سيد عبدالرحمان بن سيد ظهيرالدين والاسلام عرف مير جادو بن سيد شڪرالله اول. هي سيد تمام وڏو بزرگ ۽ اهل دل انسان ٿي گذريو آهي. ان بابت مير علي شيرلڪي ٿو ته: سيد غلام اولياءَ ڦوه جوانيءَ ۾ ظاهري توڙي باطني علمن جي تحصيل ڪري، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ ۾ وڏو درجو حاصل ڪري، هميشه جي دستور موجب هر روز سيد عبدالله جي زيارت تي ويندو هو ۽ پنهنجو برڪت پريو وقت چڱن ڪمن ۾ صرف ڪندو هو. هو ڪرامتن جو صاحب به هو ۽ ڦوه جوانيءَ ۾ هن فاني دنيا کي رخصت

چئي، مريدن جي خاص جماعت پٺيان ڇڏيو ويو. هر مهيني جي 21 تاريخ سندس وفات جي تاريخ تي، مريدن جي جماعت مزار جي زيارت تي پهچي، ختمو خيرات ڪري مشڪل حل ڪرائيندي آهي (19).

سيد محمد ناصر:

سيد محمد ناصر بن سيد عطاء الله بن سيد نعمت الله بن سيد نظام الدين بن سيد نورمحمد بن سيد شڪرالله ثاني بن سيد ظهيرالدين بن سيد قاضي شڪرالله اول. هي سيد زهد ۽ تقويٰ ۾ زماني ۾ عجوبو هو. تحفة الڪرام ۾ آهي ته، هن ڪڏهن به ڪنهن عورت جو منهن نه ڏٺو. ايتري تائين پاڪ هو جو جانورن ۾ نر ۽ ماديءَ ۾ فرق نه ڪري سگهندو هو. پاڻ نقشبندي سلسلي ۾ ڪامل هو. سندس پوئلڳن جي گهڻائي هئي، جن جي حاجت روائي ڪندو رهندو هو.

هڪ ڀيري نئي ۾ اچي ڏڪاريو. ماڻهو ڏاڍا پريشان ٿيا ۽ مهانگائي ۽ مصيبتن ۾ گرفتار ٿي، وڃي وڃي قبرن تي دعائون گهرڻ لڳا. ڪنهن ماڻهو خواب ۾ ڏٺو ته، جيڪڏهن ڪو اهڙو پرهيزگار جنهن عمر ۾ ڪنهن عورت جو منهن نه ڏٺو هجي، سو ٻاهر مينهن لاءِ نماز پاڙهيندو ته، پوءِ دنيا تي رحمت جي مينهن جي پالوٽ ٿي سگهندي. ماڻهو هن سيد وٽ پهتا. پنهنجي والد جي چوڻ تي، ٽي ڏينهن باران نماز پڙهائي دعائون گهرائين. رحمت جو ڪڪر جوش ۾ آيو. آخر مينهن وسيو.

سيد نظام الدين جي ٻئي ڏاڏي يعني سيد نورمحمد جي پاءُ سيد ظهيرالدين جادم ثانيءَ جي اولاد مان گهڻا ڪمال وارا بزرگ پيدا ٿيا. سيد محمد کاظم:

سيد محمد کاظم بن سيد محمد مقيم بن سيد ظهيرالدين ثانيءَ بابت تحفة الڪرام ۾ آهي ته، سيد محمد کاظم عجيب حالتن جو مالڪ هو. ٻه ٻه ٽي ڏينهن ننڊ ۾ جنهن کي عين بيداري سمجهڻ گهرجي، خلوت ۾ پيو هوندو هو ۽ ماڻهو هن جو قلبي ذڪر ٻڌندا هئا. آخر پاڻهي جاڳندو هو. اهڙيون ٻيون به ڪيتريون ڪماليون هيس جن جو شمار مشڪل آهي (20).

تحفة الكرام جو صاحب:

مير علي شير بن سيد عزت الله بن سيد محمد كاظم بن سيد محمد مقيم بن سيد ظهير الدين به هن سلسلي جو هڪ چمڪندڙ موتي هو. پاڻ: تحفة الكرام ۽ مقالات الشعراء ۽ ٻيا به ڪيترا ئي يادگار ڇڏيا اٿس. پاڻ خاص ڪري ذڪر ڪيل هي ٻه ڪتاب نه لکي ها ته، اڄ اسين سنڌ جي سياسي ۽ ادبي تاريخ کان بلڪل بي خبر هجون ها.

مير عظيم الدين:

هن خاندان جي ٻي هڪ عظيم شخصيت مير عظيم الدين جي آهي. سندس سلسلو هن ريت آهي: سيد عظيم الدين بن سيد يار محمد بن سيد عزت الله بن سيد محمد كاظم بن سيد محمد مقيم بن سيد ظهير الدين ثاني. هي سيد به وڏي درجي وارو شاعر ۽ اديب هو. هڪ ديوان، هڪ مثنوي هيرانجهو ۽ هڪ منظوم تاريخ ”فتح نامه“ سندس يادگار آهن.

مطلب ته سيد نظام الدين مؤلف ”فتاوي عالمگيري“ جو سڄو خاندان شيراز هرات ۽ قنڌار کان وٺي سنڌ تائين، ڪيئي صديون برابر علم جو درياءُ وهائيندو ۽ دين جي خدمت انجام ڏيندو رهيو.

(2) قاضي ابوالخير ٺٽوي

سيد نظام الدين ٺٽويءَ کان پوءِ ”فتاوي عالمگيري“ جي مؤلفن ۾، قاضي ابوالخير ٺٽويءَ جو نالو اچي ٿو. هي بزرگ سنڌ جي مشهور مردم خيز ۽ تاريخي شهر ٺٽي جو رهاڪو هو. پاڻ ٺٽي جي مشهور عالم ۽ بزرگ علامه مخدوم فضل الله جو فرزند هو. جنهن بابت ”تحفة الكرام“ ۾ آهي ته، پاڻ فضيلتن جو جامع، انساني علمن جو ماهر، پرهيزگاري ۽ تقوي جي زيور سان سينگاريل هو. هميشه علم پاڙهڻ ۾ مشغول رهندو هو (21). ٿوري ڦيرڦار سان تاريخ معصومي (22)، ۽ مائر حيمي (23) ۾ به سندن ذڪر اچي ٿو. پاڻ مرزا عيسيٰ ۽ مرزا باقي ترخان جو همعصر هو. هن فضل الله جي فرزند مخدوم ابوالخير ٺٽويءَ (فتاوي عالمگيريءَ جي مؤلف) جي لاءِ ”تحفة الكرام“ جو مصنف لکي ٿو ته، پنهنجي وقت ۾ هڪڙو ڪامل طالب علم پيدا ٿيو. فتاوي عالمگيري جي مسئلن جي چونڊ ۾ شريڪ رهيو (24).

تحفة الكرام موجب سندس پٽ ملا اسحاق به ڪمالات جو صاحب هو. سندس هڪ پٽ ڪمال الدين هو جنهن کي ڪوبه اولاد نه ٿيو.

حوالا ۽ حاشيا:

- (1) تحفة الكرام، قلمي، ص 615.
- (2) تحفة الكرام، قلمي، ص 543.
- (3) طاهري، قلمي، ص 11.
- (4) تحفة الكرام، قلمي، ص 543.
- (5) تحفة الكرام، جلد 2، ص 71، مطبوع بمبئي.
- (6) تحفة الكرام، جلد 2، ص 71.
- (7) هفت اقليم، مطبوع بنگال، ص 261.
- (8) تحفة الكرام، جلد 2، مطبوع بمبئي، ص 71.
- (9) تحفة الكرام، جلد 2، مطبوع بمبئي، ص 70.
- (10) هفت اقليم، ص 261، مطبوع بنگال.
- (11) هفت اقليم، ص 261، مطبوع بنگال.
- (12) تحفة الكرام، جلد 2، ص 71.
- (13) هفت اقليم، ص 259 ۽ 260، مطبوع بنگال.
- (14) تحفة الكرام، جلد 2، ص 72.
- (15) تحفة الكرام، جلد 2، ص 72 ۽ 73.
- (16) تحفة الكرام، جلد 3، ص 195، مطبوع بمبئي.
- (17) مقالات الشعراء، قلمي، ص 304.
- (18) تحفة الكرام، جلد 3، ص 196، مطبوع بمبئي.
- (19) تحفة الكرام، جلد 3، ص 196، مطبوع بمبئي.
- (20) تحفة الكرام، قلمي، ص 556.
- (21) تحفة الكرام، قلمي، ص 620.
- (22) تاريخ معصومي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽ، ص 217.
- (23) ماثر رحيمي، ص 328، مطبوع بنگال.
- (24) تحفة الكرام، قلمي، ص 620.

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ*

[هن مضمون ۾ راشدي صاحب خاص طرح سان انهن عربي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي سنڌ جي تاريخ لکڻ ۾ اسان جي مدد ڪن ٿا. هي مضمون اصل ۾ اردو زبان ۾ لکيل هو ۽ پوءِ ان جو سنڌي ترجمو ماهنامه ”نئين زندگي“ جي سيپٽمبر 1952ع، ۽ نومبر 1952ع وارن پرچن ۾ ڇپيو هو. علمي دنيا کي هن تاريخي تحرير جي گهٽ ڄاڻ رهي آهي]

(1)

تاريخ سنڌ جي ماخذن جي جيڪڏهن فهرست لکڻ ويهنداسين ته، اسان کي چئن ڀاڱن ۾ تقسيم ڪرڻو پوندو. 1- جاگرافي 2- ملڪي تاريخ، 3- علمي ۽ تمدني تاريخ 4- تاريخ آثار قديمه. تنهن کان پوءِ وري اسان کي سڀ ڪنهن ڀاڱي جي ماخذن کي جدا جدا عنوانن جي ماتحت لکڻو پوندو.

جاگرافي

جڏهن اسان جاگرافي جي تاريخ مرتب ڪنداسين، تڏهن ان وقت اسان کي ٻن قسمن جي ڪتابن کان مدد وٺڻي پوندي.

(1) سفرناما: ان عنوان جي ماتحت انهن سمورن سفرنامن کي ٻوليءَ جي لحاظ کان جدا جدا لکڻو پوندو جن ۾ سنڌ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي عربي ۽ انگريزي ۾ وڌيڪ ڪتاب ملندا.

(2) جاگرافي: انهيءَ عنوان جي هيٺ اسان کي اهي سمورا جاگرافيءَ جا ڪتاب ڳولڻا پوندا، جيڪي سنڌ جي متعلق آهن. جن ۾ ضمناً سنڌ جو ذڪر آيو آهي تن جي تقسيم به ٻوليءَ جي اعتبار سان ڪرڻي پوندي، جيئن ته عربي، فارسي ۽ انگريزي جدا جدا ڏيکارڻا پوندا.

* ترجمو: شمشاد احمد جوڻيجو.

انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ گهڻو مواد ملندو. اردو ۽ سنڌي ۾ شايد ڪي ٿورڙا ترجما ملندا نه ته ڪو خاص ڪتاب انهيءَ موضوع تي نه ملندو. انهيءَ عنوان هيٺ اسان کي انگريزيءَ جا اهي سمورا رسالا، مخزن ۽ جرنل به ڏسڻا پوندا، جن ۾ خاص سنڌ جي جاگرافيءَ تي مضمون شايع ٿي چڪا آهن.

ملڪي تاريخ

عام ملڪي تاريخ لکڻ جي سلسلي ۾ جڏهن ماخذن کي گڏ ڪرڻو پوندو ته ان وقت فهرست هيٺين عنوانن تي ورهائجي:

(1) سنڌ تي خاص ڪتاب: انهيءَ عنوان هيٺ تاريخ جا اهي سمورا ڪتاب درج ڪرڻا پوندا، جيڪي خاص طرح سنڌ تي لکيا ويا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي فارسيءَ ۾ ڪي ٿورڙا ليکڪ انگريزيءَ ۾ گهڻا ڪتاب ملندا. انگريزي ڪتابن جا ماخذ به چند فارسي تاريخ جا ڪتاب آهن، جيڪي انهيءَ عنوان هيٺ اسين لکنداسون. ليڪن آخري دور لاءِ انگريزيءَ ۾ خاص طرح سان سنڌ تي وڏي ڪثرت سان ڪتاب آهن، جيڪي اسان کي انهيءَ فهرست ۾ شامل ڪرڻا پوندا. انگريزن، ڪلهوڙن جي حڪومت، ٽالپرن جي صاحبي ۽ پنهنجي راڄ جي باري ۾ انگريزيءَ ۾ گهڻو ڪجهه لکيو آهي.

(2) عام تاريخون: انهيءَ عنوان ۾ اهي سمورا تاريخ جا ڪتاب اچن ٿا، جن ۾ ضمناً سنڌ جو ذڪر آيو آهي. انهيءَ باري ۾ عربي ۽ فارسي تاريخن جو نت تيار ڪبو ۽ انگريزي تاريخن جا نالا لکڻا پوندا، اها فهرست به ٻوليءَ جي لحاظ سان ورهائڻي پوندي.

(3) رسالا ۽ مخزن: انگريزي زبان ۾ اسان کي اهڙا رسالا ۽ مخزن ڪثرت سان ملندا، جن ۾ سنڌ تي خصوصيت سان نهايت اهم مضمون لکيا ويا آهن ۽ اهي سمورا مضمون نهايت قيمتي ۽ ناياب مواد جا حامل آهن. عربي ۽ فارسي ۾ انهيءَ عنوان تي ڪجهه به ناهي. اردو ۾ البتہ چند مضمون ممڪن آهي ته ملي وڃن.

(4) سياسي رهبرن جون سوانح عمريون: انهيءَ عنوان هيٺ اسان کي سنڌ ۽ هندوستان جي سياسي رهبرن ۽ سرڪاري عهدي دارن جي سوانح عمري تي لکيل ڪتاب، فهرست ۾ شامل ڪرڻا پوندا. انهيءَ عنوان تي فقط انگريزيءَ ۾ اسان کي ڪتاب ملندا.

(5) سياسي خطوط: انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي اهي سمورا خط پنهنجي فهرست ۾ شامل ڪرڻ پوندا، جيڪي سنڌ جي سياسي ۽ ملڪي انتظام جي سلسلي ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني پاران پنهنجي نوڪرن کي لکيا ويا هئا يا وري ڪمپني جي نوڪرن، ڪمپني ڏانهن خط لکيا آهن. انهن خطن ۾ ڪي نادر ترين تاريخي شيون ملن ٿيون، جيڪي عام تاريخ جي ڪتابن ۾ نه ٿيون ملن، ليڪن انهيءَ قسم جا ڪتاب انگريزن جي صاحبيءَ سان تعلق رکن ٿا، عربي ۽ فارسيءَ ۾ انهيءَ موضوع تي مواد نه آهي.

علمي ۽ تمدني تاريخ

تمدن و تهذيب ۽ سنڌ جي علم و ادب جي تاريخ جي سلسلي ۾ اسان کي جن ڪتابن کان مدد ملي سگهي ٿي، تن کي هيٺين ستن عنوانن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو.

(1) علمي مڪتوبات: انهيءَ عنوان هيٺ ولين بزرگن جا مڪتوبات ۽ ڪي علمي مڪتوبات درج ٿيندا. انهيءَ قسم جا مڪتوبات گهڻو ڪري فارسي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ آهن.

(2) ملفوظات: انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي اولياءَ ڪرام ۽ اڪابر اسلام جا ملفوظات درج ڪرڻا پوندا، ملفوظات جا ڪتاب گهڻو ڪري فارسيءَ ۾ آهن ۽ سنڌيءَ ۾ بلڪل گهٽ آهن.

(3) علمي سوانحات: انهيءَ هيٺ اهي سمورا ڪتاب شامل ڪرڻا پوندا، جيڪي ڪنهن مصنف يا عالم جي سوانح عمري جي متعلق لکيا ويا آهن. انهيءَ قسم جا ڪتاب عربي، فارسي، انگريزي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ آهن.

(4) تذڪرا ۽ طبقات: انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي ڪثرت سان ڪتاب ملندا، ڪي عام تذڪره آهن، جن ۾ ضمناً سنڌي مشاهيرن جو

بيان آيو آهي. ۽ ڪي ڪتاب خاص سنڌي مشاهيرن جي سلسلي ۾ لکيا ويا آهن. عربي، فارسي، اردو انگريزي ۽ سنڌي ۾ ڪافي ڪتاب انهيءَ موضوع تي موجود آهن.

(5) ديوان: انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي اهي سمورا فارسي، عربي ۽ سنڌي ديوان گڏ ڪرڻا پوندا، جيڪي سنڌي شاعرن مرتب ڪيا آهن ۽ اهڙن ڪتابن جو تعداد سون تائين وڃي پهچي ٿو.

(6) سنڌين جون تصنيفون: جڏهن اسان علم وادب جي تاريخ مرتب ڪنداسون ته اسان کي سنڌي بزرگن جي تصنيفن تي هڪ نگاهه وجهڻي پوندي ۽ اهي تصنيفون اسان کي علم وادب توڙي مذهب جي متعلق ملنديون. عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ انهيءَ موضوع جا هزارن جي تعداد ۾ ڪتاب موجود آهن.

(7) فنون لطيفه: انهيءَ عنوان هيٺ به گهڻا ئي ڪتاب اسان کي فهرست ۾ شامل ڪرڻ پوندا.

قديم آثار

قديم آثارن جي سلسلي ۾ اسان کي ٽي عنوان قائم ڪرڻا پوندا. ملڪي توڙي علمي تاريخ انهيءَ وقت تائين مڪمل نه ٿي سگهندي، جيسين اسان سنڌ جي آثار قديمه کان استفادي نه ڪنداسون.

(1) آثار قديمه جي ڪاتي جون رپورٽون: هند سرڪار جي آثار قديمه جي سلسلي ۾ اسان کي اهي سموريون ساليانه رپورٽون گڏ ڪرڻيون پونديون، جي انگريزن جي صاحبي ۾ مرتب ٿيون آهن.

(2) ڪتاب: ساليانه رپورٽن کان سواءِ انگريزيءَ ۾ سنڌ جي آثار قديمه تي خاص طرح سان گهڻا ڪتاب لکيا ويا آهن، تن کي به فهرست ۾ شامل ڪرڻو پوندو.

(3) رسالا: گذريل ڏيڍ سو ورهين ۾ يورپ توڙي هندوستان مان انگريزي رسالن ۾ سنڌ جي آثار قديمه تي گهڻا مضمون شايع ٿي چڪا آهن، ۽ اهي سڀئي ڪنهن نه ڪنهن طرح استفادي جي اعتبار سان گهڻي قدر ضروري ۽ اهم آهن. سنڌ جي تاريخ انهيءَ وقت تائين نامڪمل

رهندي، جيستائين انهن مضمونن کي نهايت نظر سان مطالع نہ ڪيو ويو آهي. انهيءَ قسم جا مضمون سون جي تعداد ۾ آهن. انهن رسالن جو اڄڪله ملڻ بلڪل مشڪل آهي.

هيءُ هو تاريخ سنڌ جي ماخذن جو ذڪر، نئين زندگي جي آئنده اشاعت ۾ عربيءَ جي جاگرافي ۽ سفرنامن جي فهرست پيش ڪئي ويندي.

جغرافيہ ۽ سفرناما

1. ابن خوردازبه: هيءُ سڀ کان پهريون (250 هجري) عرب جغرافيہ نويس آهي. جنهن پنهنجي ڪتاب ”المسالڪ والممالك“ ۾ هندوستان ۽ سنڌ جو ذڪر ڪيو آهي. خليفہ معتمد جي زماني ۾ ابن خوردازبه پوست آفيسن ۽ خفيه اطلاعات کاتي جو آفيسر هو. جيتوڻيڪ هو پاڻ سنڌ ۽ هندوستان ۾ نہ آيو هو. ليڪن سندس لکيل احوال سچو آهي. سندس ڪتاب 1889ع ۾ بريل ليڊن ۾ شايع ٿيو. ڊي جيوجي (De-Geoji) ڪتاب کي ايڊٽ ڪيو آهي.

2. سليمان تاجر: 237 هجري ۾ هيءُ سڀ کان پهريون تاجر هندوستان جي ساحلن تي واپار جي سلسلي ۾ پهتو هو. 237 هجريءَ ۾ هن پنهنجو سفرنامو تيار ڪيو هو. اهو سفرنامو 1845ع ۾ پيرس ۾ ڇپجي ويو آهي. سنڌ ۽ هند جي متعلق انهيءَ ۾ نهايت بيش ٻيا معلومات آهي.

3. ابوزيد سيراڻي: (264 هـ) سيراڻي ايران کاريءَ جو هڪ مشهور بندرگاه هو. ابوزيد انهيءَ شهر جو باشندو هو. 264 هجري سندس ڪتاب ۾ ڏنل آهي. عرب جو مشهور سياح مسعودي 300 هجري ۾ هن سان سيراڻي ۾ مليو هو. هن 25 يا 30 ورهين کان پوءِ ان ڪتاب جو تڪميل ڪيو. ابو زيد پاڻ ته ڪڏهن به هندوستان ۾ نہ آيو. ليڪن ابوزيد انهيءَ بندرگاه جي باندن هئڻ سبب سنڌ ۽ هند جي مسافرن سان ملندو رهندو هو ۽ سنڌ جي متعلق احوال معلوم ڪندو رهندو هو ۽ انهن کي لکندو ويندو هو. مسعودي جنهن انهيءَ سفرنامي کي پڙهي ان جو تڪميل ڪيو هو. ڪيترا دفعا هندوستان آيو هو. تنهن ڪري سيراڻيءَ جون جغرافياڻي چڪون به مسعوديءَ جي نظرثاني سان درست ٿي ويون. هيءُ ڪتاب پيرس مان 1845ع ۾ ”سلسلہ التواريخ“ ۾ شايع ٿي چڪو آهي.

4. ابودلف مسعر بن مهلهل ڀنبوعي: (331ھ) انهيءَ عرب سياح جو زمانو 331ھ کان 377ھ تائين هو. هي سڀ کان وڏو سياح آهي. بغداد کان روانو ٿي، ترڪستان پهتو ۽ اتي شاھ بخارا، نصرين سامان (المتوفي 331ھ) سان مليو. اتان وري چيني ايلچيءَ سان چين ڏانهن روانو ٿي ويو. وري چين کان ڪابل، تبت ۽ ڪشمير مان ٿيندو ملتان پهتو ۽ اتان سنڌ ۽ هند جي ڏاکڻي ساحل (ڪولر) تائين پهتو. انهيءَ ڪتاب جو هڪ حصو 1845ع ۾ برلن ۾ ڇپيو ۽ ان جا ڪي ٽڪرا ابن نديم پنهنجي ”الفهرست“ ۾، ياقوت ”معجم البلدان“ ۽ قزويني ”آثار البلاد“ ۾ ڏنا آهن. غالباً هيءُ پهريون عرب سياح آهي، جو خشڪيءَ جي رستي سنڌ پهتو.

5. بزرگ بن شهريار: (300ھ) هيءُ هڪ جهازران هو جو پنهنجي دريائي سفرن جي ذريعي عراقي بندرگاهن کان وٺي هندوستان جي ساحلن تائين ان کان پوءِ چين ۽ جاپان تائين پهتو. هن ”عجائب الهند“ جي نالي سان هڪ ڪتاب عربي ۾ لکيو هو جو 1886ع بريل پريس ليڊن کان شايع ٿيو آهي. انهيءَ ڪتاب جو فرينچ ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو به اتان ئي شايع ٿيو چڪو آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ سنڌ ۽ هند جي سلسلي ۾ عجيب و غريب واقعا ملن ٿا.

6. مسعودي ابوالحسن علي: (303ھ) هن مصنف جا ٻه ڪتاب دستياب ٿيا آهن ۽ شايع به ٿي ويا آهن. هڪ آهي ”مروج الذهب و معادن الجواهر“ ۽ ٻيو آهي ”التنبيه والاشراف“. ٻئي ڪتاب ليڊن مان شايع ٿي چڪا آهن ۽ پڻ مصر کان به ان ڪتاب جا متعدد ايڊيشن ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. التنبيه والاشراف۔ جي هڪ ڀاڱي جو اردو ترجمو دارالترجمه حيدرآباد دکن مان شايع ٿيل آهي.

مسعودي هڪ بلند پايه مؤرخ، جغرافيه نويس ۽ سياح هو. هن پنجويهه ورهيه مختلف ملڪن جي سياحت ۾ گذاريا. هيءُ سياح سنڌ ۽ هند ۾ به آيو هو. سندس ٻنهي ڪتابن ۾ سنڌ جي باري ۾ نهايت قيمتي معلومات درج آهي. مروج الذهب۔ مسعودي پنهنجي سروسفر ختم ڪرڻ کان پوءِ 332ھ ۾ لکيو هو. هيءُ ڪتاب فرينچ ترجمي سان نون جلدن ۾ پيرس کان به شايع ڪيو ويو.

7- اصطخري: (340ھ) ابواسحاق ابراهيم بن محمد فارسي پورو نالو اٿس. هو اصطخر نالي شهر جو باشندو هو تنهن ڪري هو اصطخري مشهور ٿيو. هيءُ سياح 340ھ ۾ سنڌ ۽ هند ۾ آيو ۽ پنهنجي معاصر سياح ابن حوقل سان اتي ئي مليو هو. علم جغرافيه تي سندس ٻه ڪتاب آهن. هڪ ڪتاب ”الاقليم“ جو 1839ع ۾ گوٽا کان شايع ٿيو؛ عرب، ايران، ماوراء النهر، ڪابلستان، سنڌ ۽ هند جو هن سفر ڪيو ۽ پنهنجن ڪتابن ۾ ڪي حالات لکيا. سنڌ تي هن هڪ خاص باب لکيو جنهن ۾ هن تفصيلي حالات لکيا آهن.

8- ابن حوقل: (331ھ/943ع-358ھ/979ع). ابوالقاسم ابن حوقل النصيبي بغداد جو واپاري هو. 331ھ/943ع ۾ هن بغداد چڏيو. يورپ، آفريقا، ايشيا، اسپين، سسلي ۽ هندوستان جي سياحت ڪيائين. هيءُ سڀ کان پهريون جغرافيه نويس آهي، جنهن سنڌ جو نقشو پنهنجي ڪتاب ۾ ڏنو آهي. هن هندوستان جي طول ۽ عرض ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس ڪتاب ۾ سنڌ تي هڪ جدا باب آهي، جو معلومات سان ڀريل آهي. هيءُ ڪتاب ليڊن کان ٻه دفعا سال 1938ع ۽ سال 1939ع ۾ شايع ٿيو آهي ۽ ڪتاب جو نالو ”صورت الهند“ آهي.

9- بشاري مقدسي: (375ھ) شمس الدين محمد بن احمد بشاري بيت المقدس جو باشندو هو. هن پنهنجو ڪتاب ”احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم“ 375ھ ۾ لکي راس ڪيو. هن اسلامي ملڪن جو سفر ڪيو ۽ هند و سنڌ ۾ به آيو هو. بشاري پنهنجي ڪتاب ۾ هند ۽ سنڌ جا نقشا ڏنا آهن ۽ سنڌ جو هڪ جدا باب به ڏنو آهي. هي ڪتاب ٻه دفعا 1906ع ۾ ليڊن کان شايع ٿيو.

10- البيروني: (400ھ) البيروني پنهنجي مشهور تصنيف ”ڪتاب الهند“ سببان مشهور آهي، تنهن ڪري تفصيلي حالات لکڻ جي ضرورت ناهي. محمود غزنوي سان هندوستان ۾ آيو هو. ”ڪتاب الهند“ ۽ ”قانون مسعودي“ سندس ٻه عالمگير مشهوريءَ جون تصنيفون آهن، جن ۾ هند جا تفصيلي حالات ۽ سنڌ جا حالات مختلف ٽڪرن جي صورت ۾ ملن ٿا. ڪتاب الهند - عربي، انگريزي ۽ اردو ۾ متعدد ٻار ڇپجي چڪو آهي.

انگريزيءَ جو ترجمو مسٽر سخاؤ ڪيو آهي ۽ البيروني جا تفصيلي حالات لکيا آهن. سخاؤ جي شهرت البيروني جي ترجمي سببان ٿي. ”ڪتاب الهند“ جو اردو ترجمو تازو انجمن ترقي اردو پاڪستان طرفان شايع ٿيو آهي.

11- ابن بطوطه: (779ھ/1377ع) مراڪش جو مشهور سياح هو. هن کي پنهنجي سفرنامي سببان غيرفاني مشهوري حاصل ٿي. سندس سفرنامي جو نالو ”عجائب الاسفار“ آهي. هي ڪتاب عربيءَ ۾ آهي. هن ڪتاب جا يورپ جي مختلف ٻولين ۾ ترجما ٿي چڪا آهن. اردو ۾ به هن ڪتاب جو ترجمو محمد حسين ڪيو آهي. هي ڪتاب ڪيترا دفعا ڇپيو آهي. اردو ۾ هي ڪتاب ٻن جلدن ۾ آهي. ابن بطوطه محمد تغلق جي عهد حڪومت ۾ هندوستان آيو جتان سنڌ ۾ پهتو. هن سياح سنڌ جو اڪين ڏٺو احوال لکيو آهي. اهو احوال نهايت قيمتي ۽ دلچسپ آهي. مطلب ته جغرافيه جا ڪتاب ۽ سفرناما، جن ۾ سنڌ جو احوال ملي ٿو ڪثرت سان ملن ٿا، جن جو تفصيلي بيان طوالت جو سبب ٿيندو تنهن ڪري بعض ڪتابن جا اسان فقط نالا ڏيون ٿا.

12- ابن رسته: (290ھ)، اعلاق النفيسه ليدن جو ڇپيل آهي.

13- قدامه بن جعفر: (296ھ)،

14- ادريسي: (560ھ/1165ع) نزهة المشتاق.

15- ياقوت الحموي: (627ھ/1229ع)، معجم البلدان.

16- ذڪريا قزويني: (682/1282ع) آثار البلاد.

17- صوفي دمشقي: (728ھ/1326ع) عجائب البر والبحر.

18- ابوالفدا: (732ھ/1331ع) تقويم البلدان.

19- نويري: (733ھ/1331ع) نهايت الارب في فنون الادب.

20- شهاب الدين العمري: (748ھ/1346ع)، مسالك الابصار

وممالك الامصار. هن ڪتاب جو انگريزي ترجمو لاهور مان شايع ٿيو آهي.

21- سيد علي رئيس: (1553-1556ع)، ترڪي اميرالبحر هو.

همايون جي عهد ۾ سنڌ ۽ هند آيو هو. هن ڪتاب جو انگريزي ترجمو 1899ع ۾ لنڊن مان شايع ڪيو.

هي سمورا جغرافيه جا ڪتاب ۽ سفرناما، تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ سنگ ميل جو درجو رکڻ ٿا. ترتيب مان معلوم ٿيندو ته 25 هجري کان وٺي اٽڪل ڏهين صدي هجري تائين انهيءَ پوري زماني تي پکڙيل آهن. ڪن سياحن ۽ جغرافيا نويسن سنڌ جي بيان ۾ جدا جدا باب پنهنجن ڪتابن ۾ ڏنا آهن. ڪيترن مختلف عنوانن هيٺ يا هندوستان جي حالات ۾ مختلف هنڌن تي سنڌ جي شهرن، دريائن، رستن ۽ ملڪي پيداوار آب و هوا ۽ ٻين ضروري شين جي متعلق نهايت قيمتي معلومات ڏني آهي. جيڪڏهن جغرافيه جي انهن ڪتابن ۽ سفرنامن جو نهايت غور سان مطالعو ڪبو ته اٺن صدين جا حالات اسان کي نهايت سولائي سان ملي سگهندا.

مرزا شاه حسين ارغون

[هي مضمون ماهنامه "نئين زندگي" جي جون

1956ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو جتان ان کي

اتاري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي]

صدين جي ٺهيل ٺڪيل، مضبوط ۽ مستحڪم ڪامياب ۽ ڪامران، سمن جي سلطنت جو زوال ان وقت ٿيو جڏهن 914ھ ۾ انهي گهراڻي جي آخري بلند اقبال سلطان ڄام نظام الدين، هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو.

زوال ۽ برباديءَ جي عام دستور مطابق، سندس پوين ۾ تخت ۽ تاج لاءِ جهيڙا ۽ جهيڙا شروع ٿيا. هڪ طرف ڄام نظام الدين جو مدينه ماڇياڻيءَ جي پيٽ مان ڄاول، ناعاقبت انديش پٽ فيروز هو ۽ ٻئي طرف ساڳئي خاندان جو هڪ ٻيو شهزادو صلاح الدين هو. ٻنهي وچ ۾ نزاع پيدا ٿيو جهيڙا ٿيا، جنگيون لڳيون ۽ سمورو ملڪ خانہ جنگيءَ جي باهه ۾ ڀڙڻ لڳو. ويڙهه جي جرءِ ڇپيءَ، سڄي سلطنت جي بنياد کي ساڙي رک ڪري ڇڏيو.

صلاح الدين گجرات جي سلطان کان مدد وٺي سنڌ تي لشڪر ڇاڙهي آيو ۽ فيروز قنڌار ۽ سيويءَ جي ارغون حاڪم ميراز شاه بيگ جو ڪٽڪ ڪهراڻي اچي پهتو. ٻئي لشڪر ڌاريا، ٻنهي کي ملڪ سان ڪا همدردي ڪانه، ٻنهي ڌرين جي مددگار لشڪر سنڌ جي سرزمين کي تهر و بالا ڪري ڇڏيو. ڄام صلاح الدين شڪست کاڌي، ليڪن فيروز به فتحمند ٿي نه سگهيو. ڇاڪاڻ ته شاه بيگ ارغون لوور سنڌ جو ڪجهه حصو سندس حوالي ڪري، باقي سموريءَ سنڌ تي پنهنجو قبضو ڪيو. صلاح الدين ۽ فيروز جي خانہ جنگي 914ھ کان شروع ٿي ۽ 928ھ ۾ مٿئين نتيجي تي اچي ختم ٿي. يعني صلاح الدين ختم، فيروز سنڌ جي ٿوري ٽڪري جو شاه شطرنج، باقي سڄو ملڪ ارغونن جي حوالي.

شاه بيگ ارغون، امير ذوالنون جو پٽ هو انهيءَ خاندان جو تعلق تيموري خاندان جي عظيم المرتبت حڪمران سلطان شاه حسين بايقرا

جي دربار سان هو. جنهن جي دور ۾ اهو گهراڻو ڪابل، قنڌار ۽ ان جي آس پاس وارن علائقن جو حاڪم ٿيو. سلطان حسين بايقرا 912ھ ۾ انتقال ڪيو جنهن کان پوءِ انهيءَ گهراڻي جو به زوال شروع ٿيو. ان وقت ايران اندر ٽي نيون طاقتون ظهور ۾ آيون. شاه اسماعيل صفوي، محمد خان شيباني ۽ امير تيمور گرگان جي دود مان جو بلند اقبال نوجوان بابر. ٽئي هڪ ئي وقت ايران جي سرزمين تي پنهنجي قيام ۽ بقاءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا.

امير ذوالنون ارغون جو تعلق سلطان حسين بايقرا جي دربار سان هيو انهيءَ گهراڻي جي ختم ٿيڻ بعد هن به حق نمڪ ادا ڪندي، سندس شهزادن جي طرفان مقابلا ۽ معرڪا ڪندي. محمد خان شيبانيءَ هٿان پنهنجي جان، جان آفرين جي حوالي ڪئي. کانئس پوءِ سندس پٽ شاه بيگ ارغون ڪابل ۽ قنڌار جو حاڪم ٿيو جنهن هرات جي مرڪز ختم ٿيڻ بعد، پنهنجي گورنريءَ کي نيم آزاد سلطنت جو رنگ ڏئي ڇڏيو.

شاه بيگ اگرچہ خودمختيار هيو ليڪن پنهنجي خود مختياري قائم رکڻ جي منجهس طاقت ڪانه هئي. ”شيباني“، ”صفوي“، ۽ ”بابر“ هڪ وقت سندس سامهون هئا. ڪجهه وقت ته هن پنهنجي حڪمت عمليءَ سان پاڻ کي محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن آخر بابر ڪامراڻيون ۽ ڪاميابيون حاصل ڪندي، اچي سندس ويجهو پيو هيو.

شاه بيگ اگرچہ پاڻ کي قائم رکڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيو هيو، ليڪن پنهنجو مستقبل کيس آخرڪار غير محفوظ ۽ تاريڪ ڏسڻ ۾ آيو جنهن ڪري ڪنهن نئين ملڪ هٿ ڪرڻ ۽ ان ۾ رهي پاڻ کي مضبوط بنائڻ لاءِ سوچڻ لڳو. سيويءَ تائين هن جو قبضو هيو، ليڪن اهو معمولي خطو سندس گهراڻي جو بار ڪٿي ڪٿي ٿي سگهيو؟ سيوي سنڌ سان متصل هئي، تنهنڪري هن جون اکيون ان تي هيون.

سنڌ ان وقت پنهنجي گهرو لڙائيءَ ۾ مصروف هئي، بخت جو ڪنهن جو قاتل ڪائي ته ان کي ڪير روڪي سگهي ٿو. ڄام فيروز عين ان وقت کيس سنڌ ۾ اچڻ جي دعوت ڏني، جڏهن هن کي پاڻ به اچڻ جي آرزو ۽ خواهش هئي. سيوي سندس مرڪز هو دعوت ملڻ تي فوراً هليو آيو.

صلاح الدين جو ته هن اچڻ سان خاتمو ڪيو. ليڪن عملي طرح فيروز کي به حڪومت نصيب ڪانه ٿي. 927ھ جي شروعات ۾ شاھ بيگ سنڌ ۾ داخل ٿيو ۽ ورنڌڙ سال جي آخر ۾ هن سنڌ ۾ انتقال ڪيو⁽¹⁾. مرزا شاھ حسين کانئس پوءِ سندس وارث ٿيو جنهن تخت نشين ٿيندي ئي پهريون ڪم اهو ڪيو جو لوور سنڌ جو جيڪو حصو فيروز جي حوالي هو سو به کانئس ڪسي، کيس گجرات ڏانهن اماڻي سمي خاندن جي اڏاڻن صدين جي حڪومت جو ڏيو هميشه هميشه لاءِ اجهائي ڇڏيو.

شاھ حسين ارغون 22 شعبان 928ھ تي سنڌ جي تخت ۽ تاج جو وارث ٿيو ۽ ڪم وريش 35 سال سنڌ تي حڪمراني ڪري 12 ربيع الاول 962ھ تي هي جهان ڇڏي ويو.

شاھ حسين جا اهي 35 ورهيه ئي سنڌ اندر جدوجهد ۾ گذريا هڪ ڀل به هو واندو ڪونه ويٺو. ابتدائي چند سال ته هن کي سنڌ جي اندروني بغاوتن کي ختم ڪرڻ ۾ لڳا، ان کان پوءِ هن پنهنجي سلطنت کي نه فقط مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ طرف توجهه ڏنو بلڪ هيءُ به ڪوشش ڪيائين ته سنڌ جي حڪومت جون حدون چوڌاري وڌائي ڇڏي. سيويءَ تائين جو علائقو اڳ ئي سندس قبضي ۾ هيو. 933ھ ۾ هن ملتان تي ڪاه ڪئي، اڄ کي فتح ڪري هن ملتان تي به وڃي قبضو ڪيو ۽ اتي جي لانگاه حڪومت کي ختم ڪري، ملتان جي دروازي تي هن پنهنجو جهنڊو کوڙيو. اتان جڏهن واپس وريو ته سڌو ڪڇ تي ڪاه ڪري هليو ويو. اتي پڻ هن فتح ۽ نصرت حاصل ڪئي. ان کان پوءِ گجرات ڏانهن رخ رکيائين. جتي به هن ڏاڍا معرڪا ڪيا، ليڪن ڪن ضروري سببن ڪري کيس سنڌ ڏانهن واپس ٿيڻو پيو.

شاھ حسين جي دور جو وڏي ۾ وڏو واقعو آهي، شيرشاھ کان شڪست کائي همايون بادشاھ جو سنڌ ۾ اچڻ. شاھ حسين جي دانشمندي، فهم ۽ فراست جو وڏي ۾ وڏو امتحان انهيءَ زماني ۾ ٿيو. همايون 28 رمضان 947ھ کان 7 ربيع الاول 950ھ تائين برابر اڏائي سال

⁽¹⁾ 22 شعبان 928ھ جو انتقال ڪيائين. ”شهر شعبان“ مان سال وٺا نڪري ٿو.

سنڌ ۾ ٿرندو رهيو. ليڪن نه شاه حسين ساڻس مليو ۽ نه کيس سنڌ اندر ڪٿي پير کوڙڻ جو موقعو ڏنائين. اگرچہ ننڍا ننڍا معرڪا ٿيا، ليڪن همايون کي هٿ حاصل ٿي ڪانه سگهي. نيٺ هو تنگ ٿي، پاڻ کي بيوس، لاچار ۽ مجبور سمجھي، سنڌ مان ڪوچ ڪري ايران طرف هليو ويو. همايون هتي رهڻ واري زماني ۾ حميده بانو بيگم سان پاٽ جي شهر ۾ نڪاح ڪيو. ۽ هتي ئي عمرڪوٽ ۾ 5 رجب 949ھ جو سندس بلند اقبال پٽ ۽ هندوستان جي مغل گهراڻي جو عظيم ترين بادشاهه اڪبر اعظم پيدا ٿيو.

شاه حسين ۾ حڪومت ۽ حڪمرانيءَ جا سڀئي گڻ موجود هئا. ۽ اهڙي سبب هو جو هن سنڌ جي ڌارڻي ملڪ تي ڪاميابيءَ ۽ ڪامرانيءَ سان حڪومت ڪئي. نه فقط ايترو پر هن جون حدون وڌائي ملتان، بلوچستان ۽ ڪڇ تائين پهچائي ڇڏيون. نه ڇڙو همايون جا اڏائي سالن جي جدوجهد بعد به هتي پير کڄي نه سگهيا، بلڪ شير شاه جيڪو لاهور تائين همايون جو پيڇو ڪندو آيو، سو به سنڌ کان پاسو ڪري ٿري هليو ويو.

شاه حسين، سلطان بايقرا جي دربار ۾ اڪيون ڪوليون هيون ۽ انهيءَ ۾ ئي هن پرورش حاصل ڪئي هئي. جنهن دربار جا ميرعلي شيرنوائيءَ جهڙا فاضل اجل وزير، مولانا جاميءَ جهڙا لافاني شاعر ۽ بهزاد مصور جهڙا عظيم ترين فنڪار رڪن رڪين ۽ زيب زينت هئا. هارون ۽ مامون جي دربار کان پوءِ اها هڪ اهڙي دربار هئي، جنهنجي علمي اوج ۽ اقبال جو اڄ تائين علمي طبقي جي دلين تي سڪوٽ آهي.

مرزا شاه حسين جو ڏاڏو امير ذوالنون ارغون بلند درجي جو عالم ۽ فاضل هو. سندس پيءُ شاه بيگ نه فقط عالم ۽ اديب هو، بلڪ پنهنجي دور جو بي مثل شاعر به هو⁽¹⁾. اهڙيءَ طرح شاه حسين به نه ڇڙو شمشيرزن، سپاهي ۽ باتدبير حڪمران هيو، بلڪ بي مثل عالم، اعليٰ درجي جو اديب، بهترين مصور ۽ فارسي ۽ ترڪيءَ جو شيرين بيان شاعر هو. ”سپاهي“ سندس تخلص هو. سندس شعر جو ڪوبه مجموعو هن وقت

⁽¹⁾ سندس تخلص ”نفسی هيو.“

تائين دستياب ٿي ڪونه سگهيو آهي. البتہ سندس منتشر اشعار تاريخن ۽ تذڪرن ۾ منقول آهن. سندس شعر جو رنگ ڍنگ هن طرح آهي:

چو سبزهءِ ترٿر از برگ ياسمين برخاست،
هزار فتنه بقصد دل از ڪمين برخاست،
ز آتشين رخ او خط عنبرين برخاست،
بجان زد آتش و دود از دل حزين برخاست،
فشاند زلف معنبر بروي چيون مصحف،
شعار ڪفر ازان رو ز اهل دين برخاست.

* * * * *

عشقت ڪر بود مائه، ارباب سلامت،
از وي نه بود حاصل ما جز به ندامت،
آن ڪس ڪر بتيغ ستم عشق تو ميرد،
نبود هوس زندگيش روز قيامت،
عمر يست ڪر اي سرو خرامنده گذشتي،
غائب نشد از دیدهء من آن قد و قامت،
چه تير بود ڪر آن چشم نميخواب انداخت،
ڪر مرغ جان و دلم را در اضطراب انداخت.

سنڌ ۾ اگرچہ کيس گهڻي حد تائين دربار آرائيءَ جو موقعو ملي نه سگهيو ليڪن ان هوندي به هن علمي سرپرستيءَ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي. ايران جا ڪيترا عالم ۽ شاعر وطن ڇڏي وٽس اچي رهيا ۽ ڪيترا سنڌي عالم ۽ اديب سندس صحبت ۽ علمي مجلس ۾ شريڪ رهيا. مولانا جاميءَ جو خاص دوست ۽ شاگرد، شاه جهانگير هاشمي، پنهنجي اباڻي وطن کي خيرباد چئي هت اچي پهتو. ايران جو بي مثل شاعر حيدر ڪلچ سندس ئي قرب ڪري ڪهي هتي آيو. فخري هروي به هرات مان لڏي سنڌ اندر سندس ئي داد و دهش سبب اچي پهتو هيو. اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اهل علم بزرگن جي موجودگي، سندس دربار ۾ تاريخ جي وسيلي اسان کي معلوم ٿئي ٿي. جهڙوڪ: شيخ عبدالواهاب پوراني، شاه قطب الدين هروي، مخدوم محمود فخر پوٽو، مولانا عبدالعزيز ۽ اثير الدين ابهر، قاضي ڌڻو سيوهاڻي، مخدوم

رڪن الدين عرف مخدوم متو، مخدوم ميران، مولانا ضياءُ الدين راهوتي، قاضي عبدالله دريلائي، شيخ الاسلام قاضي محمد اوجي، مولانا مصلح الدين لاري، شاه حسين تڪڌري ۽ شاه مسعود صدر وغيره.

شاه حسين جي وقت ۾ فارسي زبان ۽ ادب سنڌ ۾ ڏاڍو عروج ۽ فروغ حاصل ڪيو. فارسيءَ جا ڪيترا ڪتاب انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر تصنيف ٿيا؛ مثلاً مظهر الآثار ديوان حيدر ڪلوج، فتاويٰ پوراني، شرح اربعين، شرح ڪيداني، شرح شمائل نبوي، حاشيه تفسير بيضاوي، شرح منطق وغيره انهيءَ دور جا يادگار ڪتاب آهن. اهڙيءَ طرح تذڪرة روضة السلاطين به انهيءَ ئي زماني جو بي مثال تذڪرو آهي. سنڌي زبان جو ادب اگرچہ قديم آهي، ليڪن شاه حسين کان اڳ جو ڪوبه شعر ۽ نوشتو اسان کي ملي ڪونه ٿو سگهي. شاه حسين جي دور جو ئي اهو ڪرشمو آهي ۽ برڪت، جو قاضي قاضن جا سنڌي ڏوهيڙا رهجي ويا، جيڪي اڄ سنڌي ادبي تاريخ ۾ اسان کي رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ جو ڪم ڏين ٿا.

شاه حسين کي نرين اولاد ڪونه ٿيو. فقط هڪ نياڻي چوچڪ بنگم نالي هيس، جيڪا بابر جي پٽ ۽ همايون جي پيءُ مرزا ڪامران کي پرنائين ڏنائين. جيڪا پڻ مڙس جي اکين نڪرڻ بعد، ان سان گڏ هتان هجرت ڪري مڪه معظم ڏانهن هلي وئي ۽ اتي وڃي فوت ٿي. تنهن ڪري 962ھ ۾ جڏهن مرزا انتقال ڪيو، تڏهن سندس حڪومت بن حصن ۾ سندس ٻن اميرن جي مابين وراهجي ويئي. اڀر سنڌ سلطان محمود بکريءَ جي حصي ۾ آئي ۽ ان جو مرڪز بکر ٿيو. لوور سنڌ تي مرزا عيسيٰ ترخان قبضو ڪيو. جنهن نئي جو درالسلطنت قائم رکيو.

مرزا شاه حسين اگرچہ ڏورانهين ڏيهه کان آيو هو ۽ ڌاريو بادشاهه هيو، ليڪن سنڌ ۾ پهچڻ بعد هن پنهنجي قديم وطن سان سمورا لاڳاپا ٽوڙي پاڻ کي هتان جو وطني بنائي ڇڏيو. جيترو وقت هتي رهيو هتان جو ئي رهيو. نه هن پاڻ کي ڌاريو سمجهيو، نه سنڌين سان هن ڌارين وارو سلوڪ ڪيو. قرب محبت ۽ پيار واري طور ۽ طريقي سان هن سنڌين جو انهيءَ حد تائين اعتماد حاصل ڪري ورتو، جو هڪ گهڙيءَ لاءِ به سنڌين کيس ڌاريو پراڻو ۽ پرڏيهي نه سمجهيو.

سنڌ ۽ ايران جا لاڳاپا*

[هي طويل تاريخي مقالو سنڌ جي مائيد ناز عالم سيد حسام الدين راشدي مرحوم، تهران ۾ منعقد ٿيل ايران شناسن جي پهرين بين الاقوامي ڪانگريس (31 آگسٽ - 6 سيپٽمبر 1966ع) ۾ پڙهيو هو. ان موقعي تي راشدي صاحب کي نه رڳو مقرر ڪيل پنجن ڪميٽين (ادبيات، آرڪيالاجي، تاريخ، زبان شناسي، ۽ فلسفو)، مان هڪ ڪميٽي (تاريخ) تي نامزد ڪيو ويو، پر کين "ايران شناسن جي بين الاقوامي ڪانگريس جي مستقل ڪميٽي" تي پڻ نامزد ڪيو ويو (ڏسجي: اوريئنٽل ڪاليج ميگزين، لاهور نومبر 1966ع)، اصل مقالو فارسي زبان ۾ هو، جو پوءِ اردو رسالي "نقوش" ۾ شايع ٿيو (آڪٽوبر-ڊسمبر 1966ع)، مون کي هن مقالي جو فوٽو اسٽيٽ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، مهيا ڪيو. ڇاپي متن ۾ لاتعداد غلطيون هيون، جن کي علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ۽ ڊاڪٽر محمد ايوب قادري مرحوم جي مدد سان درست ڪيو ويو. قادري صاحب سان 25 نومبر 1983ع تي صبح جو رهاڻ ٿي ۽ ان ڏينهن شام جو پاڻ هڪ حادثي ۾ فوت ٿي ويو. خدا مٿس رحمت ڪري. سنڌي ترجمو رسالي "مهراڻ" 4/1984ع ۾ شايع ٿيو، متن جي هيٺان ڪجهه حاشيا آهن، جي مترجم جي طرفان سمجهيا وڃن]

ترجمو: غلام محمد لاڳو.

سنڌ هن وقت پاڪستان جو هڪ اهم حصو آهي. مون کي پڪ آهي ته سندس قدامت ۽ شاندار تمدني توڙي علمي ماضيءَ کان ڪوبه پڙهيل لکيل اڻ واقف ڪونهي. موهن جي دڙي واري ان جهوني سرزمين ۽ ايران جي وچ ۾ تاريخ جي ابتدا کان ئي گهرن لاڳاپن جا نشان ملن ٿا (1). تاريخي ڪنڊرن مان مليل شيون، سماجي ۽ واپاري لاڳاپن جو پتو ڏين ٿيون. قديم تخت گاه بهمن آباد (برهمڻ آباد) (2)، ساساني ساخت وارو رني ڪوٽ، جيڪو ديوار چين جو ننڍڙو نمونو آهي (3)، يا خود پنهنجي تاريخي ڳوٺ ”بهمن“ جي نالي ذريعي، اڄ به ان ڳالهه جي شاهدي ملي ٿي، ته آڳاٽي زماني کان اسان جا سياسي لاڳاپا ڪيترو نه گهرا پي رهيا آهن. ان کان سواءِ بهرام گور ۽ شنگل (راءِ چنگل؟) جو واقعو (4)، سنڌ تي بهرام جو اثر ۽ هتان کان هزارن لورن (مگڻهارن) جو ايران وڃڻ ڪنهن کي معلوم ڪونهي! فردوسيءَ جا هي شعر ڪنهن نه پڙهيا هوندا.

بنزدیک شنگل فرستاد کس
چنين گفت اي شاه فریاد رس
ازان لولیان (لوریان) برگزین ده هزار
نر و ماده بر زخم بریط سوار
که استاد بر زخم دستان بود
در آواز او رامش جان بود!

(2)

اسلام کان پوءِ ايران ۽ سنڌ جا لاڳاپا ايترو ته ويجهو ۽ مستحڪم رهيا آهن، جو چوڏهن سؤ سالن ۾ هي سلسلو ڪڏهن به ٽٽل نه ٿوڌ سجي. سياسي يا ثقافتي، ادبي يا فني، بهرحال ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾، هي روابط هر دور ۽ هر وقت قائم ۽ مستحڪم پي رهيا آهن (5). انهن لاڳاپن جي تاريخ کي تعلقات جي ڳوناگون صورتحال ۽ مواد جي ڪثرت توڙي پکڙيل واقعن جي ڪري، آءٌ ڪٿان شروع ڪيان، ڪهڙن ڪهڙن عنوانن هيٺ بيان ڪيان ۽ وري ڪيسين بيان ڪيان، منهنجي لاءِ حيران ڪن ڳالهه آهي.

سر اين رشتہ ندانم. ز کجا بکشائم!

داستان طويل ۽ وقت گهٽ آهي. لھذا هتي آءُ ان دلچسپ حڪايت جو فقط هڪ مختصر خاڪو پيش ڪندس. اوهان سڀني کي خبر آهي تہ سنڌ ۾ اسلام ايران ذيعي پهتو. اگرچہ تاريخي رستن ۽ راھن جي ذريعي اسان جي وچ ۾ واپاري آمد و رفت آڳاٽي وقت کان موجود هئي (6)، پر شيراز کان ابن قاسم سان گڏ ايراني لشڪري جڏھن سنڌ ۾ وارد ٿيا، تڏھن عام نوعيت جي تعلق مذهبي رشتي جي صورت ورتي ۽ عربن سان گڏ ايرانين جون بستيون پڻ نئين سر سنڌ ۾ آباد ٿيون. سيستان جي طاهر ذواليمينين (205-259ھ) يا يعقوب بن ليث صفار (253-265ھ) جي زماني ۾، ايراني ڪارندن ۽ حاڪمن جي اچڻ وڃڻ جا، تاريخ ۾ چٽا نشان موجود آهن (7).

عربي دور حڪومت ۾ جتي عربي زبان کي سياسي بناء تي، سنڌ ۾ قدم ڄمائڻ جو موقعو مليو اتي هي قدرتي امر آهي تہ تجارتي تعلقات ۽ ايندڙ ويندڙ قافلن (8)، يا انھن ايرانين جي ڪري جيڪي عربن سان گڏ سنڌ ۾ آباد ٿيا، ايراني اثر سان گڏ ايراني زبان کي بہ هتي متعارف ٿيڻ جو موقعو مليو هوندو (9). جيتوڻيڪ عرب جاگرافيدانن هن ڳالھ کي غير ضروري سمجھي بيان نہ ڪيو آهي. پر ان جو سبب بہ سمجھڻ جوڳو آهي. ايران ۽ ايراني ٻولي ان وقت غلام هئا، ان جي اثرن جو چٽائيءَ سان ذڪر نہ ڪرڻ، ڪا غير معمولي ڳالھ نہ آهي.

سنڌ جي فارسي زبان سان واقفيت ۽ ان سان دلچسپي، جيڪڏھن پهريان کان پيدا ٿيل نہ هئا، تہ پوءِ عربي زبان جي حاڪميت ختم ٿيڻ بعد، فارسي زبان جو پوءِ جي زمانن ۾، سندس جڳھ وٺڻ ڪهڙيءَ طرح ممڪن هو!

(3)

مختصر مدت جي طوائف الملوڪيءَ بعد عربن کان حڪومت جي واڳ، سنڌ جي هڪ مقامي قبيلي سومرن جي حوالي ٿي. ان دور ۾ قرامطين جو اقتدار (10)، هن ڳالھ جو پتو ڏئي ٿو تہ ان زماني جو ايراني نڪر ۽ اثر سنڌ تي تمام گهڻو هو. محمود جڏھن ملتان (401ھ) ۽

منصوره (416ھ) کي غلام بنايو. تڏهن ظاهر ۾ قرامطي (11) وجود کي هن شرعي سبب طور استعمال ڪيو هو.

محمود غزنويءَ جي لاڳيتن حملن ۽ سندس سنڌ ۽ پنجاب تي حڪومت قائم ڪرڻ سبب، سنڌ ۾ ايراني اثرن ۽ ان جي ادب ۾ تازگي پيدا ٿي پئي. ان دور جي ڪيترن ئي شاعرن، سنڌ کي پنهنجي شعرن ۾ مختلف صورتن ۾ ياد ڪيو آهي، جي سنڌ ۽ ان ۾ رهندڙن سان سندن گهري واقفيت ۽ دلچسپيءَ جو پتو ڏين ٿا. دقيقِي (وفات قبل 384ھ)، فرخي (وفات 429ھ)، عنصرِي (وفات 431ھ)، قطران تبريزي (وفات 466ھ)، ناصر خسرو (وفات 481ھ)، مسعود سلمان (وفات 515ھ)، عسجدي مروزي (وفات 514ھ)، امير معزي (وفات 21- 518ھ) ۽ مختيار غزنوي (وفات 535ھ) جا شعر هن سلسلي ۾ پڙهڻ جوڳا آهن (12).

غزنوي اثر واري زماني ۾ فارسي شاعرن ۽ ليکڪن جي اچ وڃ سبب، سنڌ ۾ جو ڪجهه پيدا ٿيو اسان کي ڏک آهي ته زماني جي هٿ چراند اهي سڀ آثار ڪجهه اهڙيءَ ريت ختم ڪيا، جو اڃا اسين انهن علمي يادگارن مان ڪجهه به پيش نه ٿا ڪري سگهون. بهرحال هي ته اسين اندازو ڪري سگهون ٿا، ته ملتان ۽ منصوره تي تسلط سبب علمي تخليقون لازمي ٿيون هونديون.

(4)

غزنوين جي دور (401-441ھ) جي علمي اثاثي گم ٿيڻ جو اسين ڏک ڇو ڪريون، جڏهن ته اسان وٽ ان دور کان پوءِ ناصرالدين قباچه جي زماني (602-625ھ) جو علمي ذخيره به محفوظ نه رهي سگهيو. ناصرالدين ۽ سندس علم پرور وزير غين الملڪ اشعريءَ جي علمي سرپرستيءَ ڪري، تاتارين جي غارتگري ۽ خونريزين سبب هجرت ڪندڙ، متعدد عالمن ۽ ناميارن شاعرن کي پنهنجي دربار ۾ آڻي گڏ ڪيو (13).

مولانا قطب الدين ڪاشاني (14)، قاضي شرف الدين اصفهاني (15)، سيد الندماء تاج الفضلاء فخرالقدماء شمس الدين محمد بلخي (ڪي بزرگ هن شاعر جو نالو هن ريت به لکن ٿا - شمس الدوله سيد الندماء تاج الفضلاء فخرالقدماء محمد الڪاتب بلخي - سنڌيڪار)، فخرالشعرا ضياء

الدين سجزي، منهاج سراج قاضي (624ھ)، سيدالدين عوفي (617ھ)، "بفروش" شاعر ۽ فضلي ملتاني (16)، جا چنڊ نالا آهن، جيڪي محفوظ رهجي اتفاق سان اسان وٽ پهتا آهن. جن جو نالو گم ٿي ويو آهي نه ڄاڻ ڪيترا هوندا، جيڪي هن درٻار ۽ دور سان واسطيدار هئا. "جامع الحڪايات"، "الفرج بعد شدة" جو ترجمو "طبقات ناصري" جي تاليف جو آغاز ۽ "چچ نامه" (613ھ)، هن سونهري دور جا اهي علمي يادگار آهن، جي خوشقسمتيءَ سان زماني جي هٿ چراند کان بچي اسان تائين پهتا آهن. "چچ نامه" جو فارسي مترجم سنڌ جي هڪ عالم مولانا ڪمال الدين اسماعيل جي لاءِ، جنهن وٽان کيس "فتح نامه" جو عربي متن مليو لکي ٿو ته: هو فارسي علم ۽ فن ۾ بي مثال هو (17)، هي بزرگ اروڙ جو هو جيڪو شهر سنڌ جي اڳين بادشاهن جو تختگاه هو.

محمد بن عليءَ جي هن قول مان سنڌ ۾ فارسي علم جي ترويج جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. هي فارسي مترجم پاڻ به شاعر هو. "چچ نامه" ۾ به سندس شعر موجود آهن (18).

هيءَ تعجب ۽ فخر جي ڳالهه آهي ته فارسي شاعرن جو سڀ کان پهريون تذڪرو جنهن کي "ديوان" سڏيو ويو آهي (19)، سنڌ جي سرزمين تي مرتب ٿيو ۽ پوءِ ٻئي قديم ترين تذڪري "لباب الالباب" جي تڪميل جو شرف به سنڌ کي ئي حاصل ٿيو.

هن دور جي فارسي شاعريءَ جو نمونو اسان کي "لباب الالباب" ۾ ملي ٿو. خود عوفيءَ جو اهو قصيدو جيڪو بکر جي قلعي جي فتح تي هن لکيو اسان وٽ هڪ قيمتي ادبي اثاڻو آهي (20).

بهرحال هي سڀ علمي آثار ۽ نشان غزنوي دور کان پوءِ جو بچي ويل سرمايو آهن. جيڪو ڪجهه ختم ٿي ويو ان جو نقصان نه فقط سنڌ جي لاءِ، پر فارسي ادب جي تاريخ لاءِ هڪ ابدي نقصان جي حيثيت رکي ٿو.

شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني (وفات 666ھ)، هن دور جو جيد صوفي ۽ صاحب حال بزرگ هو. وٽس سماع جو رواج هو جتي اڪثر ڪري فارسي شعر پڙهيا ويندا هئا (21). هڪ پيري هن شعر شيخ کي ڏگهي عرصي تائين وجد جي حالت ۾ بي حال رکيو:

مستان ڪه شراب ناب خوردند

از پهلوي خود ڪباب خوردند (22).

شيخ بهاء الدين ذڪريا وٽ، فخرالدين عراقي (وفات 688ھ) وارد ٿيو.

سندس غزل:

نخستين باده ڪاندر جام کردند

ز چشم مست ساقی وام کردند

۽ هي غزل:

در کوئي خرابات "کسي را که نیاز" است

هوشياري و مستيش هم عين نماز است

هتي جا ياد گار آهن (23).

شيخ عثمان قلندر لعل شهباز مروندي، جنهن جي خانقاه سنڌ جي

تاريخي شهر سيوهڻ ۾ اڄ تائين زيارتگاه بنيل آهي. پاڻ مرند کان سنڌ.

بلبن جي دور ۾ پهتو. جڏهن خان شهيد ملتان جو حاڪم هو (668-683ھ).

ڏانهس ڪيئي فارسي غزل منسوب آهن (650ھ) (24).

هي ياد رکڻ گهرجي ته جلال الدين خوارزم شاه جو اچڻ ۽ سڄو سال

سنڌ ۾ رهڻ (18-619ھ) يا ديبل جي اردگرد جامع مسجد ٺاهي وڃڻ، بحث

هيٺ آيل دور جي شروع جو اهم سياسي واقعو آهي.

(5)

سنڌ تي تغلقن جا حملا 752ھ/1351ع کان شروع ٿيا، جڏهن ته هتي

سومرن جي جاءِ تي، سمن جو گهراڻو حاڪم ٿي چڪو هو.

هن دور ۾ فارسي شعر چوڻ جو مقامي طور تي رواج جو اهڃاڻ پڻ

ملي ٿو. هن سلسلي ۾ اسان وٽ ان فارسي شعر جي هڪ مصرع ثبوت

جي لاءِ موجود آهي، جا سنڌي نسل سنڌ جي حاڪم، فيروز تغلق آڏو

پڙهي هئي.⁽¹⁾

شاهه بخشنده توڻي بنده شرمندہ منم (25).

⁽¹⁾ نئين تحقيق موجب هي ست امير حسن سجزي (603-738ھ) جي هڪ غزل جي آهي

(ڳالهيون ڳوٺ وٺڻ جون، ص 413).

ملتان جي حاڪم عین الملڪ ماہرو جي خطن جو مجموعو "انشاي ماہرو" جي نالي سان موجود آهي، جيڪو هن ڳالھ جو ثبوت آهي ته، هن دور ۾ فارسيءَ کي سرڪاري زبان جي حيثيت حاصل هئي ۽ سنڌ جي سلسلي ۾، لکپڙه لاءِ به "فارسي" کان ڪم ورتو ويندو هو. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي بادشاهن جي نالي جيڪي خط آهن، اهي هن ڳالھ جي شاهدي ڏين ٿا. (26).

سنڌ ۾ هي رواج به ان زماني ۾ ڏٺو وڃي ٿو ته، ماڻهو پنهنجن بزرگن جي مقبرن تي فارسي ڪتابا ۽ شعر لکائي نصب ڪندا هئا. چنانچہ حاجي ترابيءَ جي مقبري تي ڪتبو 782ھ (27) ۽ محمد تغلق جي عارضي قبر تي سيوهڻ جا ڪتابا (28)، هن ڳالھ جي شاهدي ڏين ٿا.

ننڍي کنڊ ۾ ڪلام پاڪ جا ٻه پهريان فارسي ترجما به سنڌ ۾ ئي ٿيا آهن، جن مان مخدوم جهانيان جهان گشت (وفات: 785ھ) جو ترجمو (29)، هن دور جو يادگار آهي، ۽ ٻيو (جيڪڏهن شهاب الدين دولت آباديءَ جي تفسير "بحر موج" کي تفسير جي حيثيت ڏجي ته پوءِ) ڏهين صدي هجريءَ ۾ مخدوم نوح هالائيءَ جو ڪيل فارسي ترجمو آهي، جو هند و پاڪ جي سڀني فارسي ترجمن ۾ آڳاٽو آهي (30).

اگرچہ اها ڳالھ موضوع کان ٻاهر آهي، پر هڪ عجيب اتفاق جو هتي ذڪر ڪرڻ دلچسپ هجڻ سبب، منهنجي خيال ۾ برو نه ٿيندو، هي عجيب اتفاق آهي ته، ڪلام پاڪ جو پهريون ترجمو جو ڪنهن به غير ٻوليءَ ۾ ٿيو اهو به سنڌ ۾ ئي هتي جي ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي (31).

(6)

اٺين صدي هجريءَ ۾ يا ان کان پوءِ، اسان کي ڪيترا ئي علمي گهراڻا اهڙا ملن ٿا، جن ايران کي ڇڏي سنڌ ۾ مستقل رهائش اختيار ڪئي، جن جي اتي وڻي مجلسن ۽ صحبتن جي ڪري، سنڌ ۾ فارسي زبان جي اشاعت ۽ اضافي کي وڏي تقويت حاصل ٿي.

هن سلسلي ۾ شيراز جي انجوي ساداتن جي هڪ شاخ جي بزرگ سيد محمد جو نالو ڪڏي سگهجي ٿو جيڪو 786ھ ۾ شيراز کان نڪري سنڌ ۾ اچي رهيو. خاندان جي تاريخي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته،

حافظ شيرازي هن سيد محمد جو ٻي حد معتقد هو ۽ ان به سائس گڏ وطن ڇڏيو. تاريخ ۾ اچي ٿو ته حافظ:

”گره ميکرد و ميرفت“ (32).

هن دور ۾ دارالسلطنت نئي ۾ توڙي سنڌ جي ٻين وڏن وڏن شهرن ۾،
ڪثرت سان مدرسا موجود هئا (33)، جن ۾ عربيءَ سان گڏوگڏ فارسي
ڪتاب به پڙهايا پيا ويا.

(7)

خراسان جو آخري تيموري سلطان حسين بايقرا (863-912هـ) ۽
سنڌ جو والي ڄام نظام الدين (866-914هـ) نه فقط همعصر هئا، بلڪ
هم ذوق به هئا، علمي ۽ ادبي سرپرستيءَ ۾ هڪ جهڙا هئا، جنهن ڪري
هرات ۽ نٿو هڪ ئي وقت ۾ شاعرن ۽ عالمن جو ڳڙھ بنيل هئا (34)، ۽
سندن درميان هڪ جهڙائيءَ جو هي به هڪ عجيب اتفاق آهي ته، جنهن
وقت تيمورين جي هن آخري سلطنت جي طاقت ختم ٿي، ته عين ان وقت
سنڌ ۾ سمن جي سلطنت جو ڏيڻو به گل ٿي ويو، آزاد سنڌ حڪومت جو
هي آخري ادب پرور بادشاهه ڄام نظام الدين سمن نه فقط علم دوست ۽
هنر پرور هو، ليڪن خود به فارسيءَ جو شاعر هو. هي رباعي سندس آهي:

اي آنڪ ترا نظام دين مي خوانند
تو مفتخري که مرا چنين مي خوانند
گر در ره دين از تو خطائي افتند
شک نيست که ترا کافر لعين مي خوانند (35).

مولانا عبدالعزيز ابهری پنهنجي خاندان سان گڏ، هن دور ۾ ئي سنڌ
پهتو ۽ مستقل طور هتي ٿڪي پيو (36). هن هتي علم جي اشاعت ۽
واڌاري لاءِ، هڪ وڏي مدرسي جو بنياد رکيو. علامه جلال الدين دواني
(908هـ) به، هن سلطنت جي علم پروريءَ جي هاڪ ٻڌي هتي اچڻ ٿي
گهريو. ليڪن سندس ٻه شاگرد مير شمس ۽ مير معين، سلطان نظام الدين
کان سفر جو خرچ وٺي جيسين اتي پهتا، ان کان اڳ علامه دواني آخرت
جي سفر تي روانو ٿي چڪو هو (37).

901ھ ۾ مشهد مقدس کان سيد يعقوب ۽ سيد اسحاق هت پهتا، جن جو خاندان ”مشهدي سادات“ جي نالي سان نٿي ۾ اڃا هلندو اچي (38)، مشهدين جو ٻيو گهراڻو بن ياترن سيد احمد ۽ سيد محمد ولد سيد عباد مشهديءَ تي مشتمل هو سو 906ھ ۾ اچي هتي پهتو (39)، مڪليءَ جي قبرستان ۾ خواجہ شرف الدين شيرازيءَ جي قبر به ان دور جو يادگار آهي، جنهن تي هي ڪتبو موجود آهي:

وفات مرحوم الواصل الي رحمة الله
خواجہ شرف الدين شيرازي
في تاريخ شهر جمادي الاول سن 911ھ (40).

هي بزرگ به انهن ايندڙن مان هڪ آهي، جن کي نظام الدين جي علم نوازي ايران کان سنڌ گهلي آئي.

نٿي ۾ مغليوره هن سلطان جو يادگار آهي. هي محلو ان ڪري سرڪاري خرچ سان ٺاهيو ويو ته، جيئن ايران مان ايندڙ مشاهير ۽ عالم آسانيءَ ۽ آرام سان، اچڻ شرط هتي آباد ٿي وڃن. هي ياد رکڻ گهرجي ته هن دور ۾ ايرانيين جي لاءِ ”مغل“ ۽ ”ولايت زاد“ لفظ استعمال ڪيا ويندا هئا، مغل لفظ شايد ان ڪري ايرانيين جي لاءِ مشهور هو ڇو ته ان زماني ۾ ايران جا مختلف ٽڪرا، تيموري مغلن جي قبضي ۾ هئا.

ڏهين صدي هجريءَ جي شروعات جهڙيءَ ريت ايران لاءِ ڏک ۽ ڏٿيڙ جو سبب بني، اهڙيءَ ريت سنڌ جي لاءِ به، هن صديءَ جي ابتدا مستقبل جي. مستقل سياسي نڀاڳ جو سبب بني. ايران ۾ تيمورين جو ڏيئو گل ٿيڻ شروع ٿيو هو. شيباني، صفوي ۽ بابري ٽوٽون هڪ ٻئي خلاف ميدان ۾ هيون، هتي سنڌ ۾ سلطان نظام الدين جي وفات خانداني جهڳڙي جو اهو سلسلو پيدا ڪيو، جنهن سنڌ جي آزاد مستحڪم ۽ وسيع سلطنت جون پاڙون پٽي ڇڏيون.

ايران شاه اسماعيل (906-930ھ) صفويءَ جي ذريعي، جلد ئي نه فقط هڪ مستقل گهراڻي جي هٿ ۾ انتشار ۽ طوائف الملوكيءَ جي تباه ڪارين کان بچي ويو، پر نئين سر آزادي حاصل ڪري پنهنجي تڙيل

پڪڙيل حصن کي گڏ ڪري، مستقل بادشاهت جو بنياد وجهي صحيح رستي تي گامزن ٿي ويو. ليڪن سنڌ جي حالت نيڪ نه ٿي سگهي. چو ته ٽن چئن ماڻهن تي مشتمل ارغون گهراڻو جيڪو سلطنت هرات جي پاران قنڌار، ڪابل، بست ۽ زمين داور تي نيابت ڪندو هو اهو بابر جي قنڌار ۽ ڪابل، تي قبضي ڪرڻ بعد، سنڌ جي ان گهرو جهڳڙي مان فائدو وٺي، سنڌ تي قبضو ڪري ويٺو.

اڃا گهرو لڙائي هلي رهي هئي ته، هرات جي تيموري بادشاهت جو ڀڙڪيل شهزادو بديع الزمان (41)، سنڌ ۾ آيو ۽ ڄام فيروز وٽ پناهگير بنيو (18-919هـ). ليڪن پوءِ جلد ئي هتان ترڪيءَ ڏي راهي ٿيو.

(8)

هر معاملي جا ٻه پهلو ٿين ٿا. ارغوني تسلط جي تصوير جو سياسي پهلو جنهن جي تاريخ (927هـ) ”خراپي سنڌ“ مان نڪري ٿي (42)، بلاشڪ اونداهو نه پر تاريخڪ تر رهيو. ليڪن ٻيو پهلو جيڪو خاص علمي ۽ ادبي هو اهو روشن بلڪ روشن تر گذريو.

جيتوڻيڪ سنڌ گذريل دور ۾ ئي فارسي زبان کي درباري ۽ علمي زبان قبول ڪري چڪي هئي، ليڪن هن خاص فارسي گو گهراڻي جي تسلط بعد ايران سان اسان جا لاڳاپا زياده مضبوط ٿي ويا. شيراز مشهد، سبزوار ۽ ٻين ايراني شهرن مان سوين روحاني ۽ علمي گهراڻا سنڌ ڏي لڏي آيا، جنهن ڪري فارسي ٻوليءَ ۽ فارسي تمدن جي جهڙوڪر، هڪ مڪمل دنيا سنڌ ۾ پيدا ٿي پئي.

هن زماني ۾ غياث الدين منصور دشتڪيءَ جي گهراڻي مان سيد شڪرالله شيرازي (43)، سنڌ ڏي لڏي آيو جنهن جي گهراڻي سنڌ ۾ ڪيترن ئي ناميارن عالمن، فارسي گو شاعرن، طريقت جي صاحبن ۽ اهل قلم فاضلن کي جنم ڏنو. شيرازي ساداتن جو ٻيو خاندان سيد ڪمال ۽ سيد جمال نالي ٻن ڀائرن تي مشتمل، سيد شڪرالله سان گڏ نٿي پهتو، جنهن جي گهراڻي به ڪيئي مشاهيرن کي پيدا ڪيو (44).

مولانا جامي رح جي دوست ۽ روحاني رفيق شيخ جلال الدين بايزيد پورانيءَ کان هر اهو پڙهيل لکيل واقف آهي، جنهن ”نفحات الانس“ پڙهيو

آهي. هن شيخ جلال الدين پورانيءَ جو ڏوهڻو ميرڪ شيخ محمود سنڌ ۾ هن زماني ۾ پهتو (45)، ۽ ٻن سون سالن تائين سندس خاندان سنڌ ۾ عالمن، شاعرن ۽ ليکڪن کي پيدا ڪندو رهيو. سنڌ ۾ هي گهراڻو عرب شاهي سبزواري ميرڪ سيد جي نالي به مشهور آهي ۽ پوراني سادات پڻ سڏائي ٿو.

مير غياث الدين محمد معروف، سلطان رضائي عريضي سبزواري صاحب ”حبیب السیر“ يعني خواند مير جو ڏوهڻو هو (46)، هي به پنهنجي اولاد کي وٺي هن دور ۾ لڏي آيو، سندس سنڌي اولاد به سنڌ ۾ فارسيءَ جا ڪيئي پائدار علمي آثار ڇڏيا آهن. هي معلوم هجڻ گهرجي ته ”حبیب السیر“ واري ليکڪ جا ارغون گهراڻي سان تمام ويجهڻ ۽ گهڻا لاڳاپا رهيا آهن. خواند مير پاڻ هتي آيو هو پر پوءِ هندوستان ويو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين (47).

مولانا مصلح الدين لاري (48)، مولانا عبدالخالق گيلاني (49)، مولانا يارمحمد ياري هروي (50)، ۽ مولانا يونس سمرقندي (51) به هن دور ۾ آيا ۽ حيدر ڪلچ به هن دور ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ هتي ئي فوت ٿيو (52). شاه جهانگير هاشمي ڪومانيءَ جي مثنوي، ”مظهراآثار“ (940هـ) (53)، فخری هرويءَ جو تذڪرو ”روضة السلاطين“ (958هـ) (54)، شاعريءَ جي فن ۾ ”صنائع الحسن“ (55) ۽ خواتين شاعرن جو تذڪرو ”جواهر العجائب“ (56)، يا وري ”فتاويٰ پوراني“ (57) ۽ ”آداب المريدين“ (58)، هن دور ۾ اسان جي مٿي ذڪر ڪيل خاندانن جون چند علمي نشانيون آهن. هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته ”روضة السلاطين“ فارسي شاعرن جو ٻيو جهونو تذڪرو آهي، جيڪو سنڌ ۾ لکيو ويو ۽ ان ريت فخری هرويءَ جو ”جواهر العجائب“ خواتين شاعرن جو پهريون تذڪرو آهي، جيڪو هتي لکيو ويو.

هند جي مغل بادشاه همايون جو ايران وڃي پناه وٺڻ، هن دور جو مکيه سياسي واقعو آهي. هن ڏس ۾ هي ياد رکڻ گهرجي ته اهو شاه حسين ارغون ئي هو. جنهن سنڌ ۾ همايون کي (47-950هـ) رهڻ نه ڏنو ۽ پنهنجي سمورين ڪوششن ناڪام ٿيڻ بعد، ٻيو رستو نه ڏسي هو ايران

ڏي "صراط مستقيم" (950ھ) ذريعي روانو ٿيو (59). شاھ طهماسب صفويءَ کي همايون بادشاھ جيڪو خط لکيو ان ۾ شاھ حسن ارغون جي سياست کاريءَ ڪري، کيس پهتل تڪليفن جو اشارو هن ريت ڪيو آهي: "از فضائي سواد اعظم هند، بتنگنائي ظلم سنده، رسیده شد." بگذشت از سرما آنچه گذشت
چه بدريا و چه کهسار و چه دشت (60).

(9)

ارغونن کان پوءِ (962ھ) سنڌ کي، خاندان جي ٻن اميرن تقسيم ڪيو. هيٺين سنڌ (ٺٽو) مرزا عيسيٰ ترخان ۽ اتر سنڌ (بکر) سلطان محمود بکريءَ جي حصي ۾ آئي.

هي اهو ئي مرزا عيسيٰ ترخان آهي، جنهن جي زال ماه بيگم جي نالي فخري "جواهر العجائب" منسوب ڪيو هو. ليڪن جڏهن اڪبر تخت تي ويٺو (963ھ)، تڏهن معمولي امير جي زال جي پيٽ ۾، هڪ وڏي بادشاھ جي دائي ماهر انگ جي نالي، هن پنهنجي انتساب کي تبديل ڪري ڇڏيو.

ميرزا عيسيٰ ۽ سندس پوين (962-1000ھ) جا لاڳاپا، ايران سان اهڙيءَ ريت ٺيڪ رهيا، جهڙيءَ ريت اسان ارغوني دور جو اڀياس ڪيو. هن دور ۾ به ڪيئي ايراني خاندان، پنهنجي جنم ڀومي ڇڏي سنڌ پهتا. سيد بدرالدين مازندراني (61)، هن دور ۾ لڏي ايندڙن مان هڪ آهي. تاريخ "نگارستان" جو مؤلف قاضي احمد غفاري قزويني، هن زماني ۾ سنڌ ۾ پهتو ۽ هتي ئي فوت ٿيو (975ھ) (62).

مشهد (آستان قدس) سان، ميرزا عيسيٰ ترخان جي گهري وابستگي هئي. ڇنانچھ عقيدت جي اظهار طور هن خاص اهميت سان سنڌي مشعل ٺهرائي، اوڏانهن موڪلي ڏنا. ميرزا عيسيٰ سياسي طور تي به ايران سان لاڳاپي جي لاءِ مجبور هو. هو سنڌ ۾ هڪ پاسي بکر جي حاڪم سان سلطان محمود بکريءَ کان ڊنل هو ته ٻئي طرف اڪبر کان به کيس خوف هو. جيڪو نئون نئون فتوحات جي تازي جذبي ۽ ارادي سان تخت نشين

ٿيو هو. لهنڌا ميرزا جي لاءِ بيحد ضروري هو ته هو پنهنجي پاڙيسري سلطنت بلڪ عظيم تر مملڪت يعني ايران سان لاڳاپو پيدا ڪري. ليڪن سندس مشهد ڏي لاڙو پڪ آهي ته سياسي نوعيت جو هو. محمود بکري جنهن جو نالو اسان هاڻي کنيو آهي، سوان وقت نه رڳو لاثاني بهادر ۽ جنگجو امير هو بلڪ سياست ۽ ڏاهپ ۾ به پنهنجو مثال پاڻ هو. ايران ڏي ميرزا عيسيٰ جو لاڙو ڏسي، هن به پنهنجا سفير موڪلي شاه طهماسب سان پنهنجا تعلقات پيدا ڪري ورتا هئا (63).

ميرابوالڪارم بن غياث الدين سبزواري، جنهن جي خاندان جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي، محمود بکريءَ پاران ۽ تردي بيگ يا حق بردي بيگ ايراني دربار مان سنڌ ايندا ويندا رهيا (967هـ) (64). شاه طهماسب نه رڳو پاڻ کيس ”خان“ ۽ ”سلطان“ جو لقب ڏنو بلڪ محمود جي ئي درخواست تي، اڪبر کي به خط لکيو ته محمود کي پنهنجي دربار مان به ”خان خانان“ جو خطاب ڏنو وڃي. هندوستان ۾ دربار ۾ جيئن ته هڪ وقت ۾ صرف هڪ ”خان خانان“ هوندو هو ۽ ان وقت منعم خان هن منصب تي فائز هو. لهنڌا اڪبر، شاه طهماسب کي معذرت جو خط لکيو (65).

(10)

ارغون ۽ ترخان ڏهين صديءَ تائين سنڌ تي حڪومت ڪندا رهيا. ۽ سال 1000هـ ڌاري سنڌ، هندي مغلن جي سلطنت جو حصو بڻجي وئي، جن ايندڙ ڏيڍ سؤ سالن تائين هتي پنهنجو تسلط قائم رکيو. يارهين صديءَ جي ابتدا ۾ جيڪو سفير ايراني دربار ۾ پهتو سو هڪ سنڌي هو يعني اڪبر جو مشهور امير، مؤرخ ۽ شاعر مير معصوم بکري ”نامي“ هو. سندس پاران (11- 1013هـ) شاه عباس ڪبير صفويءَ (985- 1038هـ) جي دربار ۾ پهتو. هن نه رڳو سفارتي ڪاميابي حاصل ڪئي، بلڪ ذاتي طور تي به ايران ۾ پنهنجا مستقل تاريخي ۽ ادبي يادگار ڇڏيا. حڪيم شناعي اصفهاني (وفات 1027هـ) (66)، محمد رضا فڪري ۽ تقى اوحديءَ جهڙن شاعرن سان سندس صحبتن ۽ مشاعرن جو ذڪر ايران ۽ سنڌ جي ادبي لاڳاپن جو هڪ مستقل عنوان آهي (67). اصفهان جي مسجد علي جو ڪتبو (68)، ڪاشان ۽ مورچ (مورچءَ خورت) جي

وچ ۾ ڪاروان سراءِ عباس جو ڪتبو (69)، يا احمد جام زنده پيل جي مزار جو ڪتبو (70)، هي ۽ ٻيا ڪي ڪتبا جيڪي مير معصوم ايران ۾ هرهند هئا، سي اڄ به موجود آهن. مير معصوم (وفات 1014ھ) فارسيءَ جو بهترين شاعر، ”تاريخ سنڌ“ جو مؤلف (1009ھ)، صاحب ديوان ۽ هڪ ”خمس“ جو مصنف آهي. خواجہ نظام الدين ”طبقات اڪبري“ (1003ھ)، سندس ئي تحرڪ ۽ مدد سان لکي هئي (71).

سنڌ ۽ ايران جي سياسي لاڳاپن کي قائم رکڻ وارو ٻيو سنڌي امير ترخاني گهراڻي جو آخري حاڪم ميرزا غازي وقاري هو جنهن جي شخصيت نه فقط دلچسپ آهي، بلڪ رنگا رنگ خوين جي ڪري بي انتها دلڪش پڻ آهي. جڏهن هو قنڌار ۾ مغلن جو نائب هو (1017-1021ھ)، ان وقت سندس ذاتي درٻار سندس غير معمولي علم پروريءَ ۽ شخصي ڪشش جي ڪري ايراني شاعرن سان ڀريل هئي. طالب آملی پهرين سندس درٻار جو شاعر هو جنهن سندس مدح ۾ ايڏا ته سٺا قصيدا لکيا، جو کيس (طالب آملی) ”ملڪ الشعرا“ بنائڻ کان پوءِ به جهانگير کي اهڙا قصيدا نصيب نه ٿيا. شمسي زرين رقم، مرزا فصیحی هراتي، ملا شاني تڪلو مير الاهي اسد آبادي، سنجر کاشي، محوي اردبيلي، بزمي کوز، مير نعمت الله وصل شيرازي، ملا اسد قصه خوان، شيدا اصفهاني، مرشد بروجردي، عتابي تڪلو مولانا صوفي مازندراني صاحب بتخان، سروري يزدي، مير عبدالباقي ”قصه خوان“، حڪيم فغفور لاهيجاني (72)، مرزا غازيءَ جي بزم ادب سان واڳيل ۽ سندس مدح خوان هئا.

ميرزا غازيءَ جا شاه عباس ڪبير سان گهرا لاڳاپا هئا. ٻنهي جي وچ ۾ ايلچي نياپو نٿو ڪٿي ايندڙ هئا. مرزا غازيءَ جي پاران، سيد عبدالله سلطان عريضي سبزواري هي فرض بجا آئيندو رهيو (73).

پهرين ته سياسي لاڳاپا رهيا پروري جلد ئي شاه ۽ ميرزا جي وچ ۾ شخصي تعلقات پيدا ٿي ويا ۽ اهي ان حد تائين ٻڌيا، جو جهانگير وانگر شاه عباس به پنهنجي خطن ۾ مرزا کي ”فرزند“ جي لقب سان مخاطب ٿيڻ لڳو. مرزا غازيءَ، شاه عباس جي مدح ۾ جيڪي قصيدا لکيا آهن، ان مان هڪ قصيدي جو هڪ ئي شعر اسان تائين پهتو آهي.

ز زهر مار زمان، در امان بود آن کس
که شاه مهره مدح تو در دهن گيرد (74).

ميرزا رستم صفوي (وفات 1051هـ)، شاه اسماعيل کبير جو پڙ پوتو هو، ايران کان پڇي جڏهن سنڌ پهتو، ان وقت (1000هـ) اکبر جي سپهه سالار عبدالرهميم خان خانان ۽ سنڌ جي حاڪم ميرزا جاني بيگ ترخان درميان لڙائي ٿي رهي هئي. جيتوڻيڪ ان ڏس ۾ واسطيدار تاريخن ۾ ڪو به حوالو منهنجي نظر مان نه گذريو آهي، ليڪن ”عالم آرائي عباسي“ ۾ آهي ته، هٿن ٻنهي ۾ مرزا رستم صفويءَ ذريعي صلح ٿيو (75).

ميرزا غازي قوه جوانيءَ ۾ فوت ٿيو (1021هـ)، تڏهن مغلن سنڌو سنڌ تي صوبيدار موڪلڻ شروع ڪيا ته، سڀ کان اول مرزا رستم صفوي صوبيدار ٿيو جيڪو 1022هـ ڌاري نٿي پهتو. حقيقت ۾ مرزا رستم کي موڪلڻ کان اڳ ۾ مرزا غازيءَ جي ئي هڪ مائٽ مرزا عيسيٰ ترخان (ثاني) کي، صوبيدار ڪرڻ جي رٿ غور هيٺ آئي. ليڪن کيس هيڏي موڪلڻ کان ان ڪري تارو ڪيو ويو ته، متان هو قديم لاڳاپن جي ڪري، شاه عباس جي مدد سان سنڌ ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن جي مسند واپس وٺي وڃي ۽ هندي مغلن کان سنڌ کي آزاد ڪري وڃي (76). چند سال اڳ شاه عباس جي پاران قنڌار تي حملو ٿيو هو جنهنڪري شاه ۽ جهانگير جي وچ ۾ لاڳاپا سٺا نه هئا، جيتوڻيڪ ٻنهي طرفن کان نيائي نڙي جو سلسلو جاري رهيو (77). جهانگير سنڌ جي مسئلي ۾ مناسبت ۽ چڱائي ان ۾ ڏئي ته، سنڌ کان ايران جي لاڳاپن جي خاتمي لاءِ مرزا رستم صفويءَ کي موڪلي، جيڪو شاه عباس جو مخالف هو ۽ ان مخالفت جي ڪري وطن ڇڏي هتي پهتو هو.

هن يارهين صدي هجريءَ ۾ جيڪا مغلن جي صدي آهي، ڪيئي ايراني شاعر هندوستان پهچڻ کان اڳ سنڌ ۾ ٽڪيا. مثال طور صائب تبريزي ۽ سندس شاگرد ملڪ تعظيما قمي (78)، هندوستان پوءِ پهتا، سنڌ ۾ بهين ترسيا ۽ اهڙا ٻيا ڪيئي مثال سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ موجود آهن. ڪاشي شايد (1070هـ)، جيڪو هن دور ۾ ايران کان نٿي پهتو هو، سو ڪافي وقت هتي نه ڪيو (79). نٿي جي ئي هڪ

فرزند کيس پاڻ پڻي جي حد کان ٻاهر ڪڍي، معرفت جي دنيا ۾ پهچايو
هو. اهو ترڪ نه پر هندو ٻچو ”ابي چند“ هو جنهن لاءِ سرمڇڙ ڇيو هو:
خدا ٿي کيست اي سرمڇ! درين دير
نمي دانم ابي چند است، يا غير!

ايران ۽ فارسي زبان توڙي ادب جو اثر صدين جي ڳانڍاپي جي
ڪري، سنڌ ۾ ان حد تائين داخل ٿي چڪو هو ۽ سنڌي فطرت جو حصو
بنجي ويو هو. جو هن يارهين صديءَ ۾ جڏهن رضائي ٻُڌي پنهنجي
مثنوي ”زبانگار“ (1053ھ) لکي، تڏهن هن عشق جو پورو مواد جيتوڻيڪ
سنڌ مان کنيو، ليڪن عاشق ۽ معشوق جا مقامي نالا ان ڪري بدلائي
چڏيا، ڇو ته فارسيءَ جي نرم فطرت انهن نالن جي ڌاري واري وزن کي
پهچي نه ٿي سگهي. باوجود ان جي ته هو پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ کي
بهترين ۽ شيرين سڏي ٿو:

زبان سنده شيرين است شيرين
بجاي خوش رنگين است رنگين!

.....

نمي سازم بيان را سندهي آميز
نيام از زبان سنده پرهيز!

.....

ز ملک پارس آدم پرنیان را
ببو شام عروس داستان را
چو حرف از عاشق و معشوق دانم
بلفظ فرس هریک را بخوانم
بگویم نام هریک تابدانی
به هنگام که این دفتر بخوانی
چو در معشوق حسن و زین دیدم
پی او نام ”زبا“ بر گزیدم!

.....

همان شهري ڪم مي باشد مقامش
زادم شهر حسن آباد نامش
”نگار“ از بهر عاشق ساختم نام
ڪه نقش اوست زيب لوح ايام (80).

(11)

ٻارهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ مان مغل تسلط جي پڄاڻي ٿي ۽ ڪلهوڙن جو مشهور سنڌي نسل گهراڻو حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. جيتوڻيڪ هي خالص سنڌي هئا ۽ سندن دور سنڌي زبان ۽ ادب جو سونهري دور سڏجي ٿو پر جيئن ته فارسي گو مغلن کان تازو چوڻڪارو حاصل ڪيو هئائون، ان ڪري فارسي زبان ۽ ادب کي هنن باقاعدي پنهنجي سڀني سان سانڍي رکيو. ان ڪري ان دور ۾ سنڌ ۾ نه صرف فارسي زبان ۾ سڀني علمن تي قابل قدر ڪتاب لکيا ويا، بلڪ ڪيئي صاحب ديوان شاعر اهڙا پيدا ٿيا، جن جو درجو ان دور ۾ هند ۾ رهندڙ شاعرن کان ڪنهن ريت به گهٽ نه هو. ”تحفة الڪرام“ ۽ ”مقالات الشعراء“ وغيره، هن دور جون اهم ترين علمي نشانيون آهن.

نادر شاه جو دهليءَ کان موٽندي سنڌ ۾ اچڻ، هن دور جو ايران جي حوالي سان مکيه سياسي واقعو آهي (1152-1153هـ). ميان نورمحمد (1132-1167هـ) ’ساليانو ڏن ڏئي، ايران سان پنهنجن لاڳاپن کي ٺاهيو ۽ نادري تلوار جي رتوڇاڻ کان پنهنجي وطن ۽ وطن واسين کي بچائي ورتو، جيڪا محمد شاه جي ان ڄاڻائيءَ ڪري دهلي ۽ دهليءَ وارن کي ڏسڻي پئي!

سنڌ ۾ نادر شاه جي آمد مستقل علمي ۽ ادبي آثار ڇڏيا آهن. هي علمي آثار سنڌ جي حاڪم ميان نورمحمد جي تصنيف ”منشور الوصيت“ (81)، ۽ تاريخ تي متعدد ڪتابن تي مشتمل آهن ۽ ادب ۾ اهي مخالف توڙي موافق قصيدا آهن، جيڪي نادر شاه جي آمد تي سنڌ جي شاعرن چيا آهن. سنڌي شاعرن تلميح جي طور تي به نادر شاه کي پنهنجي شعرن ۾ ياد ڪيو آهي. مثال طور:

کرد غارت دهلي دل آن شه، مه پيڪران۔
شوڻ من اندر ستم ڪمترز نادرشاه نيست (82)۔

ان دور ۾ سرڪاري يا غير سرڪاري طور تي ايران جا ڪيئي امير، عالم ۽ شاعر سنڌ ۾ داخل ٿيا، جن مان عاشق اصفهاني (83)، مرزا جعفر شيرازي (84)، ۽ ٻيا ڪيئي شاعر ۽ حڪومتي ڪارڪن آيا، جن جو ذڪر ”مقالات الشعراء“ ۽ ”تحفة الڪرام“ ۾ موجود آهي. شيخ علي حزين (85)، ۽ ايران جو مشهور مرثيه گو شاعر ملا مقيب (86) (وفات گجرات، 1158ھ) پڻ ان دور ۾ سنڌ پهتا هئا.

نادرشاه 11 محرم 1153ھ تي سنڌ مان ايران لاءِ موٽندي ميان نورمحمد کي ”شاه قلبي خان“ جو خطاب ڏنو جنهن جي تاريخ سنڌي درٻار جي شاعر هن ريت چئي:

اي آنڪ تو ٿي بملڪ دولت قائم
از خوان تو افطار ڪند هر صائم
تا مملڪت ”سنڌ“ شهنشاهت داد

تاريخ تو شد ”شاه قلبي خان دائم“ (1152ھ) (87)۔

جيڪڏهن نادرشاه جيڪڏهن ايران سان اسان جا سياسي لاڳاپا برابر قائم رهيا. سنڌ جا سفير ۽ خود سنڌ جي ڪلهوڙي حاڪم جا به پٽ مستقل طور تي نادرشاه جي قتل (1160ھ) تائين ايران ۾ رهيا. جڏهن محمد مراد (1164ھ) سنڌ واپس پهتو ته، شاعرن سندس آمد جي موقعي تي قصيدا ۽ تاريخون چيون. مثال طور:

با مزده رسيد، خان عالي به وطن (جعفر)
بافضل خدا، خان جوان بخت رسيد
از راه خراسان، به وطن باز رسيد (محسن) (88)۔

شيخ غلام محمد پڻ ايلچيءَ طور نادري درٻار ۾ آخر وقت تائين رهيو (89)۔ مير ابراهيم شاه حيدرآبادي پيو سفير هو جو سنڌ مان ايراني درٻار ڪڍي پيرا آيو ويو (90)۔

سنڌ جي والي ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ايران پرستيءَ جو هڪ ٻيو مستحڪم ۽ مقدس نشان پڻ آهي، جو اڄ به اسان کي انهن ڏينهن جي ياد ڏياري ٿو. هي مشهد مقدس جي ڪتبخاني جي ميوزم ۾ اهو لاثاني ڪلام مجيد آهي، جيڪو هن نادرشاه جي اچڻ کان اڳ (1148ھ) ”مقدس آستان“ ڏي موڪليو هو. جنهن جي سينگار ۽ سونهن جو مثال شايد ئي دنيا جي ڪتبخانن ۾ ملي (91).

(12)

تيرهين صديءَ هجريءَ ۾ ”تالپور“ نالي هڪ ٻيو مقامي قبيلو حڪمران (1198-1258ھ) هو. خود ”تالپور“ جي لفظي ترڪيب ايراني ۽ سنڌي لاڳاپن جي هڪ علامت آهي. ايران سان هن گهراڻي جو تعلق ان حد تائين ڳنڍجي ويو، جو انهن ايران دوستيءَ ۾ نه فقط ان کي پسند ڪيو بلڪ سندن طور طريقا، حڪمرانيءَ جا قاعدا ۽ ضابطا، رهڻ سهڻ، لباس ۽ کائڻ پيئڻ توڙي عمارت سازيءَ تي ايراني اثر غالب ڏسجي ٿو. قاچاري بادشاهن سان، سندن گهرا لاڳاپا هئا. وڪيلن جي اچ وڃ ۽ سوکڙين پاڪڙين جي ڏي وٺ آخر تائين جاري رهي. مرزا محمد عليءَ کي سفير طور 1214ھ ۾ ايران موڪليو ويو، جيڪو واپسيءَ تي فتح علي شاه قاچار جي سفير مرزا اسماعيل کي پاڻ سان وٺي آيو، هنن سفيرن جي اچ وڃ جون تاريخون مقامي شاعرن جي ديوانن ۾ موجود آهن (92).

سنڌ جو مشهور مرثيه گو شاعر سيد ثابت علي شاه 1219ھ ۾ ايران جي سفارت تان واپس پهتو، جنهن جي تاريخ مير مائل چئي آهي. مير غلام محمد ٺٽوي سفارت تان 1225ھ ۾ واپس ٿيو ته سندس آمد جي تاريخ چئي وئي (93).

تالپور حاڪم پاڻ فارسيءَ جا مصنف ۽ صاحب ديوان شاعر هئا، چنانچہ نظم ۽ نثر ۾ هنن حڪمرانن ڪيئي ڪتاب ڇڏيا آهن. سندن دربار فارسي شاعرن ۽ خاص طرح ايراني شاعرن سان ڀريل رهندي هئي. ڪتبخانه ٺاهڻ جو ڪين خاص شوق هو. هر بادشاه ۽ حرم اندر هر عورت جو ڪتبخانو الڳ الڳ هوندو هو، جن ۾ فارسيءَ جا مکيه ڪتاب موجود هئا. هي سڀ ڪتاب خاص طور تي شاهي ڪتبخانن لاءِ لکيا ويندا هئا ۽ اڪثر ڪاتب ايراني هئا (94).

هي ڪتب خانہ انگريزن سنڌ غضب ڪرڻ وقت 1843ع ۾ ويران ڪيا. روس کان پيرس ۽ لنڊن کان جرمنيءَ تائين، مختلف ڪتب خانن ۾ انهن جا جزا موجود آهن. هن وقت به جيڪي ڪتاب اسان وٽ بچيا آهن، اهي پنهنجي جاءِ تي بيحد قيمتي آهن. گهڻا ڪتاب اهڙن ايراني ڪاتبن جا ترتيب ڏنل آهن، جيڪي گهڻو ڪري ايران ۾ اڻ ڄاتل آهن ۽ پنهنجي دور جي ”خطاطن جي تاريخ“ ۾ اهي قيمتي واڌاري جو باعث بنجي سگهن ٿا. وصال شيرازيءَ جا لکيل ڪيترا ئي ڪلام مجيد موجود آهن. مولانا جاميءَ جو مڪمل ”خمس“ سندس پنهنجي اکرن ۾ لکيل موجود آهي. ماضيءَ جي ٻين هندي بادشاهن کان سواءِ شهنشاه آريه مهر جو دستخط پڻ موجود آهي، جو سنڌ جي آخري دارالسلطنت حيدرآباد ۾ سندس آمد جي موقعي تي يادگار طور هنيو ويو هو.

ٽالپور دور جو هڪ ٻيو يادگار به اسان وٽ موجود آهي، ۽ اهو آهي معاصر شاعرن جو تذڪرو، جيڪو سيد مير حسن الحسيني شيرازي ”زبدة المعاصرین“ (95)، جي نالي سان، ٽالپور بادشاهن جي لاءِ (1240ھ) تاليف ڪيو هو. هن تذڪري ۾ گهڻو ڪري اهڙن ايراني شاعرن جو ذڪر ملي ٿو جن کان خود ايران جا ادبي عالم به واقف نه هوندا.⁽¹⁾

هن ڪتبخاني ۾ (ٽالپوري لائبريري حيدرآباد) ٻيا قيمتي ڪاغذات، جي ايران ۽ سنڌ جي لاڳاپن سان تعلق رکن ٿا ۽ ايراني بادشاهن جا موڪليل تحفا به شامل آهن. اسان مٿي چيو آهي ته هتي جي اٿي ويٺي ۽ عمارت سازيءَ تي به ايراني اثر غالب هو. هن هڪ جهڙائيءَ جي آخري نشاني حيدرآباد جي قلعي ۾ اها ننڍڙي عمارت اڃا به زبون حالت ۾ موجود آهي، جيڪا اصفهان جي ”علي قاپو“ جو نقل ڏسجي ٿي.⁽²⁾

⁽¹⁾ هن دور ۾ هڪ ٻيو تذڪرو به تيار ٿيو. محمد صالح شاملوي خراساني سن 1252ھ ۾ حيدرآباد آيو ۽ هن شهر ۾ رهندي ”محڪ شعراء“ نالي شاعرن جو تذڪرو لکيائين. ان وقت مير نور محمد ٽالپور مسند نشين هو (مرتب جو مقالو، ڇپيل رسالو ”مهراڻ“ ص 186، 4/ 1985ع).
⁽²⁾ علي قاپوءَ بابت پروفيسر مقبول بيگ بدخشاني لکي ٿو: ”هي عمارت شاه عباس اعظم ٺهرائي ۽ مڪ دروازي جو ڪم ڏئي ٿي. هتان ئي ٽن ميلن تي پکڙيل شاهي محلات ڏي رستو وڃي ٿو. ڇهه ستن بيٺ هن محل جو ڀاڱو هو. علي قاپوءَ سان گڏ، باغ، بادشاه جي بيٺڪ ۽ ديوان پڻ هئا. صفوي بادشاه هتي غير ملڪي مهمانن جو استقبال ڪندا هئا ۽ هتي ئي ويهي پولو راند ڏسندا هئا. هي عمارت سٺ وال اوچي آهي. ست منزلن اٿس. هر منزل جي ديوارن ۽ دروازن تي چٽساليءَ جا بهترين نمونا ڏسجن ٿا (تاريخ ايران، جلد 2، ص 410، مجلس ترقي ادب لاهور، سال 1971ع).

(13)

تيرهين صديءَ جي وچ ڌاري پهريائين هندوستان ۾، ۽ پوءِ سنڌ ۾ انگريز ۽ سندن قبضي جا آثار گهرا ٿيندا ويا. مسلمانن کي ان جو ڪافي احساس هو ليڪن مسلم حاڪم ان حد تائين ڪمزور ٿي چڪا هئا ۽ مغل سلطنت جي وحدت ان حد تائين ختم ٿي چڪي هئي ۽ ننڍن ننڍن ٽڪرن ۾ تقسيم ٿي وئي هئي، جو ڪنهن ٻاهرئين تازو دم قوت جو مقابلو ڪرڻ سندس لاءِ ناممڪن هو. هن دور جا رسالا، ڪتاب ۽ شاعرن جا ديوان هن ڳالهه جي شاهدي ڏين ٿا ته، هند جو خواه سنڌ جو مسلمان، هر وقت ايران جي طرف واجهائيندو هو. کين يقين هو ته ايران ضرور هن ڏکڻي وقت ۾ مدد ڪندو.

هن دور جو هڪ هندي شاعر ظهورالله ”نوا“، جنهن جا وڏا ستين صديءَ هجريءَ ۾ ايران کان هند پهتا هئا (96)، سو سنڌ ۽ هند جي هن حالت کان متاثر ٿي ايران جي طرف ويو ۽ اتي پهچي، هن ”تاريخ جهانڪشائي ناري“ جي مؤلف مرزا مهديءَ جي ڏوهتي مرزا ڏڪيءَ آڏو هي شعر پڙهيو:

تنگ دل، بيمار جان برب، به ايران آمد
اندرين ”دارالشفاء“ محتاج درمان آمد

هي فتح علي شاه قاجار (1797-1834ع) جو دور هو. مرزا ڏڪي شاهي دربار جي شاعر فتح علي خان ”صبا“ تائين کيس پهچايو ۽ ان جي ذريعي ”نوا“ جڏهن شاه جي آڏو پهتو ته هند ۽ سنڌ جي ڏک پري حالت تي هن هڪ دردناڪ قصيدو پڙهيو جنهن جي شروعات هن فریاد سان ٿئي ٿي:

در هند از بد گوهران، آفت پديدار آمده!
سبز نخل فتنها، ظلم و بلا بار آمده!

۽ اڳتي هلي چوي ٿو:

احوال هندوستان زمن، کن گوش اي شاه رمن
در هند و سند و هم دکن، رايت نگويسار آمده!

”نوا“ قصيدي ۾ چيو آهي ته: اي دوست جنهن ڏينهن پيغامبر هي خوشخبري ڏيندو ته، شاه ايران هندوستان جي ارادي سان ڦٽار تائين پهتو آهي، ان وقت اسين زبان سان سندس شڪر ادا ڪنداسين:

سازد ز قندش پر دهن. گوید چو منهي ناگهان.
ياران! پي هندوستان. شاهر بقندهار آمده!

تڏار ايران ۽ مرڪزي ايشيا جي طرف ويندڙ رستي کي صاف ڪرڻ لاءِ، بهرحال انگريزن هي ضروري سمجهيو ته پهريائين سنڌ تي قبضو ڪجي. چنانچہ دهليءَ تي تسلط (1857ع) ڪرڻ کان چوڏهن سال اڳ هنن (1843ع) سنڌ تي قبضو ڪيو.
آزاد سنڌ جي حڪومت ۽ ايراني مملڪت جي لاڳاپن جي آخري نشاني، اسان وٽ يادگار طور تي اهو لاجواب ڪلام مجيد آهي، جيڪو ٽالپورن جي آخري آزاد سلطان مير محمد نصير خان 1258ھ ۾ مشهد مقدس جي لاءِ سنڌ کان موڪليو هو. جيڪو اڄ به اتي جي ميوزم جي زينت بنيل آهي. هي ڪلام مجيد (97)، ان قرآن پاڪ کان، جيڪو هڪ سؤ سال اڳ سنڌ کان موڪليو ويو هو، سينگار ۽ سونهن ۾ ڪنهن ريت به گهٽ ڪونهي.

بزرگ خطہ هند و امير کشور سند
که نام نامی او خود علي مدد خان شد
بزرگوارى کز عقل و دانش و تدبير
بدهر غيرت اغشى و رشک حسان شد
پس آنگ از پئي تاريخ اين زيارت مير
خرد "بمرصه فکر و خيال" پويان شد
زهوش "فرصت آورد سر" پس آنگ گفت
علي مدد مددش از علي عمران شد! (98).

1289+5=1294ھ

جيتوڻيڪ انگريزن جي تسلط بعد سنڌ ۽ ايران جا لاڳاپا ظاهر ۾ ختم ٿي ويا، پر روحاني ۽ ادبي لاڳاپا، صدين وانگر برابر قائم ۽ جاري رهيا. هن وقت سنڌ، پاڪستان جو حصو آهي. پاڪستان ۽ ايران جي سٺن لاڳاپن جي صورتحال، ڪنهن رسمي تعارف جي محتاج ڪونهي.

[ڪراچي 2-8-1966ع]

حوالا ۽ حاشيا:

- (1) ص ص 162-148, 47, 38 J.B.
- (2) رشيد: ص 23-49.
- (3) قصص: ص 118, 107 Smith P
- (4) عزرة: ص 563, مسعودي: ج 2, ص 191-200.
- (5) E.I.P 38
- (6) خان: ص 12-14, خرد: ص 62, مسعودي: ج 1, ص 349.
- (7) تاريخ: ص 134-136-216-233, خل: جلد 3, ص 343, سيد: ص 241.
- (8) ايران جي ماڻهن ۽ قافلن جو ذڪر عربي ڪتابن ۾ موجود آهي. مثال طور: مسعودي (346ھ)..... "ويلاد الهند متصله ببلاد خراسان والسند مماثل المنصوره والمولتان والقوافل المتصله من السند الي خراسان" (ج 1, ص 157), ۽ ادرسي (493-560ھ) لکيو آهي ته خراساني ۽ ايراني بلخ جي بختي نسل توڙي سمرقندي نسل جي وڌائڻ لاءِ سنڌ کان اڻ خريد ڪيا هئا. "اهل یرغب فيها اهل خراسان وغيرهم من اهل فارس و شبائها التاج البخت البلخيه والنوق السمرقنديه" (ص 21). ان ريت ابن بطوطه (734ھ) بادام متعلق لکيو آهي ته..... "از خراسان بادام وارد مي کردند زیرا که در اينجا (درسند) درخت بادام وجود نداشت." عالمن ۽ شاعرن جي آمد رفت جو حال به عربي ڪتابن ۾ اچي ٿو. چنانچہ مقدسي (تاليف 375ھ) شيراز ۾ هڪ عالم سان ملاقات ڪئي، جو مدت کان سنڌ ۾ تڪيل هو ۽ هن کيس سنڌ جي حالتن کان واقف ڪيو هو. هڪ وڌيڪ فاضل سان به مقدسيءَ جي ملاقات ٿي هئي، جيڪو ابوالهشيم نيشاپوريءَ جي دوستن مان هو ۽ هن سرزمين سنڌ جي ڪيئي علائقن کي ڏٺو هو..... "وسألت رجلا من اهل العلم الحکمه وکان يجلس بشيراز والاهواز ويقص عليهم ويعرف بالزهد وقد اقام بتلك البلدان مدة مديدة (ص 477)..... وكذا لک سالت فقيها آخر من اصحاب ابي الهشيم النيشاپوري وسه وطبي تلك النواحي وعرف اسبابها فصح عندي من قولها (ص 477).
- مقدسي انهن سفيرن سان به مليو هو. جي منصوره جي حڪومت پاران، عضدالدوله (283-338ھ) جي دربار ۾ مقرر هئا..... "و رایت رسولهم قدواني، الي ابنه ونحن بشيراز" (ص 285).

جنهن وقت ابن بطوط (734ھ) بکر پهتو هو ته، ان وقت هن شمس الدين بن محمد شيرازي سان ملاقات ڪئي هئي. هنن لاڳاپن کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته، عربن جي دور ۾ پڻ سنڌ ۽ ايران جا گهرا لاڳاپا قائم هئا.

(9) اگرچہ عرب جغرافيه نويسن منصوره ۾ فارسي زبان جي رواج جو ذڪر نه ڪيو آهي، تاهم انهن مڪران ۽ ملتان جي باري ۾ لکيو آهي ته اتي جا ماڻهو فارسي ڳالهائيندا هئا، بلڪ وڏي حد تائين مڪران سرزمين سنڌ جو حصو هو ۽ ملتان به ان وقت منصوره کان جدا ٿي چڪو هو، ليڪن جغرافيه ۽ تاريخ جي خيال کان سنڌ جو هڪ حصو خيال ڪيو ويندو هو. اصطخري هند ۾ 534ھ ۾ پهتو سو لکي ٿو: ”ولسان اهل مڪران فارسي و مڪراني“ (ص 40). اهو به چيو وڃي ٿو ته انهن جو لباس به ايراني هو. ڏسو: اصطخري (ص 177). ان ريت مقدسي (تاليف 375ھ) ملتان متعلق لکيو آهي: ”..... وفارسية مفهومة“ (ص 480).

اگر ملتان ۽ مڪران ۾ فارسي رائج هئي، ۽ ماڻهو هن زبان ۾ ڳالهه ٻوله ڪندا هئا، ته پوءِ هي ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته سنڌ فارسي زبان کان محروم هئي، جڏهن ته منصوره ۽ ديبل وڏا واپاري مرڪز هئا.

E.R.E:P. 223 (10)

(11) زين: ص 70، سنڌ ۽ ملتان جي اسماعيلين لاءِ وڌيڪ ڏسو سيد: ص 305-329، 341-355، ۽ فرشته: ج 1، ص 17 ۽ 27، ڪامل: ص 132. هن ڏسي ۾ عصري چوي ٿو:

نه قلعہ ماند که نکشاد و نه سپه که نزد

نه قرمطي، که نکشت و نه گبر نه کافر (ديوان: ص 111).

(12) دقيقتي:

شه بربرستان و شاهان هند

گرينش بدارند و شاهان سند (ديوان: ص 80)

فرخي:

(جڏهن هو محمود سان گڏ سفر ڪري رهيو هو)

شنيده امه که فرامر ز رستم اند سند

بکشت مار و بدان فخر کرديش تبار (ديوان: ص 53)

- (ص 73) کڙآن تو شوءِ آنجا بڄنگ يڪ چاڪر
 زنده پيلان کڙ در دريائي سنڌ آورده اي
 (ص 221) مال ديگر بگزراني ازلب دريائي نيل
 رايٽ توسايه افگنده است بر دريائي سنڌ
 ڪه بود شاهها ڪه سايه افگند بر ڪوه شام
 سنڌ و هند از بت پرستان ڪرد پاڪ
 (ص 263) رفته زيڊ سرتا بدريائي روان

عنصري:

- بسند و هند زعڪس رخ هڙيمنيا
 (ص 37) مڙارغوان را نتوان شناختن ز زيڊ
 بسند و ناحيت هند شهر يار آن ڪرد
 (ص 111) ڪجا بمردم خيبر نڪرده بُد حيسدر
 هم اندرين م ڪايد حرب ڪرد و رفت بسند
 (ص 112) بحرب ڪوره و تارا چوگير ڪان ڪبر

قطران:

- اگرچه زاءِ تو اين جا و گرچه جاي تو ايدر
 (ص 174) بتو ترسانند اندر سنڌ و چين اطفال رامادر

ناصر خسرو:

- از پارسي و تازي و از هندي و از ترڪ
 (ص 174) و ز سنڌي و رومي و ز عبري هم يڪسر
 پيغمبر عرب يڪسر مشرف گشت و فراد
 (ص 269) ز ترڪ و رومي و هندي و سنڌي گيلي و ديلم
 بعلم هند سرير ڪشيدي
 (ص 213) بسند و هند اطراف خراسان
 بسند انداخت گاهم گه بمغرب
 (ص 311) چنين هرگز نديد ستم فلاخت

من همي نازش بال حيدر و زهرا ڪنم
تو همي نازش سند و هند بد گوهر ڪني

- بندھ اي را سند بخشي پيشڪاري را طرازا
(ص 423) ڪهتري را بر زمين خاوران مهتر ڪني
بخواهد خورد مر پروردگان خوش را گيتي
(ص 493) نخواهد رستن از چنگال او سني و نه هندي
چو فضل دين احمد را ز فضل خوش بگفتي
(ص 494) چو باشد فضل سوي او بر هندي و سني

مسعود سعد سلمان:

رايان هند را هزيران سند را
در بيشها بيان و بکجا نثار کن (ديوان، ص 437)

عسجدي:

(جڏهن محمود سان سنڌ ۽ گجرات ۾ هو)
تا شاه خسروان سفر سومنات ڪرد
کردار خویش را علم معجزات ڪرد
(ديوان، ايڊٽ طاهري شهاب)

امير معزي:

بر زمين هند و سند از هيبت شمشير او
(ديوان، ص 66) شير غرنه نگرده يک زبان غائب ز غائب
از ناحيه سند ڪنو تا بدر هند
(ص 202) بس کس ک ازین رنج بدر دست و بيمار
خصم ملک از گريزي صد لشکر آورده بهم
(ص 520) از حد کالنجر و قنوج و سند و مولتان

مختار غزنوي:

(جيڪو سرهنگ خطيبي ۽ مسعود سعد سلمان جي ملڻ لاءِ سنڌ ۾
آيو هو. مقدمه: ص 95).

- ترا بحاکمي سند تهنيت چه کنر
که گشت از هنرت هنرور زمانه سمر
هم ممالک مشرق سپرده گیر بتو
چو هند بر تو نوشتند سند راجه نظر (ديوان، ص 39).
- (13) ناصريء ۾ لکيل آهي ته: ”چون ممالک سند بروي (ناصرالدين)
قرار گرفت در حوادث کفار چين اکابر خراسان وغور وغزنین بسيار بخدمت
اوپيوستند و اودر حق همگنان انعام و اکرام فرمود“ (ج 1، ص 419).
- (14) مملوڪيہ: ص 60 (بحواله فرشته).
- (15) بزم: ص 93.
- (16) لباب: ص 764، مملوڪيہ: ص 39، ميگزين، ص 93، نومبر
1938ع. هي عبارت گل رعنا (شفيق تان کنييل آهي. ”فضلي ملتاني ملقب
بتاج الفضلا از علماء ملتان بود در خدمت ناصرالدين قباچه بسر مي برد“.
- (17) چچ نامہ، ص 11.
- (18) ناصرالدين قباچه جي مدح ۾ چچيو اٿس:
خسروا ملک بر تو خرّم باد
نخل گيتي ترا مسلم باد!
- وڌيڪ ڏسو: چچ نامہ، ص 7.
- (19) عوفي: جلد 2، ص 418، ميگزين: ص 19 (نومبر 1938ع)، قانع:
ص 27 (مقدمه)
- (20) عوفي: ص 24.
- (21) بزم: ص 104 (بحواله فرشته).
- (22) بزم: ص 102 (حوالو فوائد الفوائد، ص 137).
- (23) بزم: 157.
- (24) P.P.S:P.P 1-9، مظهر: حاشيه عثمان، لب: ص 8-6 ”در دربار
خان شهيد (683-668ھ) شعر و ادبيات فارسي رونق خاصي داشت اشعار
فردوسي، سنائي، خاقاني و نظامي قرائت مي شد. و مورد بحث قرار مي
گرفت“. برني لکي ٿو: ودر ميان اوشاه نام و ديوان سنائي و ديوان خاقاني و

خمسہ شيخ نظامي خوانندي و در اشعار بزرگان مزکور دانايان درييش او بحث کردند... (ص 67). جنهن دور ۾ شيخ مرندي هن سرزمين تي رهيل هو خان شهيد ٻہ پيرا شيخ سعديءَ (691ھ) کي ملتان گهراڻي جي ڪوشش ڪئي، پر شيخ پيريءَ سبب انڪار ڪري ڇڏيو. برني لکي ٿو.....شيخ عثمان مرندي کي بزرگوار بود در ملتان رسيد..... خان شهيد..... او ابا فراط تواضع کرد..... و خان شهيد..... دوکرت از ملتان در طلب شيخ سعدي قاصد او عائد اکسان و خرج در شيراز فرستاد. شيخ را در ملتان طلب کرد. و خواست که بجهت او در ملتان خانقاه سازد و دران خانقاه ده ها وقف کند خواجه سعدي از ضعف پيري نتوانست آمد و هر دو کرت يکان سفينه غزل بخط خود، نزد خان فرستاد و عذر نيامدن خود در قلم آورد..... (ص 68).

(25) عفيف: ص 246.

(26) عفيف: ص 406، ماهرو: مکاتيب نمبر 1 (ص 2)، 8 (ص 19)، 46 (ص 100)، 99 (ص 186)، 134 (ص 229) ۽ مڪلي نام (حاشيه)، ص 176-137.

(27) مڪلي: (حاشيه) ص 87-107، ميگزين: فيبروري 1935ع، ص 140.

(28) ميگزين: فيبروري 1935ع، ص 142-156.

(29) ايوب: ص 262 ۽ 263، قلمي نسخو ذاتي ملڪيت ڊاڪٽر معين الحق ڪراچي.

(30) قلمي نسخو خانقاه مخدوم نوح هالا [طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1401ھ].

(31) بزرگ: ص 3

(32) مڪلي: (حاشيه) ص 41-72، معارف: ص 195، ٽڪ: ص 186.

(33) رحيمي: ج 1، ص 273.

(34) رحيمي: ج 1، ص 273، معصومي: ص 74-75.

(35) قانع: ص 816.

(36) معصومي: ص 76، 199، جيب ج 4، ص 349، هاشمي: راقم

الحروف جو مقدمو رحيمي: جلد 1، ص 275، ٽڪ: ج 3، ص 141.

- (37) رحيمي: جلد1، ص 274، معصومي: ص 75. علامہ دوانيء کي محمود ڳاوان وزير به دعوت ڏني هئي ته هو بيدر ۾ اچي رهي. ڏسو ڳاوان: مکتوب نمبر 41، ص 172.
- (38) تک: ج 3، ص 191.
- (39) تک: ص 192.
- (40) مکلي: (حاشيه) ص 550.
- (41) حبيب: ج 4، ص 390 تا 494، ترخان: شجروايل، مکلي (مقدمو).
- (42) فرشته: ج 2، ص 620، طاهري: ص 61.
- (43) تک: ج 3، ص 193، قانع: راقم الحروف جو مقدمو پڻ ص 531.
- قصائد: راقم الحروف جو مقدمو سنڌي: مير قانع جي زندگيءَ جو خاڪو از راقم الحروف.
- (44) تک: ج 3، ص 198.
- (45) معصومي: ص 91-92-181، تک: ج 3، ص 300 ۽ پوراني.
- (46) معصومي: ص 44-46-47-52-112-215-225-239، تک: ج 3، ص 202.
- (47) شيخ نظام الدين دهلوي مڪي خانقاه ۾ دفن ٿيو. قبر اڄ به موجود آهي.
- (48) معصومي: ص 204.
- (49) معصومي: ص 44، 204، 217 ۽ 239.
- (50) معصومي: ص 204.
- (51) تک: ج 3، ص 141.
- (52) معصومي: ص 206.
- (53) ڇاپو سنڌي ادبي بورڊ، ايڊٽ راقم الحروف.
- (54) زير طبع، ايڊٽ ۽ مقدمو راقم الحروف (هاڻي شايع ٿيل).
- (55) نسخو قلمي بانڪي پور جو ڪتب خانو. ان جو عڪس مون وٽ آهي.
- (56) مطبوعه: نولڪشور لکنو 1880ع. ٻيو ڇاپو نولڪشور لکنو 1903ع، ٽيون ڇاپو: ماهنامہ اردو: اورنگ آباد جولاءِ 1928ع. ۽ راقم جو قلمي نسخو.

- (57) ناياب.
- (58) راقم جو قلمي نسخو.
- (59) قانع: ص 862، معصومي (ص 180) لکيو آهي- ”پل بر نهر مقابل قصبه جون بستند و تاريخ مصالحه و پل بستن را بادشاهه (همايون) ”صراط مستقيم“ يافته اند“. پڻ ڏسو بيگم: ص 63.
- (60) RAY:P. 65، عباسي: ص 97.
- (61) تڪ: ج 3، ص 199.
- (62) قانع: ص 71.
- (63) قانع: ص 465، تڪ: ج 3، ص 203.
- (64) معصومي: ص 225 ۽ 239.
- (65) عباسي: ص 116، اڪبر: ج 2، ص 237، (روملو: ص 422، اهو خط جيڪو شاهه طهماسب لکيو هو ”عالم آراي عباسي (برتش ميوزم Add: 7654 f. 173a) جي قلمي نسخي جي ڪناري تي هڪ غير معلوم شخص جي هٿ سان لکيل موجود آهي. راقم کي ان جو اطلاع ڊاڪٽر رياض الاسلام ڏنو. جنهن لاءِ سندس شڪريو ادا ڪجي ٿو.
- (66) تقى: ورق 483-486، روز: ص 679، نشتر: ورق 327، مخزن: ص 1401-1406.
- (67) معاني: ص 523-524.
- (68) زخمي: ورق 254، هنر: ص 377، آثار: ص 73.
- (69) هنر: ص 359.
- (70) سير: ص 169، معاني: ص 116 (حوالو عرفات).
- (1) مرشد نامي شيخ گرامي احمد جامي عمر برهه سال وفاتش گرتو بجوي احمد جامي قدس سره
- (2) 536
- (3) حرره محمد معصوم
- (4) بکري نامي
- (5) 1012

راقم الحروف 13 سيپٽمبر 1966ع تي هي ڪتبو ڏسڻ ۽ ان جو عڪس پاڻ وٺڻ ويو. ڪتبو احمد جام تربت جي پٿرائين ڪٽهڙي جي مٿين ڪناري تي نصب ٿيل آهي.

(71) عباسي: 647-663، اڪبر ج 3، ص 825، بکري: خط جيڪومير معصوم شاه عباس جي نالي ڪٿي ويو هو اهو جامع المرسلات ۽ فياض القوانين (برٽش ميوزم O.R.9617) ۾ موجود آهي. ۽ پڻ اڪبر: ج 3، ص 836.

(72) ترخان: ص 85، معاني: ص 293، 294، 325، 437، 453، 477، 555، 576، 598، 603، 605.

(73) تڪ: ج 3، ص 85-138، ترخان: ص 91، مائر: ج 3، ص 346.

(74) ذخيره: ص 162.

(75) عباسي: ص 450.

(76) ذخيره: ص 286، مائر: ج 3، ص 485، مڪلي (حاشيه)، ص

267-276، تزڪ: ص 129.

(77) مڪلي (حاشيه) ص 277-280، تزڪ: ص 350-356، 359.

(78) قانع: ص 130-759.

(79) قانع: ص 300.

(80) راقم جو قلمي نسخو: ص 51.

(81) وصيت: مقدمو از راقم الحروف.

(82) مهران: ص 145.

(83) قانع: ص 390 (حاشيه).

(84) قانع: ص 150.

(85) حزين: ص 732، قانع: ص 168، سفينه: ص 1-54، آزاد: ص 193.

(86) قانع: ص 766، روڻداد: ص 384.

(87) محسن: ص 487.

(88) وصيت: ص 12.

(89) وصيت: ص 23.

(90) مهران: ص 180.

(91) نمبر 255 (مشهد مقدس جو ميوزم، ورق: 4/36X23=606).

(92) مهراڻ: ص 179، ڊاڪٽر برنس لکي ٿو ته ٽالپورن ايراني اثر هيٺ شيعا مذهب ۾ داخل ٿيا:

The Talpurs were originally Soonnees Like Baloches and Sindhians in general. But their connection with Persia has infected the Court with the heresies of that Kingdom, and with the exception of Murad Ali and Sobdar, who are Still attached to the orthodox doctrines, they have become Sheah's or followers of Ali (p.81).

جڏهن محمد علي وڪيل، سلطان فتح علي شاه قاجار جي وڪيل سان گڏ، ايران مان سنڌ پهتو ته مير مائل مبارڪباد جي هڪ قطعي ۾ چيو:

بنازم کز ايران دگر در وطن
محمد علي ميرزا آمد
چو هنگام رفتن دعا خواه بود
خدا کرد با مدعا آمد
ز سلطان ايران گرفته وڪيل
بانتبال شاهان ما آمد
خوش آمد که خوشنودي طبع من
ز بشنیدن اين صدا آمد
دل من بشكرائے اين نويد
بشارت ده مرحبا آمد
بحمدالله کاین مسلم پاک دين
سلامت بفضل خدا آمد
فبلغ دعائي الي من له
نوید حصول رجاء آمد
فبلغ تساليم شوقي اليه
پيامم به پیک صبا آمد

ببزم شهان باروي سرخرو
ز 'مائئل' بحق اين دعا آمده

هڪ ٻيو قصيدو ميرزا محمد اسماعيل ايراني، شاهي وڪيل جي
سنڌ اچڻ وقت مير مائئل هن ريت چيو هو:

مزده اي دل کائين زمان از حضرت خاقان و شاه
مزده تشریف مرزاي بما خوش آمده
مرزايم سيد اسماعيل ذوالمجد و شرف
بارک الله خير مقدم مرحبا خوش آمده
خوش ز سمت شاه ايران جانب شاهان سند
از صداقت آن وڪيل باصفا خوش آمده
در قدوم پر نشاط آن نشاط افزاي دل
گفت از شادي دلم صبح و مسا خوش آمده
از صداقت شاد دل آمد ز ايران چون بسند
شاديء دوران بکارم اصدا خوش آمده
سال تشریف شريفش زان مکان در ملک سند
چون زدل جستم بگفتا "ميرزا خوش آمده"

(1214ھ)

باد دائم فضل حق بر مدعايش کام بخش
ازدل "مائئل" بحق عرض دعا خوش آمده!"
مهران، ص 179.

(93) مهران: ص 156.

(94) موج: مقالو احسن ڪربلائي.

(95) هي تذڪرو ڊاڪٽر محمد باقر لاهور کان ڇپيو آهي (1966ع).

(96) بدايون: ص 18-25.

(97) مشهد مقدس ميوزم، شمارو 3.

(98) ديوان فرصت: ص 427، تهران، 1337 شمسي.

ببليو گرافي

✽ ادرسي: نرمة المشتاق، شريف ادرسي، تصحيح مقبول احمد، علي ڳڙھ.

✽ اصطخري: الممالك و المسالك، الاصطخري، ليڊن 1927ع.

✽ اڪبر: اڪبر نام، جلد 3، ابوالفضل، ڪلڪتو 1877ع.

✽ ايوب: شرح حال مخدوم جهانيان جهان گشت، محمد ايوب قادري، ڪراچي 1963ع.

✽ آثار: مجلد آثار ايران، تهران 1937ع.

✽ آزاد: خزانه عامرہ، غلام علي آزاد، نولڪشور لکنو 1900ع.

✽ بدايون: بدايون 1857ع مين، سليمان بدايوني، ڪراچي 1960ع.

✽ برني: تاريخ فيروز شاهي، ضياء الدين برني، ڪلڪتو 1892ع.

✽ بزرگ: عجائب الهند، بزرگ بن شهريار اسدي تهران.

✽ بزم: بزم صوفيه، صباح الدين عبدالرحمان اعظم ڳڙھ 1949ع.

✽ بطوطه: رحله، جلد 3، ابن بطوطه، مصر 1938ع.

✽ بکري: مير معصوم بکري، اردو تاليف سيد حسام الدين راشدي

(هي ڪتاب سنڌيءَ ۾ سال 1979ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي).

✽ بيگم: همايون نامه، گلبدن بيگم، بيورج، لنڊن 1903ع.

✽ پوراني: سنڌ ۾ پوراني سادات، تاليف: سيد حسام الدين راشدي

(ان ڇپيل).

✽ تاريخ: تاريخ سيستان (بهار ايڊٽ)، 1314 شمسي تهران.

✽ ترخان: ترخان نامه، سيد محمد ثنوي، ايڊٽ: سيد حسام الدين

راشدي، سنڌي ادبي بورڊ 1965ع.

✽ تزڪ: تزڪ جهانگيري، جهانگير بادشاه، نولڪشور لکنو.

✽ تقي: خلاصه الاشعار، تقي ڪاشي، خطي مانچسٽر 312 نمبر.

✽ تڪ: تحفة الكرام، مير علي شير قانع، مطبع ناصري دهلي.

✽ تيموري: بزم تيموري (اردو)، سيد صباح الدين عبدالرحمان، اعظم

ڳڙھ 1948ع.

- * جامع: جامع القوانين، قلمي نسخو برتس ميوزم.
- * چچ نامه، فتح نامه (چچ نامه)، علي كوفي، ايڊٽ ڊائوڊيوٽو، حيدرآباد دکن، 1939ع.
- * حبيب: حبيب السير، خواند مير، تهران 1333 شمسي.
- * حزين: سوانح شيخ علي حزين، بيلفور 1830ع.
- * خرد: المسالك والممالك، ابن خردازيه، ليڊن 1989ع.
- * خل: تاريخ ابن خلدون، جلد 3، مصري چاپو.
- * ذخيره: ذخيره الخوانين، فريد بكري، قلمي نسخو ملكيت حسام الدين راشدي.
- * رحيمي: مائر رحيمي، جلد 1، عبدالباقي نهاوندي، ڪلڪتو 1925ع.
- * رشيد: مقالو ڪرنل رشيد، اقبال رويو اپريل 1965ع، ڪراچي.
- * روز: روز روشن، مظفر حسين صبا، پوپال، 1297ھ.
- * روملو: احسن التواريخ، حسن روملو، تصحيح بڙودا، 1931ع.
- * روئداد: اداره معارف اسلاميه، جلد دوم 1936ع، لاهور 1938ع.
- * زخمي: انيس العاشقين، رتن سنگ زخمي، قلمي دانشگاه پنجاب.
- * زين: زين الاخبار گرديزي، برلن 1928ع.
- * سفينه: سفينه حزين، مقدمه از مهاراج ڪشن پرشاد، حيدرآباد دکن 1930ع.
- * سنڌي: تحفة الكرام (سنڌي)، سنڌي ادبي بورڊ 1957ع.
- * سيد: عرب و هند ڪي تعلقات (اردو)، سيد سليمان ندوي، الله آباد 1930ع.
- * سير: سير ايران، اردو محمد حسين آزاد لاهور.
- * طاهري: تاريخ طاهري، طاهر محمد نسياني، سنڌي ادبي بورڊ 1964ع.
- * عباسي: عالم آرائي عباسي، تهران.
- * عز: تاريخ عزر والسير، الثعالبى اسدي، 1963ع.
- * عظيم: ديوان عظيم، ڊاڪٽر غلام مصطفي خان 1962ع.

* عفيف: تاريخ فيروز شاهي، سراج عفيف، ايدت ولايت حسين، 1890ع.

* عوفي: جوامع الحكايات، عوفي، ايدت ڊاڪٽر محمد معين، تهران 1335 شمسي.

* غازي: مرزا غازي بيگ اور اس کي بزم ادب، سيد حسام الدين راشدي، چاڀي هيٺ (هي ڪتاب 1971ع ۾ انجمن ترقي اردو پاڪستان ڪراچي شايع ڪيو).

* فخري: تذڪره روضة السلاطين، فخري هروي (راشدي صاحب ايدت ڪيو 1968ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو).

* فرشته: تاريخ فرشته، جلد 2، هندو شاه فرشته، بمبئي 1833ع.

* فياض: فياض القوانين، شمارو O.R.9617 برٽش ميوزم.

* قانع: مقالات الشعراء، مير علي شير قانع، ايدت: حسام الدين راشدي، 1957ع.

* قصائد: قصائد و مثنويات، مير علي شير قانع، ايدت: حسام الدين راشدي 1964ع.

* قصص: مجمل التواريخ والقصص، بتصحيح بهار تهران، 1308 شمسي.

* ڪامل: ڪامل، جلد 9، ابن اثير، ليڊن.

* گاوان: رياض الانشاء، محمود گاوان، مرتبہ شيخ چانڊ.

* لب: لب تاريخ سند، خداداد خان، امرتسر 1900ع، حيدرآباد سند 1959ع.

* لباب: لباب الالباب، عوفي، سعيد نفيسي، تهران 1334 شمسي.

* ماهرو: منشآت ماهرو، شيخ عبدالرشيد، لاهور 1965ع.

* مائل: ديوان مائل، غلام علي نثوي، سنڌي ادبي بورڊ.

* مائر: مائر الامراء، جلد ٽيون، مرزا اشرف علي، ڪلڪٽو 1309هـ.

* محسن: ديوان محسن نثوي، سنڌي ادبي بورڊ 1963ع.

* مخزن: مخزن الغرائب، سنڊيلوي، قلمي، پنجاب يونيورسٽي.

* مسعودي: مروج الذهب، مسعودي، مصر 1948ع.

* مظهر: تاريخ مظهرشاهجهاني، ميرڪ يوسف، ايڊٽ: سيد حسام الدين راشدي.

* معارف: معارف الانوار ملا ذڪريا ٺٽوي، راقم جو قلمي نسخو.

* معاني: تذڪره ميخاني، عبدالنبي فخر زمان، گلچين معاني، تهران 1340 شمسي.

* معصومي: تاريخ سند، ايڊٽ ڊاڪٽر دائود پوٽه، بمبئي 1938ع.

* مق: احسن التقاسيم، المقدسي، ليڊن 1906ع.

* مڪلي: مڪلي نامه، مير علي شير قانع، بتصحيح: سيد حسام الدين راشدي (هي ڪتاب 1967ع ۾ ڇپيو آهي).

* مملوڪي: بزم مملوڪي، سيد صباح الدين عبدالرحمان، اعظم ڳڙهه 1954ع.

* موج: مهراڻ جون موجون، تاليف حسام الدين راشدي، ڪراچي.

* مهر: تاريخ ڪلهوڙا، جلد 1، اردو غلام رسول مهر 1958ع.

* مهراڻ: شرح حال مير مائل ٺٽوي، مقالو حسام الدين راشدي، رسالو مهراڻ، بهار 1955ع.

* ميگزين: اوريئنٽل ڪاليج، شمارو فيبروري 1935ع.

* ميگزين: اريئنٽل ڪاليج، شمارو نمبر 1938ع.

* ميگزين: اوريئنٽل ڪاليج، شمارو فيبروري 1939ع.

* ناصري: طبقات ناصري، استاد حبيبي، ڪابل 1342ھ.

* ندوي: هندوستان عربون کي نظر مين، معين الدين ندوي، اعظم ڳڙهه 1962ع.

* نشتر: نشتر عشق، قلمي پنجاب يونيورسٽي.

* هاشمي: مثنوي مظهر الآثار شاه جهانگير هاشمي، سيد حسام الدين راشدي، 1957ع.

* وصيت: منشور الوصيت، ميان نور محمد ڪلهوڙو ايڊٽ: سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ 1964ع.

* هنر: گنجينه آثار اصنهان، ڊاڪٽر هنر، تهران 1344ش.

- ✳ E.I: Encyclopedia of Islam, V_II
- ✳ E.R.E: Encyclopaedia of Religion and Ethics, V_III, 1953.
- ✳ J.B: Foreign influence on ancient India, R.A. Jairaz Bhoy N.Y. 1963.
- ✳ Khan: Indus Valley and Early Iran, Dr. F.A. Khan, Karachi, 1964.
- ✳ P.P.S: Persian Poets of Sind, Dr. Sadarangani, Sindhi Adabi Board, 1956.
- ✳ RAY: Humayun in Persia, Sukamar Ray, R.A.S. of Bengal, Calcutta 1948 (Monographic Series volume vi).
- ✳ Smith: the Early History of India, V.A Smith, Oxford, 1962.

مير علي شير "قانع" نٿوي

[مير علي شير قانع جي سوانح ۽ تصنيف و تاليف۔
راشدي صاحب مرحوم جي مستقل اڀياس هيٺ
رهيا. پاڻ مير صاحب جي مفصل سوانح عمري کان
علاوہ سندس چار ڪتاب پڻ ايڊٽ ڪيائون. هي
مختصر مضمون پڻ ان سلسلي جي هڪ ڪڙي
آهي، جو سه ماهي "الرحيم" حيدرآباد جي 3-
1967/4ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو]

هن بزرگ مؤرخ جو پورو نالو غلام علي شير آهي ۽ سندس نسب
جو سلسلو قاضي سيد شڪرالله تائين پهچي ٿو جيڪو شاھ بيگ ارغون
جي دور ۾ (927-928ھ) شيراز کان سنڌ ۾ آيو ۽ سندس نسبي سلسلو
هن طرح آهي:

غلام علي شير بن مير عزت الله (وفات 1161ھ) بن مير محمد
كاظم بن مير محمد مقيم بن مير ظهير الدين دوم (وفات 1037ھ) بن
سيد شڪر الله دوم بن مير ظهير الدين (اول) بن قاضي سيد شڪر الله (اول)
نزول سنڌ (وفات 966ھ کان اڳ):

مير غلام علي شير "قانع" جي ولادت 1140ھ ۾ ٿي ۽ "خلق انسانا
من السلاله" مان سندس تاريخ ولادت نڪري ٿي.

مير علي شير نٿي ۾ پنهنجي وقت جي جيد عالمن کان تعليم
پرائي. مقالات ۾ انهن بزرگ استادن مان هيٺيان نالا ٻڌايا اٿس: ميان
نعمت الله، ميان محمد صادق، آخوند محمد شفيع نٿوي، آخوند ابوالحسن
"بي تڪلف" نٿوي ۽ مرزا محمد جعفر شيرازي.

قانع کي شاگرديءَ جي دور کان ئي شعر و سخن سان چاه هو. ٻارهن
سالن جي ڄمار ۾ سال 1152ھ ۾ شعر چوڻ شروع ڪيائين ۽ اٺن هزارن
بيتن جي مجموعي جو هڪ ديوان مرتب ڪيائين، جو ڪن سببن ڪري
ان کي درياءَ جو بک ڪري ڇڏيائين.

سال 1155ھ ڌاري وري کيس شاعري لاءِ جوش جاڳيو. مير حيدرالدين ابو تراب ڪامل جي ڏيک وٺي کيس جوش جاڳايو ۽ شاعريءَ ۾ هن استاد جي شاگردي قبول ڪيائين. شروع ۾ ”مظهري“ تخلص سڏائيندو هو پر پوءِ ”قانع“ کي پسند ڪيائين ۽ آخر عمر تائين انهيءَ تخلص سان مشهور رهيو.

هي خاندان مختلف دورن ۾ هميشه عزت ۽ احترام سان رهيو آهي ۽ هتي جي هر حڪومت هن خاندان جي افراد کي مجموعي طور يا ڪن خاص فردن کي خاص وظيفن ۽ انعامن سان نوازيندي آئي. هن لاءِ ڪي سندن يا شاهي فرمان جيڪي مون وٽ موجود آهن، انهن مان مٿين ڳالهه تي پوري روشني پئي ٿي.

سنڌ جي والي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي دور (1170-1186ھ) ۾ قانع کي هن خاندان جي تاريخ لکڻ تي رکيو ويو هو. هن بادشاهي فرمان پٽاندر به تاريخون لکيون، جن مان هڪ نظم ۾ شاهنامه جي وزن تي ۽ ٻي نثر ۾ لکڻ شروع ڪئي، پر اهو معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته هو ڪهڙن سببن ڪري انهن تاريخن جي تڪميل نه ڪري سگهيو. گهڻو ڪري هڪ ٻن سالن کان پوءِ نوڪريءَ کي ڇڏي واپس ٺٽي آيو. ڇو ته سن 1180ھ ۾ اسين کيس ٺٽي ۾ ”تحفة الڪرام“ جي لکڻ ۾ سرگرم ٿا ڏسون.

سندس حالات مان (جن کي ان پاڻ لکيو آهي) پتو پوي ٿو ته ”قانع“ پنهنجي سڄي ڄمار ۾ سورت، ڪڇ، احمد آباد ۽ جهونا ڳڙھ جي سفر کان سواءِ ٻيو ڪيڏانهن به نه ويو آهي ۽ سڄي ڄمار ٺٽي ۾ گذاريائين ۽ تصنيف و تاليف ۾ مشغول رهيو. ٻارهن سالن جي عمر کان (1152ھ) وفات جي سال 1203ھ تائين، سندس قلم لکڻ کان نه بيٺو ۽ انهيءَ ڊگهي مدت ۾ سنڌ لاءِ علم ۽ ادب جو هڪ لافاني خزانو ورثي ۾ ڇڏي ويو جي هاڻي اسان وٽ اهو املهه وٽ نه هجي ها ته هوند اسين ملڪي ۽ سياسي تاريخ جي هڪ وڏي ڀاڱي کان هٿ ڏوئي ويهون ها ۽ ڪيترن مشهور هستين ۽ فارسي جي نثر و نظم جي عالمن کي نه سڃاڻون ها.

مير قانع اڪيچار ڪتاب لکيا آهن، جن مان گهڻن جي ته اسان کي سڌ نه رهي آهي ۽ اهي شه پرا گردش زماني ڪري اسان کان ڪسجي ويا

آهن. پر مقالات الشعرا ۽ ڪتب خاني نئي جي فهرست ۽ ٻين ذريعن مان يا جن ڪتابن کي اسان ڏٺو آهي، ان مان پتو پئي ٿو ته انهن تاليفن جو تعداد 43 تي پهچي ٿو. ان کان سواءِ سندس ڪي تاليفون نامڪمل ۽ اڻ پوريون رهجي ويون، هو پاڻ لکي ٿو:

”گهڻا مسوده جتي هئا اتي ئي رهجي ويا.“

سن 1152ھ ۾ اٺ هزار بيتن جي ديوان کي پنهنجي هٿن سان درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيائين. سن 1174ھ ۾ جڏهن ”مقالات الشعرا“ لکي رهيو هو ته پاڻ ئي چئي ٿو ته جي پنهنجي اشعارن کي گڏ ڪيان ها ته اهي ٽيهه هزار ٿي وڃن ها. مطلب ته اهو پورو پتو نه پئجي سگهيو آهي ته ان جي مسودن مان ڪيترا تڪميل تي پهتا ۽ ڪيترا نه پهتا يا انهن مان ڪيترا ضايع ٿي ويا. هيستائين اسان کي سندس تاليفات مان هيٺيان ڪتاب معلوم ٿي سگهيا آهن:

1. ديوان علي شير، سال تاليف 1152ھ. درياه ۾ ٻوڙي ڇڏيائين.
2. مثنوي شمه از قدرت حق (سال تاليف 1167ھ). اهو ڪتاب به رڳو نالي وڃي رهيو آهي، هن جو نسخو ڪٿي به ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي. هن مان نموني طور ڪي بيت ”مقالات“ ۾ آيل آهن.
3. مثنوي قضا و قدر (سال تاليف 1167ھ). هن ڪتاب کي آقا رضا نگهت شيرزايءَ جي چوڻ تي لکيو هئائين. هن جو هڪ خطي نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لائبرري ۾ موجود آهي.
4. نو آئين خيالات (1169ھ). اهو تاريخي نالو آهي ۽ ان مان سن تاليف نڪري اچي ٿو. هي ڪتاب نثر ۾ هو. هي ڪتاب به ناپيد آهي، هن جا ڪجهه جملا ”مقالات“ ۾ آيل آهن.
5. مثنوي قصه ڪامروپ (1169ھ). هي ٽن هزارن بيتن تي مشتمل مثنوي هئي، هن جو نسخو به موجود نه آهي. نموني طور ڪجهه شعر ”مقالات“ ۾ آيل آهن.
6. ديوان فال غم (1171ھ). هن ۾ نو هزار بيت. غزل، قصيده، مخمس، ترجيع وغيره تي پهچن ٿا. هي ڪتاب به ناپيد آهي.
7. ساقي نامه (1174ھ). غير موجود. مقالات ۾ هن جا ڪجهه اقتباسات آيل آهن.

8. واقعات حضرت شاهه هڪ هزار بيتن تي مشتمل هي به ناپيد آهي.
9. چهار منزل (1174هـ). هڪ هزار بيتن جو مجموعو. هن جو ڪو به نسخو نه ٿو ملي.
10. تزويج نامه حسن و عشق (1174هـ) نثر ۾. هي به اڻ لپ آهي.
11. اشعار متفرقه در صنايع و تاريخ (1174هـ). هن جو ڪو نسخو باقي نه رهيو آهي. هن ۾ هڪ هزار بيت هئا ۽ ”مقالات“ ۾ هن جو بيان آيو آهي.
12. بوستان بهار: معروف مڪلي نامه (1174هـ). نظم ۽ نثر ۾. هن جي تاليف جو سال ”بوستان بهار تازه دل“ مان نڪري ٿو. هڪ ننڍڙو رسالو آهي، جو مڪليءَ جي قبرستان بابت آهي. هن جو قلمي نسخو ادبي بورڊ جي لائبرريءَ ۾ محفوظ آهي، جنهن کي راقم الحروف حواشي سان، سنڌي رسالي ”مهراڻ“ 1956ع جي، 2-4 شماري ۾ شايع ڪيو آهي.
13. مقالات الشعراء. 1174هـ.
14. تاريخ عباسيه. هي نامڪمل رهجي ويو.
15. تاريخ عباسيه. 1175هـ. نثر. نظم ۾ (1175هـ) نامڪمل.
16. تحفة الكرام ٽن جلدن ۾، مشهور ڪتاب آهي، جنهن جو سنڌي ۽ اردو ۾ ترجمو پڻ شايع ٿي چڪو آهي.
17. مثنوي اعلان غم (1192هـ). هي مثنوي نظر مان نه گذري آهي.
- معلوم ٿئي ٿو ته اهل بيت جي مصيبتن بابت لکي وئي آهي.
18. زبدة المناقب (1192هـ).
19. مختار نامه (1194هـ).
20. نصاب البلغاء، هي ڪتاب ڏاڍو ڪارائتو آهي، جو انساني زندگي جي مصلحتات تي مشتمل آهي. هن کي قاموس سڏي سگهجي ٿو.
21. مثنوي ختم السلوك (1199هـ). ختم السلوك مان هن جي تاليف جو سال نڪري ٿو. تصوف جي رمزن ۽ نڪتن تي مشتمل آهي. هن ۾ هڪ مقدمو 21 مقالا ۽ هڪ خاتمو آهي.
22. طومار سلاسل گزيده (1202هـ). سنڌ ۾ صوفين جي طريقت جي سلسلن جي هڪ تاريخ آهي. هن جو مصنف جي خط سان هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لائبرريءَ ۾ موجود آهي.

23. شجره اطهر اهل بيت (1202ھ). هن جي نالي مان سن تاليف نڪري ٿو.

24. معيار سالڪان طريقت (1202ھ). مير قانع "تحفة الڪرام" ۾ مشاهيرن جي سال ولادت يا وفات جو ذڪر نه ڪيو آهي، ان ڪري ان مان انهن جي دور جو تعين ڏاڍو ڏکيو آهي. هن ڪتاب ۾ ان نقصان جي تلافِي ڪئي وئي آهي. اٽڪل روءِ هڪ هزار مشاهيرن جو احوال وفات جي سن سميت هن ۾ آندو ويو آهي.

25. روضة الانبياء: منظوم.

26. زينت الاخلاق: منظوم.

27. غوثيه. منظوم سلوڪ ۽ معرفت ۾.

28. مثنوي قصاب نامه.

29. ميزان الافڪار: منظوم.

30. تهذيب طباع.

31. سرفراز نامه.

32. حديقته غلبا. مجموعہ اشعار فارسي.

33. مثنوي ڪان جواهر.

34. ميزان فارسي.

35. رساله معما مع شرح. نظم و نثر.

36. لب تاريخ ڪنھوڙهه.

37. بياض محڪ الشعراء.

38. ديوان اشعار.

39. قصائد و منقبت.

40. انشاء قانع.

41. مثنوي محبت نامه.

مير علي شير. نقشبندي طريقت جو طالب ۽ شيخ عبدالاحد جو ريد هو. هن خاندان جا ٻيا افراد به نقشبندي سلسلي جا مريد هئا. هن 63 سالن جي عمر ۾ سن 1203ھ ۾ وفات ڪئي ۽ پڇاڙي تائين تصنيف ۽ اليق ۾ مشغول رهيو.

ٽاھرھ ميوزيم ۾ چنڊ گھڙيون *

[ھي مضمون تہ ماھي ”الزبير“ ڪتب خانہ نمبر، جلد

11، سال 1967ع ۾ شايع ٿيو. سنڌي ترجمو ”سنڌي

ادب“ (سنڌالاجي) ۾ سال 1995ع ۾ ڇپيو]

مان ڪجهه ڏينهن اڳ به ٽاھرھ جي هن عظيم الشان عجائب گھر کي ڏسي چڪو هوس پر تڏهن مون سان پاڪستان جو صحافتي وفد به گڏ هو. اها قوم (صحافين جي) ته ڄاتل سڃاتل آهي. هي لکن ته رات ڏينهن پيا پر ڪتاب جنهن شيءِ جو نالو ٿئي سو نه ڪڏهن پڙهن ۽ نه ئي شايد هو ان لذت کان آشنا آهن. سو جڏهن اسان پندرهن ويه ماڻهو انهن ڪمرن ۾ پهتاسون ته هُل مڇي ويو. چڱيءَ طرح ڏسڻ ۽ ان ۾ دلچسپي وٺڻ ته پري جي ڳالهه هئي پر رڳو ڪتابن جي ميناڪاري ۽ ڪتابن تي سون ۽ چانديءَ جي جڙاوت جو ڪم ڏسي سندن وات پاڻي ٿي ويو. هيءَ ڏٺائون، هو ڏٺائون، هيڏانهن ڀڳا، هوڏانهن ڀڳا. مطلب ته ڪلاڪ ڏيڍ ائين ئي ويڃائي واپس ٿياسون. انهن مان ڪن غيري معمولي دلچسپي ڏيکارڻ ۽ پنهنجو شغف ڏيکارڻ لاءِ پاڻ سان ڪاغذ ۽ پينسل به کڻي ته جيئن ڪجهه نوٽ ڪن ۽ انهن (ڪتابن) جي تاريخي اهميت لکن. ليڪن جڏهن ڪتابن جا نالا ۽ انهن جي هجي ڏٺائون ته غالباً نوٽ ڪرڻ جو خيال لاهي ڇڏيائون ۽ پوءِ ڪنهن ڪجهه نه لکيو.

مان ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اڪيلو ويس ته جيئن هڪ دفعو چڱيءَ طرح ان املهه ذخيري کي ڏسي وٺان. سو دروازي تي رکيل ڪتاب ۾ پنهنجو نالو پتو لکيم. ڏاکڻ اُڪري پهرين ته وڃي دارالڪتب جا ڇپيل ڪتاب خريد ڪيم. ان کان پوءِ سانءِ ستيءَ سان ميوزم ۾ پهچي هڪ هڪ ڪتاب ڏسڻ شروع ڪيم. شيشي جا ڪيترا ئي ڪٽ سليقي سان رکيل هئا. ڀتين تي خطاطي جا نمونا ۽ وصيلون تنگيل هيون. تصويرون پڻ ڀتين ۾ تنگيل هيون.

ترجمو: محمد صديق منگيو.

منهنجي اڳيان سوين نوادرات کليل رکيا هئا. ڪن ڪتابن تان نوٽ ورتو. پهرين ته چڱيءَ طرح غور سان ڏسڻ شروع ڪيم ليڪن جڏهن ڏٺو ته شايد وقت گذري وڃي ۽ مان هڪ به ڪمرو نه ڏسي سگهان. ان ڪري مون سرسري جائزو وٺڻ شروع ڪيو ۽ گڏوگڏ خاص خاص ڪتابن جي فهرست به مرتب ڪندو ويس. ان مٿاڇري مطالعي ۾ به مون کي پنج ڪلاڪ لڳا ۽ جڏهن هيٺ لٿس ته ان وقت شام ٿي چڪي هئي، ڪتب خانو بند پي ٿيو ۽ ڪلرڪ ڪٽڙا ۽ آفيسر پنهنجو پنهنجو ڪم اُڪلائي ٽڪل ٽٽل هيٺ اچي رهيا هئا.

ان وقت مون جيڪا فهرست مرتب ڪئي هئي اها هتي پيش ڪري رهيو آهيان ته، جيئن پڙهڻ وارن کي به هن عجائب گهر جي نوادرات جو ٿورو گهڻو اندازو ٿئي.

صحيحاً:

1. بخط ابي سعيد الحسن البصري (ڪتابت سن 77هـ).
 2. فوتو گراف ڪاپي مصحف سيدنا عثمان رضه.
 - (هي ننڍي تختيءَ جي حمائل جا ٻه صفحا هئا).
 3. بخط احمد بن الاسڪاف الوراق. (ڪتابت رمضان سن 360هـ).
 4. بخط امام جعفر صادق (المتوفي 148هـ).
 5. بخط علاؤالدين محمد الحسيني (ڪتابت سن 1140هـ).
 6. بخط قاري، فارسي نسخو (ڪتابت سن 1267هـ).
 7. بخط محمد بن محمد بن جعفر فارسي نسخو (ڪتابت سن 1222هـ)
- سلطان فتح علي شاه قاجار جي فرمائش تي لکيو ويو.
- ڪي ڪلام مجيد مطالع، مذهب ڪلان ۽ خورد تقطيع، جا نهايت خوشخط وڏي ڪمري ۾ رکيل آهن جن جي ڪتابت جا سال هن ريت آهن.
- 704هـ - 841هـ - 885هـ - هڪ ڪلام پاڪ ارغون شاهه جي ملڪيت جو جيڪو انتهائي ڏسڻ وٺان هو رکيل هو. ارغون شاهه جي وفات سن 750هـ ۾ ٿي. ڪن جي ڪتابت هيٺ ڏنل سالن ۾ ٿي هئي:
- 713هـ - 873هـ - 560هـ - 912هـ - 944هـ - 957هـ - 969هـ -
- 845هـ - 876هـ. لاهور جي هڪ مشهور خطاط حافظ روح الله جا لکيل ٻه ٽي

ڪلام مجيد به موجود هئا. ڪن جي تختي وڌي سائيز ۾ ۽ هڪ جهڙي هئي. حافظ جو پورو نالو هن طرح لکيل هو. حافظ روح الله بن حافظ محمد حسين لاهوري.

ڪن جو خُطُ ٿلهو ۽ ڪن جو سنهو ليڪن ايڏو دل کي وڻندڙ ۽ ڏسڻ وٿان هو جو ڏسڻ سان اکيون روشن ٿيون ٿي. ڪتابت جا سال هن ريت هئا 1107ھ - 1109ھ - 1108ھ.

هڪ ڪلام مجيد بخط قطب الدين 1197 هـ به ان ئي ڪٻٽ ۾ رکيل هو جنهن ۾ حافظ روح الله جا ڪتابت ٿيل ڪلام مجيد رکيل آهن. هي سڀ ڪلام مجيد مختلف سائيزن ۾ مختلف قسمن جي ڪاغذن تي لکيل هئا. خُطُ جي سونهن، طلاڪاري ۽ ڇٽ سازي جي تعريف ڪرڻ لاءِ لفظ ڪٿان آڻيان. بس اهو ڏسڻ سان ئي تعلق رکي ٿو. ترڪيءَ جي سلطانن جي ڪتب خانن يا سندن خاص مطالعي جا ڪلام مجيد به وڏي تعداد ۾ رکيل آهن. جن مان ڪن جا نالا هن طرح آهن:

- (1) مصحف بخط ياقوت 690ھ.
- (2) مصحف بخط ياقوت 689ھ.
- (3) مصحف بخط ياقوت (سن لکيل نه آهي).
- (4) مصحف بخط ياقوت الياس محمد الياس 720ھ.
- (5) مصحف بخط ياقوت عبدالرحمن بن ابي الفتح فرغ 599 هـ (سلطان سليم لاءِ لکيو ويو).
- (6) مصحف بخط ياقوت، فارسي نسخو ڪاتب محمد بن احمد التبريزي 988ھ.

(7) سورھ الفتح، فارسي نسخو بقلم شاه محمود النيشاپوري 965ھ.

(8) مصحف بهاء الدين محمد بن ابي الفضل لاهجاني 1097ھ.

عربي ڪتاب:

ان وڏي ڪمري ۾ جنهن ۾ ڪلام مجيد رکيل آهن، ڪي ڪٻٽ اهڙا به آهن جن ۾ عربي زبان جا اهڙا ڪتاب رکيل آهن جيڪي يا ته، مصنف جي پنهنجي خط ۾ آهن يا ڪنهن باڪمال ڪاتب يا مصنف جي ڪنهن همعصر جا ڪتابت ٿيل آهن. هر صديءَ لاءِ جدا جدا ڪٻٽ

- مخصوص ڪيو ويو آهي. ان ترتيب مان اهو به اندازو ٿئي ٿو ته خط ۽ ڪتابت جي فن ڪهڙيءَ طرح ارتقائي منزلون طئه ڪيون آهن. ڪن ڪتابن جي فهرست پيش ڪريان ٿو جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو.
- 1- المجالت و جواهر العلم - شيخ ابي بڪر احمد بن مروان الدينوري بخط علي بن محمد المعروف بسخاوي بتاريخ 636ھ.
 - 2- تاريخ بغداد و الخطيب - بخط عبدالقادر بن ابي صالح الجبلي بتاريخ 531ھ.
 - 3- مقامات حريري - ابي محمد القاسم الحريري البصري بخط مصنف بتاريخ 504ھ.
 - 4- مختارات اشعار العرب - لابن الشجري المتوفي 542ھ، بخط مصنف.
 - 5- مختصر المسند الجامع الصحيح للامام مسلم، ڪتابت 647ھ.
 - 6- التحرير في شرح الجامع الكبير الجز السابع - جمال الدين محمود بن احمد بن عبدالسيد الحصري البخاري، المتوفي 636ھ، بخط مصنف بتاريخ 616ھ.
 - 7- الجامع البهي لدعوات النبي ﷺ - شيخ ابي الڪريم عبدالسلام بن احمد الاندر سباني، بخط مصنف، سال 564ھ.
 - 8- المختصر المحتاج اليه من تاريخ بغداد - الذهبي المتوفي 748ھ، بخط مصنف 704ھ.
 - 9- مصباح المجتهد و كفاية المنفرد - محمد بن الحسين التنوفي، بخط مصنف، سال 569ھ.
 - 10- شرح الكافي ابن الحاجب - تاليف رضي الدين محمد بن الحسن الاسترآبادي المتوفي 686ھ، بخط عماد الدين يحييٰ ابن القاسم الصنعائي شارح الكشف، سال 732ھ.
 - 11- نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض - شهاب الدين احمد بن محمد الخفاجي المصري، المتوفي 1069ھ، بخط مصنف سال 1058ھ.
 - 12- طبقات الكبرى لابن السبكي - بخط مصنف.
 - 13- المواهب اللدنيه بالمنح المحمديه - شهاب الدين ابي (العباس احمد بن محمد القسطلاني، المتوفي 923ھ، بخط مصنف، سال 904ھ.

14- المنن والاطلاق في بيان وجوب الحدث بنعمة الله علي الاطلاق شيخ عبدالوهاب بن احمد بن علي المعروف بالشعراني، المتوفي 973هـ، بخط مصنف سال 960هـ.

15- الالقاب، لابن حجر عسقلاني، المتوفي 802هـ، بخط مصنف.

16- طالع انوار من مطالع الانطار للبيضاوي، المتوفي 685 هـ، بخط ابي عبدالله محمد المعروف بابن جماعت، سال 809 هـ.

17- مغفر اللبيب عن كتب الاعارب- جمال الدين عبدالله بن هشام الانصاري، المتوفي 761، بخط حافظ ابن هشام، شهاب الدين احمد بن عبدالرحمن بن عبدالله، سال 835 هـ.

18- مشكل القرآن- ابي محمد عبدالله بن مسلم المعروف بابن قتيبة الدينوري، المتوفي 376هـ، بخط محمد بن احمد بن يحيى، كتابت 376هـ.

19- درالحكم الاتعالي نيشابوري، المتوفي 429هـ، بخط ياقوت مستعصمي كتابت 681 هـ.

20- كتاب الاغاني الجزء الرابع- ابوالفراح الاصفهاني، المتوفي 356هـ، بخط محمد ابي طالب البديري كتبه 614 هـ.

21- المدونة الكبرى- مالك بن انس رضه، المتوفي 179، بن صفحن جا فوتو گراف ركيل آهن، اهي ان نسخي تان ورتا ويا آهن جيڪو مراڪش جي سلطان جي ملڪيت هو ۽ جنهن جي. كتابت 438هـ ۾ ٿي هئي. هي ان ڪتاب جو سڀ کان قديم نسخو آهي.

22- الجامع الصحيح للامام بخاري، المتوفي 256، بخط بن احمد بن عبدالله القزويني، كتابت 731هـ.

23- الجامع الصحيح للامام بخاري، المتوفي 256هـ، هن نسخي جي حاشين تي سال 424هـ جا نوٽ آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جي ڪتابت ان کان به اڳ ٿي هئي.

فارسي ادب:

فارسي ادب ۽ زبان جا ٻه گهڻا اڻ لپ مخطوطا ڪپتن جي سونهن بڻيل آهن. نقش و نگاري، طلاڪاري ۽ خط جي گلڪاري پري کان ڏسڻ وارن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي. هڪ خاص ڪمرو انهن شين لاءِ

مخصوص آهي جنهن ۾ 10-12 ڪٻٽ مخطوطن سان ڀريل آهن. ڀتين تي مختلف خطاطن جون وصيلون ۽ مصوري جا نمونا ٽنگيل آهن. شاهنام، خمس نظامي، جامي، حافظ ۽ مثنوي مولانا روم جا بيشمار نسخا ۽ مطلا نسخا رکيل آهن. ڪن نسخن جي فهرست هن ريت آهن. هي سڀ نسخا هر لحاظ کان نادر روزگار هئا. اڪيون ڪيريون ٿي ويون ٿي.

1- ديوان حافظ، مصور مذهب، منقش 973ھ ۽ 1091ھ.

2- خمس نظامي، جا مصور نسخا يارهين صدي ۽ ان کان اڳ جي صدين جا.

3- ديوان قاسم الانوار

4- ديوان جامي.

5- جواهر التفسير التحفة الامير ملاڪاشفي.

6- بوستان سعدي - بخط مير علي الحسين الڪاتب السلطاني.

7- ديوان محمد اصفهاني 1241ھ.

8- انتخاب شعرا فارسي، ڀت ۾ لڳل ڪٻٽ ۾ رکيل هو. بيحد سهڻو ۽ منقش. هي هندوستان ۾ لکيو ويو آهي. هڪ صفحي تي هڪ تصوير آهي جنهن ۾ چند مشهور شاعر هڪ ٻئي کي شعر سخن ٻڌائي رهيا آهن. ان موقع ۾ هي شاعر آهن: جامي، متين، سيد، نويد نظمي حيا، ملا عطا الله هما، موٽل. جامي سفيد ريش، خوبصورت ۽ وڃيهه آهي. ان طرح هر شاعر کي حسين ۽ جميل بنايو ويو آهي. جامي کان سواءِ سڀ شاعر جوان آهن ۽ مڙني جي منهن تي ڏاڙهيون آهن ۽ مٿن تي پتڪا. هي نسخو 921ھ ۾ لکيو ويو آهي. ٻئي صفحي تي سيد ۽ شائق جا هم وزن ۽ هم قافيه غزل آهن. غالباً سموري ڪتاب ۾ چونڊ جو طريقو اهو ئي هوندو. سيد جي غزل جو مطلع هي آهي:

هر آنڪس خانہ از بهر يودن مختصر گيرد،

چو زنبور عسل او شهد راحت ڪام برگيرد.

مقطع:

مهاراجہ چو خورشيد جهان تابست اي سيد،

چه کم گردد ازوگر ذره را از خاک برگيرد.

شائق جي غزل جو مطلع هيءُ آهي:

عطا ڪن نالءِ يا رب ڪ. رنگ از اثر گيرد.
و گر دست دعائي ده ڪ دامن سحر گيرد.

- 9- بوستان سعدي المتوفي 691هـ، بخط سلطان علي الكاتب سال 893هـ.
هن نسخي جون تصويرون بهزاد جي قلم جي نوڪ مان نڪتل آهن.
- 10- سلسله الذهب جامي المتوفي 898هـ. ڪتابت 958هـ.
- 11- ديوان عرفي المتوفي 998هـ. ڪتابت 1073هـ.
- 12- ديوان خسرو دهلوي المتوفي 720هـ. بخط منعم الدين الاوحد
الحسيني سن 921هـ.
- 13- ڪليات سعدي المتوفي 691هـ. گڏ ڪيل علي بن احمد بن ابي
بڪر المتوفي 726هـ. ڪتابت 949هـ.
- 14- تحفة الاحرار جامي، بخط علي سن 911هـ.
- 15- المواهب العلية حسين واعظ ڪاشفي المتوفي 906هـ، بخط علي بن
محمود الڪرمانى 904هـ.
- 16- تحفة الاحرار جامي، ڪتابت 989هـ.
- 17- هفت اورنگ جامي، ڪتابت تورڪ باقر سن 978هـ.
- 18- خمسة نظامي المتوفي 596هـ، ڪتابت 983هـ.
- 19- خمسة خسرو دهلوي، ڪتابت 1102هـ.
- 20- ديوان حافظ، المتوفي 792هـ، بخط علاء الدين لڌه، ڪتابت 976هـ،
مصور.
- 21- ديوان گلشن، شيخ ابراهيم بن محمد بن ابراهيم المعروف بگلشن
المتوفي 940هـ.
- 22- ڪليله و دمنه، مصور.
- 23- مثنوي مهرو مشتري، احمد عصار ڪتابت 898هـ.
- 24- شاهنام فردوسي المتوفي 416هـ، بخط صفي قلي بن الفرهاد، ڪتابت
1066هـ.
- 25- شاهنام فردوسي المتوفي 416هـ بخط نامعلوم، 905هـ.
- 26- شاهنام فردوسي المتوفي 416هـ، بخط السمرقندي معيني، 844هـ.

27- شاهنام فردوسي المتوفي 416ھ بخط صفی لطف بن عیسی شیرازی، کتابت 796ھ.

- شاهنام جا هي چارئي نسخا مصور مطلا ۽ دلفريب خط ۾ آهن.
- 28- ماني ۽ بهزاد جي تصويرن جا البم به ڀتين جي ڪپڻن ۾ رکيل آهن ۽ ڪئين خوبصورت ۽ خوشخط وصيلون ڀتين تي تنگيل آهن، جن ۾ ڪجهه وصيلن تي آيتون آهن ۽ ڪن تي شعر لکيل آهن.
- 29- انتخاب شعراء فارس: هيءُ انتخاب سلطان عليءَ جي خط ۾ آهي ۽ ڪتابت جو سن 901 هه آهي. هيءُ سلطان ابوالنصر بايزيد لاءِ لکيو ويو هو. انتخاب هنن شاعرن جو آهي: حافظ، امير خسرو، خواجه خسرو شيخ ڪمال، خواجه سلمان، جامي، ثنائي، عصمت بخاري ۽ ناصر بخاري.
- 30- منتخب ڪلام شاهيس: پهرئين صفحي جي لوح تي فتح علي شاه قاجار جي سونهري مهر لڳل آهي. ڪاتب معزالدين محمد الحسين آهي ۽ سن ڪتابت 987ھ.

پهرئين صفحي تي هي شعر آهن.

اي نقش بسته نام خطت با سرشت مان،
اين حرف شد روز ازل سرنوشت ما.
ڪارم بسينه تخم وفائي تو ڪشتن است،
خود عقل خنده مي زند از ڪار دشت ما.
ماشرمسار مانده ز تقصير هائي خویش،
لطف تو خود نمي نگرده خوب و زشت ما.
صفحو ٻيو:

اي شيخ شهر اگر به خرابات بگذري،
رشک آيدت بڪلباء همچون بهشت ما.
بگذر بسوئي تربت شاهي ڪه بشتوي،
سوئي ونا ز طينت عنبر سرشت ما.
بتقصير عييم مڪن ڪز آب چشم من،
هنوز اندر وهم تخم وفا ميرديد از گل ها.
گراز گردون ملائي با شدت بر عشق املاڪن،
ڪه عشق آمد درين شڪل مدد رحل مشڪل ها.

ان ڪمري سان لڳولڳ هڪ ننڍڙو ڪمرو آهي جنهن جي دروازي جو عنوان آهي ”ڪمره الاوراق البرية“ ان ۾ پئپيرس (PAPYRUS) تي لکيل قديم ترين خط ۽ مڪتوب شيخن جي ڪپڻن ۾ رکيل آهن. ڪي خط ثابت آهن ۽ ڪي بلڪل بوسينده ٿي چڪا آهن. مَس قُڪي ٿي چڪي آهي. انهن خطن جا سن هن ريت آهن. 142ھ - 178ھ - 186ھ - 236ھ - 241ھ - 264ھ - 285ھ - 272ھ - 299ھ - 347ھ - 450ھ - 459ھ. هتي هڪ ڪتاب پيو به ڏسڻ ۾ آيو.

الجامع الحديث، تاليف ابي محمد عبدالله بن وهب الفهري القريشي. هن مصنف جي پيدائش سال 124ھ - 125ھ ۾ ٿي آهي. هي ٽين صديءَ جي مُنڍ ۾ ڪتابت ڪيو ويو آهي.

هڪ خط وليد بن عبدالملڪ (86 - 96ھ) جي زماني جي ساڳئي ڪاغذ تي يوناني ۽ عربي زبان ۾ لکيل رکيو هو. هڪ خط پيو به وليد جو سندس ڀاءُ عبدالله بن عبدالملڪ جي نالي آهي جيڪو ان وقت مصر جو گورنر هو. انهن خطن متعلق دارالڪتب المصريه انگريزي زبان ۾ ٽن جلدن ۾ هڪ ڪتاب ۽ عربي زبان ۾ هڪ جلد جو ڪتاب ڇپيو آهي.

وڏي ڪمري ۾ جتي ڪلام مجيد جا قديم نمونا ۽ مصنفن جا هٿ جا لکيل ڪتاب موجود آهن، اتي ڪجهه ڪپڻ اهڙا به آهن جيڪي ترڪ سلطانن جا ڪلام مجيد ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انهن ۾ ترڪي زبان جا مخطوطا آهن. مير علي شير نوائي جي ترڪي ديوان جا چند بهترين نسخا به ڪپڻن ۾ کليل پنهنجي حسن ۽ زينت جي بهار پيا ڏيکارين.

اُن ڪمري جي هڪ حضي ۾ چند ڪپڻ رکيل آهن جن ۾ علامه مرحوم تيمور بادشاهه جي ذاتي استعمال جون شيون آهن مثلاً قلمدان، انڊ پين، پير ويت، خوردبين، مس ڪُڙي، هٿ جون ڪاٺيون، ڇانهه جا پيالو، کاڌي جون پليتون وغيره وغيره. غالباً اهي ئي قلم ۽ مس هوندا جن جي ذريعي هن بي مثل عالم عربي ادب ۽ تاريخ تي املهه مضمون ڪاغذ تي لکيا هوندا.

علامه تيمور بادشاهه جو ڪتب خانو به دارالڪتب جي حوالي ڪيو ويو آهي جنهن جي فهرست ڇاپي پئي وڃي ۽ خزانه تيموريه جي نالي سان چار جلد هن وقت تائين ڇپجي به چڪا آهن.

مولانا محمد شفيع لاهوري

[خانجهدار پروفيسر ڊاڪٽر مولوي محمد شفيع جي شخصيت علمي دنيا ۾ ڪنهن به رسمي تعارف جي محتاج نه آهي. مولانا محمد شفيع صاحب سن 1934ع ۾ پيدا ٿيو جو علمي سفر ڪيو ۽ نتيجي ۾ جيڪي تحقيقي مقالا لکيا، اهي سلسليوار ”اورينٽل ڪاليج ميگزين“ (سن 1935ع ۾ 1937ع) جي اشاعتن ۾ شايع ٿيا، اڳتي هلي سن 1970ع ۾ انهن مقالن کي سهيڙي ۽ ترتيب ڏئي، سندس لائق فرزند احمد ربابي صاحب ”صناديد سنڌ“ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو. پير حسام الدين راشدي مرحوم جا مولانا محمد شفيع مرحوم سان گهرا علمي ناتا هئا، جن جو اندازو پير صاحب جي هن املهه مضمون مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو جيڪو مولانا محمد شفيع جي انتقال کان پوءِ مشهور سه ماھي رسالي ”اردو“ (ڪراچي) جي جنوري 1968ع ۾ شايع ٿيو، جنهن جو سنڌي ۾ ترجمو پڙهندڙن لاءِ پيش ڪجي ٿو. ترجمو رسالي ”مهراڻ“ نمبر 2، سال 1995ع ۾ شايع ٿيو]

جڏهن شعور واريون اکيون کليون، تڏهن ڏٺو ته علمي دنيا ۾ مولانا محمد شفيع جو سڪو ڄميل ۽ رعب ڇانيل هو. سندس منفرد ۽ نوس تحقيق، عميق نظر ۽ ان جو علمي مرتبو ۽ مقام ان دور جي مڃيل حقيقت هو. اُهي ڏينهن اُهي شينهن هئا، جڏهن اورينٽل ڪاليج لاهور علمي لحاظ کان نه فقط اهم ادارن ۾ ليکيو ويندو هو، پر احترام جي نظر سان به

* ترجمو: سلمي لوهري

ڏٺو ويندو هو. ڇاڪاڻ ته مولانا محمد شفيع جهڙو محقق ۽ مدبر ان ۾ موجود هو ۽ ان وقت ڪاليج مان شايع ٿيندڙ رسالو ۽ خاص طور تي ان جو فارسي ضميمو سندس علمي جاکوڙ ۽ جستجو سبب عالمي شهرت جو سبب بڻيو. جنهن جو واحد سبب اهو ئي هو ته مولانا جي تحقيق ان ۾ اشاعت هيٺ ايندي هئي. ”دانشگاه پنجاب“ به انهن ڏينهن ۾ ئي علم و دانش جي دنيا ۾ غير معمولي شهرت ۽ عزت حاصل ڪئي، جو ان مان ڪيترا ئي اهڙا علمي نوادرات شايع ٿي منظر عام تي آيا هئا، جن جي گهڻي عرصي کان علمي دنيا جي اڪابرن کي ڪمي بي محسوس ٿي. رشيد الدين جا خط ته گهڻو پوءِ آڏو آيا، مگر انهن کان اڳ ۾ ”فهرست عقد الفريد“، ”مطلع السعدين“، ”تتم صوان الحكم“، ”دره الاخبار“، ”تذڪره ميخانه“، ”غياث الدين جو چين جو سفرنامو“ ۽ ”اقتباسات آداب الحرب و الشجاعت“ جهڙا نادر ڪتاب علمي هستين جي هٿن تائين پهتا هئا. عنصر جي ”وامق و عذرا“ جي دريافت ۽ ان تي تحقيق ٿي اهڙو غير معمولي انڪشاف هو. جنهن پڙهيل لکيل طبقي ۾ ٿرڻو مچائي ڇڏيو. سموري علمي دنيا کي اهو بخوبي علم هو ته لاهور علمي لحاظ کان وڏي مان ۽ مرتبي وارو شهر آهي ۽ ان جو ادارو ”دانشگاه“ حقيقت ۽ ڏاهپ جو هڪ اهڙو ئي سرچشمو هو. جو دنيا جي ڪنهن به وڏي علمي ۽ ادبي اداري کان گهٽ نه هو.

مولانا جو وجود نهايت ئي خير ۽ برڪت جو باعث هو. سندس مردم شناسي، قدرداني، شخصي ڪشش ۽ ذاتي صفتن جي ڪري جتان ڪٿان جا محقق ۽ مڃيل علمي هستيون وٽس اچي گڏ ٿينديون هيون. اهو ئي سبب هو جو ”دانشگاه پنجاب“ کي به سندس ئي نسبت سان اهميت، افاديت ۽ فضيلت حاصل هئي. سچ ته ”دانشگاه پنجاب“ جو اهو ئي دور اوج ۽ عروج وارو دور هو. انهيءَ سمي مولانا عبدالعزيز الميمني به اتي ئي رهندو هو. حافظ محمود خان شيراني مرحوم جو به اهو ئي زمانو هو ۽ شيخ محمد اقبال مرحوم ۽ ڊاڪٽر شيخ عنايت الله به ان دور جا مشهور ۽ معروف استاد هئا. حقيقت ۾ اسان جي بزرگ شخصيت سيد محمد عبدالله جو به اهو ئي سڻو سمو هو. اهي سڀ بزرگ هڪڙي ئي حلقي جا

رڪن. هڪ ئي سلسلي جا موتي ۽ هڪ ئي محفل جا چراغ هئا. انهن سڀني برگزيده شخصيتن گڏجي سموري ملڪ ۾ تحقيق ۽ تجسس، علم ۽ عمل، قلم ۽ ڪتاب جي اهڙي فضا قائم ڪري، علمي ماحول کي ايڏي بلند مرتبي تي رسايو هو جو هن دورنگي دنيا جڏهن انهي سحر کي توڙيو ۽ سندن ماڳن کي مٽايو تڏهن کان وٺي هي اکيون هميشه واجهائينديون ئي رهيون آهن.

مولانا محمد شفيع صاحب، شاه حسين بايقرا جا حالات پڙهيا ۽ هرات جي نئين اوج ۽ عروج تي لکندي، پنهنجي شهر ۽ ملڪ کي قريباً انهيءَ ئي مقام تي رسائي ڇڏيو. علمي ذوق ۽ شوق جو شباب هو. لکڻ، پڙهڻ ۽ ايساهي ڪرڻ ذات جي صورت تي اختيار ڪئي. خالص علمي ۽ نوس تحقيقي ڪتابن جي گهرج وڌندي وئي. لاهور جون بازارون علم سان هر دم ڀريون رهيون. هونءَ به بازار ۾ انهي ئي سودي جي سرسي هوندي آهي، جنهن جا خريدار گهڻا هوندا آهن. ڪتابن جي خريداري ۽ سموري ملڪ ۾ قلمي نسخن جي تلاش ۾ پنهنجن وڏڙن جي ورثي جي حفاظت انهيءَ زماني ۾ مقدس فرض ڄاتو ٿي ويو. لاهور هر پڙهيل ڳڙهيل کي اهو فرض ضرور سرانجام ڏيڻو پوندو هو. شيراني جا نوادرات، پروفيسر آذر جي ڪليڪشن ۽ خود مولانا جو ڪتب خانو انهيءَ سونهري دور جا يادگار آهن.

مولانا صاحب اهو پهريون بزرگ هو جنهن اهو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ملڪ ۾ يا ملڪ کان ٻاهر، مشرق ۽ مغرب ۾ علمي نوادرات ڪٿي ڪٿي موجود آهن ۽ ڪهڙن ڪتب خانن جي زينت بنيل آهن. ”دانشگاه“ ۾ موجود ڪتابن جا فوٽو ۽ فلم به ان ئي زماني جا يادگار آهن. پنهنجي ذاتي ذوق شوق ۽ شخصي تلاش ۽ تحقيق جي ڪري ئي هن بزرگ ”دانشگاه“ ۾ اهي نه متجندڙ نشان ڇڏيا، جن جي اڳوڻي ساڪ ۽ نقش نگاريءَ جي ڪري ئي پري پري کان پڙهيل ڳڙهيل اچي وارد ٿين ٿا.

مولانا سان شخصي ڏيڻ ويٺ ته غالباً پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ان وقت ٿي هئي، جڏهن سيد هاشمي فريد آبادي مرحوم، راقم لاءِ پنهنجي لاهور واري رهائشگاه تي دعوت جو اھتمام ڪيو هو ۽ مولانا صاحب کي

پڻ ان ۾ شرڪت لاءِ مدعو ڪيو هو. جيئن مٿي لکيو ويو آهي ته سندس روحاني شرف يابي ته ايمان کان ئي حاصل هئي، جنهن کي آءٌ سندس تحريرن، مقالن ۽ ڪتابن ۾ چڱي طرح پروڙي چڪو هوس.

ان رات جڏهن پاڻ تشریف فرما ٿيا ۽ تعارف ۽ گفتگو ٿي، تڏهن جيتوڻيڪ پهرين ملاقات هئي، ان هوندي به مون سندس شخصيت جو چڱيءَ طرح جائزو ورتو ۽ کيس دل سان ڏٺو. پورو پنو قد، مضبوط هائي، جسم ڀريل ۽ کليل ڪڻڪ رنگو چهرو، پُروڦار پيشاني ۽ روشن ننڍيون اکيون، جن جو تيزتاب سهڻو نهايت ئي مشڪل ۽ ناممڪن هو ته انهن ۾ وري گهروري ڏسڻ جي ڇا مجال! شهپر مناسبت موجب وڌيل، جي ان دور جي يادگيري ڏياري رهيا هئا، جڏهن مرد مرداڻي ڏک ڏيندا هئا. سندس سڄو منهن دلڪش ۽ کاڌي سهڻي ۽ جاذب نظرتي لڳي. سندس مٿي جا وار ڪسي چڪا هئا. سندس آواز ائين سنهو ۽ نرم هو جيئن ريشمي ڪپڙو نرم ۽ نازڪ هجي. ڀلا اهو آواز تلخ ڇو ٿئي؟ هي ته سراسر پيار ۽ پاپوهه مان دلين کي ڪشش ڪندڙ هو. مان ڏاڍو خوش هيس ته اڄ ان شخصيت جي آڏو آهيان جنهن کي ڏسڻ جي تمنا ۽ آرزو گهڻي عرصي کان هئي.

نازم بچشم خود، ڪه جمال تو ديده است.

افتم بپائي خود، ڪه بکويت رسيده است.

مولانا پهريون شخص هو جنهن سنڌ جو علمي سفر ڪيو هو. سکر، روهڙي، حيدرآباد، ٺٽي ۽ سيوهڻ پهچي اتان جا تاريخي آثار ڏٺا ۽ جتي به کيس ڪتبا نظر آيا، اهي نقل ڪيا ۽ ڪجهه اهم ڪتبن جا فوٽو به ورتا. پراڻن خاندانن وٽ ويو جتي قلمي ڪتاب، بياض ۽ تاريخي تحريرون ڏٺائين. جيڪي خريد ڪري، سگهيو اهي خريد به ڪيائين ۽ باقين جي فهرست تيار ڪري ورتائين.

ان تاريخي سفر جا حالات جڏهن اورينٽل ڪاليج ميگزين جي مختلف اشاعتن ۾ ڪتبن سميت شايع ٿيا ته، مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته سنڌ جا علم دوست ماڻهو چرڪ ڀري آيا، ڇاڪاڻ ته ڪيتريون تاريخي حقيقتون ۽ علمي تحقيق اهڙي سهڻي سليقي سان پهريون دفعو

انهن جي سامهون آئي. پهريون دفعو کين انهن جي خبر پئي ته مقبرا ۽ خانقاهون پوڄا پاڻ کان سواءِ به ڪا اهم حيثيت ۽ افاديت رکن ٿيون. مولانا انهن مضمونن جي ذريعي علمي دنيا آڏو اهو اهم تاريخي انڪشاف ڪيو هو ته سلطان محمد تغلق جڏهن نئي جي ڀرسان مئو ته، ان جو لاش پهرين سيوهڻ ۾ دفن ڪيو ويو ۽ پوءِ دهليءَ ڏانهن منتقل ڪيو ويو. ان عارضي مدفن تي جيڪي ڪتابا لڳايا ويا هئا، اهي مولانا صاحب سيوهڻ شريف مان دريافت ڪيا هئا ۽ انهن جا فوتو مذكوره مضمونن جي سلسلي سان گڏ ڇاپي، لکڻ وارن لاءِ اهم تحقيقي موضوع ظاهر ڪيو هو.

گهڻي وقت جي ڳالهه آهي ته منهنجو وڏو ڀاءُ محترم پير علي محمد شاه راشدي نٿي ويڃي ”تحفة الڪرام“ جو مصنف جي هٿ اکر لکيل نسخو سندس پوين کان ڪجهه ڏينهن لاءِ استفاده ڪرڻ لاءِ وٺي آيو هو. ڇپيل ۽ قلمي نسخي جي تقابلي مطالعي کان پوءِ جيڪي اضافا ۽ اختلاف آڏو آيا، تن کي ترتيب ڏئي پنهنجي روزانه اخبار ”ستاره سنڌ“ جي ڪيترن ئي اشاعتن ۾ شايع ڪيائين. اها هڪ ڳالهه هئي، جا آئي وئي. نه ”ستاره سنڌ“ رهي، نه اهي پرچا محفوظ رهيا ۽ نه وري اهو ئي معلوم ٿيو ته انهيءَ قلمي نسخي جو ڇا ٿيو ۽ ڪٿي پهتو؟

انهيءَ صحبت ۾ نٿي متعلق تاثرات بيان ڪندي، مولانا صاحب اهو به انڪشاف ڪيو ته ”تحفة الڪرام“ جو اهو ئي نسخو پاڻ خريد ڪيو هئائون ۽ هاڻي اهو وٽس محفوظ آهي. اهو ٻڌي مان خوشي مان چرڪي اٿيس ۽ منهن ۾ مهڪ پيدا ٿي. گڏوگڏ اهو اطمینان به ٿيو ته اهم ۽ نادر ڪتاب مولانا صاحب وٽ پهچي ضايع ٿيڻ کان بچي ويو.

مون ماڻهن کان ته اهو ئي ٻڌو هو ته مولانا صاحب ڏاڍو خشڪ طبيعت جو مالڪ آهي، جنهن ڪري منهنجي دل تي اهو ئي خوف ويٺل هو. پر جڏهن کيس ڏٺم ۽ ساڻس گفتگو ڪيم. تڏهن بلڪل ان جي برعڪس لڳو. ڏاڍو دلچسپ، شفيق ۽ نرم مزاج هو.

ان رات واري صحبت ۾ مزيدار ڳالهيون ۽ حوصلو ڏيندڙ شفقت سبب هن هڪدم مون کي پنهنجو ڪري ورتو. شروع ۾ فقط ان جي علمي جامه

جلال کان مرعوب هئس، پر ملاقات کان پوءِ سندس سهڻي سلوڪ جي ڪري سندس ذات ۽ شخصيت مون لاءِ وڌيڪ جاذب ۽ دلڪش بڻجي وئي. جيئن جيئن منهنجون ساڻس ملاقاتون وڌنديون ويون، تيئن تيئن سندس طور طريقا ۽ طبيعت منهنجي آڏو وڌيڪ واضح ٿيندا ويا. مون مجسوس ڪيو ته جيڪي ماڻهو کانئس گهٻرائيندا هئا، سي سندس طبيعت جي ڪري نه، بلڪ پنهنجي ڪم علمي سبب ئي کانئس پري رهڻ لاءِ مجبور هوندا هئا. جيڪڏهن ڪو ڪنهن سان خشڪ رويو ۽ ٽڌائيءَ وارو سلوڪ اختيار ڪندو آهي ته پاڻ ان ۾ بلڪل حق بجانب آهي، آخر ايترو فضول وقت ڪٿان آئي. جي ائين وقت وڃائڻ لڳي ها ته اهو سڀ ڪجهه جيڪو پاڻ ڪيو هئائون اهو ڪيئن ڪري سگهي ها.

حقيقت اها آهي ته مولانا صاحب جيڪڏهن سخت ۽ خشڪ هو ته فقط علمي معاملن ۽ حقيقي مسئلن ۾ هو. اهڙن معاملن ۾ هو سخت گير کان سخت گير هو. سطحي لکت کي برداشت ڪري نه سگهندو هو. لکڻ وارا اڪثر سطحي لکڻ جا عادي هئا. مولانا صاحب ان عمل کي علم جي لاءِ بي عزتي ۽ پنهنجي ملڪ لاءِ باعث ندامت سمجهندو هو. مولانا صاحب جو اهو خيال بلڪل صحيح هو ته اهڙن لکندڙن کي ساراهيو ويو يا کين درگذر ڪيو ويو ته ملڪ مان حقيقي علم جو اختتام ٿي ويندو. استاد ۽ عالم جي حيثيت سان مولانا پنهنجي هن عادت ۽ عمل تي سختيءَ سان ڪارند رهيو. سندس اها خواهش ۽ ڪوشش رهي ته ملڪ ۾ تحقيق جو معيار پڻتي پوڻ نه گهرجي ۽ قلم مان جيڪي ڪجهه نڪري اهو حقيقت تي مبني هجي، سطحي ۽ سڪڻو نه هجي. مولانا صاحب جي اها ڪوشش ڪيتري قدر ڪامياب ٿي يا سندس آرزو ڪيستائين تڪميل تي پهتي، ان جي بيان ڪرڻ جو هي موقعو ۽ مهل نه آهي. مولانا صاحب جي اها گرفت رڳو عام لاءِ نه هئي، پر مڃيل عالمن ۽ قلم ڏئين جي لاءِ به ساڳيو ئي دستور العمل هو. اهڙن ماڻهن جي لکڻي به جيستائين لفظ به لفظ ڪري نه پڙهندو ۽ پرکيندو هو، تيستائين ممڪن ئي نه هو ته پاڻ مطمئن ٿئي.

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته صبح سوڀر اسان جو دوست جناب عبدالحي حبيبي افغاني آيو. هو نهايت ئي پريشان حال هو. ڇاڪاڻ ته

مولانا صاحب جي فرمائش تي پاڻ هڪ مقالو لکي، سندس خدمت ۾ پيش ڪيو هئائين. مولانا صاحب ان مان هڪ حوالي جي تصديق ڪرڻ تي گهري. بظاهر ڳالهه ته تمام معمولي هئي، پر سندس گهٻراهت جو ڪارڻ فقط اهو ئي هو ته حبيبي صاحب اها ڳالهه ڪنهن ڪتاب جي حوالي جي بدران پنهنجي يادگيري ۽ ذهانت جي ڀروسي هيٺ قلمبند ڪري ڇڏي هئي. اهو اتفاق چئجي يا مولانا صاحب جي دور نظري، جو ڏسندي ڏسندي سندس نظراتي ئي وڃي رکي ۽ طبيعت تي وڃي اٽڪي، جتي تحقيقي اصول موجب ڪا ڪمزوري رهجي وئي هئي. گهڻيءَ دير کان پوءِ ڪيترن ئي ڪتابن جي اٽل پتل کان پوءِ جڏهن گهريل حوالو ملي ويو، تڏهن محسوس ڪيم ته گويا حبيبي صاحب جي مٿان وڏو بار هو جو خدا جي فضل سان لهي ويو. پوءِ پاڻ اطمينان جو ساهه کڻي پيشانيءَ تان پگهر اگهي سگريٽ ڊڪائي مرڪي چيائين ته: ”پير صاحب! واقعي اهو شخص صاحب نظر آهي. قدرت جو اوهان تي وڏو احسان آهي.“ مون ورندي ڏيندي کيس چيو ته: ”حبيبي صاحب! آخر ان ۾ ايڏي پریشاني جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ فرمايائين ته: ”توهان چئو ٿا ته پریشاني! صاحب! منهنجي ته علمي حيثيت جو واٽي تي پيل هئي!“ اهو ئي پاڻ حوالي وارو ڪاغذ کڻي دلي اطمينان ۽ ذهني سکون سان تڪڙا قدم کڻندو نيو تائون پوسٽ آفيس طرف ويندو رهيو.

گهڻيءَ دير تائين مان دروازي ڏانهن ڏسندو ۽ سوچيندو رهيس ته واقعي اها اسان جي خوش بختي آهي، جو هڪ اهڙو شخص اسان ۾ موجود آهي. ان وقت مون کي اهو به خيال آيو ته ڪجهه ماڻهن جو ڪاوڙجڻ ڪو ايڏو غلط نه آهي. مولانا صاحب جي تحقيق جي طلب انهن جي پهچ کان مٿاهين آهي ۽ انهن جي ظرف کان بعيد.

مولانا صاحب جي علمي تحقيق جي دنيا محدود نه هئي، بلڪه گهڻي وسيع ۽ لامحدود هئي. سندس گهري سوچ ۽ فڪري پهچ ڪيترن ئي ملڪن کي پنهنجي گرفت ۾ آڻي ڇڏيو هو. هتان جا ماڻهو ته پنهنجي آسپاس جي شين کان اڳتي وڌڻ جا عادي ئي نه هئا. اهو مولانا صاحب ئي هو جنهن هڪ خاص پد تي پهچي نوس ۽ اعليٰ تحقيق جو بنياد وڌو ۽

انوکڻ موضوعن ۽ وسيع علمي مسئلن جي مٿان پردو کنيو جو پهريون دفعو ٻاهرين دنيا اسان جي ملڪ جي تحقيقات مان فائدو وٺڻ تي مجبور ٿي پئي. خطاطي، مصوري، ادب، شعر، تاريخ، سوانح، ڪتاب، مقبرا۔ مطلب ته علم ۽ قلم جي ڪا به اهڙي شاخ يا شعبو نه هو جنهن تي مولانا صاحب جي تحقيق ۽ مرتب ڪيل نتيجن علمي دنيا ۾ ڪو مقام حاصل نه ڪيو هجي!

وچ ايشيا جي تاريخ، ادب يا فنون لطيفه تي اسان وٽ سڀ کان اول مولانا صاحب جي ئي نظر پئي ۽ پاڻ ئي ان کي پنهنجي جستجو ۽ تحقيق جو موضوع بنايو. تيمورين جي تاريخ هجي يا انهن جي معارف پروري، مولانا صاحب جي ئي قلم سڀ کان پهريائين انهن کي اجاگر ڪيو. انهن جي تاريخي اهميت کان نه صرف اسان کي متعارف ڪرايو پر دنيا جي مختلف حصن ۾ جيڪي به عالم ان موضوع تي تحقيق ڪري رهيا هئا، تن کي پيش ايندڙ مشڪلاتن کي به دور ڪيو. اهو ئي سبب هو جو ٻاهرين دنيا جا عالم اسان وٽ نه صرف مولانا صاحب جي ذات کي سڃاڻندا هئا ۽ انهن جي علمي مجلسن ۽ محفلن ۾ مولانا صاحب کي ئي برابريءَ وارو بلڪ بلند مقام ۽ برتريءَ وارو درجو حاصل هو. جڏهن ”ارمغان علمي“ جو اعلان ٿيو تڏهن ٻاهرين دنيا جي ڪيترن عالمن ان ۾ حصو وٺڻ محض ان ڪري پنهنجو فرض ڄاتو جو مولانا صاحب جي شخصيت سندن آڏو نهايت ئي محترم ۽ معتبر هئي. ان ئي موقعي تي استاد محترم آقاي بديع الزمان فروزانفر فرمايو هو ته

دهرودوران ڪم آورد فرزند

چون محمد شفيع دانشمند

۽ اهو به سچ چيو هئائين:

خاک لاهور ازوفزوده شرف

پدر فضل را بهينه خلف

مولانا صاحب جي شخصيت پنهنجي ڪردار عمل ۽ علم جي لحاظ کان اسان لاءِ نه فقط مثالي پر مشعل راهه به آهي. کين پنهنجي موضوعات سان نه رڳو دلچسپي هئي، پر عشق جو اهو عالم هو ته گهمندي

ڦرندي، اٿندي ويهندي انهيءَ جي ئي کوجنا ۾ لڳل رهندو هو. علم جي اها صورتحال هجي جو گهر جي ٻاهر، سفر هجي يا حضر هميشه ۽ هر وقت ڪنهن نه ڪنهن مسئلي جي تحقيق ۽ تلاش ۾ ڪوشان رهندو هو. اهڙو سڀ ڪجهه ڪنهن ڏيک ویک جي لاءِ نه، پر علم جي ئي حصول لاءِ هو. ان ۾ ڪوبه ذاتي مفاد يا مطلب ڪونه هو ۽ نه ئي وري، روزيءَ جو سهارو ڄاڻائون. مولانا پنهنجي علم کي ڪنهن به بازار ۾ سودي بازيءَ لاءِ نه آندو ۽ نه ئي ان لاءِ ڪو واک ڏنو.

مولانا جي زندگي نهايت باضابطه زندگي هئي. سندس هر لمحو قيمتي ۽ ڪارائتو هو. هن جو هر قدم منزل جي طرف وڌندڙ هو. پاڻ وقت جو نهايت ئي قدردان هو ۽ هر ساعت سڃاڻي ڪندي ڪجهه نه ڪجهه ڪندو رهندو هو. وقت وڃائڻ سندس نظر ۾ گناهه کان به بدتر هو. هو ان وقت پنهنجي وقت کي سڃايو سمجهندو هو. جڏهن ڪا نئين معلومات حاصل ڪندو هو يا ڪا نئين تحقيق ڪندو هو. گهر ۾ پنهنجي ڪتب سان ڪڏهن ڪڏهن ڪا هتان هُتان جي ڳالهه ڪئي هوندا آهن. ليڪن جيستائين مان ڄاڻان ٿو ته ٻاهرئين دنيا ۾ ڪڏهن به پنهنجي واتان ڪو بي مقصد گفتو ادا نه ڪيائين. سندس سڄي جمار اول کان آخر تائين ڪنهن خاص سانچي ۾ پلٽيل هئي. اهو ئي سبب آهي، جو مولانا جي زندگي قيمتي ۽ ڪارائتي گذري. پاڻ تمام گهڻو علمي ڪم ڪيائين ۽ اهي نشان ڇڏي ويو، جن تي ڪنهن طاقتور هٿ کي به ڪجڙ جي مجال نه آهي. هڪ شخص جي سموري حياتي مسلسل عمل رهي، جو رهندي دنيا تائين نه رڳو دانش گاه يا شهر، پر پوري ملڪ کي مانائتو بنائي ويو.

انسائيڪلوپيڊيا جي ترتيب ۽ تدوين جي سلسلي ۾ يورپ ويندي هڪ دفعي مولانا صاحب ڪجهه ڪلاڪ ڪراچي ۾ پنهنجي نياڻي وٽ ترسيو. آقائي عبدالحی حبيبي صاحب ۽ هن خاڪسار کي جيئن ئي اها خبر پئي، تيئن ئي ڄڻا ڳڏجي سندس خدمت ۾ پهتاسون. پاڻ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اهڙو گرمجوشيءَ سان آڌرياءُ ڪيائين، گویا سندس ئي من جي مراد پوري ٿي هجي ۽ پاڻ اسان جو ئي انتظار ڪري رهيو هجي. انهي زماني ۾ مولانا صاحب بازدي فرقي تي تحقيق ڪري رهيو هو. ويهڻ سان ئي ان

موضوع تي گفتگو ڪندي، مسئلن جي شروعات ڪيائين. حبيبي صاحب سان مخاطب ٿيندي ئي مولانا جا سوال هئا ۽ حبيبي صاحب جا جواب، تقريباً ٻه اڏائي ڪلاڪ لاڳيتو دنيا و ما فيها کان بي خبر، يورپ جي سفر لاءِ ضروري سببن کان بي پرواهه، سفر جي تياري ۽ ضروري ڪاغذات وغيره جي درستيءَ کان بي نياز نهايت اطمينان ۽ سڪون سان ”بازيدن“ جي متعلق تحقيق ۽ تفتيش ڪندو رهيو. مان سوچيندو ئي رهيس ته هي انسان آخر آهي ڇا؟ يورپ وڃي رهيو آهي نه ڊالرن جو فڪر نه پائونڊن جي پرواهه! نه نياڻي کان ٿو پڇي ته ڇا آڻجي ۽ نه نياڻيءَ کان ٿي ڪا فرمائش جي زهرست ٿو لکائي. نه اها پڇا ڳاچا ٿو ڪري ته لنڊن مان ڪهڙي شيءِ آڻجي، جا هتي وڪڻي ڪرايي سان گڏ نفعو ڪمائجي. ريفريجريٽر ڪهڙو بهتر ٿيندو آهي؟ ٽيپ رڪارڊر ڪهڙي ڪمپني جو هجي جو وڻجي. موٽر ڪار ڪهڙي موزون رهندي؟ نه ڪسٽم وارن جي روڪ ٿام ۽ پڇا، نه اهڙو اهتمام ته واپسيءَ وقت سامان بغير ڳلڻ جي گهر پھچي وڃي.

اسان ٻئي جڏهن واپس هلياسون، تڏهن اهو سوچيندي ۽ چوندي گهر پهتاسون ته سبحان الله! علمي عشق ۽ ان جي عالم جو ڇا ته عالم آهي! مولانا اورينٽل ڪاليج مان رٽائر ٿيو ته انسائيڪلوپيڊيا جي اردو ترجمي جي نظرداري واري ڪم ۾ اهڙي ته انڀماڪ سان جنبي ويو جو صبح ۽ شام، رات ۽ ڏينهن هڪ ڪري ڇڏيائين.

مولانا صاحب جي ڪتبخاني جي لان ۾ ڇٽيءَ نما هڪ خيمو ٺهيل هو جنهن ۾ سردين ۾ وهندو هو ۽ گرمين ۾ ڪمري ۾ ئي ڪم ڪندو هو. مولانا جو اهو ڇٽيءَ نما خيمو ڪتبخاني جي اڱڻ جو هڪ نمايان ڪردار بنجي چڪو هو جنهن ۾ ننڍي ڪرسي ۽ ٽيبل پيل هئي ۽ آسپاس ان ڏينهن ڪم ايندڙ ڪتابن جا ڍير ۽ فائيل موجود هوندا هئا، جن ۾ ترجمو ٿيل مقالن جا انبار پيل هوندا هئا.

مون کي ان خيمي ۾ ڪيترا ڀيرا مولانا جي خدمت ۾ حاصر ٿيڻ ۽ ملاقات ڪرڻ جو موقعو مليو، هر واري ملاقات جو موقعو رڳو ان ڪري ئي ملندو هو ته ڪراچيءَ کان ڪهي ايندو هوس، نه ته ڪنهن ٻئي وقت.

مولانا سان ملاقات ڪرڻ ناممڪن هئي. ملاقات برائي ملاقات کي مولانا گناهه ڄاڻندو هو. بلڪ قومي بد اخلاقي سمجهندو هو.

مولانا صاحب جو اتي به ساڳيو ئي مخصوص طريقو ڪار رهيو. مضمون کي آڏور کڻي، لفظ لفظ کي ڏسندو هو. هڪ هڪ سن سال ۽ نالي جي جيستائين پاڻ تحقيق ۽ تصديق نه ڪندو تيستائين مضمون اشاعت لاءِ ڪونه موڪليندو هو. تصحيح جي سلسلي ۾ هميشه کيس پاڻ کي ئي تڪليف ڪرڻي پوندي هئي. ترجمو نگارن کي ته علمي ترجمي جي عادت ڪونه هئي ۽ نه اها ڄاڻ هئي ته جاگرافيائي لحاظ کان نالن، مهينن ۽ سالن جي اهميت ڪيتري آهي. عبارت ۽ جملن جي درستگي به مولانا کي خود ئي ڪرڻي پوندي آهي.

مون ڪيترا ڀيرا اخبارن ۾ اهي شڪايتون پڙهيون ته اداره دانشگاه جا مالڪ ڏاڍا بيزار ٿيا آهن. ڇاڪاڻ جو مواد تمام گهڻو سست رفتاريءَ سان اشاعت هيٺ پيو اچي. انهن کي اهو اندازو ته ڪونه هو ته ترجمي کان پوءِ پريس تائين پهچڻ ۾ هڪ هڪ مقالي کي ڪهڙن ڪهڙن تحقيقي ۽ علمي مرحلن مان گذرڻو ٿو پوي.

آخري دور ۾ مولانا جي طبيعت نيڪ نه رهندي هئي. دل سُجھي وئي هيس ۽ جگر به ڪمزور ٿي پيو هوس. پري کان ئي ماڻهو محسوس ڪندو هو ته مولانا بيمار آهي، پر جيئرو رهندي پاڻ ڪڏهن به پنهنجي ڪم ۾ ناغو نه وڌائين ۽ نه اهو برداشت ٿي ڪيائين. روزانو اچي هر شيءِ جي نظرداري ڪندو هو ۽ ڪڏهن به ائين نه ٿيو ته پاڻ وقت کان اڳ گهر موٽي. هميشه دير سان گهر موٽندو هو.

اچي رنگ جي شلوار ميرانجهڙي رنگ جي شيرواني ۽ ڳاڙهي ترڪي ٽوبي ۾ ملبوس، اسٽڪ جي آڌار تي موٽر مان لهي پير پير ڪڍي خيمي ۾ پهچي هڪ دفعو ويهي قلم هٿ ۾ ڪڍندو ته ڇاجي بيماري ۽ ڇاجي صحت، نه ڪمزوريءَ جو خيال نه نٿو ٿئي جو احساس. دنيا و ما فيها کان بي خبر، لفظن ۽ عبارت جي دنيا ۾ گم سم ٿي ويندو. ڪيئي ڏينهن ۽ راتيون ۽ ڪيترا مهينا ۽ سال مولانا ائين ئي گذاري ڇڏيا!

ڏهين مارچ 1963ع جي آچر ڏينهن ڪنهن دوست پڇيو ته ڪيڏانهن وڃڻو اٿو؟ مون ورائيو مولانا صاحب ڏانهن، هلندؤ؟ وچ ۾ ٻئي دوست دخل ڏيندي چيو ته ڪيڏانهن تو وڃين دوست! هي ماڻهو ته ويهي ڪندا قبرن جون ڳالهيون. کوليندا مردن جا داستان ۽ پراڻن ڪتابن جا قصا. اوهين وهو ته ڪريون ٿا پاڻ ۾ گپ شپ. هونءِ ئي آچر جو ڏينهن موڪل جو ڏينهن به آهي.

منهنجا ٻئي دوست عرف عام ۾ ”لکيل پڙهيل“ هئا. هڪ ٻي ايڇ. ڊي ۽ ٻيو ڊبل گريجوئيٽ. غالباً ٻئي لنڊن مان تربيت حاصل ڪيل هئا. سيارو ختم ٿي چڪو هو ۽ بهار جي موسم هئي. لارنس گارڊن جا ڪي گل ڪڍي چڪا هئا ۽ ڪن تي مڪڙين جا پوش باقي هئا. ان ڏينهن صبح جي خنڪي ختم ٿي ته مان 24 ميسن روڊ تي پهتس. مولانا ورائي ۾ هڪ ڪڙي تڙي ڪرسيءَ تي ويٺل هو. سندس ساڄي کاٻي ڪجهه ڪرسيون ۽ هڪ اڌ ٽيبل پيل هئي. جنهن تي ڪجهه ڪتاب هڪ ٻئي مٿان رکيل هئا. ’بروڪليمان‘، ’انسائيڪلوپيڊيا‘، ’سارتن‘، ’قاموس الاعلام‘ ۽ ’كشف الظنون‘ پنهنجي ضخامت جي ڪري نمايان هئا. ڪي مسودا به آڏو رکيل هئا ۽ هڪ مسودي تي ڪنڌ جهڪائي تصحيح ۾ مشغول هو. مون کي هڪدم خيال آيو ته هي به هڪ آچر آهي ۽ موڪل جو ڏينهن آهي.

مون کي ڏسي ٻهڪي پيو! خوشدلي ۽ خنده پيشانيءَ سان گرمجوشيءَ مان اٿي مليو. هونءِ ته مولانا هميشه اهڙو برتاءُ ڪندو هو. پر اڄوڪو سلوڪ ڪجهه غير معمولي ۽ سرسُ سَوايو هو. خوشيءَ مان منهنجورٽ به وڌي ويو ۽ ڌرو جڻ آفتاب بنجي پيو!

وهڻ شرط مون کان منهنجي دل جي تبڪليف بابت پڇا ڳاڇا ڪرڻ لڳو. مان ڏسندو رهيس ته خود سندس حالت ابتر ٿي چڪي آهي. منهن ٿيڻو اچو. ڳل سڃيل، اکين جو اهو تاب گهٽجي چڪو هوس. پيرن تي سوڄ، جڻ هڪ هڪ پير مڻ مڻ جو ٿي لڳو. سوڄ پنين کان مٿي چڙهي چڪي هئي. مون حيرت مان ڪانئس پڇيو ته مولانا هي ڇا آهي؟ ها هون ڪندي، منهنجي ڳالهه کي تاريندي مون کي ئي منهنجي صحت جي حفاظت لاءِ هدايتون ڏيڻ شروع ڪيائين.

مون موقعو ڏسي کيس چيو ته مولانا! آچر جي ڏينهن به اوهان آرام نه ٿا ڪريو. وراثيائين ادا! جيڪڏهن ڪم نه ٿو ڪريان ته ڏينهن ئي نه ٿو گذري. هونءَ به ڪم تمام گهڻو آهي. ماڻهن جي اها حالت آهي جو لکڻ ته بجا خود ترجمو ڪرڻ به ڪونه ٿا ڄاڻن. هر ڪا شيءِ مون کي ئي ڏسڻي پوي ٿي.

صحت جي اهڙيءَ حالت ۾ فرض شناسيءَ جو اهو عالم ڏسي آءٌ دنگ رهجي ويس. ليڪن مون کي سندس حالت تي ڏاڍو ڪهڪاءُ اچي رهيو هو.

تقريباً ڏيڍ ڪلاڪ مان سندس خدمت ۾ ويٺو رهيس. دل کولي ڳالهايو سين ۽ گهڻيون ئي ڳالهيون ٿيون.

مولانا 'ظاهر آشنا' جي ديوان جي ڳالهه ڪئي ته پاڻ پيرس مان ان جو فلم گهرايو هئائين، مگر ڪاغذ جي اثاث سبب فوتواستيت تي نه سگهيو. مون چيو ته مولانا مون کي ڏيو آءٌ پرهينءَ ڪراچي ويڻو آهيان ۽ اتان ئي ٺهرائي ڪئي ايندس. وراثيائين ته سڀاڻي آفيس مان فلم موڪلي ڏيندس.

محمد حسين آزاد مرحوم متعلق پاڻ حيرت انگيز ڳالهيون ٻڌايائين ۽ ان تي لکيل پنهنجو هڪ تازو مضمون به عنايت ڪيائين. مفتي صدرالدين آزردہ تي به انهن ڏينهن ۾ لکيل پنهنجو هڪ مقالو اندران آڻي ڏنائين. منهنجي عادت آهي ته مان اهڙين شين تي آڻو گراف وٺي ڇڏيندو آهيان. ليڪن مولانا جي شخصي رعب ۽ اثر سبب مون کي اها همت نه ٿي ته آءٌ ڪجهه ڪڇي سگهان. پوءِ ته مان اڄ ڏينهن تائين پڇتائي رهيو آهيان. ته جيڪر صحيح ڪرائي ڇڏيان ها ته غالباً اها سندس زندگيءَ جي آخري صحيح هجي ها.

منهنجي ٻنهي دوستن جو لنواڻڻ بجا هو. اسان پاڻ ۾ اڏوهي کاڌل ۽ قاتل پرائن ڪتابن جون ڳالهيون ڪيون. مولانا شڪايت ڪئي ته سندس لئبرريءَ ۾ رکيل هڪ قلمي نسخو اڏوهيءَ جو لقمو بڻجي چڪو آهي. هاڻي ياد نه آهي ته هڪ بن بين قيمتي ڪتابن جا به نالا ورتائين. جي اڏوهيءَ جو ڪاڇ ٿي چڪا هئا. اهڙيءَ طرح پاڻ پنهنجي لئبرريءَ مان هڪ اڏو کاڌل ڪتاب کڻڻ به ويو پر ان وقت اهو کيس نه لڌو. ڳالهين

ڪندي مولانا اهو به ٻڌايو ته نيشاپوري نظيريءَ کان سواءِ به هندوستان ۾ هڪ نظيري شاعر ٿي گذريو آهي جو صاحب ديوان شاعر هو. سندس ديوان تي مير مومن استرآبادي جي مهر به لڳل آهي ۽ اهو وٽس موجود آهي. مولانا هڪ پيرو وري اتي لئبرريءَ ڏانهن ويو ته مون کي ڏاڍي شرمندگي ٿي، ڇاڪاڻ ته سندس حالت اهڙي نه هئي ته پاڻ هر هر اٿي اندر وڃي. مون محسوس ڪيو ته ڪرسيءَ تان اٿندي ئي سندس سهڪو وڌي ٿو وڃي.

اسلامڪ ريسچ انسٽيٽيوٽ جي ڊئريڪٽر مون کي ڪراچيءَ ۾ چيو هو ته آءٌ مولانا کان اهو معلوم ڪريان ته جيڪڏهن هو پنهنجي لئبرري وڪڻڻ چاهي ته قيمت مقرر ڪريان. ان سلسلي ۾ مون کي ڪجهه چوڻ جي جرئت نه ٿي، پر جڏهن پاڻ اڏوهي کاڌل ڪتابن جو ذڪر ڇيڙبائين ته مون ڍڪيل ڳالهه ڪندي مسئلو ظاهر ڪيو. وراثيائين ته ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي. اڃا ته پنجن سالن تائين ڪم ڪرڻ جو خيال آهي. ڪجهه ڪم اڏورا به پيا آهن. ڪتابن کان سواءِ گذارو به ته ڏکيو ٿو ٿئي.

مولانا جو اهو پنجساله منصوبو ٻڌي مان هڪو ٻڪو ٿي ويس. سندس منهن کي ڏسي، سندس تندرستيءَ جو جائزو ورتم ۽ پيرن جي سوچ ڏانهن نظر ڪري چيم الله اڪبر! هي انسان ڪيڏي عزم ۽ پختي ارادي جو مالڪ آهي!

ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته هاڻي زندگي ۽ موت جي وچ ۾ رڳو ٻن ڏينهن جو وقفو باقي آهي.

چوڏهين مارچ خميس جي ڏينهن صبح ٿيندي جيئن ئي آفيس اچي ويٺس، تيئن ئي فون جي گهٽتي وڳي. اهو رازي (مرحوم) جو آواز هو. جو گهڙايل ۽ هيسيل منهنجي ڪن تائين پهتو ته مون چيو خير ته آهي؟ چيائين: مولانا انتقال ڪري ويو. ڪڏهن؟ رات ٻارهين وڳي! اناالله وانا اليه راجعون.

مان سڄو سُن ٿي ويس. ٽي ڏينهن اڳ ۾ مان سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو هئس. منهنجي تبيل ڊائري ۾ ڏهين تاريخ آچر جي ڏينهن وارو ورق لکيل ٿي هو. جنهن تي منهنجو مولانا جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو پروگرام مون واري ”جنن جي لپيءَ“ ۾ لکيل هو.

منهنجي ذهن ۾ انهيءَ آخري ملاقات جا سمورا واقعا هڪ هڪ ٿي آڏو ايندا ويا. جيڪي به ڳالهيون ٿيون هيون، اهي سڀ ياد اينديون ويون ۽ بار بار سندس ڳالهائيل جملا منهنجن ڪنن ۾ گونجندا رهيا. "... اڃا ته مون کي پنجن سالن تائين ڪم ڪرڻو آهي!... ڪيترا ئي ڪم اڏورا پيل آهن!... ڪتابن کان سواءِ ڪيئن گذارو ٿيندو!..."

آچر جو ڏينهن خير سان گهر گذريو هئس. سومر ڏينهن معمول موجب آفيس ويو ۽ ڪم ڪار ڪري گهر موٽي آيو. اڱاري ڏينهن مولانا جڏهن آفيس پهتو ته هلڪو بخار محسوس ڪيائين ۽ واپس گهر هليو آيو. رات جو سندس طبيعت وڌيڪ خراب ٿي وئي ته اسپتال پهتو. اربع جي ڏينهن پهريان به پهر خيرت سان گذريا ۽ جيئن جيئن ڏينهن لهندو ويو، تيئن تيئن سندس طبيعت بگڙندي وئي. شام جو جيئن سج لهڻ لڳو، تيئن مولانا جي نبضن جو تحرڪ به گهٽيو ويو. اڌ رات جو اسپتال جي گهڙيال جيئن ٻارهن وڃائي ان ڏينهن ۽ تاريخ کي الوداع ڪيو ۽ تاريخ جو ورق ورايو تيئن هيڏانهن ملڪ الموت به مولانا محمد شفيع جي زندگيءَ جو ورق ورائي ڇڏيو. هي هڪ شخص جي زندگيءَ جو ورق نه هو جو وريو، پر پوري قوم جي علمي وقار جو ورق هو. جو ان ڏينهن ۽ تاريخ تي هميشه لاءِ ورايو ويو. هي اهو سانحو هو جنهن جي اذيت عارضي نه پر دائمي هئي. اها اذيت هڪ خاندان ۽ قبيلي يا شهر تائين محدود نه هئي. پر پوري ملڪ ۽ ملت لاءِ هڪ جهڙي هئي؛

تو آگهي ڪهه مرا از غروب، اين خورشيد،

چه گنجهايي سعادت، زبان جان آمد

لئبرريءَ جي پويان ننڍي لان ۾ علمي دنيا جي هن اڳواڻ ۽ رهنما جو لاش آخري سفر لاءِ تيار رکيو هو. سندس عزيزن ۽ قريبن کان سواءِ شهر جا معزز ۽ علمي شخصيتون به موجود هيون. جسٽس رحمان صاحب، حميد احمد خان صاحب، حامد علي خان صاحب، مولانا صلاح الدين (مرحوم)، ڊاڪٽر سيد محمد عبدالله صاحب، ڊاڪٽر محمد عبدالله چغتائي، شيخ محمد اڪرام صاحب ۽ سيد محسن شاه صاحب جن هئا. انهن کان سواءِ يونيورسٽي جا ڪيترا ئي استاد به آيا هئا. جيترا به

ماڻهو موجود هئا، غمزدہ ۽ سوڳوار بيٺا هئا، سڀني جي منهن تي اداسي
چانيل هئي. سڀني کي ان نقصان ۽ زيان جو اندازو ۽ احساس هو.

آخري ديدار کان پوءِ چار وڃي پنجن منٽن تي ڪنهن جون ڏوريون ٻڌيون
ويون. اسان ڏٺو ته هڪ مؤمن جو منهن هو جو ڏاڍو مطمئن ۽ پرسڪون ٿي
لڳو. مولانا وڏي اطمینان سان هن دنيا کي ڇڏي وڃي رهيو هو.

پنڊه ام پاڪ روي راڪ، درين دير ڪهن

تا زيد باڪ زيد، چون برود پاڪ رود

پوري سادي پنجن وڳي خاڪي جسم کي خاڪ جي سپرد ۽ خالق
جي حوالي ڪري، سندس عزيزن ۽ عقيدتمندن جو اهو ننڍڙو قافلو ڦرجي
ويل قافلي وانگر اچرھ جي قبرستان مان ٻاهر نڪتو ۽ ٿوري دير کان پوءِ
هرڪو پنهنجي پنهنجي گهر هليو ويو. مولانا کي اسين رخصت ته ڪري
آياسون، مگر:

گيرم ڪـ شـدي زـديـده، مستور

از سينـ من، کـجا شـوي دور

سنڌي ٻوليءَ کي للڪار

[محترم عبدالغفور "الستي" ميمڻ "ملير ڊائجيسٽ" حيدآباد ۾ "سنڌي ٻوليءَ کي للڪار" جي عنوان سان بحث جو هڪ سلسلو شروع ڪيو هو. ان مباحثي جي موت سڀ کان اول، راشدي صاحب هڪ خط جي صورت ۾ ڏني، جو مذڪوره پرچي ۾ جولاءِ 1972ع ۾ ڇپيو هو. هي مختصر مگر يادگار تحرير پوءِ "سنڌي ٻوليءَ کي للڪار" نالي ڪتاب ۾ پڻ شايع ٿي. ايڊيٽر جي نوٽ سان گڏ هي تحرير هيٺ ڏجي ٿي]

اسان سڀ کان اول هن مضمون ۾ سنڌ جي مشهور عالم، مؤرخ، محقق، مقرر ۽ مختلف ٻولين جي وڏي ڄاڻو جناب پير حسام الدين شاه راشدي جو هڪ خط ڏئي رهيا آهيون، جيڪو ويجهڙائيءَ ۾ "ملير ڊائجيسٽ" اداري کي سندن طرفان پهتو آهي. پير صاحب جن جو هي خط نه فقط پنهنجي مٿي ۽ مادري ٻوليءَ سان بي پناهه محبت ۽ عقيدت جو اظهار آهي، پر ساڳئي وقت اسان سڀ جيڪي سنڌي ٻوليءَ جي ڀلائي چاهيون ٿا، انهن لاءِ رهنمائي جي حيثيت رکي ٿو.

هي سلسلو شروع ڪرڻ وقت اسان ٻولي جي عام ڄاڻن کان سواءِ، ٻولي جي خاص ڄاڻن کي به اها اپيل ڪئي هئي ته هو اسان جي هن سلسلي ۾ رهنمائي ڪندا رهن ۽ پير صاحب به انهن خاص ڄاڻن مان هڪ هئا، جن کي اسان اپيل ڪئي هئي. جيئن ته پاڻ ان اپيل جو جواب اسان کي موڪليو اٿن، تنهنڪري اسان هن مهيني جي سلسلي ۾ "چئلينج جو جواب ڏيندڙ" کين ئي سڏيو آهي ۽ چئلينج کي قبول ڪرڻ ۽ ان جو جواب ڏيڻ لاءِ سندن ٿورڻا آهيون.

هن کان پوءِ باقي جيڪي به صاحب خاص ڄاڻن مان رهن ٿا، انهن کي وري اسان جي چوڻون دفعو اپيل آهي ته هو پنهنجي ڄاڻ سان اسان

جي اڻ ڄاڻائيءَ کي دور ڪندا رهن. هن طرح به پنهنجيءَ ٻوليءَ جي هن خدمت ۾ اسان جي رهنمائي ڪن.

محترم عبدالغفور صاحب، السلام عليڪم. عرض ته خط ڪيترن ڏينهن کان پهتل هو. پر جواب ۾ دير ٿي، جنهن لاءِ اميد ته بخش ڪندا، سنڌيءَ جي سلسلي ۾ منهنجي راءِ آهي ته:

1. سنڌي اخبارون خبرن ۽ عنوانن ۾ زبان کي خراب ڪري رهيون آهن. لکندڙ اردو اخبارن تان ترجما ڪري يا اردو لٽريچر ۽ اخبارون پڙهي ٻوليءَ ۾ جيڪي لفظي ترڪيبون يا محاورا ڪتب آڻي رهيا آهن، سي ڪنهن صورت ۾ زبان ۾ ٺهڪي نه ٿا بيهن. اوهان هر رسالي ۾ مهيني جي اخبارن ۾ ڪتب آيل ترڪيبون، عنوان، لفظ ۽ محاورا گڏ ڪري ڇاپيندا رهو جيئن اخبار نويسن کي خبر پوي ته سنڌي زبان جي ڄاڻ يا اڻ ڄاڻائيءَ سبب هو ڪيئن ٻولي جي پيڙي ٻوڙي رهيا آهن. جڏهن اهڙي فهرست گڏ ڪندا ته پوءِ اوهان کي انهيءَ ڪلور جي خبر پوندي.

2. فارسي ۽ عربي اکر گهڻي ۾ گهڻا ڪتب آڻڻ علم جي نه بلڪه جهالت ۽ پنهنجي زبان کان اڻ ڄاڻائيءَ جي نشاني آهي. آءٌ 1928ع کان 1937ع تائين اخبارن ۾ ابوالڪلام ۽ ظفر علي خان جي پوڻواري ۾ فارسي ۽ عربي جا وڏا وڏا وسائيندو هوس، ليڪن اڄ جڏهن اهي مضمون پڙهان ٿو ته نه چڙو غلطي محسوس ڪريان ٿو، پر شرم ۽ گل اچي ٿي.

3. آسان ۽ نج زبان لکڻ نهايت ڏکيو ڪم آهي. غالب، سر سيد ۽ عبدالحق اردو کي تمام سليس لکيو ۽ خاص طرز پيدا ڪئي. سنڌيءَ ۾ مرحوم گربخشاڻي، جيٺ مل ڀررام، پروفيسر شاهائي، مولانا فتح محمد سيوهاڻي، مولانا وفائي ۽ دائود پوٽي مرحوم سليس، روان ۽ صاف سنڌي لکي آهي. اڄ به اوهين اهي لکتون پڙهو، جن لذت پئي ايندي.

4. ڳالهائيندڙن ۾ آءٌ مرحوم علامه قاضي صاحب جي سنڌيءَ جو قائل آهيان. جڏهن سائن سنڌيءَ ۾ ڳالهائبو هو ته جواب ۾ ڪوبه لفظ ڌارين زبان جو ڪتب ڪو نه آئيندا هئا.

شهرن ۾ رهي رهي ڌارين سان اٿي ويهي اسان ماڻهن جي زبان خراب ٿي وئي آهي. سچ پچو ته اسان کان پنهنجي زبان وسري وئي آهي. اڳتي هلي جنهن جا نتيجا ڏاڍا ڏکون ٿيندڙ نڪرندا. سنڌي زبان جي صورت بدلجي ويندي ۽ اهو هاڻو اسين پنهنجو پاڻ ڪري رهيا آهيون. جنهن لاءِ آءٌ گهڻي ۾ گهڻو جوابدار سنڌي اخبارن کي سمجهان ٿو. ڇاڪاڻ ته پنهنجي زبان ۾ سندن مطالعو ڪونه آهي. اردو اخبارون پڙهن ٿا. جڏهن لکڻ ويهڻ ٿا تڏهن اها ئي زبان استعمال ڪن ٿا. جيڪا هنن صبح جو اردو اخبارن ۾ ڏني آهي. تڙ تڪڙ ۾ اهي ئي عنوان ۽ لفظ سندن دماغ سوچي ٿو.

ڪراچي واري ”هلال پاڪستان“ ۾ ٻولي جي صفائي جو بيحد خيال ڪيو وڃي ٿو. سندس روش کي پنهنجو ڪرڻ هر هڪ لکندڙ جو فرض آهي.

5. اوهان جيڪي مقابلي ۾ لفظ ڏئي رهيا آهيو تن کي اڃا آسان ڪرڻ گهرجي، اهي نهڪن نه ٿا.

6. سنڌي زبان جهڙي شاهوڪار زبان ۾ ڌارين ٻولين جا لفظ آڻڻ آپگهات ڪرڻو آهي. غلط آهي. ناجائز آهي. گناه آهي ۽ آخر ۾ اهو طريقو لکندڙ لاءِ ۽ زبان لاءِ گهاتڪ ٿيندو.

سلطان محمود بکري ۽ شاھ طھماسپ

صفويءَ جالاڳاپا

[هي پيپر محترم سيد حسام الدين راشدي سال 1972ع ۾، ايران شناسن جي بين بين الاقوامي ڪانگريس تهرآن ۾ پڙهيو هو، جو تازو اسلام آباد مان نڪرندڙ رسالي ”دانش“ نمبر: 9 (بهار 1366 شمسي هجري) ۾ ڇپيو آهي. نظريءَ ضرورت تحت رسالي جي اهلڪارن هن مقالي جو عنوان تبديل ڪري ”ايراني دربار ۽ سنڌي جي دربار جا ڏهين صدي هجريءَ ۾ تعلقات“ موضوع سان ان کي ڇاپيو آهي. هن مقالي جو سنڌي ترجمو ”مهران“ 1988/1ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو آهي]

ڏهين صدي هجري (قمری) ۾ بخرا کان دهليءَ تائين، قديم گهراڻا ختم ٿيا ۽ ٻين خاندانن انهن جي جاءِ والاري. قديم حڪومت ختم ٿيون ۽ نيون قوتون نسري نروار ٿيون، شيبانين جو خاتمو (906ھ/1500ع)، صفوي سلطنت جو قيام (907ھ/1502ع)، هرات جي تيموري خاندان جو زالن ۽ اولاد جي ڪثرت سبب گل ٿيڻ (913ھ/7-1506ع)، بابر جو فرغانه کان ڀڄي ڪابل ۽ قنڌار تي قابض ٿيڻ (928ھ/1521ع)، شاھ بيگ جو قنڌار ۾ بابر هٿان شڪست کائڻ ۽ سنڌ طرف اچي سمن جي خاندان کي ختم ڪري نئين حڪومت ٺاهڻ (927ھ/1520ع)، شير خان سوريءَ هٿان همايون جي شڪست ۽ سنڌ ۾ پناه نه لهڻ (1 رجب 947ھ/2 نومبر 1540ع - 9 ربيع الثاني 950ھ/17 جولاءِ 1543ع) (1)، ۽ شاھ طھماسپ جي دربار ۾ پيچي، تخت ۽ تاج جو هن بادشاھ جي مدد سان واپس وٺڻ، هي سڀ واقعا ڏهين صدي هجريءَ جي ابتدائي چوٽائيءَ ۾ ٿي گذريا، ان ڪري ايران جون قديم سياسي، ملڪي ۽ علمي حالتون، توڙي هند پاڪ

ترجمو: غلام محمد لاکو.

ننڍي کنڊ جو نقشو به بدلجي ويو. اهو ئي سبب آهي جو پوءِ ننڍي کنڊ تي، صدين تائين ايران جي برتري جاري رهي. هتان جي ملڪي ماحول ۽ اجتماعي سياست کي جن به اميرن، عالمن ۽ مدبرن تشڪيل ڏنو ۽ نئين زندگي بخشي، اهي يا ته ايراني يا وري توراني هئا.

سلطان محمود بکري ۽ سندس خاندان به انهن ماڻهن ۾ شامل آهي، جن ڏهين صديءَ جي ابتدا کان وٺي آخر تائين هرات، ڪابل ۽ قنڌار توڙي سرزمين سنڌ تي مهمون سرانجام ڏنيون. امير ذوالنون ارغون ۽ شاه بيگ جي وقت سلطان محمود جو پيءُ مير فاضل ڪوڪلتاش ڪابل، قنڌار بست ۽ زمين داور تي قائم رهيو (2)، ان بعد هي ان ملڪ مان تڙيا ويا ۽ اچي سنڌ تي قابض ٿيا. هن خاندان جي ڪجهه ماڻهن خاص ڪري والد جي موت کان پوءِ سلطان محمود ملڪي معاملن جي لاهن چاڙهن ۾ اڻ مٽ نشان ڇڏيا (3)، شاه حسن ارغون جي وفات (962ھ/1555ع) تي جڏهن سندس ڪو وارث نه رهيو، سلطان محمود اتر سنڌ ۾ سيوهڻ کان سبيءَ تائين پنهنجي الڳ سلطنت جو بنياد رکيو.

سلطان محمود جا وڏا خوارسڪان جا هئا، جيڪو اصل ۾ تحصيل ”جي“ جو هڪ ڳوٺ هو (4)، مير محمد معصوم بکري پنهنجي ”تاريخ سنڌ“ ۾ سندس خانداني سلسلو هن ريت لکيو آهي: ”سلطان محمود بن مير فاضل بن مير عادل بن احمد خواجه“ (5)، وڌيڪ لکي ٿو ته: احمد خواجه جو واسطو ٽن پيڙهين ذريعي ملڪ محمود نان دهر (ماني ڏيندڙ) سان لڳي ٿو. جو اصفهان ۾ پهچ ۽ سخا جي ڪري مشهور هو. جنهن وقت امير تيمور اصفهان کي تاراج ڪيو (789ھ/1387ع) (6)، ان وقت محمود جو وڏو ڏاڏو احمد خواجه، امير ذوالنون ارغون جي پيءُ امير حسن جي هٿ چڙهيو ۽ ان وقت کان شاه حسن ارغون (پوٽو امير ذوالنون) جي وفات تائين هي خاندان ساڻن گڏ رهيو.

ارغونن سان گڏ ترخان به سنڌ ۾ آيا جن جو تعداد گهڻو هو. جڏهن ته مير فاضل ڪوڪلتاش، جو خاندان چند ماڻهن تي مشتمل هو (7)، ان جي باوجود به ڏس ۾ اچي ٿو ته، ترخانن جي دشمني ۽ رقابت هوندي به، سلطان محمود اڌ سنڌ تي مسلط ٿي ويو. وٽس جانباز ۽ وفادار سپاهي هئا،

جنهنڪري پاڻ ترخانن تي حاوي رهيو. پاڻ مشڪل ڪمن کي سمجهڻ ۽ مسئلن حل ڪرڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. سندس شخصيت نهايت دلچسپ هئي. سنڌ جي تاريخ ۾ جهڙس سياسي بصيرت جو مثال گهٽ ملي ٿو.

پاڻ جنهن وقت حڪومت جي واڳ ورتائين، اهو دور خطرن سان ڀرل هو. نئي جو حاڪم مرزا عيسيٰ ترخان سندس سخت دشمن هو ۽ سندس وجود کي ختم ڪرڻ جي ڪڍ هو. هندوستان ۾ همايون بادشاهه، شاه حسن جي موت کان هڪ مهينو اڳ (9 جمادي الاول 962/10 اپريل 1555ع)، لاهور تي قبضو ڪيو هو (3 ربيع الآخر 962هـ/24 فيبروري 1555ع)، ۽ ٽي مهينا پوءِ (2 شعبان 962هـ/22 جون 1555ع)، سرهند وٽ سورين کي شڪست ڏئي، ٻيو ڀيرو سرزمين هند تي مغلن جو جهنڊو ڦڙڪايو. همايون بادشاهه پڻ سلطان محمود جو دشمن هو. جڏهن هو شير شاهه سوريءَ هٿان شڪست کائي، سنڌ پهتو هو (28 رمضان 947هـ/24 فيبروري 1541ع - 7 ربيع الثاني 950هـ/17 جولاءِ 1543ع)، تڏهن سلطان محمود پنهنجي ولي نعمت، شاه حسن ارغون جي حڪم موجب، هرجاءِ تي سندس مزاحمت ڪئي هئي ۽ کيس ڪٿي به آرام ڪرڻ نه ڏنائين، ايتري تائين جو مجبور ٿي کيس ايران ويڻو پيو. مير معصوم موجب، سلطان محمود هٿان جيڪا شڪست بادشاهه همايون کي آئي، ۽ سندس بهترين امير ڪتب آيا، ان ڪري هو سنڌ ڇڏي ايران طرف پناه وٺڻ لاءِ مجبور ٿيو (8).

ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته سلطان محمود خان پنهنجي اباڻي وطن سان نسبت برقرار رکي. شاه حسن جي دور ۾ (930هـ/1524ع - 962هـ/1555ع)، جڏهن پاڻ اڃا بکر جو نائب حاڪم هو، ايرانين ۽ خاص ڪري ديني بزرگن سان رستو پيدا ڪري، خط و ڪتابت جو تبادلو جاري ڪيائين. جڏهن ارغونن ۽ ترخانن ۾ نئي ۾ شاه حسن جي پڄاڻيءَ ڌاري بغاوت جو جهنڊو بلند ٿيو (محرم 962هـ - نومبر 1554ع)، تڏهن سلطان محمود بکر مان فوجي جتا ساڻ ڪري، پنهنجي ولي نعمت جي مدد لاءِ خود روانو ٿيو. سيد جعفر مشهدي ٻي منزل تي اچي ساڻس

مليو ۽ روضهءِ رضويه جي نقبين پاران، تقارن جو هڪ جوڙو پيش ڪيائين (9)، ان کي پنهنجي حڪومت لاءِ سٺو سوڻ سمجهي وڌي احترام سان قبول ڪيائين.

جنهن وقت سلطان محمود ايران سان لاڳاپا ٻي وڌايا، تڏهن پاڻ هن حقيقت کان غافل نه هو ته جيسين همايون بادشاهه جي دل ۾ ڪدورت باقي هوندي، تيسين پاڻ اطمينان سان حڪومت نه ڪري سگهندو. مرزا شاهه حسن جي وفات وقت اتفاق سان، ترڪ اميرالبحر سيدي علي رئيس به موجود هو. سو عيسائي ترخان جي بجاءِ سلطان محمود جي ويجهو اچي ويو. سلطان محمود به هن لاڳاپي مان فائدو ورتو ۽ جڏهن اميرالبحر هندوستان جو ارادو ڪيو، تڏهن کيس صورتحال کان واقف ڪري صلح جي درخواست ڪيائين.

سلطان محمود سان بخت يادوري ڪئي. سيدي علي رئيس کيس بادشاهي مهر سان خوشنوديءَ جو فرمان موڪلي ڏنو (10)، ان وقت موجود خطرو ٿري ويو ۽ چند مهينن کان پوءِ همايون بادشاهه به فوت ٿي ويو (10) ربيع الاول 963ھ/ 28 جنوري 1556ع.

سلطان محمود ان دوران شاهه طهماسب کي پنهنجو مددگار ۽ دوست سمجهي، چند ڀيرا پنهنجو سفير موڪلي بخشش ۽ لقب حاصل ڪيو. مير معصوم جي تاريخ سنڌ ۾ اچي ٿو ته سال 965ھ (57-1558ع) ۾ شاهه ايران، سلطان محمود کي "خان" لقب عطا ڪيو (11)، هن لقب کي گورگاني (مغليہ) مؤرخن سطحي سمجهي اهميت نه ڏني، ۽ هميشه کيس سلطان محمود بکري ڪري لکيو اٿن. سنڌ ۾ هي لقب سندس نالي جو حصو بنجي ويو ۽ سڀني سنڌي تاريخ دانن کيس سلطان محمود خان بکري طور ياد ڪيو آهي. هن لقب سان گڏ کيس علم، تقاري، سروياءِ، ۽ ٻين تحفن سان نوازيو ويو (12).

همايون جي وفات سان ختم ٿيل خطرو وري موٽي آيو. سندس جاءِ نشين اڪبر جوان بلڪه نوجوان هو. جڏهن همايون جي لاءِ سلطان محمود خان تڪليف پيدا ڪئي، تڏهن عمر ڪوٽ ۾ اڪبر ڄائو (5 رجب 949ھ/ 15 آڪٽوبر 1542ع)، هي ٻار ڇهن مهينن جو هو ته

همايون سنڌ ڇڏي ايران ۾ پناه ورتي. جيتوڻيڪ پيءُ هن واقعي کي وساري ڇڏيو ليڪن پٽ ان کي فراموش نه ڪيو هو. هو انتقام وٺڻ لاءِ تيار هو. انهن خاص ماڻهن جي اڪثريت اڃا زندهه هئي، جن تڪليفون ڏنيون هيون ۽ اهي ڳالهائون ڪري سندس (اڪبر) ياد کي تازو ڪندا هئا. اڪبر جو استاد سپهه سالار خانخاناڻ بيرم خان ۽ اڪبر جي پٽي گلبدن بيگم انهن ڏينهن جا ڏکويل زندهه هئا. ان ڪري مصيبت اچڻ جو خطرو هر وقت موجود هو.

سلطان محمود خان اهي خطرا ڏسي، ڏاهپ ڪري خانخاناڻ بيرم خان جي هڪ عزيز، تردي بيگ جي ڌيءَ گوهر تاج خانم سان شادي ڪري ورتي. مير معصوم لکي ٿو: عجيب طريقو رٿي شهر ۽ بازار ۾ هڪ دستور سان قبا تيار ڪرايائون ۽ متعدد مجلسون ڪري قسمن قسمن مزا ورتائون (13). ظاهر آهي ته ڪو ماڻهو سنهت سالن جي عمر ۾ شاديءَ جو اهڙو جشن نه ٿو ڪري. کيس نه ته مباشرت جي ضرورت هجي ٿي ۽ نه وري نبوي سنت جو طريقو پورو ڪرڻ مقصد هو. هن واسطيداري پيدا ڪرڻ جو هڪ ئي سبب هو ته جيئن بيرم خان تان ناگوار ۽ اڻ وڻندڙ صورتحال کي دفع ڪجي. اڪبري دربار جو هي پراڻو ملازم جڏهن عتاب ۾ آيو ۽ منصب تان معزول ٿيو ۽ ڪعبه الله جي زيارت تي سنڀريو تڏهن ڪجهه وقت بکر ۾ تڪڙ گهريائين ٿي. سلطان محمود خان موقعي جي نزاکت ڏسي، مٿي مائٽيءَ جو واسطو ترڪ ڪري، ٻيڙيءَ جي ”چهار باغ“ کي ويران ڪرائي ڇڏيو ته جيئن بيرم خان ان سرسبز ۽ شاداب جاءِ تي رهي نه پوي (14). همايون بادشاهه به ان جاءِ کي گهڻو پسند ڪيو هو. هي عمل سندس حالت سمجهڻ جو هڪ وڏو دليل آهي.

اڪبر سان گهڻي ويجهڙائيءَ کي سلطان محمود خان پسند نه ٿي ڪيو. ڇو ته ان ريت پنهنجي حڪومت وڃڻ جو امڪان هئس. هن کان پري ٿيڻ به نه ٿي چاهيائين، جنهن ۾ پڻ حڪومت وڃڻ جو خطرو ڏٺائين ٿي. ان ڪري سياسي طرح شاه ايران کان، خاص عنايتون حاصل ڪرڻ جي راه هموار ڪيائين.

محمود کي ”خان“ لقب عطا ٿيڻ بعد، شاھ طهماسب جو ايلچي حق بردي بيگ هيرن جو هار تاج، جڙاءُ دار ڪمر بند، قيمتي سروپاءُ، ڇت، اتاغ، جيغڻ زلف، عفار ۽ ٻيون قسمن قسمن نوازشون ۽ بادشاهي انعام کڻي بکر ۾ حاضر ٿيو (15). سفير جو جوڳو استقبال ڪري، سلطان محمود کيس گهڻي عزت ڏني. هي عمل بادشاهه اڪبر جي ڏيکاءُ کان علاوه پنهنجي پراڻي دشمن مرزا عيسيٰ ترخان تي رعب وجهڻ لاءِ پڻ هو. مير معصوم لکي ٿو: حق بردي بيگ سڄو سال بکر ۾ رهيو ۽ جڏهن واپسيءَ جو ارادو ڪيائين، تڏهن سلطان محمود خان ساڻس گڏ سيد ابوالڪارم سبزواريءَ کي سفير ڪري موڪليو (16). هن صفوي دربار ۾ مهربانيون حاصل ڪيون. سال 971ھ/1563ع جي باري ۾ صاحب عالم آرائي عباسي لکي ٿو: ”سن نو سؤ ايڪهتر ۾ سلطان محمود خان بکر ۽ سنڌ جي حاڪم پنهنجي سفير ابوالڪارم کي موڪليو. هن گهڻي وفاداري، عقيدت ۽ موروثي سچائي ڏيکاريندي، قيمتي تحفا به موڪليا هئا. (17).“

شاھ طهماسب ٻيو پيرو به حق برديءَ کي سلطان محمود خان جي دربار ۾ موڪليو ۽ مير معصوم موجب هن پيري کيس ”خانخاني“ لقب عطا ڪيو ويو. هو لکي ٿو: ”ٻيو پيرو حق برديءَ کي مير ابوالڪارم سان گڏ ڏياري موڪليو. سلطان محمود خان کي ”خان خاني“ لقب ۽ طرحين طرحين نوازشن ۽ مهربانين سان نوازيو (18). سلطان محمود خان وٽ حق برديءَ جي اچڻ ۽ هن لقب ملڻ جو سال مقرر ڪرڻ ذرا مشڪل آهي، ڇو ته مير معصوم واقعاتي تسلسل ۽ تاريخن جي درستگيءَ ۾ لاپرواهه ڏسجي ٿو. هن ڏس ۾ ”تاريخ معصومي“ سن 970ھ/1563ع لکي ٿي (19). جڏهن ته ”عالم آرائي عباسي“ سال 971ھ/1563ع ڏنو آهي. مير ابوالڪارم جي واپسي ”احسن التواريخ“ پڻ هن سال ۾ ڄاڻائي ٿي. جيئن اچي ٿو ته: سن نو سو ايڪهتر ۾ شاھ عالم پناه جي دربار ۾ قاصد ۽ سوکڙيون موڪليائين. سلطان محمود خان بکر جي حاڪم ابوالڪارم هٿان تحفن جا ڪئين قسم موڪليا. شاھ دين پناه قاصدن (سفيرن) کي قيمتي خلعتون بخشي واپس موڪليو (20).

بهرحال سلطان محمود خان لقب "خانخاني" سان مشهور نه ٿيو (21)، ۽ اهڙو اشارو به ايراني تاريخن ۾ نه ٿو ملي. حقيقت ۾ هي لقب ايراني نه هو، بلڪ خاص گورگاني (مغليه) دربار جو هو. هن ڏس ۾ مير معصوم غلطي ڪئي آهي. اهو سلطان محمود خان ئي هو جنهن گهريو ٿي ته بيرم خان جي وفات بعد، گورگاني دربار جو هي اعليٰ ترين لقب کيس ڏنو وڃي. سندس خيال هو ته ان لقب ملڻ سان، هو پاڻ کي پنهنجن داخلي دشمنن، مرزا عيسيٰ ترخان ۽ پوءِ سندس پٽ مرزا محمد باقيءَ کان محفوظ رهندو، ان ريت ان منظوريءَ لاءِ مير ابوالڪارم (22)، کي صفوي دربار ۾ موڪلي ڏنائين. ايراني بادشاهه وٽان سفير حق برديءَ جي منزل اڪبري دربار ڏي هئي. هو چند ڏينهن بکر ۾ رهي پوءِ اڪبري دربار ڏي روانو ٿيو ڏسجي ٿو.

اسان کي خبر آهي ته شاهه طهماسب ۽ اڪبر بادشاهه ۾، قنڌار جي معاملي ڪري رنجش موجود هئي. ان هوندي به ٻنهي بادشاهن ۾ چڱا تعلقات هئا. هي اندازو شاهه طهماسب کي موڪليل جواب مان ٿئي ٿو جيڪو ابوالفضل "اڪبرنامہ" ۾ محفوظ ڪيو آهي. هو لکي ٿو: سن 972ھ/1564ع ۾ شاهه طهماسب جو ايلچي يڪجهتيءَ جي گلدستي ۽ هن دربار جي تحفن سان گڏ پهتو. سلطان محمود خان بکري ٻانهپ جو اظهار ڪيو ۽ سندس خواهش هئي ته هو خانلرخاني يعني "خانخاني" جو لقب هن درگاه مان حاصل ڪري. اڳ ۾ منصب، روڪڙ ۽ سفارش تي ملندا هئا پر جڏهن اڪبر مسند تي ويٺو ته هن اهي لقب اهليت جي بنياد تي ڏيڻ شروع ڪيا ۽ سفارش کي رد ڪيو ويو. ان صورتحال ۾ جڏهن هي لقب منع خان کي مليل هو، انهيءَ ڪري عذر ڪيو ويو ۽ ايلچيءَ کي واپس موڪليو ويو (23). هن عبارت مان اڪبر ۽ طهماسب جي لاڳاپن جي صورتحال سامهون اچي ٿي.

منهنجي تحقيق موجب حق بردي هي پيغام آندو ۽ ابوالڪارم سان گڏ بکر پهچي پوءِ اتان اڪبري دربار ڏي ويو. هن سفارت کي مير معصوم صحيح طرح نه سمجهيو. ان ڪري شاهه طهماسب جي سفارش جي حوالي سان گفتگو ڪندي، هن لقب ڏيڻ کي مذڪوره بادشاهه ڏي منسوب ڪيائين.

شاھ طھماسپ کي اڪبر جي ٻھتل جواب مان ظاھر ٿئي ٿو تہ سلطان محمود کي اڪبر ”اعتبار خان“ جو لقب ڏنو هو ۽ مستقبل ۾ پڻ وڌيڪ نوازشن جو واعدو ڪيو (24)، هن حوالي کان سواءِ اهڙو ٻيو ڪوبه ماخذ هن لقب جو ذڪر نہ ٿو ڪري، تاريخ مير معصوم، اڪبر نامہ ابوالفضل ۽ ٻيون ڪتابن مان تذڪرة الامرا ڪيولرام، سيئي هن متعلق خاموش آهن. ٻيون ڪتاب خاص انهن اميرن بابت آهي، جن کي بادشاهن وٽان لقب مليل هئا، ان ۾ بہ سلطان محمود خان کي ”اعتبار خان“ جي لقب سان يا نہ ڪيو ويو آهي. چئي نہ ٿو سگهجي تہ بادشاھ اڪبر جي خط ۾ چو ۽ ڇا لاءِ اهڙو اشارو ٿيل آهي؟

ميرزا عيسيٰ ترخان سن 973ھ/1565ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس ظالم ترين پٽ مرزا محمد باقي مسند نشين ٿيو (25)، جنهن کي سلطان محمود سان دشمني پنهنجي پيءُ کان ورثي ۾ ملي ۽ هن بہ ان کي برقرار رکيو.

سلطان محمود خان ۽ شاھ طھماسپ ۾، سن 973ھ/1565ع کان پوءِ تاريخن ۾ سفيرن جي اچ وڃ جو احوال ڪونہ ٿو ملي. پر ان زماني جي واقعن مان اهڙا اشارا ملن ٿا، تہ سلطان محمود جو ايران سان خاص تعلق آخر تائين برقرار رهيو. مرزا باقي سن 974ھ/1566ع ۾ اڪبر بادشاھ کي هڪ درخواست موڪلي ۽ شڪايت ڪئي تہ سلطان محمود، سندس حدن ۾ قنڌار جي قزلباشن جي لشڪر سان، دخل اندازي ڪري ٿو، جنهن لاءِ کيس تنبيهه ڪئي وڃي (26)، هن مان ظاھر ٿئي ٿو تہ سلطان محمود، جو شاھ طھماسپ جي ڀائٽي قنڌار جي والي سلطان حسين ميرزا (984ھ/1576ع) ولد بهرام ميرزا سان ويجهو واسطو هو.

پراڻوب ۽ پر خطر زندگيءَ جا اسي سال پورا ڪرڻ بعد، هاڻي سلطان محمود خان ڪمزور ۽ ٽڪل هو. پيري مٿس حاوي ٿي چڪي هئي. کيس پٽائو اولاد نہ هو. جو ڪانئس پوءِ حڪومت جي واڳ سنڀالي. هڪ نياڻي ”بکري بيگم“ نالي هيس، جا سال 980ھ/1572ع ۾ اڪبر کي نڪاح ۾ ڏنائين (27)، ۽ گهريائين تہ باقي حياتي آرام ۽ سڪون سان گذاري. ليڪن موت کيس ٻن سالن کان وڌيڪ مهلت نہ ڏني ۽ 8 صفر 982ھ / 30 مئي 1574ع تي جلندر جي مرض وگهي چوراسي سالن جي

عمر ۾ فوت ٿي ويو (28). ٻه سال پوءِ 984ھ/ 1576ع ۾ سندس مربي ۽ محسن شاه طهماسب به مري ويو. اهڙيءَ ريت خير سان هنن ٻن شخصن جا لاڳاپا به پورا ٿيا.

سلطان محمود جي تعريف ڪندي مير معصوم لکي ٿو ته: گهڻين صفتن جو مالڪ هو بهادر ۽ سخي هو سندس همت مشهور آهي ۽ سندس طبيعت ۾ ڏاڍي تڪائي هئي. جڏهن ڪاوڙيو هو ته آبي مان نڪري ويندو هو. خونريزيءَ کان به تارو نه ڪندو هو. بلڪ ٿوري وهم ۽ بدگمانيءَ تي ماڻهن جو گهر بار برباد ڪري ڇڏيندو هو. اهڙي شخص جي تاريخ وفات به ”در بهشت آسود“ مان لڌائين (29).

982ھ

حوالا ۽ حاشيا:

- (1) همايون ان پريش، ص 1-49، ڪلڪتہ، 1948ع.
- (2) ڏسو 920ھ جو ڪتبو جيڪو مير فاضل ڪوڪلتاش، بابا حسن ابدال (بابا ولي) قنڌاريءَ جي مزار تي نصب ڪيو (مجلد، آريانا، ڪابل، ش 10، سال 6) ۽ تحفة الڪرام (حصه اول، ص 95-192)، راقم الخروف جو مرتب ڪيل (1971ع)، پڻ ڏسو مولانا صبحي جي حڪايت، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته، مير فاضل ’ڪزيو‘ زمين داور جو جڏهن صوبيدار هو ان وقت ايترا ته ظلم ڪيائين جو ماڻهو دانھون ڪرڻ لڳا (بدائع وقايع واصفي، ماسڪو، ص 57-1156، ۽ تحفة الڪرام، ص 495).
- (3) شاهه بيگ جي دور ۾ سلطان محمود بکر جو عملدار هو (مير معصوم، ص 122)، شاه حسن جي وقت ۾ محمود جي حدن ۾ بکر، سبي ۽ شال (ڪوئٽه) شامل هئا (طاھري، ص 72). سبي 950ھ ۾ سندس تحويل ۾ آئي (مير معصوم، ص 220). محمود ٽالي سان بکر جي نسبت ان ڪري ٿي جو سندس سمورو دور هتي گذريو. تاريخ طاھري لکيو آهي ته. شاه حسن ملتان جي فتح (933ھ) کان پوءِ ملڪ جو هي حصو پوري طرح سندس عملداريءَ ۾ ڏئي ڇڏيو. بکر پنهو. محمود خان بن فاضل ڪوڪلتاش کي اتي جو (بکر) قائم مقام ڪري، سيوهڻ جي سرحد کان ملتان ۽ سبي ۽ گنجواھ تائين جون مھمون کيس سپرد ڪيائين (ص 72).

(4) خوارسڪان (فرهنگ جغرافياي ايران، جلد 10، ص 216-80). (گنجينه تاريخي اصفهان، ص 303). اصفهان ۽ يزد جي رستي تي واقع آهي. خراسگان به لکيو ويو آهي (فرهنگ آباد هاي ايران، ص 170). جتي (فرهنگ جغرافياي ايران، جلد 10، ص 216-60، فرهنگ آباد هاي ايران، بخش اول، ص 126). جتي، اصفهان سان لاڳو هڪ ديهه جو نالو آهي. شعر ۾ هن ريت آيو آهي:

چهار شهر عراقش هميشه باد مقام

به چار فصل كه نبود زوالش اندر بي

ربيع در قم و هنگام صيف همدان

خريف در جتي فرخنده و شتا در ري

قابوس نام جي تي ختم ڪيو ويو آهي:

نوشت دفتر قابوس نام بخطي

چو آفتاب هويدا و در نظر چو جدي

بروز بيست و هفتم ز ماه زمعه

سال شش صد و هفتاد و سه بخط جتي

ان ريت ”ڪليله ودمنه“ جو قديم نسخو (673ھ) جتي ۾ ڪتابت ٿيو:

بسال ششصد و هفتاد و سه بخط جتي

كه شد تهتي ز بد انديشي و جفا ڪيشي

(از سعدي تاجامي، ص 45-144)

جي جو قصبو راقم الحروف مارچ 1974ع ۾ ڏٺو ۽ ان تي هڪ مقالو به لکيو (هلال پاڪستان، ڪراچي)، اصل ۾ هي عبارت غلط لکي وئي آهي ۽ ڪتابت جي غلطي آهي. ساڳي غلطي ”منتخب التواريخ“ اٽڪي کان به ٿي آهي: اصل ايشان از ملوك جرھ من اعمال اصفهانست (قلمي). جرھ جي جاءِ تي جي هجڻ ڪپي. تاريخ سنڌ، مير معصوم ۾ عبارت هن طرح غلط ٿي وئي آهي: موضع خراسان و اصل ايشان از ملوك چين من اعمال دارالسلطنت اصفهان (ص 218). جڏهن ته ٿيڻ ائين ڪپي: موضع خراسكان واصل ايشان از ملوك جتي من اعمال دارالسلطنت اصفهان.

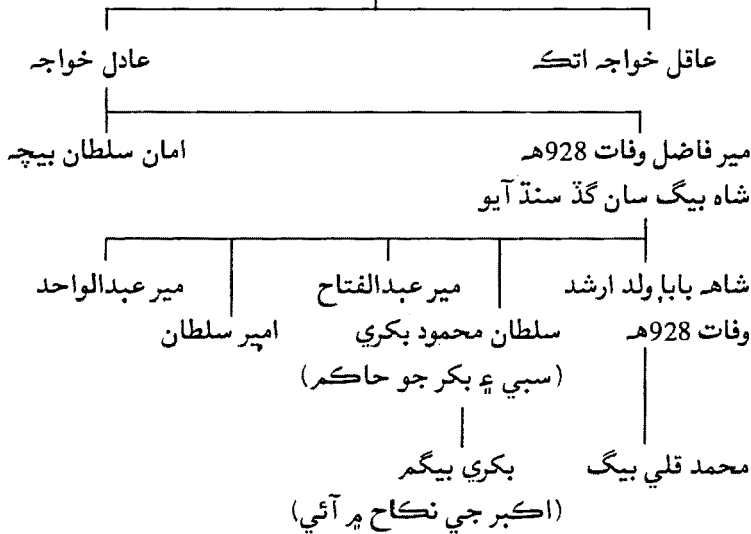
(5) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 218.

(6) عراق ۽ عجم تي تيمور جو هي ٻيو حملو هو (798ھ - 1387ع)، جنهن ۾ اصفهان جي سڀني باشندن کي نشانو بنايو ويو (هستري آف دي ارغونس ائنڊ ترخانسن آف سنڌ، ص 251، 1972ع، ايم. ايڇ. صديقي، بحواله: توزڪ تيموري، ظفرنامہ، روضتہ الصفا، حبيب السير).

(7) سلطان محمود جو سلسلو هن ريت آهي:

احمد خواجہ

789ھ



تفصيل لاءِ ڏسو تاريخ معصومي، تحفۃ الڪرام، راقم الحروف جو ڇاپو (ص 200). اهي چند ماڻهو هئا جن تي هي سلسلو پورو ٿيو. سکريا بکر ۾ ڪنهن جي قبر يا مدفن گاه جو پتو نه ٿو پوي. ڪنهن دور ۾ مير معصوم شاه جي مناري جي سامهون، جتي ڊاڪٽر مس الفريد جو مڪان هو ۽ اولهه طرف فوجي عمارتون هيون، ڪاشيءَ سان سينگاريل هڪ خوبصورت قبر موجود هئي. ان کي سلطان محمود جي قبر سڏيو ويندو هو. پرهائي نوان مڪان ٺهڻ سبب اها به گم ٿي وئي آهي.

(8) همايون ۽ شاه حسن ارغون ۾ جون جي ويجهو خونريز جنگ ٿي، جنهن ۾ سلطان محمود جي هٿان همايون جا اڪثر نامور امير مارجي ويا، مير

معصوم جي لکت موجب: از حدوث اين امر خاطر پادشاه بغايت محزون گرديد..... لاجرم دل از سند سرد ساخته راه توجه بجانب قندهار مصمم ساختند (ص 179). تاريخ طاهري، محمود جي ان ماراماريءَ تي سندس لاءِ لکيو آهي ته: محمود نامسعود، اوباش، بدمعاش کولکلتاش (ص 74).

(9) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 189.

(10) ڏسو ”مرات الممالڪ“ سدي علي رئيس (1313 جو ڇاپو). سنڌ واري حصي کي راقم ترجمي ۽ حاشين سان رسالي ”مهراڻ“ نمبر 1، سال 1971ع ۾ شايع ڪيو آهي. سدي علي رئيس سنڌ ۾ 20 ربيع الاول کان ڪري اڌ شعبان 962ھ تائين رهيو (پنج مهينا ۽ پنج ڏينهن).

(11) خان جي لقب لاءِ ڏسو: انسائڪلو پيڊيا آف اسلام، جلد 2، ص 898-897. صفوين جي دور ۾ ننڍي صوبي جي حاڪم کي سلطان چوندا هئا. سلطان، خان جو زبردست هوندو هو. جو ان کان وڏي صوبي جو والي هوندو هو (بارتول). تيموري ترڪن وٽ خان جو لقب سلطان کان وڌيڪ اهم هوندو هو ۽ وڏن وڏن اميرن کي ڏنو ويندو هو. لقب خان اڙيڪن وٽ بادشاه جو متبادل خيال ڪيو ويندو هو. ان ريت صفوي بادشاه ’خاني‘ جو لقب فقط اهم ترين اميرن کي ڏيندا هئا يا ولايت جي حڪمران يا والي جي لاءِ مخصوص هوندو هو. (دائرة المعارف، غلام حسين، جلد 1، ص 879). وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو ”لغت نامه دهخدا“ (س اڪر، ص 152).

(12) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 223، متن ۾ لفظ ”اقوا“ ڪتابت جي غلطي آهي. اصل ۾ هي اڪر قور آهي جنهن جي ترڪيءَ ۾ معنيٰ آهي: جبه ۽ سلاح.

(13) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 223.

(14) مير معصوم لکيو آهي ته: سال 966ھ ۾ هي خبر پهتي ته بيرم خان، مڪي وڃڻ لاءِ سنڌ مان گذرڻ وارو آهي. سلطان محمود خان ٻيڙو جي چهار باغ کي ويران ڪرائي ڇڏيو. کيس خيال آيو ته هي خطو هماليون کي گهڻو پسند هو ۽ هو هتي گهڻو وقت ٽڪي پيو هو..... ممڪن آهي ته بيرم خان به هتي ٽڪي پوي. ولي بيگ سان محمود خان جي رشتيداري هئي. ان ڪري واقعي بيرم خان جو ارادو هن رستي سان اچڻ جو هو. پر جڏهن برباديءَ جي خبر ٻڌائين تڏهن پتن گجرات جو رستو اختيار ڪيائين (ص 224). مير

معصوم حسب دستور سال غلط لکيو آهي. 966ھ بجاءِ هي واقعو 968ھ ۾ ٿيو. جڏهن هو اڪبر کان ڏکونجي مڪي معظم وڃي رهيو هو، تڏهن گجرات ۾ مارجي ويو (مقالات الشعرا، ص 99، راقم الحروف جو ڇپرايل).

(15) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 225.

(16) ساڳيو حوالو.

(17) عالم آرائي عباسي، جلد 1، ص 116، طبع ايران.

(18) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 225.

(19) ساڳيو حوالو.

(20) احسن التواريخ (ڇاپ پڙوده، ص 422، 1931ع).

(21) بيورج جو قول آهي ته: خان خانان، جو لقب بابر جي دور کان هند ۾ رائج ٿيو. پهريون شخص جو ”خان خانان“ جي لقب سان سرفراز ٿيو. اهو دولت خان پٽ دولت خان (؟) هو. هي لقب هندي مغلن لاءِ مختص هو ۽ سندن ايجاد ڪيل هو (انسائيڪلو پيڊيا آف اسلام، جلد 2، ص 898). ”لغت نام دهخدا“ ۾ ”اندراج“ ۽ ٻين ڪتابن جي حوالي سان آيو آهي ته: چين جي بادشاه وٽ به خان لقب هو. نظاميءَ جو شعر آهي:

خان خانان روانه گشت ز چين
تا شود خان گير شاه زمين

هر ترڪي قبيلي جو جدا جدا سردار هوندو هو ۽ وري انهن سڀني سردارن جو هڪ وڏو سردار هوندو هو. جنهن جي تابع اهي هوندا هئا. هن سردارن جي سردار کي ”خان خانان“ چوندا هئا (رودڪي، سعيد نفيسي)، مقدم ۽ اميرن کي ”گورخان“ چون ٿا. يعني خان خانان (جهان ڪشائي چوڻي). ذکر ڪيل دولت خان کي دلاور نالي ڪوبه پٽ نه هو ۽ نه وري منهنجي ڄاڻ موجب، هن نالي واري ڪنهن شخص کي ”خان خانان“ جي لقب سان نوازيو ويو هو.

(22) مير ابوالڪارم ولد مير غياث الدين محمد سبزواري، ميرزا شاه حسن ۽ پوءِ سلطان محمود جي اميرن ۾ شامل هو. محمود خان کيس شاه طهماسب بادشاه جي خدمت ۾ سنڀر ڪري موڪليو هو. بادشاه کيس ”سلطان“ جي لقب سان نوازيو هو. گهڻو خوش طبع ۽ علمي ڪمالات

سان سئينگاريل هو. شعر به چونڊو هو (مير معصوم، ص 239). مقالات الشعراء مان ظاهر ٿئي ٿو ته ابوالمڪارم ”سلطان“ جو لقب محمود خان لاءِ ڪڍي آيو هو؛ برسر رسالت..... فرستاد، تا از برائي وي بانواع نوازش و خطاب سلطان مراجعت کرد (ص 17). ان ريت متضاد بيان ملن ٿا. ليڪن درست هي آهي ته پاڻ سلطان جو لقب محمود خان لاءِ آندائين (ڏسو ٻيا ڪتاب: مائر رحيمي، 2، ص 337-489، تحفة الڪرام، قديم ڇاپو، 3، ص 28-127، عالم آرائي عباسي ۽ احسن التواريخ روملو). جتي ابوالمڪارم جو ذڪر آيو آهي، اتي لقب ”سلطان“ جو اشارو به ڪونهي. هن لقب جي تنزل لاءِ ڏسو: دائره المعارف، غلام حسين (1، 22-1323، ڇاپو 1345).

(23) اڪبرنامه: 2، 237، تحفة الڪرام، ص 197، راقم الحروف جو ڇاپو.
(24) رياض الاسلام: انڊو پرشين رليشنس، ص 49-50، بنياد فرهنگ ايران، 1970ع. عالم آرائي عباسي، جي ورق 178 تي خط جو متن لکيل آهي. عالم آرائي عباسي، جو هي نسخو برٽش ميوزم ۾ Add 7654 موجود آهي. خط جو پورو متن مون پهريون ڀيرو ”تحفة الڪرام“ ۾ ڇاپي ڇڏيو آهي. (ص 495).

(25) تاريخ سنڌ، مير معصوم، تاريخ طاهري، حاشيا مڪلي نامه، تحفة الڪرام.

(26) اڪبرنامه، 2، 79-278، ڪلڪٽو، بڊايوني، 2، ص 91، ڪلڪٽو 1931ع. عبارت هي آهي: درين ولا سلطان محمود والي بهڪر بمعاونت قزلباش که درقندهار ميباشند، اطراف ولايت بنده را مزاحمت ميرساند (پڻ ڏسو: تحفة الڪرام، ص 495).

(27) 15 رجب 980ھ تي بکر مان رواني ڪيائين (تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 230).

(28) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 235، بڊايوني، 2، ص 76-135.

(29) تاريخ سنڌ، مير معصوم، ص 237.

سنڌ جا تاريخي ۽ سياسي خط*

[سنڌ جي مائه ناز عالم سيد حسام الدين راشدي مرحوم، هي پيپرارڊو زبان ۾ پاڪستان هسٽري ائنڊ ڪلچر ڪانگريس، منعقدہ اسلام آباد يونيورسٽي سال 1973ع جي هڪ بينڪ ۾ پڙهيو هو. ان ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن جو پهريون جلد، ساڳي يونيورسٽي سال 1975ع ۾ شايع ڪيو جنهن کي ڊاڪٽر احمد حسن داني ايڊٽ ڪيو هو. هن مقالي جو سنڌي ترجمو ته ماهي مهران، 1987/1ع ۾ شايع ٿيو آهي]

تاريخ جي سلسلي ۾ خط، دستاويز، درخواستون ۽ فرمان، اهميت جي لحاظ کان عالمن کان گجها نه آهن. اسان جي تاريخن ۾ واقعن کي گهڻي حد تائين وقتي ضرورتن تحت خاص خيال کان لکيو ويو آهي، جنهن ڪري واقعن ۽ حالتن جو اصل رخ پڙهندڙ جي اڳيان چٽو نه ٿو ٿئي ۽ حادثن جي اصلي سببن جو صحيح علم نه ٿو پوي.

تاريخ جا هي نقص تڏهن ختم ٿي سگهن ٿا، جڏهن اسين ان جي ترتيب ۽ تياريءَ لاءِ خطن کي به پنهنجي آڏو رکون ۽ انهن کي تاريخ جو ماخذ سمجهي فائدو ونون. اسان خطن کي ”انشا“ جو درجو ڏئي درس ۾ ته داخل ڪري ڇڏيو. پر انهن ذريعي تاريخي فائدو حاصل ڪرڻ کان پاسو پي ڪيو آهي. هن ننڍي ڪتاب جي خطن يا ”انشا“ جا جيڪي به ڪتاب تيار ڪيا ويا آهن، انهن متعلق منهنجي نظر مان به تفصيلي مضمون نڪتا آهن.

1. ”انڊو ايرانيڪا“ ۾ ڊاڪٽر مؤمن محي الدين خان جو مضمون چند اشاعتن ۾ ڇپيو آهي.

2. ”هنر و مردم“ تهران ۾ ”ديري و نويسندگي“ جي عنوان سان آقاي دانش يزوهه جو چوڌهن قسطن ۾ مقالو جنهن ۾ ”انشا“ جي ٽي سؤ ڇاهٽ

ترجمو: غلام محمد لاکو

ڪتابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هي مقالو تيار ٿيل انهن سمورن فارسي خطن متعلق آهي، جيڪي ترڪيءَ کان ڪري هندوستان تائين ترتيب هيٺ آيا آهن.

جيڪي ڪتاب فهرستن ۾ داخل نه آهن ۽ اڃا تائين ذاتي ڪتب خانن ۾ موجود آهن، ظاهر آهي ته آقاي دانش پزوه جي مقالي ۾ انهن جو ذڪر ڪونهي. مثال طور سنڌ ۾ خطن جا جيڪي ڪتاب ملن ٿا، اهي اڃا تائين اهل علم جي نظرن کان پري آهن، حالانڪ اهي مجموعا تاريخي مواد جي لحاظ کان ايران، افغانستان، سنڌ، ملتان، دهلي ۽ پنجاب تائين جي تاريخي واقعن ۽ حالتن جو گهڻو ڪيو بيٺا آهن ۽ ڪيترن ئي اهم واقعن ۽ حادثن جو پس منظر ۽ تفصيل انهن ۾ موجود آهي.

خوش قسمتيءَ سان سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي تاريخ جا اهم ماخذ ته ڇاپي ڇڏيا آهن، پر خطن جي ذخيري کي اڃا ڇهيو به نه آهي. خود تاريخ بابت به ڪتاب اڃا قلمي حالت ۾ ايتري ته گهڻائيءَ ۾ آهن، جو جيڪڏهن رقم هجي ۽ ڪم ڪندڙ ملي وڃن ته سالن جا سال هي ڪم ختم نه ٿو ٿي سگهي. ان صورتحال ۾ هي ڳالهه امڪان کان خارج آهي ته، خطن جي انهن ڪتابن کي سنڌي ادبي بورڊ ڇاپي سگهندو. سنڌي انشا نويسن جي مرتب ٿيل ڪجهه مجموعن کي دنيا ڄاڻي ٿي، ڇو ته مختلف ڪتب خانن جي فهرستن ۾ انهن جو ذڪر اچي چڪو آهي. مثال طور:

1. منشات نمڪين..... از ابوالقاسم نمڪين بکري.
2. رقايم ڪرائم..... از محمد اشرف پٽ امير عبدالڪريم امير خاني سنڌي.
3. آداب عالمگيري..... از شيخ ابوالفتح قابل خان نٿوي.

هنن ٽن ڪتابن کان سواءِ سنڌ ۾ مرتب ٿيل خطن جا جيترا به مجموعا آهن، اهي سڀ جا سڀ تاريخ دانن جي نظر ۾ نه آيا، جيئن ته هن ڪانفرنس کي ارڙهين صدي عيسوي تائين محدود رکيو ويو آهي. ان ڪري آءٌ صرف انهن تاريخي خطن جي جلدن جو ذڪر ڪندس، جيڪي هن دائري ۾ اچن ٿا. في الحال آءٌ انهن خطن، رپورٽن، دستاويزن ۽ شاهي فرمانن کي ڇڏي ڏيندس، جيڪي "انشاءءِ ماهرو" کان ڪري عالمگير جي آخري

دور تائين ترتيب هيٺ آيا آهن. خطن جي هنن ڪتابن جو ذڪر ڪرڻ کان اڳ هي حقيقت آڏو رکڻ گهرجي ته، انهن جو واسطو جنهن صديءَ سان آهي، ان صديءَ ۾ اسان جي ۽ اسان جي پاڙيسرين جي سياسي صورتحال ڪهڙي هئي؟ عالمگير جي موت کان پوءِ هندوستان ۾ مغل سلطنت جو زوال، متعدد شهزادن جو تخت تي ويهڻ ۽ ٿوري وقت ۾ ئي قاسمي يا تلوار جي نوڪ تائين پهچڻ، سنڌ جو 1151ھ ۾ مغلن جي قبضي مان آزاد ٿيڻ، عالمگير جي وفات کان ڪري سنڌ مان مغلن جي بستري ويڙهڻ تائين، يعني 1118ھ کان 1151ھ تائين ڪل ٽيٽيهن ورهين جي ٿوري وقت ۾، سترهن صوبيدارن جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ پوءِ هڪ ٻئي پٺيان خوار خراب ٿي ناڪام واپس موٽڻ، سنڌ جي پنهنجي هڪ خاندان ”ڪلهوڙن“ کي سنڌ حوالي ڪري وري پنهنجي قبضي ۾ رکڻ، هوڏي ايران ۾ صفوي گهراڻي جو زوال، افغانستان ۾ مير ويس ۽ محمود خان جو اڀرڻ، خراسان ۽ اصفهان جو انهن جي هٿان برباد ٿيڻ، لت مار جو مال ۽ قيمتي سامان سنڌ جي ڪلهوڙا بادشاهن ۽ اميرن وٽ آڻي وڪڻڻ، هن زوال جي نتيجي ۾ نادر شاه افشار جو ظاهر ٿيڻ، ايران تي قبضو دهليءَ تي نادر شاه جي لشڪر ڪشي ۽ سنڌ کي ڏن ڀرو بنائڻ، سنڌ مان هيرا، جواهر، خزانو ۽ شاهي ڪتب خانو پاڻ سان ايران کڻي وڃڻ، سنڌ جي حڪومت کي هميشه گهرو ويڙهه ۾ رکڻ ۽ ڪمزور ڪرڻ لاءِ بهاول خان کي سنڌ جو هڪ ٽڪرو ڏئي الڳ رياست ٺهرائڻ، نادر جي قتل کان پوءِ احمد شاه ابداليءَ جو افغانستان ۾ هڪ الڳ ۽ مستقل حڪومت قائم ڪرڻ، سندس پنجاب ۽ هندوستان تي لاڳيتا ۽ تباه ڪن حملا، سنڌ جي ڌرتيءَ تي افغانن جو قبضو، ڍل جي نالي ۾ خزاني کان سواءِ هيرا ۽ جواهر وري وري اچي لٽڻ، شڪارپور کي مستقل طرح افغانستان جي قبضي ۾ ڏيڻ، سنڌ جي اصلي عوام کي اقليت ۾ آڻڻ لاءِ افغان قبيلن کي ڌڙا ڌڙ شڪارپور ۽ ان جي آس پاس آڻي وسائڻ، مدد خان افغان جو سنڌ ۾ پهچي هر شهر، هر بستي، هر ڳوٺ ۽ هر واهڻ کي برباد ڪري سڀ ڪجهه لٽي کڻي وڃڻ، بهاولپورين جي هشيءَ تي ڪلهوڙا خاندان اندر گهرو ويڙهه، ٽالپور خاندان جيڪو اصل ۾ ڪلهوڙن سان لاڳاپيل ۽ درباري اميرن جو گهراڻو هو انهن

جو ڪلهوڙن سان اختلاف ۽ جهيڙو جنهن جو نتيجو هنن ٻنهي گهراڻن جي وچ ۾ خونريزيءَ جي شڪل ۾ ظاهر ٿيو. آخر ۾ ٽالپور خاندان جو ڪلهوڙن کي ختم ڪري پاڻ تخت ۽ تاج تي ويهڻ، ان بعد ٽالپور گهراڻي ۾ جهيڙو جنهن سبب سنڌ کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ٽن حصن تي پنهنجي الڳ الڳ حڪومت قائم ڪرڻ، ڪلهوڙا خاندان جي آخري دور ۾ انگريزن جو ٺٽي ۾ واپاري ڪوٺي قائم ڪرڻ، ٽالپوري عهد جي شروع ۾ افغانستان تائين پهچڻ لاءِ دريائي ۽ زميني رستا حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ پنهنجو اثر پيدا ڪرڻ ۽ آخرڪار پوري سنڌ تي قبضو ڪرڻ.

سياسي صورتحال جو هي سرسري خاڪو آهي، جيڪا ارڙهين صديءَ عيسويءَ ۾ موجود هئي ۽ سنڌ ۾ جيڪي واقعا ظاهر ٿيا، ان جي لپيٽ ۾ ايران، افغانستان، هندوستان، ملتان ۽ مرڪزي ايشيا جا به سڀ علائقا اچي وڃن ٿا. هن صديءَ جي تاريخ ايسين آڏوري ۽ نامڪمل رهندي، جيسين، خطن جا هي ڪتاب ”انشا“ مان خارج ڪري، تاريخي ماخذ جي حيثيت ۾ استعمال نه ڪيا ويندا.

خطن جي جن ڪتابن جو ذڪر آءٌ ڪري رهيو آهيان، انهن ۾ اهو سمورو مواد موجود آهي، جيڪو هن صديءَ جي سڀني واقعن جي اصل سببن ۽ اندروني معاملن بابت حيرت انگيز حد تائين روشني وجهي ٿو.

1. گلدسته نورس بهار:

هي شيخ عبدالرؤف سيوهاڻي (و- 1140ھ) جا لکيل سرڪاري خط آهن ۽ عالمگير جي حڪومت جي آخري سالن کان ڪري 1140ھ تائين جي سياسي واقعن ۽ حالتن تي روشني وجهن ٿا. هي صاحب ميان يارمحمد ۽ ميان نورمحمد جو منشي هو ۽ شيخ موصوف جي وفات کان پوءِ سندس پٽ شيخ محمد وفا سيوهاڻي، انهن خطن کي ”گلدسته نورس بهار“ جي نالي سان گڏ ڪيو. هي مجموعو ٽن لطيفن تي مبني آهي.

لطيفو پهريون: بادشاه، اميرن ۽ راجائن جي خدمت ۾ عريضيون،

لطيفو ٻيون: جاگيردارن، سيدن، عالمن ۽ معزز ماڻهن ڏي خط،

لطيفو ٽيون: وڪيلن ڏانهن خط.

پهرئين حصي ۾ اڻهٽ خط آهن، جنهن ۾ عالمگير جي وفات کان ڪري ميان يار محمد ۽ ميان نورمحمد جي شروعاتي دور تائين جيڪا سرڪاري لکپڙهه ٿي اها شامل آهي. عالمگير جي وفات تي سنڌ ۾ جيڪو رد عمل ٿيو ان جي ذڪر کان سواءِ، ڪجهه شهزادن جي تخت سنڀالڻ جون خبرون، ٺٽي، سيوهڻ ۽ بکر ۾ صوبيدارن جي مقرري ۽ معزوليءَ جا واقعا، ميرويس غلزئيءَ جي افغانستان تي قبضي، قنڌار قلات، بلوچستان، ملتان ۽ هندوستان ۾ پيدا ٿيل حالتن ۽ انهن واقعن جي حوالي سان شخصيتن جي سڃاڻپ ۽ ملتان، سيوهڻ، بکر، بلوچستان ۽ ٺٽي جي صوبيدارن جا نالا ۽ انهيءَ دور ۾ ٿيل جنگين جو ذڪر هنن خطن ۾ ملي ٿو.

بقي لطيفي ۾ پڻ سو خط آهن، جن ذريعي هندوستان جي وزيراعظم، سپهه سالارن، صوبيدارن ۽ بين واسطيدارن اميرن کي واقف ۽ حالتن کان باخبر ڪيو ويو آهي. هنن خطن ۾ ڪيئي ڄاتل سڃاتل ۽ اڻ واقف مگر اهم ماڻهن جي نالن ۽ ڪارنامن جو ذڪر ملي ٿو.

تئين لطيفي ۾ درباري وڪيلن جي نالي خط آهن. انهن خطن ۾ ان وقت جي مکيه تاريخي واقعن جي لڪل ڪڙين تي روشني پوي ٿي. ان کان سواءِ مکيه ڪردارن ۽ ماڻهن جي ڄاڻ به ملي ٿي، جن جي نالن ۽ ڪارنامن کان تاريخ جا پنا بلڪل خالي آهن. هي حصو اڻاويهن خطن تي مدار رکي ٿو.

هن ڪتاب جا ٻه نسخا منهنجي ڪتبخاني ۾ موجود آهن، جن کي آڏو رکي مون هن ڪتاب جو متن تيار ڪيو آهي، ۽ انتظار آهي ته تاريخي حاشين ۽ چٽاين سان ان کي ڇاپيو وڃي.

2. خلاصة المکتوبات:

هي خط سنڌ جي ٻن وڏن منشين ميان هارون ۽ منشي عبدالرؤف جا لکيل آهن. هي جلد حقيقت ۾ انهن خطن جي چونڊ آهي، جن کي انشا نويسيءَ جي خيال کان تيار ڪيو ويو آهي، ليڪن هر خط ڪنهن نه ڪنهن تاريخي حيثيت ۾ اهم آهي.

خط گهڻو ڪري جيونڊ ابڙي، تخت مل مهتي، نواب بختيار خان ۽ مير عبدالله بروهيءَ جا آهن. هن جلد مان سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن،

اميرن ۽ ان دور جي مشاهيرن جا نالا معلوم ٿين ٿا، جن مان ڪيئي نالا اسان جي لاءِ بلڪل نوان آهن. محمود خان، جنهن کي هنن خطن ۾ ”نامحمود قنڌار“ لکيو ويو آهي، ان سان جنگ ڪرڻ بابت به هڪ خط هن مجموعي ۾ شامل آهي. هڪ خط 1139ھ جو لکيل آهي جنهن ذريعي اصفهان ۽ افغانستان جي جهڳڙن تي روشني پوي ٿي. هڪ خط انهيءَ هرات جي حاڪم سلطان محمود خان افغان جو رياست پناه مير عبدالله خان آنگه جي نالي آهي. ٻيو هڪ حڪم نامو آهي جيڪو سلطان محمود خان 1135ھ ۾، امير عبدالله خان جي نالي لکيو آهي.

هن خطن جي جلد ۾ محمود خان جو هڪ عهد نامو به آهي، جيڪو نهايت اهم آهي. هن عهدنامي ۾ محمود خان افغان، اصفهان، افغانستان، سنڌ ۽ پنجاب جي باري ۾ نهايت اهم معلومات داخل آهي. هنن خطن مان اصفهان جي گهيري، هرات، مشهد وغيره ۽ پڻ افغانستان ۽ موجوده پاڪستان جي سرحدن متعلق وڏي قيمتي ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي.

افغانن ۽ صفوين جي وچ ۾ جيڪو جهڳڙو ڪڙو ٿيو ۽ جنگيون ٿيون ۽ جنهن جي نتيجي ۾ نادر شاه افشار جو ظهور ٿيو ان موضوع تي جيڪي ڪتاب منهنجي نظر مان نڪتا آهن، جيڪڏهن هنن خطن مان فائدو ورتو وڃي ها ته، هوند انهن جي تاريخي اهميت اڃا به وڌيڪ بڻجي ها.

مون وٽ هن ڪتاب جو جيڪو نسخو آهي، ان تي هڪ مهر لڳل آهي، جنهن جا هي لفظ پڙهي سگهجن ٿا. بنده؟ محمد 1163ھ. گويا هي ان دور کي هڪ ويجهو نسخو آهي.

3. انشاءِ نورالحق مشتاق:

هي سنڌ جي نامياري اُٺاڻاويس، شاعر، عالم ۽ سرڪاري منشي ميان نورالحق مشتاق سيوهاڻيءَ جي لکيل سرڪاري رپورٽن (مراسلن) جو هڪ نسخو آهي، جيڪو بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي جي سياسي مالي ۽ ٻين تاريخي واقعن جي سلسلي ۾ نهايت قيمتي ۽ مکيه ڄاڻ مهيا ڪري ٿو.

مثال طور:

محمد عطا منصبدار سرڪار سيوستان،

ٺٽي جي ڍل متعلق هڪ خط،

عبدالرحيم (؟) نٿي جي صوبيدار جا پنج خط،
سميجن جي وڳوڙ کي ختم ڪرڻ لاءِ ابوالمعاليءَ کي ڪيل
درخواست.

4. انشاءِ عطارد:

منشي شيوڪرام عطارد، ميان غلام شاه ۽ ميان سرفراز ڪلهوڙي
شهيد جو درباري شاعر ۽ منشي هو. هو مکيه امير بچار خان تالپور سان به
لاڳاپيل هو. هن جيڪي سرڪاري خط لکيا هئا، اهي سندس وفات کان
پوءِ سن 1212ھ ۾، اصل راءِ اروڙا جمع ڪيا هئا. مون وٽ جيڪو نسخو
آهي، اهو 1282ھ جو آهي.

هي ڪتاب ”گلدسته نورس بهار“ کان پوءِ خطن جو اهم ترين ذخيرو
آهي، جنهن ۾ ارڙهين صدي عيسويءَ جي واقعن بابت ڀرپور ڄاڻ ملي ٿي.
ڪل پنجاسي خط آهن. آخري خط مير بچار خان شهيد جو آهي، جنهن کي
ڪلهوڙي حاڪم ميان عبدالنبيءَ شهيد ڪرايو هو ۽ جنهن جي شهادت
ڪلهوڙا خاندان جي پڄاڻي ۽ تالپوري حڪومت جي ابتدا جو سبب بني.
مسقط جي شيخ، ايران، قلات، جوڌپور، سنڌ ۽ ملتان جي اٽڪل روءِ
سڀني اميرن ۽ سلطنت جي مهندارن جا نالا، خطن جي هن ڪتاب ۾
ملن ٿا ۽ انهن ذريعي تاريخ جا ڪيئي گوشا اسان جي آڏو روشن ٿين ٿا.
5. مجموعو مڪاتيب دانشگاه سنڌ:

هي سنڌ جي اميرن ۽ حاڪمن جي خطن جو هڪ اهم مجموعو
آهي، جيڪو سنڌ يونيورسٽيءَ جي ملڪيت آهي. هن مجموعي ۾ سنڌ
جي ملڪي معاملن ۽ سياسي حالتن متعلق قيمتي خط موجود آهن.
6. مجموعو رقعات دانشگاه سنڌ:

هي تاريخي خط قاضي عبدالرسول ۽ منشي جان محمد سيوهاڻي
(وفات: 1123ھ) جا لکيل آهن ۽ سنڌ جي گوناگون سياسي، انتظامي، سماجي
۽ علمي حالتن جي چٽاڻي ڪن ٿا. هن صديءَ جي سياسي ۽ سماجي تاريخ
هنن خطن جي اڀياس کان سواءِ اڌوري ۽ اڻ پوري رهندي، مغلن جي آخري دور
۾ سنڌ ۾ جيڪا لاقانونيت ۽ بد انتظامي پکڙي هئي، انهن خطن مان ان تي
روشني پوي ٿي. ڪن خطن جو مطلب پيش خدمت آهي.

نواب عبدالصمد خان، نواب خان دوران، دل قوم جا ماڻهو، دل قوم جي ماڻهن جو قتلام، نورمحمد ڪلهوڙو نٿو، شيخ مبارڪ جو خط، سيد عبدالجليل بلگراميءَ جو مخدوم عيسيٰ ولد مخدوم عباس هڱورجي جي نالي خط، مير يعقوب بکري، سنڌ جي امن امان جي تباهيءَ تي عبدالواسع جو خط، نٿي جو ميوو ۽ آب و هوا، نٿي جو ڪپڙو ميان عبدالرؤف ۽ ابوالقاسم، ملان الله ڏنو بويڪائي، مخدوم عبدالرحيم نٿي ۽ ڪابل جو ناظم، بکر جو قانون گو ميان عبدالواسع رسول پوري، شهزادو محمد اعظم، بکر سرڪار ۾ ڏڪار بدحالي ۽ قرضداري، روهڙي ۽ سکر قلعي جي قضا، بکري جو وڏو خزانچي، ٿامي جو ڪارو سڪو، دريلي، الور ۽ ڪاڪڙي پيرگڻن جو انتظام، شيخ فيض الله، ملان نجم الدين بويڪائي کي مدد معاش ويهه هزار دام، ارسلان خان، قلعي بکر جي خاص دربار روهڙي، باغ ۽ ميوو، اولاد مخدوم عثمان دريلوي، قاضي نصيرالدين صدر سرڪار بکر ۽ سيوهڻ، خوشحال بخشي وقائع نگار سرڪار بکر، سيوهڻ سرڪار جا قانون گو، بومئي جي ماڻهن سان انهن جي بدسلوڪي، شيخ عبدالرؤف، مادي هاڻي، ۽ سوکڙين جي باري ۾ نواب عبدالصمد خان جي نالي خدايار خان جو خط.

7. گلدسته باغبان:

هي خطن جو نهايت اهم ڪتاب آهي. هن ۾ قدوت السالڪين مخدوم قاضي محمد رحيم، مخدوم محمد پناه، قاضي محمد شاکر ۽ قاضي عبدالجليل ويٺل شهر نصريور جا لکيل خط آهن. جن کي ميان قاضي محمد حافظ (پيءُ) قاضي محمد اڪبر) بن قاضي ميان خميسو نصريوريءَ مرتب ڪيو آهي.

خطن جو موضوع افغانستان جي سنڌ ۾ ڦرلٽ، مدد خان جي سنڌ ۾ آمد، انگريزن جي اچڻ تي سنڌ جي رهاڪن ۽ صاحب فڪر بزرگن جي ڳڻتي، شڪارپور تي افغانن جو قبضو، پنهنجن عملدارن جي مقرري ۽ خراسان، ايران ۽ افغانستان جا سياسي مسئلا ۽ معاملو آهن. هن مجموعي ۽ ڪو به دٻاچو ڪونهي. ان جي شروعات هڪ خط سان ٿئي ٿي. جنهن ۾ محمد رحيم خان بارڪڙيءَ جي شڪارپور بدر ٿيڻ ۽ عاليجاه مدد

خان پٽ عاليجاه غفور خان کي شڪارپور جي حڪومت ملڻ جو حال درج آهي. هي ڪتاب 223 صفحن تي ۽ هر صفحي تي چوڏهن سٿون آهن. هي مجموعو سنڌ، افغانستان ۽ ننڍي کنڊ ۾ انگريزن جي اثر متعلق تاريخ جو هڪ اهم ماخذ آهي.

8. انشاءِ ابري (دفتر اول):

خطن جو هي ڪتاب ٻن دفترن تي مشتمل آهي. مؤلف جو نالو ابراهيم بن حافظ نصرالله خان بن عبدالڪريم احمدائي سيوهاڻي انصاري آهي. سندس تخلص ”ابري“ هو. هي پهريون دفتر 1204ھ ۾ مڪمل ٿيو جيڪو پنجن فصلن ۾ تقسيم ٿيل آهي.

در خطوط جانب عزيزان و خویشان.

در مکاتيب ياران دوستي نشان.

در تحرير پروانه جات و پرزه جات، هي ٻن قسمن ۾ آهي.

در استحصال دستکات کار و دستکات طالب سرکار.

در عرائض حضور و امراء عظام و خوانين عالي مقام و در عرائض دربار معلي.

9. انشاءِ ابري (دفتر دوم):

هي دفتر 1207ھ ۾ مرتب ٿيو ۽ ٻن قسمن ۾ ورهايل آهي.

در تحرير اخلاص نامجات شوق انگيز آتش ريز.

در نوشتن مکتوبات آميز. و یک فرد فرمان درگاه فلک بارگاه ک

تيمناً و تبرکاً ثبت نموده شد.

ٻنهي دفترن ۾ ڪجهه ذاتي خط آهن. باقي سياسي خط آهن، جيڪي مغل، ڪلهوڙا، افغانستان ۽ ٽالپورن جي دور جي واقعن تي روشني وجهن ٿا. مون وٽ 1268ھ جو نسخو آهي.

10. منهاج الشعور (ابراهيم ابري سيوهاڻي):

هن نالي سان ابري ٽيون مجموعو مرتب ڪيو آهي. هن جلد جي پهرئين حصي ۾ اعزازي عبارتون آهن، جي ان دور ۾ دوستن، اميرن، عزيزن يا سرڪاري ملازمن جي خطن جي لاءِ سنڌ ۾ رائج هيون. ٻئين حصي ۾ تاريخن دستاويز، درخواستون ۽ خط آهن. هي حصو بي حد قيمتي آهي.

ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن درميان خطن جي مٽاستا، ايران ۽ افغانستان ۾ لکيڙ، سنڌ ۾ صوبيدارن جي مقرريءَ جا پروانہ ۽ بھاولپور جي پھرين حاڪم بھاول خان جي سلسلي جا خط ٻئين حصي ۾ شامل آھن. هن جا ٻہ نسخا مون وٽ آھن. جن مان ھڪ 1216ھ جو مخطوطو آھي.

11. تاريخي انشاء:

ھي مجموعو بياض جي صورت ۾ آھي. گڏ ڪندڙ يا مرتب جو نالو معلوم ڪونھي. پھريون خط شھزادي مراد جي نالي احمد نگر جي وڳوڙ متعلق ابوالفضل جو لکيل آھي. ٻيا خط سنڌ، ملتان، دھلي، بلوچستان ۽ افغانستان جي اھم معاملن ۽ مسئلن تي آھن. مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور جي باري ۾ ھن مجموعي ۾ تمام مکيہ واقعا آيا آھن، جن جو اڃا تائين تاريخ ۾ ذڪر نہ ٿيو آھي. ڪل پنجتيھ خط آھن.

12. انشاء خبرت:

ھي مجموعو سلطاني مل تخلص خبرت جو ملتان ۾ ترتيب ڏنل آھي. ان جو تاريخي نالو رقعات ماني نگار 1143ھ آھي. ھن مجموعي جا ڪجھہ خط تاريخي ۽ سماجي پس منظر ڪري اھم آھن. مون وٽ 1265ھ جو قلمي نسخو آھي.

13. انشاء منشي محمد سعيد:

ھي نسخو چند خطن تي مشتمل آھي ۽ آخر ۾ ناقص آھي. ھي خط آخري مغل دور جي سنڌ جي باري ۾ اھم ڄاڻ ڏين ٿا.

14. رقعات امام الدين:

خطن جو ھي جلد امام الدين ھالائيءَ جو مرتب ڪيل آھي. مون وٽ جيڪو نسخو آھي، اھو مؤلف جي پنھنجي ھٿ سان لکيل آھي. ان جي ڪتابت جو سال 1265ھ آھي. ھي خط جيتوڻيڪ تاريخي خيال کان اھميت نہ ٿارکن، پر سنڌ ۾ فارسي عبارت نگاريءَ جو ھڪ سھڻو نمونو آھن.

15. انشاء:

ھن مجموعي جي مؤلف جو نالو معلوم نہ ٿي سگھيو. مون وٽ ان جو جيڪو نسخو آھي، اھو دولت راءِ 10 جمادي الاول 1126ھ تي پورو ڪيو. ھن ۾ سنڌ ۽ ھند جي معاملن جو ذڪر ملي ٿو.

16. مجموعہ شاہي اسناد و فرامين:

هن مجموعي ۾ ارغون، ترخان، مغل، ڪلهوڙا ۽ ٽالپور حاڪمن جون سندن ۽ فرمان گڏ ڪيل آهن ۽ تاريخي اهميت رکن ٿا. ٺٽي جي مغل گورنرن جي تاريخن طءَ ڪرڻ ۾، هن جلد مان وڏي مدد ملي ٿي. ان کان سواءِ هن مان سلطنت جي اميرن، قاضين، ساداتن، عالمن، شاعرن ۽ سندن وارثن ۽ پوئين جي وظيفي جي باري ۾ به سٺي ڄاڻ ملي ٿي، جنهنڪري عالمن ۽ قديم خاندانن جي حالتن، عهدن ۽ سلسلن جو به پتو پوي ٿو. هي سندن سڀ جون سڀ ٺٽي جي رهاڪن ۽ ٺٽي جي اميرن جي نالي جون آهن. هي نسخو مون قاضي علي محمد ٺٽوي مرحوم جي نسخي تان نقل ڪرايو آهي.

17. مجموعہ اسناد و فرامين:

هي مجموعو ترخان، مغل، ڪلهوڙا ۽ ٽالپور حاڪمن جي اصلي حڪمن، فرمانن ۽ سندن تي مشتمل آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي ذخيرن ۾ موجود آهي. فرمان ٽن حصن ۾ گڏ ڪيا ويا آهن. پنج فرمان: عيسوي خان اول، باقي بيگ ترخان، جاني بيگ ترخان ۽ غازي بيگ ترخان جا آهن. ٽي فرمان: شاهجهان ۽ عالمگير جا آهن.

عالمگير جي آخري ڏينهن کان ڪري مير نصير خان تائين، مغل صوبيدارن ۽ سنڌ جي ڪلهوڙا ۽ ٽالپور حاڪمن جا تيرهن فرمان آهن. هي آخري حصو ارڙهين صدي عيسويءَ جي تاريخ ۾ ڪم اچي سگهي ٿو. مون وٽ انهن فرمانن جا نقل موجود آهن. ڪجهه فرمانن جا فوٽو مون تحفة الڪرام ۾ به ڇپيا آهن.

18. مکتوبات قانع:

هي خط سنڌ جي نامياري تاريخدان مير علي شير قانع جا لکيل آهن. هي تاريخ دان ڪلهوڙن جي آخري ڏينهن ۾ سرڪاري منشي هو؛ خطن جي هن جلد ۾ چند ذاتي ۽ سرڪاري مراسلا آهن. هي مجموعو سنڌي ادبي بورڊ جي تحويل ۾ آهي.

19. مکتوبات مير عظيم الدين:

مير عظيم الدين ٺٽوي ٽالپورن جي پهرين دربار جو اڳواڻ شاعر هو. مثنوي ”فتح نام“ ۽ هڪ ديوان سندس يادگار آهي. هي خط ڪلهوڙا خاندان جي آخري زماني ۽ ٽالپور گهراڻي جي شروعاتي دور جي ڪيترن ئي مکيه واقعن تي روشني وجهن ٿا.

20. مکتوبات مير نصير خان ٽالپور:

مير محمد نصير خان سنڌ جو آخري ٽالپور حڪمران هو جنهن کان 1843ع ۾ انگريزن سنڌ جو اقتدار کسيو ۽ ٻين ٽالپور صاحبزادن سان گڏ کيس به ڪلڪتي ۽ هندوستان جي ٻين شهرن ۾ نظر بند رکيو ويو. مير صاحب جلاوطني جي زماني ۾ جيڪي خط پنهنجن زالن، اميرن ۽ ٻين عزيزن کي لکيا، هي انهن جو هڪ مجموعو آهي، جنهن ۾ 292 خط آهن. آخري خط مير صاحب جي ڌيءَ، هڪ درخواست جي شڪل ۾ رائي وڪٽوريا جي نالي لکيو آهي.

جنهن زماني ۾ سنڌ جو هي حڪمران ڪلڪتي ۾ جلاوطنيءَ جي حياتي ڪتي رهيو هو انهن ڏينهن ۾ واجد علي شاھ به مٿيا برج (ڪلڪتي) ۾ غريب الوطنيءَ جا ڏينهن گهاري رهيو هو. ان دور ۾ واجد علي شاھ پنهنجي زالن جي نالي خط لکيا آهن. جن جا ڪيئي جلد ڇپجي چڪا آهن.

مير نصير خان جا هي خط جتي ڪيئي تاريخي فائدا رکن ٿا، اتي سماجي ۽ تهذيبي لحاظ کان وڏي اهميت ۽ حيثيت رکن ٿا. واجد علي شاھ جي خطن جي جيڪڏهن مير نصير خان جي خطن جي عبارت ۽ مفهوم جي خيال کان پيٽ ڪئي وڃي ته، واجد علي شاھ جي خطن جون عبارتون، انهن جو مطلب ۽ انهن خطن ۾ بيان ڪيل عاشقانه جذبات نهايت گهٽ، عامي ۽ ڪريل نظر اچن ٿا، جڏهن ته ان جي پيٽ ۾ مير نصير خان جا خط نهايت شائستہ، مهذب ۽ باوقار آهن. صاف ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مير نصير خان جي خطن جو لهجو هڪ سڌريل ۽ سنجيده بادشاهه جي جذبن جو عڪس آهي، جنهن ۾ شاهي حرم جي عزت ۽ ناموس توڙي ان جي عظمت ۽ تقدس جو پورو پورو احترام رکي، محبت جي جذبن کي

ظاهر ڪيو ويو آهي. هڪ جملو به ڪريل ۽ پست ڪونهي. ان ذريعي جتي لکنو دربار جي سماجي ذلت جو پتو پوي ٿو. اتي سنڌ جي بادشاهن جي تهذيبي برتريءَ جو چٽو اظهار ٿئي ٿو.

جيئن شروع ۾ چيو اٿم، مون هتي فقط تاريخي خطن جو ذڪر ڪيو آهي جيڪي معلوم ٿيل آهن. انهن سڀني خطن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي، جي صوفين ۽ عالمن جا لکيل آهن، جن ذريعي سنڌ جي مذهبي معاملن، مذهبي معرڪن ۽ ديني توڙي تصوف جي نقطن تي روشني پوي ٿي. ملڪي ۽ سياسي تاريخ ۾ جيتوڻيڪ هي مجموعا ڪم نه ٿا ڏئي سگهن. پر ارڙهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌ جي سماجي صورتحال، مذهبي حالتن ۽ صوفياڻن لاڙن جي خبر انهن ذريعي ضرور پوي ٿي.

ايران ۾ اڄڪلهه تاريخي خط ڇاپڻ جي طرف ڌيان ڏنو وڃي ٿو ۽ اٽڪل روءِ پندرهن ويهه مجموعا منهنجي نظر مان گذريا آهن. زندهه قومون پنهنجي تاريخي اثاتي ۽ تهذيبي ورثي کي سڀني سان سانڍين ٿيون. ڪاش اسان وٽ به هن قومي سرمايي جي بچاءَ جو احساس پيدا ٿئي ۽ اسين به هوش ۾ اچون ۽ تاريخي خطن جا قدم به قدم اهڙا مجموعا گڏ ڪرڻ ۽ ڇاپڻ شروع ڪيون، جنهن ذريعي اسان جي تاريخ جون گم ٿيل ڪڙيون ملي وڃن ۽ دلچسپ اندروني معاملن ۽ مسئلا معلوم ٿين، جن جو اڄ تائين اسان کي علم نه ٿي سگهيو آهي.

منهنجو علمي ۽ فڪري سفر

[6 مارچ 1974ع تي تهرآن يونيورسٽي، راشدي صاحب مرحوم کي ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏني. هن اعزاز ملڻ تي پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد طرفان: سندن مان ۾ 14، اپريل 1974ع تي هڪ پروقار ادبي تقريب جو بندوبست ڪيو ويو. ان موقعي تي همعصر اديبن ۽ عالمن کين پريور خراج عقيدت پيش ڪيو. هت ان تقرير جو متن ڏجي ٿو جا پاڻ دوستن آڏو ڪيائون. هن تقرير ذريعي سندن علمي ۽ ادبي سفر تي خاص روشني پوي ٿي. جلبي جي روڻداد رسالي ”مهراڻ“ 1 / 1974ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي]

وچ ايشيا ۾ عربي زبان کان پوءِ فارسي زبان اٺن سون ورهين تائين علم جو ذريعو رهندي آئي آهي. انهيءَ سڄي دور ۾ سنڌ جون جيڪي به تاريخون لکيون ويون آهن، سي زياده تر فارسي زبان ۾ آهن. مون کي سنڌ جي تاريخ جي مطالعي ۽ تصنيف ۾ انهن تاريخن کي ڏسڻو پيو. چنانچہ، مون فارسي زبان ۾ متعدد ڪتاب ايڊٽ ڪيا، جن ۾ اڪثر سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيا. انهن ڪتابن وسيلي سنڌ ٻاهرين دنيا ۾ متعارف ٿي، چو ته اڳ ۾ جيڪي قلمي ڪتاب هوندا هئا، سي چند ماڻهن جا ڏنل يا پڙهيل هوندا هئا. خود ايران جي محققن ۽ عالمن کي به پوري ڄاڻ نه هئي ته، سنڌ ۾ ڪيترو فارسي ادب ۽ علمي سرمايو موجود هو. حڪومت ايران فارسي زبان ۽ ادب جي خدمت جو قدر ڪندي مون کي دنيا جي انهن ڏهن چونڊ عالمن ۽ ماهرن ۾ شامل ڪيو. جن کي سندن سڄيءَ عمر جي علمي ڪم جي اعتراف طور تهرآن يونيورسٽيءَ طرفان ڊاڪٽريٽ جون افتخاري ڊگريون ڏنيون ويون. ان کان علاوه ايران سرڪار مون کي بيا به اعزاز ڏنا آهن. مثلاً: پهلوئي لئبرري، جنهن جي سرپرست ايران جي

رائي آهي، تنهن جا جيڪي ڇهه امين مقرر ڪيا ويا آهن، انهن ۾ مون کي به شامل ڪيو ويو آهي. آءٌ انهن مڙني مهربانين لاءِ ايران سرڪار جو شڪر گذار آهيان. پر مون جيڪو به علمي ۽ ادبي ڪم ڪيو آهي، اهو بنيادي طرح علم سان حب ۽ پنهنجي وطن جي خاڪ پاڪ سان محبت جي جذبي هيٺ ڪيو آهي. هن وقت منهنجي عمر چوھٺ سال آهي. مون کي ان ڳالهه تي خوشي ۽ فخر آهي ته مون عمر عزيز جو وڏو عرصو علمي خدمت ۾ گذاريو آهي. مولانا قاسمي مون لاءِ چيو ته آءٌ ننڍي لاءِ ڪان روايت کان بغاوت ڪندو رهيو آهيان، ۽ سنڌي ادبين جي ذهن ۾ قوميت جي جذبي جو بچ پوکيو اٿم. درحقيقت، سنڌي ادب ۾ قوم پرستيءَ جي تحريڪ جو معمار محمد ابراهيم جويو آهي. آءٌ شروع کان تاريخ جو طالب علم رهيو آهيان. مون ڏٺو ته سنڌ جون جيڪي به قديمي تاريخون لکيون ويون آهن، سي سنڌ جي فاتحن جي ثنا ۽ ساراه ۾ لکيون ويون آهن ۽ انهن ۾ سنڌ جي ماڻهن کي نيچ ۽ ڪم ذات ڪوٺيو ويو آهي. انهيءَ گناهه ۾ غير سنڌي ۽ سنڌي مؤرخ ٻئي شامل هئا. اهي تاريخون فارسيءَ ۾ لکيون ويون، ڇاڪاڻ ته فارسي، عربي کان پوءِ سنڌ جي ارغونن، ترخانن ۽ ٻين فاتحن جي زبان هئي. انگريزن جي صاحبيءَ ۾ جڏهن سنڌيءَ کي تسليمي ملي ۽ ان ۾ تاريخ جا ڪتاب لکيا ويا ته، سنڌي مؤرخن ساڳي پراڻي غلطي ڪري فارسي تاريخن جي نقالي ڪئي ۽ سنڌ جي فاتحن کي ”ظل الله“ جي خطاب سان سڏيو.

منهنجي خدمت اها آهي ته مون سنڌ جي تاريخ جي سمورن مجرمين، سياه ڪارن، باغين ۽ خونين کي اڳهاڙو ڪري ڇڏيو آهي ۽ هنن سنڌ ۽ اهل سنڌ جي مٿان جيڪو ظلم ۽ تشدد ڪيو، تنهن کي پنهنجين تصنيفن ۾ آشڪار ڪيو اٿم. ان لحاظ کان مون سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ کي نئون موڙ ڏنو آهي، جنهن تي مون کي بجا طور فخر ۽ خوشي آهي. اڄ جو نوجوان، جيڪو وطن جي جذبي سان سرشار آهي، اهو منهنجي سالن جي تاريخ جي مطالعي ۽ سوچ موجب صحيح راه تي هلي رهيو آهي. آءٌ نوجوانن کي عرض ڪندس ته هو تعليم ۾ ڇاه وٺن. مون کي افسوس آهي ته اڄ جي شاگردن ۾ علم سان انس گهٽ آهي ۽ استاد به ڪي قدر

فرض ادائيءَ ۾ ڪوتاهي ڪري رهيا آهن. جنهن قوم وٽ علم ۽ عالم لاءِ مان نه آهي، اها اڳتي وڌي نه سگهندي. جرمنيءَ جڏهن روس تي حملو ڪيو ته روسي پنهنجي عالمن کي لڏائي، محفوظ هنڌن ڏانهن وٺي ويا. جڏهن ان تي عوام جي هڪ طبقي طرفان اعتراض ٿيو ته ان کي، حڪومت جواب ڏنو ته عام ماڻهو روزانه ڄمن ۽ مرن ٿا پر عالم روزانه پيدا ڪونه ٿا ٿين. اهي پوريءَ قوم جي ميراث آهن ۽ انهن جو تحفظ ۽ سلامتي، علم ۽ هنر جو تحفظ ۽ سلامتي آهي. جنهن کان سواءِ اسان جي قوم اڳتي وڌي نه ٿي سگهي. عالمن وانگر علمي ادارن جو پڻ احترام هڪ لازمي امر آهي. ڪابه سجاڳ قوم پنهنجن علمي ادارن کي زوال پذير ڏسڻ نه گهرندي آهي. سنڌي ادبي بورڊ جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي، انهيءَ سنڌ کي يورپ، وچ ايشيا، وچ اوڀر، روس ۽ آمريڪا ۾ شهرت بخشي آهي. اميد ته سنڌ جا اديب، شاعر ۽ دانشور مسلسل محنت ۽ مشقت ڪري سنڌ جي علم ۽ ادب کي اوج تي رسائيندا.

فردوسي ۽ شاه نامي جو سنڌ تي اثر

[جناب سيد حسام الدين راشدي مرحوم جو هي
پير اسلام آباد مان نڪرندڙ رسالي ”دانش“ نمبر 11
(سءِ، 1366ھ.ش) ۾ ڇپيو آهي. اصل ۾ هي مقالو
مشهد شهر ۾ قتل فردوسي ڪانفرنس (14-18 جولاءِ
1975ع) ۾ پڙهيو ويو هو. راقم الحروف جي
ڪوشش سان ان جو سنڌي ترجمو رسالي ”مهراڻ“
1989/2ع ۾ شايع ٿيو]

سنڌ صدين کان فارسي ٻوليءَ ۽ ادب جو مرڪزي رهي آهي. شعر ۽
سخن، تصنيف ۽ تاليف جو به فارسي زبان ۾ گهڻو رواج هلندو رهيو. عام
ماڻهن جي زندگيءَ تي به فارسيءَ جو گهڻو اثر رهيو آهي. اڪثر ڪري علمي
گفتگو سوال جواب، خط و ڪتابت توڙي بحث مباحثا به فارسيءَ ۾ ٿيندا
هئا. ايران ۽ ٻين ملڪن وانگر سنڌ ۾ به سعدي، رومي، فردوسي ۽ حافظ جو
وڏو رتبو ۽ اثر رهيو آهي. ايتري تائين جو انگريزن جي تسلط کان اڌ صدي پوءِ
به انهن شاعرن جو نالو ۽ ڪلام محفلن ۽ مجلسن جو سينگار هو.
جيتوڻيڪ زمانو بدلجي ويو آهي ۽ ماڻهو به فارسي نه ٿا ڄاڻن، پر اڄ به سنڌ
۾ انهن ادب جي استادن جو نالو وڏي ادب ۽ احترام سان ورتو وڃي ٿو.
سعدي، مولوي (رومي)، نظامي، جامي ۽ حافظ جو سنڌ ۾ ڪيترو اثر
آهي، اهو هڪ اهڙو سوال آهي، جنهن مان هر هڪ تي جدا جدا گفتگو
ڪري سگهجي ٿي. بهرحال اڄ هن مجلس ۾ سنڌ تي فردوسي ۽ سندس
شاهنامي جي اثر متعلق ڳالهه ٻولهه ڪبي.

سنڌ جا ماڻهو بهادر جنگجو غيرت مند ۽ پنهنجي تاريخ جا دل
سان عاشق آهن. انهن جي تاريخ ٿي سندن جنگي داستانن سان ڀرپور آهي
۽ ڏيکاري ٿي ته انهن دشمنن جي آڏو وطن جي خاڪو جو ڪيئن دفاع

مترجم: عبدالرسول قادري.

ڪيو. پر سندن شعر پسندي ۽ لوڪ ادب به تاريخي داستانن سان ڀريل آهي، جنهن ۾ به تيرن، تلوارن ۽ هٿيارن پنهورن جو ذڪر آهي. انهن داستانن ۽ بهادرن جي يادگارن مان ظاهر آهي ته سندن ذهني ۽ فڪري پرورش به ساڳي ريت ٿيل آهي. اها به فخر جي صورت آهي ته اهڙي علمي ادبي ذوق شوق سان گڏ هن ملڪ جا ماڻهو پنهنجي تاريخ ۽ روايتن کي عزيز رکي ٿا ۽ گڏوگڏ فردوسي ۽ سندس شاهنامي کي پنهنجي لاءِ مشعل راهه سمجهن ٿا ۽ سندس شاعري ۽ روايتن مان فال به کين ٿا.

هاڻي کان ڪجهه وقت اڳ ڪيترن ئي اهل سخن کي شاهنامي جو ڪو حصو ياد هوندو هو. ان جي رزم آرائيءَ جون ڳالهيون ڪندا ۽ داد شجاعت ڏيندا هئا. انهن مان هڪڙا جنگي داستان سنڌي ٻوليءَ ۾ پڙهندا هئا ته ٻيا وري شاهنامي جا فارسي شعر ياد پڙهندا هئا. اهڙيءَ ريت پنهنجي بهادري ۽ دفاعي طاقت کي ياد ۽ زنده رکندا هئا. سخن دان ته سڄو فارسي شاهنامو ياد ڪندا هئا. ادبي تاريخ ۾ انهن کي "شاهنامي جا حافظ" جي لقب سان به ياد ڪيو ويو آهي. نئي شهر ۾ فارسي گو شاعر لال آسا رام کي سڄو شاهنامو ياد هو (1). شاهنامي جو بحر خوش رنگ ۽ وڻندڙ آهي. ان ڪري هي وزن سنڌ ۾ تمام گهڻو پسند هو. نئي جي هڪ ٻئي عالم ابوالبقا وري سعديءَ جي فارسي ڪتاب گلستان کي متقارب مثن مضمون بحر ۾ آندو هو (2).

سن 999ھ عبدالرحيم خانخاناڻ سنڌ ۾ آيو هو ته جيئن ان کي ترخانن جي قبضي مان آڄو ڪري. اڪبر جي بادشاهيءَ ۾ شامل ڪري. علامه ابوالفضل، اڪبر بادشاه جو وزير ۽ گهاٽو دوست هو. جن ڏينهن ۾ جنگ جاري هئي، تڏهن ابوالفضل جا ڪجهه خط پهتا، جن ۾ تاڪيد ٿيل هو ته ان وقت شاهنامي جو اڀياس ضروري هو (3). انهن مان هڪ خط ۾ ابوالفضل لکي ٿو:

"توهان جي مجلسن ۾ ظفرنامه، شاهنامه ۽ چنگيزنامه جو ذڪر هجي. جنگ وقت اخلاق ناصري، مڪتوب شيخ شرف منيري، خاقاني ۽ حديق پڙهڻ جي ضرورت ڪانهي. ڇو ته انهن ڪتابن ۾ دنيا جي ترڪ ڪرڻ جي گفتگو ڪيل آهي ۽ اسان جو واسطو وري دنيا جي بزم ڪثرت....." (4).

ظاهر آهي ته لڙائيءَ جي ڏينهن ۾، ۽ جنگ جي وقت شاهنامي کي پڙهڻ لازمي سمجهيائون ٿي. ان جو سبب اهو ئي آهي ته شاهنامي جي پڙهڻ سان احساس ۾ جوش ۽ ارادي ۾ پختگي پيدا ٿئي ٿي. شاهنامو بهادرن کي به جرئت ڏياري ۽ همت وڌائي ٿو.

حقيقت ۾ سنڌ جي علمي، ادبي ۽ شخصي محفلن جي رونق وڌائڻ ۽ مجلسن مچائڻ ۾ شاهنامي جو مکيه ڪردار آهي. اهي محفلون ۽ مجلسون سومهڻي نماز کان پوءِ اڌ رات تائين متل هونديون هيون. ڪڏهن سعدي ۽ ڪڏهن حافظ، پر زياده ۽ گهڻو ڪري ڪچهرين جو موضوع شاهنامو ئي رهندو هو. البت صبح جي وقت روميءَ جي مثنويءَ کي قرآن مجيد جي تلاوت کان پوءِ وڏيءَ عقيدت ۽ محبت سان پڙهندا هئا.

ٽالپور حڪمرانن جون محفلون ته گهڻو ڪري شاهنامي سان ئي آباد هيون. مير فتح علي خان ٽالپور جنهن سنڌ جي حڪومت ڪلهوڙن سان جنگ ڪري ورتي هئي، پنهنجي جنگي ڪارنامن کي شاهنامي جي حڪمرانن ۽ ڪارنامن جي برابر ٿي سمجهيو ۽ پنهنجي ملڪ ۾ شاهنامي جي پڙهڻ کي رواج ۾ آندو (5)، جيسين ”فتح نامه“ لکجي تيار نه ٿيو هو. سندس مجلس ۾ شاهنامو ئي پڙهيو ويندو هو. مير فتح علي خان ٽالپور جي فتح ۽ ڪاميابين کي، جڏهن مير عظيم الدين ٺٽوي شاهنامي جي بحر ۾ ”فتح نامه“ نالي ڪتاب لکيو تڏهن به شاهنامي جو پڙهڻ پنهنجي جاءِ تي اهم هو. ان بعد شاهنامو ۽ فتح نامه ئي موضوع سخن بڻيا رهيا. ڊاڪٽر برنس لکي ٿو:

”پاڻ شاعر کي مقرر ڪيائين..... ته سندس ڪارنامن کي فردوسيءَ وانگر شعر ۾ آڻي ۽ ”فتح نامه“ کي ان جهڙو شاهڪار جاودان سنڌيو..... هاڻي دربار ۾ فتح نامو پڙهجي ٿو ۽ ڪي درباري ان مان وڻندڙ شعرن کي بر زبان ياد به ڪن ٿا“ (6).

جنهن وقت ٽالپورن جو حڪمران گهراڻو سنڌ سالن جي حڪومت کان پوءِ 1843ع ۾ انگريزن هٿان زوال پذير ٿيو. تڏهن شاهنامي پڙهڻ جو وڌيڪ رواج وڌو، ڇو ته نا اميدي ۽ پريشانيءَ جي حالت ۾ شاهنامي جا قصا تنهنائي دوران دلچسپ ۽ قرار ڏيندڙ هئا. ايران جي دليرن جي ڪارنامن،

ميرن کي دلداري ٿي ڏني، ته هڪ ڏينهن هٿ مان ويل حڪومت وري موٽي ملندي. قيد ۾ بند ٿيل مير صاحبان، جي اڃا حال حيات هئا، سي شاهنامو ئي پڙهندا هئا. هيءُ سلسلو گڄ وقت هليو.

ڪجهه روايتون:

سنڌ جي تاريخ ۾ فردوسي ۽ شاهنامي جي باري ۾ ڪجهه روايتون ملن ٿيون. انهن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو.
مير نصير خان ٽالپور تخلص جعفري (وفات 1261ھ) (7)، فردوسيءَ جي هن بيت:

هر آنکس که شهنام خواني کند

اگر زن بود، پهلواني کند

(جيڪڏهن عورت شاهنامو پڙهي ته بهادري ڪرڻ لڳندي) جي جواب ۾ چيو آهي:

هر آنکس که خود پهلواني کند

چه حاجت که شهنام خواني کند (8).

(بهاڊر انسان کي شاهنامي پڙهڻ جي ضرورت ڪانهي).

مير صاحب جي طرز فڪر ۽ روانيءَ کي هن مان ئي ڏسڻ گهرجي، جو پاڻ شاهنامي جيڏو ضخيم ڪتاب ”مختيار نامه“ جي نالي سان 1241ھ ۾ تصنيف ڪيائين (9).

سيد ثابت علي شاه (وفات 1225ھ) ٽالپوري دربار جو مڙيه گو شاعر هو. خليل ٺٽويءَ جي قول موجب، پاڻ فردوسيءَ جي هن شعر:

سپر بود پشت شه کامياب

چو ابرسيه مائل آفتاب

(ڪامياب بادشاهه جي پٺ تي ڍال ائين آهي، جيئن ڪارو ڪڪر

سج جي سامهون اوت هجي)، جي جواب ۾ ان طرز جو شعر چيو ۽ گو ڪئي ويو:

سپر بود بر پشت زوج بتول

چو مهر نبوت بدوش رسول (10)

(حضرت علي عليه السلام (زوج بتول) جي پٽ تي ڍال ائين هجي، جيئن رسول ڪريم ﷺ جي ڪلهي تي نبوت جي مهر)،
 خبر ناهي ته همعصر ايراني اديبن هن بيت کي ڪهڙيءَ نظر سان
 ڏٺو پر سنڌ ۾ هيءَ خبر پهتي جا خليل جي زباني ٻڌو: ”جڏهن هي ماڻهو
 ايران پهتو ته انهن کي حيرت وٺي وئي، چيائون ته سنڌ جو ڄاڻو ڪيئن
 فردوسيءَ جي رتبي کي پهتو؟“ (11).

سچ يا ڪوڙ پر هن عبارت مان ظاهر ٿئي ٿو ته فردوسيءَ سان برابري
 جيتوڻيڪ هڪ بيت ۾ آهي، پر ڪمال جي ڳڻي سگهجي ٿي. ان ريت
 ٻين شاعرن به هن ميدان ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. خليل ٺٽويءَ
 ”يد بيضا“ مان صائب، شفائي ۽ مير محمد مراد هنديءَ جي تتبع جا مثال
 ڏنا آهن. آخر ۾ پاڻ به فردوسيءَ جي پيرويءَ ۾ هي بيت چيو آهي:
 بفرمود تا بر فرس زين ڪنند
 دام اندر دم ناي زين ڪنند (فردوسي).

بگفتا كه بر اسب زين را نهند

نه زين، بلڪه ڪشتي بدريا نهند (خليل) (12).

تالپورن کان اڳ ۾ به اهو رواج هو ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ فردوسيءَ
 جي پيروي لاڳيتو هلندڙ هئي. جنهن وقت ميان نورمحمد ڪلهوڙو گذاري
 ويو ۽ سندس پٽ محمد مراد ياب خان تخت تي ويٺو، تڏهن منشي چتر
 پوچ (وفات 1171ھ) ماده تاريخ فردوسيءَ جي هن مصرع مان ڪڍيو:
 تغلب نيست در مصرع فردوسي
 كه مرگ خرد بود سگ را عروسي (13).

ابراهيم خليل مؤلف ”تڪلم مقالات الشعرا“ جي، مقدمي ۾
 فردوسيءَ بابت هڪ لطيفو بيان ڪري ٿو: ”شاهنامي“ جي مقدمي ۾ نقل
 ٿيل آهي ته، ڪنهن بزرگ فردوسي طوسيءَ کي خواب ۾ ڏٺو ته هو بهشت
 جي باغن ۾ گهمي رهيو آهي. ان بزرگ کانئس پڇيو ته هي شرف ڪيئن
 مليو اٿئي؟ فردوسيءَ چيو الله تعاليٰ جي حمد ۾ بيت چيو هوم، جو رب
 پاڪ جي بارگاه ۾ قبول پيو ۽ هي فائدو پيو ۽ اهو هن ريت آهي:

جهان را بلندي و پستي تو اي
 ندانم ڇه اي هرڇه هستي تو اي
 (جهان جي بلندي ۽ هيٺاهين تون ئي آهين. نه ڄاتم ڇا آهين،
 سڀڪجه تون ئي آهين). ٻئي ڪتاب ۾ ڏنل ته فردوسي هي به حمد جا
 بيت پڙهيا هئا:

ستايش ڪنم ايزد پاڪ را
 كه گویا و بينا ڪند خاك را
 بموري دهد مالش نره شیر
 ڪند پشه بر پيل جنگي دلير

شايد جدا جدا خواب آهن، جو هڪ ۾ هو بيت پڙهيائين ۽ ٻئي ۾
 هي به بيت چيائين (14).

جيتوڻيڪ سنڌ جي شاعرن ڪجهه مثنويون شاهنامي جي بحر
 کان سواءِ ٺاهيون آهن، پر هرجاءِ تي انهن فردوسيءَ جو نالو ادب ۽ احترام
 سان ورتو آهي. مثال طور مير عظيم الدين نثوي پنهنجي مثنوي ”هیر
 رانجهو“ جداگانہ بحر ۾ ٺاهي آهي. چوي ٿو:

گر از فردوس آید روح طوسي
 به بزم دل درین جشن غروسي
 خط تهنيتش در محفل شاه
 نويسانم به مهر مهر تاماهـ (15)

سنڌ جي ليکڪن پنهنجن ڪتابن ۾ فردوسيءَ جي شعرن کي
 تضمين ۽ مثال طور به آندو آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ جي
 شاعرن ۽ مصنفن جي فڪر تي فردوسي ڪهڙو نه اثر چٽيو آهي. تنهن کان
 پوءِ هي سڀ مثال ان جو دليل آهن ته ليکڪن ۽ شاعرن جا بجاءِ پنهنجي
 تائيد لاءِ شاهنامي مان شاهد طور مثال ڏنا آهن. ”مظهر شاهجهاني“ سنڌ
 جي سياسي تاريخ ”سياست نامه“ وانگر آهي. ان جي پهرئين جلد ۾
 ملڪداري ۽ سلطنت جا آداب ڏنل آهن. مصنف ڪيترين جاين تي
 فردوسيءَ جي شعرن مان به استفادو ڪيو آهي.

فردوسيءَ جي طرز جي پيروي:

سنڌ جي شاعرن فردوسيءَ جي نموني ۽ تتبع تي گهڻيون مثنويون چيون آهن. جي گهڻو ڪري ڪلهوڙن جي دور کان انگريزن جي اوائلي زماني تائين جون آهن. هن ئي دور ۾ هت فارسيءَ جو گهڻو رواج هو. جيتوڻيڪ گهڻيون مثنويون زماني جي ڏاڍاين کان محفوظ نه رهيون آهن، البت جن تائين اسان جي رسائي ٿي سگهي آهي، انهن جو تذڪرو هيٺ ڪجي ٿو.

(1) نامهءِ نغز (1155ھ) از باغ علي خائف: هن مثنويءَ ۾ 6473 بيت آهن. ميان نور محمد خدا يار خان عباسي ڪلهوڙي جي زماني ۾ لکي وئي ۽ ان ۾ نادر شاه جي سنڌ ۾ اچڻ جا اکين ڏٺا واقعا تفصيل سان ڏنل آهن. هي مثنوي تاريخي واقعن سان سينگاريل آهي. هن مثنويءَ ۾ نادر شاه جي باري ۾ جيڪي شعر آهن، اهي مون ”منشور الوصيت“ ۾ ضميمي طور شامل ۽ شايع ڪري ڇڏيا آهن. مثنويءَ جي ابتدا هن ريت آهي:

خدايا تواي آفريننده جان

تو داننده آشڪار و نهان

ز تو شادمانی ز تو غم بود

ز تو بر فزونی ز تو کم بود

پڄاڻي هن ريت آهي:

زمین را ز اسپان ز غم در ستوه

ز سم ستوران دزم دشت وکوه

عنان سپه گر به ایران کنم

بلشکر، زمین، کوه ویران کنم

۽ فردوسيءَ بابت هن ريت چيل آهي:

چو ديدم بمر دانگي استوار

دلاوردم از کار او در نگار

که بندم به نامش يکي نامه يي

گرانمايه گوهر چو ”شهنامه“ يي

چه گفته است داناي ديرينه طوس
 بيا راست "شد نامه" چون نو عرس
 بدور سپه دار محمود شاه
 كه او بود باتاج و تخت و كلاه
 شه غزنوي شاه نيكو نهاد
 ز هي نام محمود فرخ نژاد
 پژوهندگي را بيا راست كار
 به..... هوشمندان ديار
 بگيتي نهران دوست بودش يكي
 نشان كيان دادش آن بي شكي
 و را بود از مويدان سال خرد
 يكي چند اجزايي پيشش ببرد
 چو ديد آن خردمند روشن نهاد
 گذشته زمان را زسر كرد ياد
 بگوهر شرفنامه را كنده كرد
 عجم را بدین پارسي زنده كرد
 ازو گشت روشن دلي هوشمند
 كه بر خواند ديرينه اجزايي چند
 سخن را پسندند از هر دري
 ز هر مويدان و ز هر كشوري
 بسي رازهاي نهران كرد باز
 پراكنده گفتار را داد ساز
 چه گفت آن گرانمايه شيرين سخن
 به شهنمايه فردوسي راي زن
 نخستين خديوي كه كشور گشود
 سر تاجداران كيومرث بود



سخنگوي فردوسي هوشمند
 بلندي گرفته ز راي بلند
 پسندیده هر گوهر و لعل و در
 ببرد آن شرفنامه را کرد پر
 گرانمایه گوهر بتاراج برد
 پس افتاده بر دیگران بر سپرد
 بگفت آن که بودش سخن دلپذیر
 بخوانند گان گشت و ر بینظیر

پس آن گه شد این نامه ارجمند
 کزو گشت خوانند گان فیض مند
 مرا آرزو در دل آمد یکی
 که سازم یکی نامه بی شکي
 چو "شهنامه" دیدم سکندر دگر
 پسند آمدم در دل پر هنر
 که بندم یکی نامه بی از نگار
 بنام خدایار خان نامدار
 بدین داستان شغل را ساختم
 یکی "نام نغز" پرداختم
 بعهد خدا یار خان شیرتر
 سپه دار عباسی نامور
 هزار و صد و سال و پنجاه و پنج
 کشیدم سه سال اندرین نامه رنج (۱۱۶).

هي ڪتاب جيتوڻيڪ شاهنامي جي تتبع تي لکيل آهي، تاهم ان
 جي فارسي ڪمزور ۽ شعر ڪچو آهي.

(2) حملءِ حسيني (1163ھ) از محسن نثوي (وفات 1163): حقيقت ۾ هي مثنوي حملءِ حيدريءَ جو تڪمل يا ضميمو آهي ۽ ڪ بلا جي سانحي کي نظم ۾ آندو ويو آهي. هن مثنويءَ جو ٻيو نالو ”اعلام ماتم“ آهي. هن مثنويءَ جو بحر شاهنامي جو بحر متقارب آهي.
ابتدا:

سپاس خرد صانع پاڪ را

همان جان دهی پيڪر خاک را

(پيدا ڪندڙ پروردگار جو شڪر آهي، جنهن مٽيءَ جي ٻوتي کي
جان بخشي).
پڄاڻي:

ڪه تا ڪرد مختار ثقفي خروج

ڪنون حال اورا ببخشم عروج

(مختيار ثقفي خروج ڪيو. هاڻي ان جي حال کي عروج بخشيم).
مختيار جي داستان جو آغاز اڃا مس ٿيو هو، ته پاڻ شاعر هن جهان مان
موڪلائي ويو ۽ هن اڌوري مثنويءَ کي مير علي شير قانع نثويءَ ”مختارنامه“ جي
نالي سان پورو ڪيو. حملءِ حسينيءَ ۾ 9 هزار بيت آهن (17).

(3) نادرنامه شاهنامه نادري (1172ھ): هيءَ مثنوي فردوسيءَ
جي شاهنامي جي طرز تي ڇيل آهي ۽ ان جو شاعر معلوم ڪونهي.
ساڳئي نالي سان هڪ وڌيڪ ”شاهنام نادري“ محمد علي طوسيءَ جو به
لکيل آهي. جيڪو انجمن آثار ملي ايران طرفان ڇپيل آهي. شاعر جو
مختصر احوال ”مقالات الشعرا“ ۾ آيل آهي (18).

هن مثنويءَ ۾ نادر جي حملن، سندس آغاز ۽ پڄاڻي تفصيل سان
منظوم ٿيل آهي (19). هن نسخي جو پهريون صفحو گم آهي، البت ٻئي
صفحي جو پهريون بيت هن ريت آهي:

جهان خيزد از جا به رقص و سماع

چو آن اختر از مهر در آرد شعاع

اڳين شاعرن جو ذڪر ساقي نامي جي شعر سان شروع ڪيل آهي
۽ انهن جي تعريف ڪيل آهي. فردوسيءَ متعلق چوي ٿو:

ز گفتار فردوسي نامدار
 دو بيتي به وصف سخن گوشدار
 که کافست مارا درين انجمن
 همان چار مصرع به وصف سخن
 "بناهاي آباد گردد خراب
 زياران واز تابش آفتاب
 سخن را بنايي برافگن بلند
 که از باد و باران نگرده نزنند
 نخستين که از فيض ارزندگي
 قلم رزدم از چشمهء زندگي
 ز اعجاز فردوسي نکته سنج
 سرما رکک، از سخن ريخت گنج
 ازو بود، چرخ سخن را مدار
 ازو پايهء نظم شد استوار
 زبان دار گلشن به دست شکوه
 به "شهنامه" ميزد دم از تيغ کوه
 کسي را نيامد برون از زبان
 ازان دور تا حال نظمي چنان
 به بزم سخن تا مقدم نشست
 که منصوبهء کس چنان کم نشست
 به بحر تقارب درين داوري
 براو، ختم باشد سخن پروري
 ازو نام محمود شوکت مدار
 بهر صورتي مانده در روزگار
 ازو گرني يافت يکره گرند
 همين شد به نيکيش نام بلند

ان بعد پنهنجي شاعريءَ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته مثنوي
”شاهنام ۽ فردوسي“ جي بحر ۾ چيل آهي:

ز ايام فردوسي نامدار
که گردید آسان سخن استوار
عزیزان پیشین ز بستان فکر
همه چیده گلهاي مضمون بکر
بتاراج رفته است گل هاي باغ
ازان مي کشان خشک مانده اياغ

شد از کلک فردوسي پر هنر
در ايام رستم چنین نامور
شد از مشرق کلک آن آفتاب
جهانگیر خورشید افراسیاب
ازان نکته پرداز شیرین کلام
ملوک عجم را بلند است نام

بعرض يکي سال فرخنده فال
سراینده از راستي این مقال
همانا که ابیاتش اندر شمار
که از هفده باره بود یک هزار
به شهنامه فردوسي نکته سنج
که سي سال در نظم آن برد رنج
نه بد بیشتر شصت باره هزار
که از کلک او بر ورق شد نگار
دویارده هزار از زبان قلم
بسالي فزون تر نکرده رقم (20).

هن نسخي ۾ 289 صفحا آهن ۽ هر هڪ صفحي تي 52 بيت آهن (21).
 هي مثنوي سيال ڪوٽ جي نظام الدين جي مثنوي ”شهانشاه ناري“ جا
 1162ھ ۾ لکي وئي. ان کان ڏهه سال پوءِ تصنيف هيٺ آئي.
 (4) مختار نامه (1194ھ) از مير علي شير قانع: هن نظم ۾
 نانع ست هزار بيت ”تڪمله حملہ حسيني“ نالي سان آندا آهن.
 به نام جهان داور کرد گار
 که بر قدرت اوست مختار کار

پڄاڻي:

بماني به اين حشمت واعتلا
 به حق محمد به آل عبا (22).

(5) فتح نامه (1199ھ) مير عظيم الدين ٺٽوي: شاعر مير
 فتح علي خان ٽالپور جي دربار سان لاڳاپيل هو. هن ۾ ان جنگ جو
 داستان آهي. جنهن ۾ ميرن ٽالپورن، ڪلهوڙن کان حڪومت کسي پاڻ
 هٿ ڪئي هئي. ان جنگ بابت هي پهريون ڪتاب آهي. ابتدا:
 بنام خداوند هر دو جهان
 شه هفت گيتي و نه آسمان
 خداوند کم گیر و بسیار بخش
 خرد بخش و دل بخش و دیدار بخش
 (ٻنهي جهانن جي مالڪ جي نالي سان شروع، جو نون آسمانن ۽
 ستن زمينن جو بادشاه آهي. رب پاڪ گهٽ وٺندڙ ۽ گهڻو بخشيندڙ آهي).
 خاتمو:

خداوند عالم نگهدار شان
 به هر دو جهان ياور و يارشان
 به شان باد دايم دعاي عظيم
 تو بشنو بفضل. اي خدای عظيم

(جهان جو مالڪ نگهبان ۽ ٻنهي جهانن جو مددگار آهي. اي خدا،
 تون فضل ۽ ڪرم سان ٻڌي دعا قبول ڪر).

فردوسيءَ بابت چوي ٿو:

به فردوس من بين، چه خوش منظر است
 كه هر مصرعه اش موجئه كوثر است
 به اين حجت امروڻ فردوسيم
 و ليكن، نه فردوسي طوسيم
 كه او بود مردی بسا نامدار
 به شعر معاني نكو شهزدار
 بلند آمدش در سخن دستگاه
 قلم راند بر صفحه مهر و ماه
 به بزم سخن قدرت نام داشت
 زبان يك درخشنده صمصام داشت
 میان من و اوست، بسیار فرق
 چه فرقيكه دارد بهم غرب و شرق
 كه او عقل بستود من عشق پاک
 سلامت پسندیده او من هلاک
 گرفت آن خردمند سر در سپر
 من بي خرد تیغ را داده سر
 بڏامان کشتي زد او دست خویش
 نه چون من به دریا پیوست خویش

مضامين شهنامه اش ديده ام
 در افشاني خامه اش ديده ام
 چه گوید ز فردوسي و نظم او
 كه عزم كجا و گجا عزم او
 وي آراست، اڪليل از گوهران
 بيزم خسيماں بي جوهران
 به عهد لوائي سخن بر فراشت
 كه عهد سلاطين، وفايي نداشت

ز مسڪين گرفتند گنج گهر
 ندادندش اندر عوض مشت زر
 وفا کرد شان وعدهء زر و سيم
 نه گشتند بر وعدهء خود کريم
 چو گنج سخن ديد آن سيم را
 به آرنده ها داد زان نيم را
 دگر نيم داده بگرما به آن
 که در خدمتش گرم بود آن زمان
 عجب شاه دل مرد درویش بود
 که درهمت از شاه خود بيش بود
 دل بند، باري چو بيدار شد
 خداوند خود را خريدار شد
 نه محمود ماند و نه سيم وزرش
 نه آن تخت ماند و نه آن افسرش
 مگر سستي عهد او يادگار
 بمانده است بر صفحهء روزگار (23).

(6) شاهنامه (1249ھ) محمد عالم: هن مثنويء ۾ جنگ جو احوال آهي، جا خيرپور جي والي مير علي مراد خان ۽ شاه شجاع افغانيءَ جي وچ ۾ ٿي هئي. حملي آور شاه شجاع شڪست کاڌي هئي. هن جنگ جي باري ۾ سنڌي زبان ۾ به ڪجهه مثنويون چيل آهن. محمد عالم ان کي 340 بيتن ۾ آندو آهي. سندس شعر البتہ ڪچو آهي. ابتدا:

سپاس است مر حضرت ذوالجلال
 كريم الرحيم است تا در ڪمال

خاتمو:

همان دم بخوان باعث حفظه!
 به تصديق او را ولي خمسء!

هن مثنويءَ کي مير علي مراد خان لاءِ ڪاتب، فتح چند پٽ ديوان تهرام سيوستانی ڪتابت ڪيو آهي. ڪتابت جي تاريخ 29 رمضان المبارڪ ڏينهن آچر سن 1286ھ آهي. شاعر فردوسيءَ کي هن ريت ياد ڪيو آهي:

عجب عالما تست خوش جامه يي
چو شهنامه تست شهنامه يي
نه شهنامه او است پيشينگان
که فردوسي اش گفت وصف شهان
بمن است شهنامه شاهزاد
خوشهنامه، شهنامه نامش نهاد

(7) فتح نامه (1254ھ) مير صوبدار خان: هن مثنويءَ جو شاعر مير فتح علي خان ناليپور جو فرزند مير صوبدار خان آهي. شاعر هي مثنوي ڪلڪتي ۾ تڏهن لکي هئي، جڏهن هو وطن کان پري هو. هيءَ مثنوي تاريخ جو هڪ ماخذ آهي. مير فتح علي خان جي سوين ۽ ڪلهوڙن سان ڪيل لڙاين بابت، هن مثنويءَ ۾ 16300 بيت آهن ۽ ”جنگ نامه“ جي نالي سان به مشهور آهن.

آغاز:

بنام خداوند فتح و ظفر
فزاینده عقل و بخت و هنر
خداوند مهر و خداوند ماه
خداوند جان و جهان را پناه

خاتمو:

بيا مطريا لحن دل کش بباغ
به مضراب بيغروز چون شب چراغ
سرودي نه باشد پر از رنگ و بو
چو داود نرم آهن آيد ازو
پس از هجرت مرسل کرد گار
هزار و دو صد رفت و پنجاه و چار

ڪه شد نظم اين نوبهار شگرف
بمعني پراز در چو درياي زوف (24).

(8) سفرنامه (1260ھ) مير نصير خان ٽالپور: مير نصير خان جنهن پنهنجو تخلص ”جعفري“ رکيو هو ۽ شاهنامي جي بحر جو دلدادو هو. جيتوڻيڪ سندس شعر جو موضوع جنگ نه هو پر ان وزن ۾ مثنويون چونڊو هو. انگريزي تسلط بعد جڏهن ڪلڪتي ۾ وطن کان پري هو ته پريشاني ۽ سفر جي تڪليفن سبب هي مثنوي چيائين.

بنام خدايي ڪه جان آفريد
ازو گشت سختي و نرمي پديد
فرستاد از لطف پيغمبران
ڪه گمراه نگرندند تا انس و جان

(خدا جي نالي سان شروع جنهن ساه پيدا ڪيو. ان کان ئي ڏک سک ظاهر ٿين ٿا. لطف سان پيغمبرن کي موڪليائين. ته جيئن انسان ۽ جن گمراه نه ٿين).
پڄاڻي:

بڪن جعفري شڪر صبح و مسا
ڪه مولوي علي هست مشڪل ڪشا
ڪه آسان ڪند مشڪل ما تمام
سخن ختم کردم و اين والسلام (25).

(جعفري صبح ۽ شام شڪر ڪر. مولا علي مشڪل ڪشا آهي. سوا سان جون سڀ مشڪل آسان ڪندو).

(9) مثنوي سفرنامه (1260ھ) مير نصير خان ٽالپور: هي سفر بابت ٻي مثنوي آهي. ان جو موضوع ۽ بحر ساڳيو آهي. ابتدا:

بنام خدايي ڪزونقش بست
درون دو عالم هر آنچه ڪه هست
پس از حمد يزدان جان آفرين
کنم نعت پيغمبر پاک دين



ڪنهن باز گويم همه حال خوش
 بيان سازم اڪنهن، ز احوال خوش
 ازين پيش گفتم يڪي داستان
 نمودم در او مختصر هم بيان

انگريزن جنهن وقت ميرن کان تاج ۽ تخت ورتو ۽ شاهي خزاني مان
 ارڙهن ڪروڙ روپيا لٽيا، ان بابت شعر چوي ٿو:

بوقتي ڪه از ما بگريدي هور
 بغارت بيردند هزده ڪرور
 و هم ملڪ و ناموس ما سر بسر
 بيردند در دوستي بيخبر

(اسان کان جڏهن زمانو ڦريو، ملڪ، ناموس ۽ ارڙهن ڪروڙ روپيا
 لٽيائون. اسين بيخبر رهياسون، اهو سڀ ڪجهه دوستيءَ ۾ لٽيائون).
 پڄاڻي:

بڪن جعفري شڪر هر دم مدام
 به آل محمد عليه السلام (26).

(جعفري سدائين شڪر ڪر. آل محمد عليه السلام ٿي بهتر آهي).
 (10) جدائيءَ جو نامو (1260ھ) مير صوبدار خان: هي مثنوي به
 مير صوبدار خان وطن کان پري عزيزن جي ياد ۾ چئي:
 ابتدا:

خدا يا شب هجر را ساز روز
 ز داغ جدائي دل من مسوز
 بيفروز چون صبح صادق چراغ
 گل جان من بشگفتان باغ

(اي خدا، هجر جي رات کي ڏينهن ڪر. جدائي جي داغ کي
 منهنجي دل مان نه پار. صبح صادق وانگر ڏيئو پار. منهنجي جان جو گل
 باغ وانگر ڪول).

پڄاڻي:

بيا مطربا! زخمه بر زن بعدو
 بياري مجلس بيانگ سرود
 سرودي که از زيد خوشتر بود
 شکر خا چو گفتار دلبر بود (27).

(11) مثنوي مؤمن (1271هـ) مير عباس علي خان مؤمن
 (وفات 1273هـ): هي پياسي بيتن واري مثنوي مؤمن هڪ واقعي جي
 تعريف ۾ چئي آهي.
 ابتدا:

بنام الاهي که گردان سپهر
 بر افراخت و افروخت ناهيد و مهر

فردوسيءَ جو ذڪر:

ز فردوسيءَ طوسيءَ پاک دين
 بيارم دو ابیات با آفرين
 چنين است رسم سراي فريب
 گهي بر فراز و گهي برنشين

❖

چو مي گويد آن مرد داناي طوس
 که نظمش سراسر بود چون عروس
 درختي که تلخ است ويرا سرشت
 گرش در نشاني بباغ بهشت
 ور از جوي خلدش بهنگام آب
 به بيخ، انگبين ريزي و شهد ناب
 سر انجام گوهر بکار آورد
 همان ميود تلخ بار آورد
 ز بد گوهران بد نباشد عجب
 نشايد ستردن سياهي ز شب

ز ناپاک زاده مداريد اميد
 که زنگي بشتن نگرده سفيد
 زيد اصل چشم بهي داشتن
 بود خاک در دیده انباشتن
 چه خوش گفت رستم به اسفند يار
 دران دم که بودند در کار زار
 که در راه من برستيزه مريز
 که من خود يکي مایه ام درستيز (28).

(12) رزم نامه نادر شاه (قبل 1271هـ) مير محمد علي
 بهرور (وفات 1278هـ): هن مثنويء پر هڪ سؤ چه بيت آهن. ڪرنال
 جي جنگ ۽ نادر شاه طرفان دهلي فتح ڪرڻ جو احوال "جهانڪشاي
 نادري" تان ورتل آهي (29).

(13) رزم نامه شير (1271هـ) مير محمد علي بهرور: هي مثنوي
 به بهرور ڪلڪتي ۾ رهڻ وقت چئي ان ۾ شينهن جي شڪار جو بيان آهي.
 آغاز:

سپاس آن خدايي که شير آفريد
 بي رزم شيران، دلير آفريد
 فردوسيءَ بابت چوي ٿو:

ڪند مور بر شير نر چيره دست
 زيشه دهد مالش پيل مست
 درين باب فردوسيءَ نيڪ نام
 چه خوش گفت بيتي به حسن ڪلام
 ز موري دهد مالش نره شير
 ڪند پشه بر پيل جنگي دلير

پڄاڻي:

بماند همين نسخه در روزگار
 ز مير محمد علي يادگار (30).

(شال مير محمد عليءَ جو هي نسخو زماني جو يادگار رهي).
 (14) شاهنامه 'سنڌ' (1310ھ) مير حسن علي ٽالپور
 (وفات 1324ھ): هي مير صوبدار خان جي فتحنامي جو سنڌي ترجمو
 آهي ۽ شاهنامي جي بحر ۾ آهي. جيڪي واقعا فتحنامي ۾ نه آهن، اهي
 به هن ۾ اچي ويا آهن. ترجمو آزاد ۽ موزون آهي (31).
 (15) شهنشاه نامه (1318ھ) مير حسن علي خان: هي
 حملاءِ حيدريءَ جو شاهنامي جي بحر ۾ سنڌي ترجمو آهي (32).
 (16) قادري نامه (1326ھ) پير علي اصغر راشدي (وفات
 1354ھ): هن جو مصنف اسان جي راشدي خاندان جو بزرگ هو. پاڻ
 راشدي خاندان جي تاريخ کي شاهنامي جي بحر ۽ نظم ۾ آندو اٿس.
 سنڌي ۽ فارسي شعر چوندو هو ۽ خوشنويس به هو. مثنويءَ ۾ چار هزار
 بيت آهن. سندس هٿ اکرين اڻ پورو نسخو مون وٽ موجود آهي.
 ابتدا:

تو قادر ترا قدرت و قادري
 تو مي آفريني، تو مي پروي
 (تون قادر توکي ئي قدرت ۽ قادري آهي. تون پيدا به ڪرين ٿو ۽
 پالين به ٿو).

فردوسيءَ جي پيروي هن ريت ڪئي اٿس:
 عرب را بجايي رسانيد کار
 که گشتند دهقانها شهر يار
 کسي قصر کسري بکسر آوريد
 کسي پاي برمسند روم ديد
 يتيم آمد و شهرياري گرفت
 نه امداد از کس، نه ياري گرفت

(عرب جو اهڙو ڀاڳ وريو جو ديهاتي بدو به بادشاهه بنيا، ڪنهن
 ڪسري جي محلات ٿي ڀڳي ته ڪنهن روم جي تخت تي پير ٿي ڌريا.
 جيتوڻيڪ يتيم آيو ۽ بادشاهي ورتائين، ته به ڪنهن کان مدد نه ورتائين).

مرا از بسي سال بود اين خيال
به تحرير چيزي کشم از مقال
و ليکن، نه چو طوسيء پاکزاد
ز کاووس و کسري کنم قصه ياد

✽

چه حاجت که شاهان ستايي کنم
نه من مفلسم تا گدايي کنم
(بادشاهن جي تعريف چوڪريان. سڄو ناهيان جو پنڊو وتان).
به طمع زر از بادشاهان عهد
شرنگ آوريدند بر جايي شهد

✽

همه فکرتم را تو صائب نما
چو فردوسيء طوسيم دل گشا (33).
(17) تاريخ حڪمرانان لس پيله (1341هـ) محمد سليمان:
هي لس پيلي جي مختصر تاريخ شاهنامي جي نموني ۽ بحر ۾ آهي (34).
آغاز:

بنام خدايڪه سلطان اوست
خلايق همه زير فرمان اوست
خدايڪه او قادر مطلق است
خدايڪه او رازق برحق است

(الله جي نالي سان شروع جو بادشاه آهي. سڀ مخلوق سندس حڪم
جي ماتحت آهي. اهو خدا قادر مطلق آهي. اهو خدا رازق برحق آهي).
پڄاڻي:

به بين قدرت قادر ذوالجلال
چنين بخت و دولت پذيرد زوال
(قادر ذوالجلال جي قدرت ڏسو جيڪو ئي بخت ۽ دولت کي زوال
ڏئي ٿو).

ڪتاب جي لکجڻ جو سال:

بده سيزده صد فزون ڇهه يڪي (1341ھ)

شده ختم اين داستان اند کي (35).

(18) شاهنامه (1347ھ) محمد عاقل: فردوسيءَ جي

شاهنامي جو سنڌي نثر ۾ ترجمو آهي. پير صبغت الله راشديءَ جي حڪم سان، هيءُ ترجمو مولوي محمد عاقل عاقل ڪيو. ته جي ماڻهو فارسي نه ٿا ڄاڻن، اهي هن شاهڪار جي مطلب ۽ مقصد کان محروم نه رهن. دراصل عاقل ان کي اٺن جلدن ۾ پورو ڪرڻ ٿي گهريو ليڪن اڃا پهريون جلد تيار ٿيو هو. جو پير صاحب ۽ مولوي عاقل ٻئي جهان ڇڏي ويا. ڪتاب جو قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي.

شاهنامي جا ڪجهه قلمي نسخا:

سنڌ ۾ شاهنامي جي مقبوليت ۽ عظمت جو احوال مٿي ٿي آيو. جنهن مان ظاهر آهي ته سنڌ کي شاهنامي جي قلمي نسخن سان مالا مال هجڻ ڪپي، پرائين نه آهي جو ان جا ڪجهه سبب آهن.

جنهن ڏينهن کان فارسيءَ جو رواج گهڻيو ۽ نئون نسل مشرقي علمن کان بيگانو رهيو تڏهن سوين ڪتاب ۽ ذاتي علمي خزانا فارسي نه ڄاڻڻ ۽ توجه نه هجڻ ڪري، برباد ٿي ويا ۽ اها علمي تباهي شاهنامي سان به لاڳو رهي.

شاهنامي جي تتبع بابت جن تاريخي شاهدين جو ذڪر ڪيو اٿئون، انهن مان به معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ شاهنامي جي مقبوليت جي ڪري، ايراني واپارين کي به شوق ڄاڳيو ته اهي قلمي نسخا سنڌ مان خريد ڪري، اميرن ۽ بادشاهن کي سوکڙي ڪري ڏين ۽ انعام وٺن. جنهن وقت هند جا تيموري بادشاهه سنڌ تي مڙهجي ويا ۽ پنهنجا والي مقرر ڪيائون، ته انهن والين مان هر هڪ پنهنجي دور ۾ اها ڪوشش ٿي ڪئي ته، وقت جي بادشاهن کي بهترين سوکڙين جي ذريعي خوش رکن. ان ڪري جنهن جي به نظر تي ڪا اهڙي چيز چڙهي ته، اها آگري ۽ دهلي ٿي موڪليائون. ظاهر آهي ته شاهنامي جا نسخا ان چڪر جي ور چڙهي ويا. اهڙن اميرن مان هڪ جي باري ۾ جهانگير لکي ٿو:

”جمادي الاول 1013ھ، مصطفيٰ خان نئي جي حاڪم شاهنامو ۽ شيخ نظاميءَ جو خمسو تصويرن سان، جيڪي تصويرن ماهر استادن ٺاهيون، ٻين تحفن سان گڏ سوکڙي ڪري موڪليا ۽ منهنجي نظر مان گذريا“ (36).

جنهن وقت اصفهان کي افغانن تاراج ڪيو جو ڪجهه به انهن کي هٿ لڳو بنا ڪنهن ڊپ جي پاڻ سان کڻي ويا. گهڻو پوءِ اهي هٿ آئي، سنڌ جي اميرن کي وڪرو ڪري ڏنائون. اهڙن ذخيرن ۾ شاهنامو به هو. انهن مان هڪ نسخو اصفهان کان آيو جو اڄ به حيدرآباد ۾ ٽالپوري ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

اهڙي لٽيل مال مان گهڻو سون، چاندي ۽ جواهرات ۽ نوادرات، ميان نورمحمد خدايار خان سنڌيءَ خريد ڪيا. جنهن وقت نادرشاه، ميان جي خزاني کي ضبط ڪيو ۽ نوادرات هٿ ڪيا ته، انهن مان ايران جو به گهڻو سامان سڃاتو ويو. بيان واقع، ۾ آهي ته:

”هن افساني جو لکندڙ سامان ۽ مال جي محاسبِي وقت حاضر هو. گهڻيون چيزون صفوي بادشاهن جون هيون سي سڃاتيون ويون. جانچ کان پوءِ خبر پئي ته قنڌار جا افغان جنهن وقت ايران جا حاڪم هئا، انهن اهي اٺ لپ شيون ۽ سوکڙيون چوڌاري وڪروڻي ڪيون“ (37).
گلدسته نورس بهار به ان ڳالهه جي تصديق ڪئي آهي:

”بهترين ۽ ناياب شيون هنن ڪميٽن جي هٿ لڳيون ته، اهي هندوستان ملڪ جي حدن ۾ آئي اڌ قيمت ۾ وڪڻي ٿي ڇڏيائون“ (38).
نادرشاه به ميان نور محمد ڪلهوڙي جو ڪتب خانو زوريءَ کڻي ويو ۽ جنهن جو پاڻ مرڻ گهڙيءَ تائين افسوس ڪندو رهيو ۽ ”منشور الوصيت“ ۾ به ان جو ذڪر ڪيو اٿس (39). خبر ناهي ته هن علمي ذخيري جون ڪهڙيون شيون پاڻي لنگهندي گم ٿيون ۽ ڪهڙيون ايران پهتيون (40).

ان ريت سنڌ جا ڪتب خانو هر دور ۾ تباه ۽ برباد پي ٿيا آهن. ارغونن (927-962ھ) سنڌ جي تختگاه نئي ۽ ٻين شهرن کي جي علمي مرڪز هئا لٽيو ۽ ساڙيو ۽ سومرن توڙي سمن جي ذخيري کي تباه ڪري ڇڏيو. ترخانن جي دور (962-1001ھ) ۾ پرتگالين جي هٿان ۽ ان کان پوءِ

گهرو لڙاين ۽ هندوستان جي تيمورين ۽ ترخانن جي ڪشمڪش سبب ۽ جو ڪجهه ارغونن ۽ ترخانن پاڻ سان علمي ذخيرهات ۽ بخارا مان آندو هو اڳين تباهي کان پوءِ جو ڪجهه بچيو هو سو اسان جي هٿن مان نڪري ويو. ان کان پوءِ ميرن ٽالپورن جا ڇهه يا ست بهترين گڏ ڪيل ڪتبخانه انگريزن جي ور چڙهيا يا وري اهي ولايت ڪڍي ويا.

اڄ به سنڌ جي پهراڙين جي ڳوٺن واهڻ ۾، جيڪي علمي مرڪز هئا، فارسيءَ جو ذخيره موجود آهي، پر جيئن ته ان علمي ذخيري جي ڳولا ۾ دلچسپي نه رتي وئي آهي، ان ڪري ان متعلق پوري ڄاڻ نه ملي سگهي آهي. ڪنهن وقت اهڙي ذخيري تائين رسائي ٿئي ته بيشڪ شاهنامي جا ڪيئي ناياب نسخا ملي سگهن ٿا. هت شاهنامي جي چند نسخن جي لسٽ ڏجي ٿي، جن کي سرسري طور تي ڏٺو ويو آهي⁽¹⁾

(الف) ڪراچيءَ جي قومي عجائب گهر جي ڪن نسخن جو احوال:

1. شمارو 913/3-1957-NM- شاهنامي جو آخري اڌ آهي. صفحا 196، ڪتابت جي تاريخ 2 محرم 752 هـ ۽ ڪاتب محمد بن عبدالڪريم بن محمد بن ابوالحسن الفقيري تبريزي. پهرئين اڌ جي خبر نه ٿي پوي. ڪيفيت هن ريت آهي.

(الف)

الله اڪبر. از ٽايب اموال نواب غفران پناه ابوي داخل عاريت خان شد. حرره احسن الله بن ابوالحسن المخاطب بظفر خان (41).

(ب) عبارت وسطی:

..... وديره صاحب محمد عمر خانجيو از دست خود هشت صد بوجه تمام اموال سرکار کرده ديگر زحمتي که رفته در شمار نياورده تا بغايت هيفدهم ذي الحج 1192 هجري.

(ج) مالڪه، مهر، ڪتاب شاهنامه معرفت مولوي محمد الياس صاحب بقيمت مبلغ پنجاه روپيا خريد نموده شد در 1276.....

(هـ) دو مهر بالا و دو بايين و درميان آنها، در حاشيه بيضي اين نوشته

⁽¹⁾ هن مقالي ۾ ذڪر هيٺ آيل قلمي نسخن جو هت مختصر ذڪر ڪجي ٿو. تفصيل سان دلچسپي رکندڙ دوستن کي ڏسڻ گهرجي: دانش نمبر 11، سرءُ 1366 هـ. ش. ص 82-84، اسلام آباد.

- نصف دوم از كتاب شاهنامه از گفتار سلطان الشعرا فردوسي عليه الرحمة.
2. شمارو 181. NM. - ڪاتب فقير مير علي مشهدي، ص 576، تاريخ 995ھ هيءُ نسخو اصل قومي عجائب گھر جي ملڪيت آهي، ليڪن هن وقت عارضي طور لاهور جي قلعي ۾ آهي.
3. شمارو 23/3-1958. NM. - صفحا 680 ڪاتب علي رضا قهپايي، ڪتابت 20 ربيع الثاني 1077ھ، نسخو مڪمل آهي.
4. شمارو 881-1957. NM. - صفحا 536 - ڪن جاين تان ڪٽل آهي. هن نسخي ۾ ٻئي ڪنهن ڪاتب لکيو آهي ته هيءُ ابوالقاسم فردوسي طوسيءَ جو شاهنامو شهنشاه نورالدين جهانگير بادشاه جي دور ۾ پورو ٿيو، بقلم عبدالله ڪتاب شاهي 1029ھ.
5. شمارو 31، NM. - صفحا 634 - هن نسخي تي ٻئي ڪنهن صاحب لکيو آهي ته هي نسخو ماه رمضان سن 746ھ ۾ ملڪ ايران جي شهر شيراز ۾، ڪاتب احمد خان جي هٿان لکجي پورو ٿيو. شاهنامي تي خان حفظ الله جي فرمائش تي ٻه سؤ روپيا خرچ ٿيو.
6. شمارو 126-1962. NM. - صفحا 513 تصويرن، هي نسخو گهڻو سينگاريل آهي.

(ب) سيد الله بخش شاه تندي محمد خان واري جو ذخيرو.

ڪنهن وقت هتي زبردست علمي خزانو هو. پر هاڻي زماني جي دستبرد ان ذخيري کي برباد ڪري ڇڏيو آهي. سيد الله بخش شاه انهن مان ڪجهه قلمي نسخا پاڻ وٽ محفوظ ڪيا آهن. شاهنامي جو هڪ ان پورو نسخو وٽس موجود آهي.

(ج) ميرن جو ذخيرو:

حيدآباد جي اميرن نالپورن جي باقي بچيل علمي ذخيري ۾ ڪجهه ڪتاب آهن. هي ذخيرو خاندان جي پونيئر ڊاڪٽر مير نور محمد خان نالپور استاد شب شعبه رياضي سنڌ يونيورسٽيءَ وٽ محفوظ آهي (42). هن ڪتبخاني ۾ به شاهنامي جو هڪ نسخو آهي، جنهن ۾ ڪل 1111 صفحا آهن. مينا ڪاري ۽ نقش نگاري ۾ بي مثل آهي. ان جو واسطو تيموري عهد سان آهي. گمان آهي ته هي نسخو اصفهان کان لتجي وڪري لاءِ هت پهتو. چو ته منجهس هڪ جاءِ تي دارالسلطنت اصفهان چٽو لکيل آهي.

(د) انجمن ترقي اردو ڪراچي

- (1) شمارو 3-ق. ف 255، صفحا 1232، ڪتابت سن 11 هجري.
 (2) شمارو 3-ق. ف 256، صفحا 474، منڍ ۽ پڇاڙي ڪٽل اٿس. گهڻو
 ڪري 12 صدي هجريءَ جو نسخو آهي.
 (ه) ڊاڪٽر حميده ڪهڙو.

ڊاڪٽر حميده ڪهڙي جي ذخيري ۾ به شاهنامي جو خط نستعليق ۾
 هڪ سينگاريل نسخو موجود آهي. تاريخ ڪتابت نامعلوم.
حاشيا ۽ وڌارا:

- (1) مقالات الشعراء، ص 77.
 (2) ايضاً، ص 78.
 (3) تحفة الكرام، ص 296 (راشدي ايڊيشن).
 (4) ايضاً، ص 301.
 (5) مهران جون موجون، ص 67.
 (6) Employed a Poet... to record them in verse like
 Ferdozi, and called the book in rival distinction to his
 immortal work the Shah Nameh, the Futteh Nameh. The
 Futteh Nameh is rehearsed in durbar, and many of the
 courtiers mark their adulation, by committing the most
 fulsome passages to the memory. (A visit to the court of
 Sind, P. 47, footnote).
 (7) مير نصير خان قرآن مجيد جا ٻه نسخا آستان قدس رضويه (مشهد)
 ۾ رکايا جي خطاطي ۽ ميناڪاريءَ جي لحاظ کان بي مثال آهن. ڏسو:
 رهنمائي گنجينه قرآن گلچين معاني، ص 311. انگريزن کان شڪست کائي
 مير نصير خان کي بمبئي ۽ بنگال ڏي جلاوطن ڪيو ويو هو.

(8) تڪميله مقالات الشعراء، ص 105.

(9) ايضاً، ص 105.

(10) ايضاً، ص 94.

(11) ايضاً، ص 94.

- (12) ايضاً، ص 666، ص 667
 (13) مقالات الشعراء، ص 163.
 (14) تڪملہ مقالات الشعراء، ص 3.
 (15) ديوان عظيم، ص 207 (طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962ع).
 (16) سنڌي ادبي بورڊ ۾ نسخو آهي، جنهن تي سال 1166ھ لکيل آهي.
 (17) سن 1261ھ جو لکيل نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. ان ۾
 187 صفحا ۽ هر صفحي تي 50 بيت آهن. ڪاتب غلام حسين بن غلام
 حيدر سبزوئي.
 (18) مقالات الشعراء، ص 494. هي شاعر نادرشاه سان گڏجي سنڌ
 ۾ آيو هو.

- (19) نادر جي حملي بابت شعر ”منشور الوصيت“ ۾ ڏسو (ص 89-96).
 (20) مثنويءَ جي شعرن مان معلوم ٿئي ٿو ته امير حسن خان لڙڪي
 نسب جي حڪمران احمد شاھ درانيءَ جي دور ۾ لکيا ويا. چوي ٿو:
 ز تاريخ نادر شه نامدار
 دلش خواست نظمي شود استوار
 به فرمان آن سپهر پر هنر
 ڪهن خامه فکر افکنده سر

بسر بدمر اين داستان دراز
 به اقبال آن داور سرفراز
 ز صناع شاهان صفوي نژاد
 پي خامه قاسمي کرده ياد
 ”شهنشاه نامه“ بان آب و تاب
 شد از نور توصيف او چهر تاب

سخن سنج خان عدالت شعار
 ڪه باشد به دولت خراسان مدار

چو از قدرداني درين انجمن
شکوهش در آورد روي بمن

چو زد قرعه نظم اين داستان
بنام من آن سرور داستان
در اقصاي ايران بنظم سخن
مرا يافت ممتاز ازين انجمن

حسن خان ڏي اشاروڪو: ٿو:

بفرمايش خان لڙڪي نسب
که شد نظم اين داستان را سبب
زلزلي نژاد آن ملک فراه (کذا)
بزرگي سزاوار تخت و کلاه
بيکدست تيغ و بدستي قلم
ز دولت بملک خراسان علم

خراسان از و يافته زيب و زين
بدولت سرفراز نامش حسين
ز ايوان شه صاحب اختيار
بملک خراسان رعيت مدار

بتحريр اين داستان شگرف
اساسي برانگند از صوت و حرف
درين روزگار فراغت گداز
کزين نظم شد خامه ام سرفراز
به هر هفته بيشتر ازسه روز
بيپوردم از فکر شب را به روز
ازين پيش در معرض ماه و سال

سپهر ستمگر ندارم مجال
بدین ضابطه چار ده ماه پیش
بکردم کنون صرف اوقات خویش

بشکرانه امر بخش جام نبید
که "تاریخ نادر" به پایان رسید
پس از الف و صد چونکه هفتاد دو
نوردید این جرگه چار سو
بماه ربیع نخست این مقال
بسر برد این کلک فرخنده حال

(21) قومي عجائب گھر ڪراچيءَ جو نسخو آهي، جنهن جي آخر ۾
سن 1184ھ ۽ 1192ھ جون مهرون لڳل آهن.

(22) هي نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ آهي. ان ۾ 103
صفحا ۽ هر صفحي تي 32 ۽ 33 بيت آهن.

(23) مطبع سنڌي ادبي بورڊ، ص 16-17.

(24) يوسف نالي شاعر مير صوبدار جي دربار سان لاڳاپيل هو. هن
"فتح نامه" جي مادہ تاريخ هن ريت چئي آهي:

کنون فتح نامه بنظم آورید
برنگین مضامین و طرز حسن
امیر زمان صوبدار جهان
که چون او نباشد شهي در زمن

همه جنگ هاي پدر شرح وار
بيان کرد یکسر ز سر تا به بمن

بي سال تاريخ تصنيف او
خرد خواستم رهبر آمد بمن

سروش نڪو فال فرخنده نام

بگفتا: عجب شمع بزمِ سخن

شاعر يوسف ڪجهه قصيدا مير موصوف جي ساراه ۾ ساڳئي بحر ۾ چيا آهن. ڏسو سندس ديوان: ص 478-490. ديوان جو قلمي نسخو راقم جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

(25) هي مثنوي ”تڪمله مقالات الشعرا“ ۾ ڇپيل آهي. ص 710.

(26) هي مثنوي پڻ ”تڪمله“ ۾ ڇپيل آهي. ص 717-726.

(27) هن جو نسخو ٽالپوري ڪتبخاني حيدرآباد ۾ موجود آهي.

(28) تڪلمه مقالات الشعرا، ص 748-755.

(29) ايضاً، ص 732.

(30) ايضاً، ص 732-747.

(31) ڪجهه سال اڳ هن مثنويءَ جو اختصار سنڌي ادبي سوسائٽي ڇپيو آهي.

(32) تڪمله مقالات الشعرا، ص 569. اصل نسخو ٽالپورن جي ڪتبخاني ۾ آهي ۽ 405 صفحن تي مشتمل آهي.

(33) تڪمله مقالات الشعرا، ص 444. ص 787-811.

(34) پاڪستان کان اڳ لس بيلي (بلوچستان) ۾ رياست جو حاڪم هوندو هو.

(35) هن جو هڪ نسخو منهنجي ڪتبخاني ۾ آهي.

(36) توزڪ جهانگيري، نولڪشور، ص 351. تحفة الكرام، ص 392.

(37) بيان واقع، عبدالڪريم، ص 57 (ايڊٽ: ڊاڪٽر ڪي. بي. نسيم. ريسرچ سوسائٽي آف پاڪستان، لاهور 1970).

(38) نورس بهار، قلمي، ص 75. ۽ تاريخ ڪلهوڙا، جلد 1، ص 446 (اردو).

(39) منشور الوصيت، ص 15. ”سناڪ ٺاپاڪ (نادر) سنڌ ملڪ ۾

آيو ۽ اسان جو ڪتب خانو ۽ ڪتاب ڪٽي ويڙ“

(40) بيان واقع، ص 59. ”اتان جڏهن قنڌار روانو (نادر) ٿيو ت

ڪرشڪ درياھ مان گذرندي. هندوستان مان آندل ڪجهه سامان. پائيءَ جي آفت سبب تباھ ٿيو.“

(41) احسن الله خان، ظفر خان، تخلص احسن (وفات: 1073ھ)، پٽ ميرزا ابوالحسن تربتي (وفات 1042ھ)، شاعر صائب جو سرپرست ۽ ممدوح توڙي ٻين شاعرن جو محسن، ديوان جو صاحب ۽ ڪجهه مثنوين جو مصنف. ڏسو: شعراي ڪشمير، ص 26-75 (جلد 1، ڪراچي 1967ع).

(42) افسوس جو ڊاڪٽر مير نورمحمد خان ٽالپور اٽليءَ ۾ 20 مئي 1975ع تي دل جي دوري پوڻ ڪري گذاري ويو. جنهن جي وفات جو راقم کي دلي صدمو پهتو آهي.

اصفهان جي هڪ يادگار شام *

[پير حسام الدين راشديءَ جو هيءُ مضمون اسلام آباد مان سال 1977ع ۾ ڇپيل ڪتاب ”پيوندهاي فرهنگي ايران و پاڪستان“ ۾ شايع ٿيو هو. هن مضمون جو سنڌي ترجمو ”مهراڻ“ نمبر 1، سال 1997ع ۾ شايع ٿيو]

جهان را اگر اصفهاني نبود

جهان آفرين را جهاني نبود

ايران جي آرٽ، عمارتسازيءَ جي فن ۽ ٻين فنون لطيفه کي ٻه محسن اهڙا مليا آهن، جن انهيءَ جي تحفظ ۽ ان جي تحقيق ۽ ان کي ابد تائين زنده رکڻ ۾ پنهنجي سڄي عمر صرف ڪئي آهي. هڪڙي سڄي ايران کي پنهنجي دامن ۾ گڏ ڪيو ۽ ٻئي رڳو هڪ ئي شهر يعني ”اصفهان نصف جهان“ تي لکڻ کي پنهنجو فرض ڄاڻي، ان جي هڪ هڪ عمارت ۽ هڪ هڪ گهٽي ۽ پاڙي کي ڏٺو، بربادين ۽ آبادين جي تحقيق ڪئي ۽ انهن جي تاريخي نوعيت کي معلوم ڪري سندن تاريخ کي هميشه هميشه لاءِ متجي وڃڻ کان محفوظ ڪيو.

اوپر پوپ:

ٻهريون اوپر پوپ (Arthur Upham Pope) هو جنهن 90 ورهين جي وڏي ڄمار ماڻي ۽ شعور کان وٺي آخري دم تائين پوري زماني ۽ وڏي عمر ۾ ايران جي خاڪ ڇاڻي ۽ تاريخي آثار ۽ عمارتون، خط، نقش نگار ڪتاب ۽ ٻين سجاوٽي آرٽ تي ٻارنهن ضخيم جلدن ۾ هڪ ڪتاب (Survey of Persian Art) يعني ”تاريخ هنر ايران“ لکي، جڏهن حياتيءَ جي آخري پساهن ۾ موت جي ويجهو پهتو تڏهن هن وصيت ڪئي ته کيس اصفهان ۾ ”زند رود“ جي ڪناري دفن ڪيو وڃي، جيئن

ترجمو: امام راشدي.

سڙڻ کان پوءِ به ”زند ه رود“ جون موجون ۽ لهرون مدفن جي دامن کي چمنديون رهن. اڄ هن جو خوبصورت مقبرو جنهن جڳهه تي هن چاهيو هو، انهيءَ هنڌ تي ايران حڪومت ٺهرائي، هڪ طرف هن مرحوم جي روح کي تسڪين پهچائي آهي ته، ٻئي طرف پنهنجي بزرگوار ۽ علمي ندردانيءَ جو زنده مثال قائم ڪيو آهي.

انهيءَ پوڙهي بزرگ سان آخري ڏينهن ۾ منهنجي به ڄاڻ سڃاڻ ۽ ملاقاتون رهيون. وفات کان ڪجهه مهينا اڳ هن جي طرفان شيراز ۾ منعقد ٿيندڙ هڪ ڪانفرنس جو دعوت نامو آيو، ليڪن ڪانفرنس ٿيڻ کان اڳ ۾ هن جو انتقال ٿي ويو ۽ ڪانفرنس به ملتوي ٿي وئي. بهت شوق سي سن رها تها زمانه،
همين سو گئي داستان ڪهتي ڪهتي.

لطف الله هنرفر:

پيو عالم آهي ڊاڪٽر لطف الله هنرفر. جنهن ”گنجينه آثار تاريخي اصفهان“ جي نالي سان هڪ هزار صفحن ۽ سون تصويرن تي مشتمل ڪتاب لکي شهر اصفهان ۽ ان جي پسگردائيءَ وارن آثارن ۽ ثقافتي ورثي کي هميشه جي لاءِ روشن ۽ محفوظ ڪري ڇڏيو. هي حضرت به منهنجو عزيز دوست ۽ عنايت فرما آهي. اصفهان يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ جو پروفيسر ۽ انهيءَ شعبي جو سربراھ آهي. هن جو صبح يونيورسٽيءَ ۾ گذرندو آهي ۽ سندس شام اصفهان جي آثارن کي ڳولڻ، ڏسڻ ۽ انهن جي تحقيق ۾ گذرندي آهي. هن جون راتيون لکڻ پڙهڻ ۾ گذري وينديون آهن. جوانيءَ جي ڏهاڙن کان وٺي اچي مٿي ٿيڻ تائين هن جو ڏينهن رات اهو ئي معمول ۽ مشغول رهيو آهي. هڪ ضخيم ڪتاب ۽ ٻين ڪيترن ئي مضمونن لکڻ جي باوجود سندس خيال آهي ته اصفهان تي اڃا ڪجهه نه لکيو ويو آهي ۽ گهڻو ڪجهه لکڻ اڃا باقي آهي.

گمان مبرڪ، پيايان رسيد ڪار مغان.

هزار باده ناخورده، در رگ تاک است.

هاڻي ڇا ڏسڻو آهي:

مان ڪيترا ڀيرا اصفهان ويو آهيان، مشهور جايون، مسجدون، بازاريون ۽ مقبرا بار بار ڏٺا آهن. ليڪن اصفهان حقيقت ۾ پورو جهان نه ٿڌن به ”نصف جهان“ واقعي آهي. موٽي اچي جڏهن پڙهندو آهيان ته معلوم ٿيندو اٿم ته هي آثار هئا، هي مقبرا هئا ۽ هي تاريخي ڪتبا هئا، جي ڏسڻ کان رهجي ويا ۽ اڃا گهڻو ڪجهه آهي جنهن کي ڏسڻ ضروري آهي.

هن پيري مارچ (1974ع) ۾ به اڌ ڏينهن هن ”نصف جهان“ ۾ رهڻ نصيب ٿيو. سترهين تاريخ جي ٻن پهرن جو پهتس ۽ ٻئي ڏينهن يعني ارڙهين تاريخ ٽن پهرن کان پوءِ اتان روانو ٿيس. هن پيري پڪو ارادو هو ته ڏنل جايون نه ڏسندس. بلڪ انهن بجاءِ،

1. نظام الملڪ طوسي جي مزار
2. ملڪ شاه سلجوقي ۽ ان جي خاندان جو مدفن
3. ۽ مسجد لبنان

ڏسڻا آهن. تنهنڪري جهاز مان لهندي ئي پنهنجي دوست ڊاڪٽر هنرفر کي مون ٻڌائي ڇڏيو ته هاڻي مشهور هنڌن کي ڇڏي فقط ماضيءَ جي تاريخي جھروڪن ۾ ڏسنداسين.

زمان جي رسم کي پورو ڪرڻ ضروري هو. يورپي ملڪن جا اڻ ”ايران شناس“ ساڻ هئا. پهرين اسان ميدان شاهه، عالي قاپو، مسجد شاهه، مسجد لطف الله، چهل ستون ۽ ٻيون قابل ديد عمارتون ۽ هنڌ ڏٺاسين. هي اهي هنڌ آهن جن جي ڪري اصفهان کي شهرت حاصل آهي ۽ هر ايندڙ انهن کي ڏسڻ، اصفهان جي سفر کي حاصل مقصد سمجهندو آهي.

مدرسہ ملڪ شاه سلجوقي:

اصفهان جي هڪڙي محلي جو نالو ”احمدآباد“ آهي. ان ۾ هڪ گهڻي آهي جنهن کي ”دارالبطيخ“ چوندا آهن ۽ عوام جي زبان تي ان جو بگڙيل نالو ”دالبيتي“ يا ”دالبيتي“ چڙهي ويو آهي. اها گهڻي تاريخ آهي. سلجوقيين جي دور ۾ هي محلو، جنهن جو قديم نالو ”محل ڪران“ آهي، ڏاڍو وسندڙ ۽ علم و فن جو مرڪز هو. ملڪ شاه سلجوق جو جوڙايل

وڏو مدرسو به انهيءَ محلي ۾ واقع هو. جنهن ۾ ڏورانهن ملڪن جا طالب علم اچي علم پرائيندا هئا. انهن جو ۽ استادن جو خرچ وغيره حڪومت طرفان ادا ڪيو ويندو هو.

مدرسي جو نالو نشان متجي ويو آهي. ۽ محلو به پنهنجو پراڻو رنگ ڍنگ، بناوت ۽ نقشو وڃائي چڪو آهي. نوان گهر، سڌيون گهٽيون ۽ جديد طرز جا محلا وجود ۾ اچي ويا آهن. محلي جو پراڻو نالو ماڻهن وساري ڇڏيو آهي. هاڻي ”ڪران“ جي جاءِ تي ان کي ”احمدآباد“ چون ٿا. تاريخي آثارن ۾ ملڪ شاه سلجوق جو قبرستان ۽ سندس مشهور عالم وزير نظام الملڪ طوسي جي مزار هڪ ئي احاطي ۽ هڪ ئي ڇت جي هيٺان باقي رهجي ويا آهن.

سلجوق سلاطين:

سلجوق سلاطين جون پنج شاخون، اسلامي ملڪن جي پنجن مختلف حصن تي حڪمران هيون. بنيادي شاخ اها هئي جيڪا ايران تي حڪمران هئي. ٻي شاخ عراق تي حڪومت ڪندي هئي. ٽين شاخ ڪرمان تي حاڪم هئي ۽ چوٿين شاخ اها هئي جيڪا روم ۽ رومي سلطنت جي قبضي هيٺ يعني ترڪي تي قابض هئي. پنجون سلسلو شام تي مسلط هو.

ايران جي بنيادي شاخ کي تاريخ ۾ ”سلاجقت بزرگ“ جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ئي سلاجقت جا نالي وارا بادشاهه ٿي گذريا آهن.

سلاطين جو مدفن:

هي بادشاهه هڪ شهر يا هڪ ئي هنڌ مدفون نه آهن. مختلف شهرن ۾ مدفن ٿيا ۽ زماني جي لاهن ڇاڙهن ڪيتريون ئي قبرون اجاڙي ڇڏيون ۽ ڪيترن جي مقبرن جو نالو نشان مٽائي ڇڏيو. هن بنيادي ”سلاجقت بزرگ“ جا سلاطين هن طرح دفن ٿيا آهن:

1- طغرل بيگ بن ميڪائيل (429-465) ري (طهران).

2- الپ ارسلان بن چغري بيگ (455-465) مرو.

3- ملڪ شاه بن الپ ارسلان (465-485) اصفهان.

- 4- برڪيارق بن ملڪ شاهه (487-498) اصفهان.
 - 5- محمد بن ملڪ شاهه (498-511) اصفهان.
 - 6- محمود بن محمد بن ملڪ شاهه (511-525) اصفهان.
 - 7- سنجر بن ملڪ شاهه (511-552) اصفهان.
- عراق جيئن ته ايران جو حصو هو ان ڪري اتان جا سلجوق گهڻو ڪري 'همدان' ۽ 'ري' ۾ دفن ٿيا، جن جي فهرست هي آهي:
- 1- طغرل بن محمد بن ملڪ شاهه (526-527) مدرسه طغرل همدان.
 - 2- مسعود بن محمد بن ملڪ شاهه (527-547) مدرسه طغرل همدان.
 - 3- محمد بن محمود بن محمد بن ملڪ شاهه (548-554) همدان.
 - 4- سليمان بن محمد بن ملڪ شاهه (554-556) همدان.
 - 5- ارسلان بن طغرل بن محمد بن ملڪ شاهه (556-573) همدان.
 - 6- طغرل بن ارسلان بن طغرل بن محمد (573-590) مقبرو طغرل بيگ ري.

مسجد لنبان:

مون کي هن دفعي هڪ ته ملڪ شاه ۽ نظام الملڪ جون قبرون ڏسڻيون هيون ۽ ٻي ”مسجد لنبان.“ ڊاڪٽر لطف الله هنر فر پهرين ”مسجد لنبان“ جو رخ ڪيو. ميدان شاه کان نڪري ”چهار باغ“ جي شاهي رستي کي پار ڪري خيابان شيخ بهائي جي ذريعي اسان جي موٽر ”مسجد لنبان“ جي دروازي تي اچي بيٺي.

مسجد لنبان، صفوي دور ۾ خدا جي گهر کان علاوه هڪ سماجي ۽ ثقافتي مرڪز جي حيثيت به رکي ٿي. هي پراڻو محلو اصفهان جي شروعاتي آباد ٿيندڙ محلن مان آهي، ان ڪري باهران هن نئون ايندڙ مسافر هن مسجد جو هڪ به ڦيرو ضرور ڏيندو هو. شهر جا پڙهيل لکيل عالم، اديب ۽ شاعر روزانو هت اچن. انهن جو محفلون ڄمن، مباحثا ٿين ۽ شعر و سخن جون مجلسون برپا ٿين. ٻئي هنڌ ملاقات نه ٿي سگهي ته هتي ملاقات يقيناً ٿئي. ڇڻ ته سڄي اصفهان جو ثقافتي ۽ سماجي مرڪز هي هو.

ظاهر نصرآبادي پنهنجي مشهور ”تذڪره شعرا“ (1083هـ) ۾ هن مسجد ۽ مسجد ۾ ميل ملاقاتن جو ڏاڍو ذڪر ڪيو آهي. هي ميرزا ظاهر

اهو ئي آهي جنهن جو جد امجد ميرزا صادق مينا⁽¹⁾ هندوستان ۾ اچي رهيو ۽ ٻه نهايت اهم تاريخون لکيائين: ”صبح صادق“، جنهن کي هن 1048ھ ۾ مڪمل ڪيو ۽ شهزادي شجاع جي نالي منسوب ڪيو. ٻي تاريخ آهي ”شاهد صادق“، جنهن کي 1056ھ ۾ مڪمل ڪيو. مان جنهن زماني ۾ ”تذڪره شعراءِ کشمير“ مرتب ڪري رهيو هوس ته ان وقت ”تذڪره نصرآبادي“ ۾ اڪثر شاعرن ۽ عالمن جي محفلن ۽ دلچسپ مجلسن جو ذڪر پڙهيو هئم ۽ ائين لڳو ته هي مسجد اصفهان جو هڪ نهايت اهم علمي مرڪز هو. قدرتي طور مون کي هن جي ڏسڻ جو خيال ٿيو ۽ ان وقت تائين ان خواهش کي نپائيندو رهيس.

”لنباڻ“ هڪ سڄي محلي جو قديم نالو آهي. اصل ۾ هي شهر کان ٻاهر هڪ ديهه جو نالو هو ۽ جڏهن شهر وڌيو ته اها ديهه اصفهان جو هڪ محلو ٿي وئي. ان جي دروازي جو نالو ”دروازه لنباڻ“ هو. هن محلي ۾ ڪيترا ئي عالم، صوفي، درويش، اديب ۽ شاعر رهندا هئا، جن جو ذڪر تاريخ ۾ انهيءَ محلي جي مناسبت سان درج آهي. چوٿين صدي هجريءَ جا محدث ۽ عالم ”لنباڻي“ نسبت سان مشهور ۽ معروف آهن. ”تذڪره عرفات العاشقين“ جو مؤلف اوحدي (973-1030ھ) هن ئي محلي جو هو جيڪو هندوستان ۾ آيو ۽ هتي رهي پنهنجو مشهور تذڪرو لکيائين.

مسجد لنباڻ اٺين صدي هجريءَ ۾ جمال الدين وزير ديلملي ٺهرائي. مسجد جي هيٺر اها پراڻي عمارت نه رهي آهي. وقت بوقت ٿيندڙ مرمت هن جي اصل شڪل کي بدلائي ڇڏيو آهي. هن وقت اها بلڪل جديد عمارت آهي. فقط گچ جي ديوار جو هڪ حصو صفوي عهد جي ڪاشي ڪاريءَ جا چنڊ نمونا ۽ انهيءَ دور جا ڪجهه تاريخي ڪتابا يادگار طور رهجي ويل آهن. البت اڳڻ ۾ هڪ وڏو ۽ گهاٽو وڻ اٺين صديءَ جي ياد ڏياري رهيو آهي. هي چنار جو وڻ آهي، جنهن سڄي اڳڻ ۾ چانوَ پکيڙي ڇڏي آهي. مسجد جي حال جي هيٺان هڪ ٺهروهي ٿي، جنهن ۾ حاجت مند پنهنجون مرادون ۽ ضروريات جا عريضا لکي لوڙهي ڇڏيندا آهن.

⁽¹⁾ هن مصنف تي منهنجو مضمون پڙهو ”پارس“ ڪراچي. جلد اول. شمارو اول.

انهن جو عقيدو آهي ته سندن مرادون پوريون ٿي وڃن ٿيون. اهڙيءَ طرح اهو به مشهور آهي ته هن مسجد ۾ حضرت امام حسن نماز پڙهي آهي. مسجد جو منبر ”منبر صاحب الزمان“ جي نالي سان مشهور آهي. جيڪو اصفهان جي منبرن ۾ پنهنجي خوبصورتيءَ سبب نفيس ترين منبر شمار ڪيو ويندو آهي ۽ ان تي 1114 هـ سال لکيل آهي.

”رساله محاسن اصفهان“ جو فارسي مترجم بنياد رکڻ وقت پاڻ به موجود هو ۽ هن ”عمارت جمال الدين“ جي نالي سان ان کي ياد ڪيو آهي ۽ باني جو نالو لکيو آهي: ”صاحب معظم، قدوت اعظم الامم، جلال الوزراء، جمال الدولة والدين، محمد ديلم دستجودي الاصفهاني.“
سعيد هروي انهيءَ زماني جو شاعر هو. هن ان جي تعريف ۾ شعر لکيا آهن:

از پئي ذوق و تفرج، گريه لبنان ميروي
مسجدي بيني مروح، بر سر آب روان
در جوارش صاحب ”صاحب قدم“ رابقمه
کز لب تعظيم بوسد، آسمانش آستان
صاحب عادل جمال الدين محمد، کاورد
سبز خنڱي آسمان را، حکم او در زير ران

ڪاشيءَ جي قديم ڪتبن ۾ به ڪتبا محمد رضا الامامي الاصفهاني (1080هـ) جا آهن ۽ هڪ ڪتبو محمد باقر شيرازي (1256هـ) جو آهي. هن ڪتبي جي مٿان دروازي جي بلڪل پيشانيءَ تي تذڪره مصنف محمد طاهر نصرآبادي جا شعر، رضا اماميءَ جي خط ۾ ڪاشيءَ جي تختي تي لکيل آهن:

در زمان دادور گيتي سستان بحر دل
آفتاب دولت مشرق، سليمان پادشاه
پادشاهي، کز برائي کسب اقبال و شرف
فتح در ظل همائي رايپتش گيرد پناه
يافت تعمير اين بنا از لطف آن گردون شکوه

شامل حال شريفش بارالطاف الـ
 تابود مسجد برائي سجدهء اهل و رع
 آستانش پادشاهان جهان را سجده گاه
 خام بهر سال تاريخش، عبارت زد رقم
 نو شد اين مسجد، ز امر عادل عالم پناه

نصراآباديء پنهنجي تذڪري ۾ اهي شعر ڏنا آهن. اندر ٻاهر گنبد،
 مناري، درن ۽ ديوارن تي ڪاشيءَ جو بهترين ڪم ڦيل آهي. جتنهن وقت
 اسان اتي پهتاسين ته ان وقت به مناري جي مرمت ٿي رهي هئي. مسجد
 جي ڏاڍي خوبصورت اڱڻ ۽ عمارت وڻندڙ ۽ محلو اهڙي هنڌ واقع آهي جو
 هر ايندڙ ويندڙ جو گذر هتان ضرور ٿئي ٿو.

معاشره بدلاجي ويو آهي. محفلن جي مرڪزن جي نوعيت به مختلف
 ٿي وئي آهي ۽ اسان جي تهذيب به وقت جي تبديليءَ سان بدلاجي وئي
 آهي. ان ڪري هاڻي مسجدون تهذيبي ۽ ثقافتي مرڪز نه رهيون آهن،
 سواءِ تاريخي اهميت جي. خود مذهبي معاشري ۾ به انهن کي ڪو خاص
 مقام حاصل نه رهيو. مسجدن ۾ اڪثر چوڪيدار ويٺل آهن ۽ سياح
 هيڏانهن هوڏانهن فوٽو ڪڍندي ڏسجن ٿا.

جڏهن اسان مسجد لنبان ۾ داخل ٿياسين ته ڪير به ڪونه هو.
 تقريباً هڪ ڪلاڪ اسان ان کي ڏسندا رهياسين ۽ جڏهن ٻاهر
 نڪتاسين ته ان وقت به ڪو اچڻ وارو نه مليو.

دارالبطيخ:

مسجد لنبان مان نڪري اسان جي موٽر هاڻي ميدان شاهه طرف هلي.
 خيaban حافظ کان ٿيندي محل احمد آباد جي هڪ گهٽيءَ ۾ مڙي ٻن گهٽين
 ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڦرندي چنار جي گهاٽي وڻ جي ويجهو اچي بيٺي.

ان وقت موسم ڏاڍي خوشگوار هئي. ڪڪرن جا ننڍا ننڍا ٽڪرا
 سڄ سان گڏ اک ٻوٽ ڪيڏي اس ۽ ڇانوَ جو سمر پيدا ڪري رهيا هئا.
 گهٽي آباد هئي، ڪريائي جا دڪان کليل هئا. عزتورن ڪارا برقع
 پائي کاڌي بيتي جو سامان خريد ڪري رهيون هيون ۽ گهٽيءَ ۾ ڪم تي
 ويندڙ مردن جي اچ وڃ مسلسل جاري هئي.

هي چنار جو وڏو وڻ بيٺو آهي، انهيءَ ڪري ان حصي کي ”مقبره پائي چنار“، ”تڪيه پائي چنار“ ۽ ”ترت نظام“ چيو وڃي ٿو. هي چنار ڊاڪٽر هنرفر جي تحقيق مطابق انهيءَ ”مدرسہ ملڪ شاھ“ جو باقي بچيل يادگار آهي.

ان قسم جا ڪجهه قديم وڻ اصفهان ۾ موجود آهن، جن کي پنهنجي قدامت سبب تاريخي حيثيت حاصل آهي. مثلاً، ”چنار امام زاده اسماعيل“، ”چنار دستگرد“ ۽ ”چنار باغ زرشڪ“.

انهيءَ جڳهه کي ”دارالبطيخ“ ان ڪري چوندا آهن، جو قديم دور ۾ هتي منڊي هئي، جنهن ۾ سبزي کان علاوه هر قسم جا ميوا، خاص ڪري اعليٰ قسم جا گذرا، گهڻي مقدار ۾ ايندا هئا.

هتي ملڪ شاھ سلجوقيءَ مدرسو قائم ڪيو هو ۽ وسيع باغ ان جي ڀرسان لڳايو هو. انهيءَ باغ جي هڪ ڪنڊ ۾ خواجه نظام الملڪ طوسي کي دفنايو ويو، جنهن کان پوءِ هي حصو ”ترت نظام“ جي نالي سان سڏجڻ لڳو. سال 724ھ ۾ هن جاءِ کي انهيءَ نالي سان ڪتابن ۾ لکيو ويو.

گورستان:

هتي، برصغير ۾ عبدالرزاق ڪاڻپوري مرحوم پهريون شخص هو، جنهن نظام الملڪ طوسيءَ جي مفصل ۽ مستند سوانح عمري لکي، هن جي عظمت ۽ هن جي ڪارنامن جي اسان کي ڄاڻ ڏني. پڙهيل لکيل طبقو ان کان بعد ئي هن جي شخصيت سان متعارف ٿيو. نظام الملڪ جي حياتي تي غالباً ان قسم جو مفصل ڪتاب ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اڃا تائين نه لکيو ويو آهي.

خواجه نظام الملڪ طوسي، سلطان ملڪ شاھ سلجوقي سان گڏ بغداد وڃي رهيو هو ته ٺهاوند جي حدن ۾ منزل ”سحنه“ تي هڪ باطنيءَ درخواست جي بهاني ويجهو اچي کيس خنجر هڻي ماري وڌو. هي 12 رمضان 485ھ جو واقعو آهي. هي تمام وڏو حادثو هو، جنهن تي عالم اسلام ماتم ڪيو. سندس لاش کي اتان ڪڍي اچي اصفهان جي هن محلي ۾ ”مدرسہ ملڪ شاهي“ جي باغ ۾ دفن ڪيو ويو.

هن چنار جي وڏي وڻ جي سامهون هڪ معمولي دروازي مان اسان هڪ چار ديواريءَ جي اندر داخل ٿياسين. ننڍي اڱڻ کان پوءِ چار فوت مٿي هڪ ٿلهو هو جنهن تي ڇت هئي. کليل اڱڻ جي وچ ۾ ڪجهه ميويدار وڻ هئا، جيڪي هرايرانيءَ جي گهر جي سونهن ۾ آهن.

انهيءَ ٿلهي تي مقبرن جو اهو مجموعو آهي، جنهن ۾ خواجه بزرگ جي قبر کان سواءِ ڪجهه سلجوتي سلاطين به مدفون آهن. انهن سلجوتين ۾ سلطان سنجر کان بعد ملڪ شاهه سڀ کان گهڻو نالي وارو بادشاهه ٿي گذريو آهي، ليڪن خواجه نظام الملڪ جهڙي نامور وزير عالم ۽ اديب جي ڀرسان دفن ٿيو. انهيءَ ڪري سندس نالو ڊهجي ويو ۽ خلق جي زبان تي ”قبر نظام“ نالو رهجي ويو. خواجه بزرگ جي اوچتي مارجي ويو جو واقعو ايترو ته وڏو هو جو ان کان هڪ مهينو پوءِ جڏهن ملڪ شاهه جي لاش کي ڪڍي اچي هن هنڌ دفن ڪيو ويو ته سندس مدفن کي ڪنهن به اهميت جي قابل نه سمجهيو ويو.

خواجه نظام الملڪ جي مزار:

ٿلهي تي ايندي ٿي پهرين قبر خواجه جي اچي ٿي. مزار تي لڳل تختي سنگ مرمر جي، ڪنارا چٽيل ۽ قرآني آيتن سان سڃيل، مٿي ڪنارن تي آيتون آهن ۽ سيرانديءَ کان گهڻن هنڌن تان ڊنل ڪتبو آهي جنهن جي عبارت هن طرح آهي ۽ هيئن پڙهي وڃي ٿي:

”واصل گشت بجوار مرحمت و غفران، وفايز شد

بغرفات جنان و روضه رضوان. حضرت مغفرت

مآب قيام بصفت رحمة ديان... المفاخر و افتخار

الاڪابر و اعظم الوزراء... خواجه... الملڪ“

مون کي ڊاڪٽر هنر فر ٻڌايو ته هي ٻين قبرن جا پٿر صفوي دور جا ڏسجن ٿا، موجوده عمارت ويجهڙائيءَ واري دور جي ٺهيل آهي.

انهيءَ قبر جي آس پاس خواجه جي پٽ ابيڪر عبيدالله مؤيد الملڪ جي قبر به هئي. جنهن کي سلطان برڪيارق پنهنجو وزير بنايو ۽ پوءِ 494ھ ۾ پنهنجي هٿن سان سندس سسي اڏائي ڇڏي. هاڻي اها قبر ظاهر ناهي. مرمت ۽ زماني جي لاهن چاڙهن ۾، ٻين قبرن سان گڏ هيءَ قبر به متڃي وئي آهي.

مان، انهيءَ عظيم الشان شخصيت جي تاريخي قبر جي چوڌاري هر هر ڦريس ۽ حيرت مان پٿر جي ان نشان کي ڏسندو رهيس جنهن جي هيٺان گمان آهي ته نظام الملڪ جهڙي عظيم شخصيت ابدِي نندڻ ۾ سٺل آهي. تصويرون ڪڍيم ۽ قدم اڳتي وڌايم.

ملڪ شاهه سلجوقيءَ جي قبر:

چند قديم جي فاصلي تي ٻه قبرون هڪ ٻئي سان گڏ آهن. ٻنهي جي مزار جو پٿر سنگ مرمر جو آهي. هڪ چٽسالي ۽ آيتن سان سڃايل آهي ۽ ٻي ان جي ڀيٽ ۾ گهڻي نقش نگاريءَ سان آراستہ آهي. ٻنهي تي نالا نه آهن. گمان آهي ته جيڪا گهٽ نقش دار قبر آهي، اها سلطان ملڪ شاهه سلجوقيءَ جي آهي، جيڪو خواجه نظام الملڪ جي شهادت کان هڪ مهينو بعد، شوال 485ھ ۾ جمعي جي ڏينهن بغداد ۾ مري ويو. ملڪ شاهه جي درباري شاعر امير معزي ان واقعي تي هي شعر چيا هئا:

رفت در يڪ مدد فردوس برين، دستور پير

شاهه برنا، از پس اورفت، در ماه دگر

کرد ناگد قهر يزدان، عجز سلطان آشکار

قهر يزداني بدين و عجز سلطاني نگر

سلطان جولاش پهريان امانت طور بغداد ۾ ”شونيز“ جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. جتان سندس پٽ محمود شاهه ڪڍي اچي اصفهان جي هن ”مدرسه ملڪ شاهي“ ۾ خواجه نظام الملڪ جي ڀرسان دفن ڪيو.

ترڪان خاتون:

ترڪان خاتون ملڪ شاهه جي عظمت واري ملڪ هئي. جهڙو عظيم مٿس هو اهڙي ئي هيءَ بيگم هئي. سال 487ھ ۾ مڙس جي وفات کان تقريباً ٻه سال پوءِ اصفهان ۾، ۽ هتي ئي سلطان جي ڀرسان دفن ٿي. قبر چٽي پاسن کان چٽيل آهي. ان تي نالو لکيل نه آهي. فقط قرآني آيتون نقش ٿيل آهن.

سلطان برڪيارق - سلطان محمد:

هي ٻئي ملڪ شاهه جا پٽ هئا. زندگيءَ ۾ هي ٻئي ڀائر هڪ ٻئي جا سخت مخالف ۽ جاني دشمن هئا. ليڪن جڏهن هي جهان چڏيائون ته سندن قسمت ۽ بيوسيءَ، ٻنهيءَ کي هڪ ٻئي جي ڀرسان جڳهه ڏئي

چڏي. ملڪ شاھ جي سيرانديءَ کان ٻہ اڍائي فوٽ مٿاهينءَ تي ٻن قبرن جا نشان آهن ۽ اهي ٻئي قبرون انهن ٻنهي ڀائرن جون ٻڌايون وڃن ٿيون. انهيءَ سڄي ڍڪيل ايوان جو فرش ۽ ديوارون ساڻي رنگ جي ٽائيلن جون آهن. سلطان برڪيارق جي قبر جو صندوق نما ٿلهو. انهن ساين ٽائيلن جو ٺهيل آهي. ڪا به چٽسالي يا ڪتبو لڳل نه آهي. روايت اها ئي آهي ته اها قبر برڪيارق ۽ محمد جي آهي.
ٻيون قبرون:

معلوم ٿئي ٿو ته ”مدرسء ملڪ شاهي“ جي باغ جي هيءَ ڪنڊ، جنهن ۾ پهرين نظام الملڪ کي دفن ڪيو ويو. بعد ۾ ”سرڪاري قبرستان“ جي شڪل اختيار ڪري ويو. اصفهان سلجوقي سلاطين جي هن شاخ جو دارالسلطنت رهيو. انهيءَ ڪري جو سلجوق سلطان فوت ٿيو سندس دفن گاه به اها ئي ڪنڊ بني. بعد جي دورن ۾ ٻيا ماڻهو به دفن ٿيا آهن. ڪجهه قبرون نائين ۽ ڏهين صديءَ جون به موجود آهن، جن جي شخصيتن جي تاريخي حيثيت معلوم نه آهي. نالا ۽ سال انهن تي لکيل آهن. اسان انهيءَ عبرت گاه تي تقريباً ٻہ ڪلاڪ گذاريا ۽ قبرن جي پاسي بار بار گهمندا رهياسين. بحث ڪندا رهياسين ۽ انهن جي قتل ۽ ظلمن جا داستان ياد ڪندا رهياسين.

تاريخي شخصيتن جو آغاز ۽ انجام ۽ پوءِ هيءَ ڪسمپرسی واري حالت ڏسي، دنيا ۽ دنيا وارن جي بي ثباتي تي ملامت ڪندي اسان چار ديواريءَ کان ٻاهر نڪري آياسين. ۽ انهيءَ قديم چنار جي شاخن ۽ ٿڙ کي هڪ دفعو غور سان ڏسندا موٽر ۾ سوار ٿي ”مهمان خاندان شاه عباس“ طرف هلياسين. موٽر هلندي رهي ۽ منهنجي ذهن ۾ خاڪائيءَ جو هي شعر ڦرندو رهيو:
ملڪ شمس، آب و آتش بود، رفت آن آب و مرد آتش
کنون، خاکسترو خاک است مانده، در صفا هانش

سلطان ملڪ شاه خوش قسمت هو جو خواجه نظام الملڪ جي ڀرسان دفن ٿيو ۽ ان نامور وزير، منشي ۽ مصنف جي ڪري سندس قبر اڄ تائين قائم رهندي آئي آهي. جيڪو پڙهيل لکيل نظام الملڪ جي زيارت لاءِ ويندو آهي، اهو هن عظيم سلجوقي بادشاهه جي قبر کي به حيرت مان ڏسندو آهي.
(ڪراچي 6-8-1974ع)

فقير عبدالغفور

(سنڌي موسيقيءَ جو سينگار)

[03 جون 1978ع تي، حيدرآباد ۾ پاڪستان نيشنل سينٽر، سنڌ سرڪار جي ثقافت کاتي ۽ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي گڏيل سهڪار سان، سنڌ جي نامور فنڪار فقير عبدالغفور سان هڪ شام ملهائي وئي. ان محفل جو خاص مهمان وطن عزيز جو مائه ناز عالم ۽ دانشمند پير حسام الدين راشدي صاحب هو. ان موقعي تي پير صاحب جي ڪيل تقرير کي ڊيلي ”عبرت“ 10 جولاءِ 1978ع تي شايع ڪيو]

جناب حميد آخوند، جناب فقير عبدالغفور جناب حسين بخش خادم ۽ معزز خواتين و حضرات،

مان خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي، دل جي گهرين سان اهو اظهار ٿو ڪريان، ته اوهان مون کي اڄ سنڌ جي هنن ٻن وڏن فنڪارن جي وچ ۾ ويهاري منهنجي وڏي عزت افزائي ڪئي آهي. مان پاڻ کي ان اعزاز جو مستحق نه ٿو سمجهان ڪيو ان هوندي به مان منتظمين جو نهايت ٿورائو آهيان. حقيقت اها آهي ته اها مٿاهين جاءِ فقط هنن ٻن فنڪارن (عبدالغفور ۽ حسين بخش) کي سونهي ٿي، جي پنهنجي فن جي لحاظ کان سنڌ جي تاريخ ۾ اهم مقام وارين ٿا.

جيئن ممتاز مرزا پنهنجي تقرير ۾ هينئر اسان کي ٻڌايو ته فقير عبدالغفور پنهنجي جوانيءَ جي زماني ۾ حيدرآباد شهر جو ڏاڍو مڙس هو. شهر جي دادائن کان آنڪي ڇڏائيندو هو ۽ ٽڪري هلائي نال به وصول ڪندو هو. وغيره، ته دوستو! اهو فقير عبدالغفور جي مجاز جو زمانو هو.

توهان کي خبر آهي ته مجاز کان پوءِ حقيقت جو ڏاڪو اچي ٿو ۽ هاڻي اسان جو فقير حقيقت جي ڏاڪي تي آهي. فقير نال تڏهن به ڇڏائيندو هو ۽ هاڻي به ڇڏائي ٿو. اڳي پيسن جو نال ڇڏائيندو هو ۽ هاڻي ”دلين“ جو نال ڇڏائي ٿو. اڳ فقط حيدرآباد شهر تائين سندس نالو محدود هو، پر هاڻي ان جو دائرو سنڌ ۽ سموري فضا تائين وسيع آهي، جتي جتي سندس وڻندڙ آواز اڄ به هر ٻڌندڙ کان ”دل“ جو نال ڇڏائي رهيو آهي.

دوستو! فقير عبدالغفور سنڌي موسيقيءَ جي هڪ ”اسڪول“ سان تعلق رکي ٿو جيڪو سچل سرمست جي درگاه مان ۽ نج سنڌي تصوف سان وابسته آهي. اهو سلسلو پنهنجيءَ حقيقت جي حيثيت سان نهايت جامع، وسيع ۽ همه گير آهي. انهيءَ سلسلي سنڌ ۾ جيڪا روح پرور حيثيت پيدا ڪئي آهي، سا اسان جي سماجي زندگيءَ تي حاوي آهي. هن دور ۾ انهيءَ سلسلي جو واحد نمائندو فقير عبدالغفور ئي اسان وٽ باقي آهي.

دوستو! فقير عبدالغفور سان شام ملهائڻ جو اهم ڪم ڪري اسان پنهنجي فرض ادا ڪئي آهي. دراصل اسان فقير جو تمام دير سان قدر ڪيو آهي، جنهن احترام ۽ قدرشناسيءَ جو هو مستحق آهي، تمام دير سان اسان محسوس ڪيو آهي، چو ته اسان سنڌي بدقسمت آهيون!

حسين بخش خادم پنهنجيءَ تقرير ۾ شڪايت ڪئي آهي ته اسان فنڪار مالي لحاظ کان تنگدستيءَ جو وقت گهاري رهيا آهيون ۽ هن انهيءَ نقطي تي زور ڏنو آهي ته سنڌي فنڪارن جي مالي خوشحاليءَ طرف توجهه ڏنو وڃي، ان ڏس ۾ هن ريڊيو ۽ ٽيليويزن جو حوالو ڏنو آهي.

دوستو! اها شڪايت فقط فنڪارن تائين محدود ڪانهي. اسان، جيڪي قلم جا فنڪار آهيون، تحرير جا فنڪار آهيون اسان کي پڻ ساڳي شڪايت آهي. اسان اديبن ۽ شاعرن جي شڪايت، فنڪارن جي شڪايت کان مختلف ڪونهي. زماني جون حالتون اکين اڳيان آهن. اسان سنڌي، هڪ پيڙهيل ۽ ٺپوڙيل قوم جا بدقسمت فرد آهيون، ان ڪري اسان کي شڪايت کان پرهيز اختيار ڪرڻ گهرجي.

اسان کي بهرحال پنهنجي فرض جي ادائگي ڪرڻي آهي، اسان کي پنهنجو قلم وهائڻو آهي ۽ گلي مان سرن جي ورڪا ڪرڻي آهي. اسان کي

سنڌ جي خدمت ڪرڻي آهي. سنڌي ادب کي زنده رکڻو آهي، سنڌي موسيقيءَ کي برقرار رکڻو آهي ۽ سنڌي ثقافت جي شان کي قائم ڪرڻو آهي. اها فرض ادائي اسان تي ان حد تائين لازمي آهي، جو توڙي بک هجي، ڏک هجي، سڪ هجي، اسان کي هر حال ۾ خدمت ڪرڻي آهي. اسان کي الله تعاليٰ جيڪا صلاحيت بخشي آهي، سا غير مشروط سنڌ جي خدمت جي خاطر بروءِ ڪار آڻڻي آهي. سنڌ جي هن مانائتي فنڪار فقير عبدالغفور جي خدمت ۾، مان سنڌ جي اديبن جي طرفان ”سلام“ ٿي پيش ڪريان ٿو، چو ته اسان وٽ ٻي ڪا به شئي ڪانه آهي.

دوستو! مغليه شاهي فوجن جي مهندار مرزا عبدالرحيم خانخانا جڏهن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن هتان جي مفتوح فرمان روا مرزا جاني بيگ ترخان کي پاڻ سان گڏ دهليءَ وٺي ويو ۽ اڪبري دربار ۾ پيش ڪيائين. اڪبر، سنڌ جي معزول سلطان کي پستيءَ جي احساس ڏيارڻ خاطر اها ست ستي جو عظيم فنڪار تانسين کي وٽس موڪليائين. تانسين جاني بيگ وٽ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو. مفتوح ۽ معزول سلطان وٽ رکيو ٿي ڇا هو، جو تانسين جي قدرداني لاءِ سندس خدمت ۾ هديور رکي! خالي هٿين جاني بيگ، راڳ ختم ٿيڻ کان پوءِ ست دفعا تانسين جي چوڌاري پاڻ کي گهوري چيو ته، ”اي عظيم فنڪار! غريب الوطني ۾ مون وٽ ڪجهه به نه آهي، لهنذا مان پاڻ کي تومتان گهوري رهيو آهيان، منهنجو اهو هديو قبول ڪر!“

سو، دوستو! اڄ سنڌ سڪڻي آهي، هٿين خالي آهي. هن وٽ ڪا به شئي ناهي عبدالغفور کي هديي ڏيڻ لاءِ. لهنذا اڄ سنڌ پاڻ کي عبدالغفور جي مٿان گهوري رهي آهي. شال اهو جذبو اسان جي هٿان هن فنڪار کي قبول پوي.

حميد آخوند ۽ ممتاز پنهنجين تقريرن ۾ ٻڌايو ته اسان جي نج سنڌي موسيقيءَ جا املهه سر اسان جي نئين نسل کان وسرندا پيا وڃن ۽ باقي ڪي ٿورا سر اسان وٽ بچيا آهن. دوستو، ان جو سبب اها خلا آهي، جا ٻن نسلن کي منقطع ڪري رهي آهي. اسان پنهنجي ننڍپڻ ۾ جيڪي ڪافيون ٻڌيون، تن جا سراج ناپيد آهن. ان وقت ۾ ۽ هاڻوڪي وقت جي درميان وڏو فرق اچي

ويو آهي. تمام ٿورا سراهڙا آهن، جي باقي آهن. اسان تي فرض آهي ته اسان انهن سرن کي پنهنجي عظيم ڪلاسيڪي ورثي کي بچايون، سنڀاليون ۽ محفوظ ڪريون. ائين ڪرڻ سان ئي اسان سنڌي موسيقي کي بچائي سگهنداسون ۽ اها سنڌ جي وڏي خدمت ٿيندي.

ڪجهه وقت ٿيو ته حميد آخوند ۽ ممتاز مرزا مون سان ملڻ آيا. مون کين ٻڌايو ته ”بابا! زندگيءَ تي ڪو پروسو ڪونهي ٻه سال بيماري ۾ گذاريا اٿم ۽ باقي عمر جو پتو ناهي. ڪم ڪندي عمر گذري چڪي آهي، صحت جو حال ڏسو پيا، هاڻي ته ڪجهه وندر ورونهن جو سامان پيدا ڪريو ۽ ڪجهه وقت روح ريجھائجي، دل گهري ٿي ته عبدالغفور کي ٻڌجي. هنن دوستن منهنجي خواهش جي پورائي ڪندي اڄ عبدالغفور کي ٻڌڻ جو اهم ڪم ڪيو آهي، ان لاءِ مان سندن ٿورائتو آهيان.

ان موقعي تي مان سنڌ جي نئين نسل کي هڪ عرض ڪندس ته عبدالغفور خادم ۽ ٻيا ڪجهه فنڪار اسان جي نج سنڌ موسيقي جا ٿورا نمائندا وڃي بچيا آهن. اهي فنڪار روز روز ڪونه پيدا ٿيندا انهن جو دم غنيمت آهي. اهي فنڪار سنڌ جو شان آهن، سنڌ جو سينگار آهن، سنڌ جي تاريخ آهن، سنڌ جي تهذيب ۽ ڪلچر آهن، اهي سنڌ جي ساک آهن ۽ وقار آهن. انهن جي قدرداني ۽ فن شناسي اسان تي لازم آهي.

سچل سارو سچ

[24 جولاءِ 1980ع تي درازا ۾ سچل سرمست جي عرس جي موقعي تي هڪ ادبي ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ پير حسام الدين راشدي هي يادگار صدارتي تقرير ڪئي. اها تقرير سروري پبليڪيشن هالا جي ڪتاب ”واريءَ تي مورت“ ۽ ”سرمست“ 1982/2ع ۾ ڇپيل آهي. ٻنهي ڪتابن جي تقابلي اڀياس ذريعي تقرير جو هي متن تيار ڪيو ويو آهي]

دوستو عزيزو اها حقيقت آهي ته هن درگاه تي مان پهريون دفعو حاضر ٿيو آهيان ۽ اها منهنجي سعادت آهي، جو پنهنجي زندگيءَ ۾ مان هتي پهچي سگهيس. مانهنجو دوست تنوير عباسي چوي ٿو ته مان ڀرپور نموني ۾ پنهنجا معروضات پيش ڪيان. عرض هي آهي ته وقت تمام گهڻو ٿي ويو آهي ۽ ڀرپور نموني ۾ يا مختصر نموني ۾ جيڪي گذارشون ڪرڻيون آهن انهيءَ منجهڻون گهڻن تي ته توهان سڀ منهنجا دوست روشني وجهي ويا آهيو. خصوصاً منهنجي دوست حامي صاحب جيڪي ڪجهه فرمايو ان سان مان بيحد متفق آهيان ۽ اهو ضروري ٿو سمجهان. اسان جي قاضي علي اڪبر صاحب جو مسئلو عشق آ ۽ جتي عشق هجي اتي بحر طويل ۽ بحر هجز جو جيڪو ويجهو آ، سو نه ايندو آ. اهو بحث ڪٿ ۽ ويچار ڪئون مٿي آ، پر جن سنڌ جي فڪر ۽ ذهن کي موڙيو، جن تاريخ پيدا ڪئي، جنهن پنهنجو مقام پيدا ڪيو آهي فقط به آهن؛ هڪڙو شاه ۽ ٻيو سچل سرمست.

جيڪي ڪجهه مانهنجا دوست هتي چئي ويا آهن، انهن سڀني شين کان سچل مٿي آهي، سچل بيحد ارفع ۽ اعليٰ آهي. مانهنجي دوستن نه علاج پڙهيو آهي، نه عطار کي پڙهيو ٿن، نه انهن جي تعليم جو ڪو مطالعو ڪيو اٿن. فقط سچل چئي ويو، ان جي شعر ۾ ڏٺئون، ان کان پوءِ جو ڪو به انهن مطالعو نه ڪيو آهي، مقصد منهنجو هي آهي ته فقط

سچل جو ديوان، مانڪي کل ايندي آهي، جڏهن مان اخبارن ۾ پڙهندو آهيان ته ”شاعر هفت زبان.“ بابا شاعر هفت زبان جو مطلب ڇا آهي؟ اڄ يورپ جون چوڪريون ويهين ۽ پنجويهين ورهين جون، سورهن زبانون ڄاڻن ٿيون ٻيون ۽ ان ۾ لکن ٿيون ٻيون. هفت زبان ڪابه شئي دنيا ۾ اڄ نه ٿيندي آ. تنهن کان پوءِ سچل سواءِ سنڌي زبان جي باقي جيڪي ڪجهه چيو اهو خام آهي. تنهنڪري هن کي ’هفت زبان‘ چئي ان جي مقام کي توهان هيٺ ٿا ڪيو. اسان جي ڊاڪٽر شميل آ، جنهن سچل تي به لکيو آ ۽ شاھ تي به. سورنهن زبانون ڄاڻي ٿي پئي ۽ سورنهن ۾ ئي لکي ٿي، جنهن جو مطلب اهو آ ڇا ته ڊاڪٽر شميل سچل سرمست کان مٿي آ. سچل ستن زبانن ۾ چوي يا سترهن زبانن ۾، سچل جو مقام جيڪو آهي، سو انهن سڀني کان بالا آهي. هن جو ڪنٽريبيوشن فقط اهو فڪر آ، اهو فلسفو آ، اهو پيغام آ، جيڪو هن ڏنو آ پنهنجي ڪلام ۾. انهيءَ کي ئي اسان کي سوچڻ، پروڙڻ ۽ پرجهڻ کپي. مونکي معلوم آ. توڻي جو مان هتي ڪڏهن حاضري نه ڏني آ. ليڪن مونکي معلوم آ، ته پاڪستان کان اڳ ۾ هيءَ درگاه روشن هئي. هن تي ٻارنهن ئي مهينا منڊل مٽو پيو هوندو هو. سڀني مذهبن، سڀني عقيدن، سڀني فرقن جا ماڻهو هتي سجدو ڪندا هئا. هر هندوءَ ۽ مسلمان جي گهر سخي قبول محمد جي تصوير لڳل هوندي هئي. اهو ڇا هو؟

هاڻي مان هتي مزار ڏني آهي نمائي فقير جي، جيڪا هندو مائي هئي. جنهن سچل سرمست جو رسالو هندوستان ۾ مرتب ڪيو. اٽئون لاش ڪٿايو اٿئين ۽ هتي پاڻ پورا يو اٿئين. اهو ڇاهي؟ اهو ڪهڙو فلسفو اها ڪهڙي شئي ۽ ڪشش هئي، جنهن نمائي فقير کي هتي دفن ڪرايو؟ جيسين ايهو فلسفو جنهن نمائي فقير کي هت دفن ڪرايو آ، اهو اسان جي سنڌ جو فلسفو زندهه آهي ۽ انهن جي پيغام کي توهان زندهه رکيو آ، تيسين هي ياد رکو ته سنڌ زندهه آهي.

سنڌ جي افاديت ۽ سنڌ جو مختلف هجڻ ٻين جي مقابلي ۾ اهو فقط انهن شين ۽ علامتن منجهن معلوم ٿئي ٿو پيو سنڌ کي پنهنجو مخصوص هڪڙو پيغام آ. سنڌ کي هڪڙو فڪر عطا ٿيو. جيسين اها

شئي توهان کي حاصل نه ٿي آ، انهن نه سوچيو ۽ سمجهيو ۽ انهن کي فروغ يا انهن کي نه پکيڙيو آهي، تيسين توهان جو فرض ۽ توهان تي جيڪي وطن جي طرفان ۽ پنهنجي اديبن ۽ شاعرن جي طرفون ۽ هن درگاه جي طرفون جيڪي فرائض عائد ٿين ٿا سي پورا ڪين ٿا ٿين، توهان جو فرض آ، توهان ماڻهو اديب آهيو، توهان پڙهيل آهيو، هن دور جا مهندار آهيو، توهان جو فرض آ ته جيڪي ضرورتون ادب جون آهن، جيڪي توهان جا اسان جا بزرگ چئي ويا آهن، انهن سڀني جو شرح، ان جو استحڪام توهان ڪيو، ائين ته نه ڪرڻ کپي ته ڪجهه وقت تي اچي پهتو ۽ چار لفظ ڳالهايو، تنهن کان پوءِ ختم ٿيو قصو.

مون کي معلوم آه ته سچل سرمست جو رسالو ايڊٽ ڪونه ٿيو آ، تصحيح بلڪل ڪانهي ڪا، غلط آ جيڪو رسالو مرحوم انصاريءَ جو ڇپيو، يا جنهن جو ٻيو ايڊيشن هاڻي محمد ابراهيم جويي ڇپيو، اهو سو فيصد غلط آ، سرائڪيءَ ۾ جيڪو سنڌي ادبي بورڊ مولوي محمد صادق کان رسالو ڇپرايو سو پي جمل آ، حامي صاحب جيڪي چئي ٿو سو بلڪل صحيح آ، عشق جو مسئلو الڳ آ ته عشق ۾ ڪابه شئي نظر نه ايندي آ، صحيح ۽ غلط جي ڪابه پروڙ عشق ۾ ڪانه ايندي آ، اهو مقام ارفع ٿون اعليٰ آهي، ليڪن جيڪڏهن حقيقتون اسان کي ڏسڻيون آهن ۽ جيڪڏهن واقعي ڪنهن مقام کي واقعي ڪنهن پڙهين ڪڙهين جي محفل ۾ ۽ مجلس ۾ سچل کي متعارف ڪرائڻو آ ته فقط ”هفت زبان شاعر“ چئي اسان کي متعارف نه ڪرائڻ کپي، ڇاڪاڻ ته اها ڪابه ڪريڊٽ ڪانهي ڪا، اسان کي هن جي تعليم هن جون جيڪي شاعري جون خوبيون آهن يا جيڪو فلسفو آ، عطار ڇا هو؟ حلاج ڇا آهي؟ اهي سڀ هڪڙا پيغام آهن، اهي فلسفا هن، اهي دائمي قيامت تائين رهندڙ پيغام آهن، سچل اسان وٽ انهن جو شارح آ، ۽ سچل مان سمجهان ٿو ته ڪيترين ڳالهين ۾ اسان جي شاه عبداللطيف ڀٽائي کان تمام گهڻو مٿي آ، هن لحاظ کان مٿي آ ته شاه پنهنجو پيغام فقط پاڻ تائين محدود رکي ٿو ۽ پاڻ ئي ان جو شارح ۽ پاڻ ئي ان تي تڪميل ٿئي ٿي پئي، ليڪن سچل پنهنجي زماني ڪنهن وٽي ويندي اڃ تائين، ۽ مون کي يقين آ ته هن

کان پوءِ به جيڪو سنڌي شاعري ڪندو اهو سچل جي پيغام کي اڳتي
ڏاڏيندو. توهان جا ڪنڊڙي وارا، بيدل، بيڪس، ٻيڙو فقير، فتح پورا وارا
يعني ڪهڙو شاعر آهي، سچل کان پوءِ جيڪو سچل جي تابعي نه آهي،
سچل جي فلسفي ۽ فڪر کي هن پنهنجو نه ڪيو آ.

تنهن ڪري منهنجا دوستو! خبر ناهي ته پاڻ ۾ ملن يا نه ملن، مان
توهان کي اهو ئي عرض ڪندس، مانهنجو پنهنجو تجربو اهو آهي ته
سچل تمام وڏو شاعر آهي. سچل جي لاءِ توهان کي - شاه تي - پي ڪو
ڪم ڪونه ٿيو آ. پر هن جو ڪم از ڪم هڪڙي ايڊيشن جو هڪڙو
حصو مرحوم گربخشاڻي اهڙو اسان کي ڏئي ويو آ، جنهن تي اسان انحصار
ڪري سگهون ٿا. يقين ڪري سگهون ٿا، انهيءَ کي مستند اسان چئي
سگهون ٿا پيا. ليڪن سچل مرحوم جو ڪو به ايڊيشن ڪوبه حصو
ڪوبه جزو صحيح ڪونهي ڪو. تنهن ڪري ادبي بورڊ جو چئرمين هجي
يا اسان جي سنڌالاجي جو ڊائريڪٽر هجي. بهرحال انهن سڀني جي
خدمت ۾، انهن تي منصبي فرض آ، جن جن عهدن تي اهي آهن انهن جو
فرض آهي ته اهي شيون جيڪي قومي آهن ۽ جيڪي شيون لازمي آهن ۽
هن وقت جي تقاضا آهن، انهن کي پورو ڪن. اهي ڪم هو ختم ڪرائين.
مان نهايت اڪير ۽ نهايت محبت سان هن سرزمين ۾ حاضر ٿيو
هوس، مون کي اهو چيو ويو ته هٿيون جو ڊپٽي ڪمشنر صاحب، ميمڻ
صاحب، انهن ۾ ذوق شوق وٺي ٿو پيو هن جي نسبت، هو پاڻ اهل قلم
ٿي رهيو آ، رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو آ. انهن نسبت سان مان هتي آيس،
نه ته هونءَ ڪهين به ڊپٽي ڪمشنر يا ڪمشنرن جي فرمان ۽ حڪم تي
آءُ نه ايندو آهيان. پر مان ڏٺم ته هي مانهنجو ڪنهن زماني ۾ هم قلم
سنگتي هو. جيڪڏهن هو ڪم ڪرڻ گهري ٿو ته خيرپور ۾، هڪڙي قتل
درگاه کي وري آباد ڪرڻ گهري ٿو پيو ۽ هڪڙو پيغام جيڪو وسري ويو آ
ماڻهن کڻڻ، ۽ ممڪن آ جيڪڏهن اهو تساهل ۽ ايهو ويسارو رهيو ته
گهڻي حد تائين انهيءَ پيغام کي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي ۽ ياد رکي
چڏيو جيڪڏهن سچل جي پيغام کي ۽ فڪر کي ۽ فلسفي کي نقصان
پهتو ته اهو انسان ذات جو هاجو آهي، اهو انسان ذات جو نقصان آ، سچل

معني انسان ذات آ. سچل سچو اسلام آ. جيڪڏهن اسلام سلامتيءَ جو مذهب آ، جيڪڏهن ان ۾ انسان جي واسطي امن ۽ سلامتي ۽ راحت ۽ يڪسانيت آ ته اهو سچل جو مذهب آ ۽ اهو اسلام آهي.

تنهن ڪري منهنجا دوستو! مان هٿون جي نوجوان ۽ زنده دل ڊپٽي ڪمشنر کي عرض ڪندس ته جناب عالي ڪيترا ڊپٽي ڪمشنر آيا ۽ ويا. توهان ڪنٺون پوءِ ايندا ۽ ويندا. هميشه جيڪي ڪم ماڻهو يادگار طور ڪري ويندا آهن، اهو ئي ياد رهندو آ، ماڻهو اچڻا وڃڻا آهن. اچڻ ٿا وڃڻ ٿا اها ڪا به وڏي شئي ڪانهي ڪا. اسان وٽ حيدرآباد ۾ نياز مرحوم فوت ٿي ويو. ليڪن اسٽيڊيم ٺهرائي ويو. ٻيا ڪم ڪري ويو. اهي اڄ ڏينهن تائين ياد آهن. اسان جو ڊاڪٽر رضي الدين صديقي ڪنهن زماني ۾ اتي هيو وائيس چانسلر. سنڌالاجي توهان کي ڏئي ويو ناهي. اڄ اها ياد اسان کي اچي ٿي پئي. تنهن ڪري منهنجا دوست توهان ممڪن آ ته هتي گهڻو وقت رهو. خدا ڪري گهڻو وقت رهو. پر صبحاڻي ويندو ۽ به هليا. توهان کي محسوس ٿيڻ ڪپي ته هتي ڪهڙين شين جي ضرورت آهي. توهان به محسوس ڪيو هوندو مان پي محسوس ڪيو. هي ماڻهنجو وطن آهي. هن وقت سينئر جيڪو آهي اسان جي سنڌ جو سو حيدرآباد اتفاق سان ٿي ويو آهي. تنهن ڪري سڄي علمي، ادبي ۽ جيڪا به طباعتي ايڪٽوٽي اسان جي آ، يا جيڪو عمل سو انهن طرف ٿئي ٿو پيو ۽ هتي هي جيڪو اڀر سنڌ آ سو سچو ويران ٿي چڪو آ، ثقافتي لحاظ سان، ۽ اڀر سنڌ اسان جي ادب ۽ اسان جي ڪلچر ۽ اسان جي سياست ۽ اسان جي ٻين اقتصادي مسئلن ۾ وڏي ۾ وڏو ڀارت پلي ڪيو آهي، تنهنڪري هٿون جو ويران ٿيڻ ۽ نابود ٿيڻ مان سمجهان ٿو پيو ته سنڌ جي بربادي آهي.

تنهنڪري، توهان کي، ماڻهنجو عرض اهو ئي آهي ته خيرپور ۾ توهان کي اڪيڊمي ٺاهڻ ڪپي، ۽ اها انهن بنياد تي ٺاهڻ ڪپي، جنهن سان تعلق اوهان جي ريڊيو اسٽيشن جو به هجي ۽ توهان وٽ مان ٻڌو آ ته يونيورسٽي به ٺهي آ، يونيورسٽي جاتي هوندي آ اتي علم جو مرڪز هوندو آ. اها ڳالهه الڳ آ ته اسان جي حيدرآباد واري يونيورسٽي بدعقليءَ ۽ جهالت جو مرڪز ٿي پئي آهي. اها ٻي ڳالهه آهي، پر يونيورسٽي جو

وجود علم جو دليل ٿيندو آهي، تنهنڪري توهان وٽ يونيورسٽي آهي، انهن کي پي فعال بڻايو. جاتي يونيورسٽي ۽ ريڊيو اسٽيشن هجي اُتي ڇو نه محفلون ۽ مجلسون ٿين، ڇو نه علم وڌي، ڇو نه شاعر پيدا ٿين، ڇو نه نوجوانن ۾ هڪ قسم جي جان ۽ زندگي پيدا ٿئي، ۽ تنهن کان پوءِ خدا توهان کي وڏي قوت ڏني آ. اقتدار توهان جي هٿ ۾ آهي، عمل توهان جي هٿ ۾ آهي. مان سمجهان ٿو جيڪڏهن توهان کان پيو ڪو نه ڪو تڏهن به قدرت پڇا. ڪندي ته توهان ڇا ڪيو خريور ۾، ۽ توهان تي ايهو ايمانداريءَ سان ٿو مان چوان ته بلا ڪنهن هن جي ته توهان تي فرض آهي. هن لحاظ کان ته توهان پاڻ لڪندڙ ٿي رهيا آهيو ۽ اوهان کي قدر هوندو ۽ توهان کي محسوس ڪرڻ ڪپي ته لڪندڙن جي تقاضا ڇا ٿيندي آهي. هنن جون خواهشون ڇا ٿينديون آهن، هنن جي تعريف ڇا آهي، انهي نسبت ۽ انهي رعايت ۽ انهي لحاظ سان توهان کي مان عرض ڪندس، گهڻو وقت ٿي چڪو آهي تنهنڪري زياده تفصيل ۾ مان ڪي ويڄڻ جي ضرورت ڪانهي ڪا. توهان گهڻو ڪجهه ٻڌي چڪا آهيو. بهرحال سچل تي ڪم ٿيڻ جي ضرورت آهي. سچل سان متعلق جيڪي به شاعر هتان جا رهيا آهن، مان سمجهان ٿو ته ڪنهن وقت اسان جي علي اڪبر درازيءَ تي به تحقيق اسان کي ڪرڻي پوندي، ڇاڪاڻ ته هيءَ به هڪڙي شخصيت آهي، جنهن جو تعلق آهي سچل جي درگاه سان. مطلب هي آهي ته، انهن سڀني تي تحقيق ٿيڻ ڪپي. ٿيسزون اچڻ ڪپن، انهن جا ديوان، توهان کي هڪڙو يقين ٿو ڏياري ڇڏيان ته سنڌي ادبي بورڊ ۾ جان نه پوندي، هڪڙو دفعو جيڪا شيءِ مري چڪي هجي يا مري ٿي وڃي انهن ۾ وري مثل کي مڙهه کي مڪڻ لائڻ سان به ساهه نه ٿيندو تنهن ڪري اهو نه ٿي سگهندو. تنهنڪري توهان کي، نئين سر هتي مقامي حالتن کي مد نظر رکندي.....

مان سکر کان وٺي ويندي خيرپور تائين بي انتها ڪجين جا باغ ڏٺا آهن، ۽ انهن ۾ ايترو ڦر ڏٺو اٿم جو جيڪڏهن ڪجيءَ جي هڪ وڻ تي توهان هڪ هڪ رپيو عشر ۽ خمس جيڪڏهن ۽ پيو ڇا آهي؟ زڪوات، ته توهان هڪڙو ٽيون به پنهنجي هي ڪيو. آخر جڏهن ته اهو اسلام ايتري

قدر وڌي هليو آهي ته توهان به هڪڙي ڪجيءَ جي هڪڙي وٺ تي جيڪڏهن هڪڙو رپيو رکو ته مان پانين ٿو سڀئي توهان جون علمي ضرورتون جيڪي آهن، سي پوريون ٿي سگهن ٿيون پيون. ۽ ياد رکو ته هڪ هڪ ڏينهن جيڪو اسان جو اسان سڀ وڃڻ وارا آهيون، عمريون اسان جون اچي پوري ٻني تي لڳيون آهن. نئون نسل پيدا ٿي رهيو آهي، هتي ٻن نسلن جو آهي، هڪڙو وڃي رهيو آهي، ٻيو اچي رهيو آهي، هن وقت بي انتها ضروري آهي ته توهان هر مسئلي ۾ الرٿ رهو ۽ هر شئي کي توهان پنهنجو ڪري ۽ انهن کي وڌايو.

خيرپور توهان کي معلوم هجڻ کپي ته سنڌ جي سياست بلڪ هندوستان جي سياست ۾ نمايان حيثيت رکي ٿي. هتان جا وزير، هتان جا امير تشڪيل ڏيندا هئا سنڌ جي سياست کي. هندوستان جي سياست کي. توهان اسان جي ڪتابن ۾ منهنجي ڀاءُ جي ڪتابن ۾، شيخ عبدالقادر جون يا ٻين وزيرن جون يا ٽالپورن جون ڪيفيتون پڙهيون هونديون. سڄو توهان جو سنڌ محمدن ايسوسيئيشن، سنڌ جو بمبئي کان جدا ٿيڻ، مسلم ليگ، هي سڀ تحريڪون، انهن جي رهنمائي خيرپور ڪئي آهي. ادبي تحريڪون، توهان کي تعجب لڳندو ”دين الاهي“ جي تحريڪ به هتان ٿي هلي هئي. مولوي محمد صادق مرحوم اسان جي مير علي نواز جي لاءِ تيار ڪيو هو قصو ايهو. بهرحال اهي سڀ شئي ۽ عشق جو ته وڏي ۾ وڏو مرڪز خيرپور رهي آهي. سچل سرمست، مرحوم بالي، علي نواز ناز، اهي سڀ شيون اهي هن جيڪي سنگ ميل هن اوهان جي ڪلچر ۽ تهذيب جو. توهان انهن کي وساري نه ٿا سگهو پيا، يا جيڪڏهن توهان گهرو ٿا پيا ته انهن سڀني کي پاسي ڪري ۽ تنهن کان پوءِ توهان ڪا حيثيت ۽ شخصيت ڦاٽر رکو ته مطلقاً نه. قومن جي وطن جي شهرن جي شخصيت چند اصولن ۽ چند بنيادن تي انحصار رکي ٿي پئي، ۽ اهي اهي بنياد آهن جيڪي اسان جي تهذيب اسان جي تمدن ۽ اسان جي ڪلچر جا آهن، ۽ توهان جنهن صورت ۾ حڪومت جا نمائنده آهيو ۽ ظاهر ته اسان جا پي، ته توهان تي فرض اهو آهي ته توهان مهرباني ڪري هتي سوسائٽي، اڪيڊمي ڦاٽر ڪريو ۽ انهي ۾ پروگرام رٿيو جيڪي

جيڪي ضرورتون آهن. جن جن شاعرن تي توهان کي تحقيق ڪرائي آهي. ۽ ديوان مان سمجهان ٿو يا ڪلام جيڪو آهي. اسان جي دوست شڪايت ڪئي ته ڪونهي ڪو آهي ماڻهن وٽ موجود آهي، ڳولها ۽ جڏهن ضرورت ٿئي ٿي ته اها هر شئي خدا ميسر ڪري ڏئي ٿو پيو ۽ اهي سڀ شيون ملي سگهن ٿيون پيون. آخر جنهن وقت گربخشاڻي مرحوم خدا جنت نصيب ان کي ڪري، مان ڀانيان ٿو پيو مولوين جي اعتقاد مطابق گربخشاڻي کي بهشت نه ملندو ڇاڪاڻ ته هندو هو پر مان سمجهان ٿو پيو ته قطعاً اسان سڀني ڪنهن اڳ ۾ بهشت ۾ هليو ويندو. ممڪن آهي ته مولانا قاسميءَ کان به اڳ ۾ هليو وڃي.

ته مطلب هي آ منهنجو ته جڏهن مرحوم گربخشاڻيءَ ڪم شروع ڪيو هو شاه جو تڏهن به هن کي ڪا خبر ڪانه ٿي پئي ته ڪيترا رسالا شاه جا آهن؟ انهي وقت پنج ڇه لڏا، اڄ تيهه پنجتیهه نسخا لڏا آهن، شاه جا ۽ ايترا گهڻا هن، جو اسان جي پڙهڻ لکيلن کي هاڻ ايترو عقل نه ٿو اچي ته ان کي ڪيئن سموھي سگهن، ڪيئن انهن جي تفصيل ڪن. تنهن ڪري اسان وٽ مواد جي ڪمي ڪانهي ڪا ۽ مان سمجهان ٿو جذبو ۽ شوق به آهي پر انهي شوق ۽ جذبي کي چئنلائيز ڪرڻ جي ضرورت آهي، جنهن جي لاءِ مان توهان کي گذارش ٿو ڪيان پيو. انهن پراڻي نسبت جي ڪري جيڪا لکندڙ جي حيثيت ۾ توهان کي حاصل رهي آ، ۽ اهو وڏو اعزاز آ، ورنه بحیثیت ڊپٽي ڪمشنر جي ته ڪيترا ايندا ۽ ڪيترا ويندا.

بهر حال توهان تي حق ۽ فرض آ، هن سرزمين جو به ۽ هونءَ سنڌ جو به، ته توهان ڪجهه هتي ڇيڻو وقت آهيو ڪجهه ڪيو ۽ هتي پڙهيل لکيل ماڻهو پي تمام گهڻا آهن، پيسي وارا پي آهن، خود ٽالپور جيڪي هن رياست جا مالڪ ٿي رهيا آهن، انهن وٽ به پيسو جام آ، تنهنڪري پيسي جي ڳڻتي توهان کي نه هجڻ کپي ۽ پيسو ملي سگهي ٿو پيو همت ڪري خدا تي توڪل رکي، جنهن ڪم ۾ هٿ وجهندؤ انشاءِ الله ڪاميابي ٿيندي. ممڪن آهي توهان ۽ اسان پوءِ ههڙي ڪچهريءَ ۾ نه ملي سگهون، پر مانهنجن اهي توهان کي گذارشون آهن، ۽ مان توهان

سڀني جو شڪر گذار آهيان. مايوس توهان جي حالتن کي ڏسي ضرور ٿيڻو ٿو پوي.

مطلب هي آهي ته خدا ڪندو ملندا رهندا سي، ميڙا ٿيندا رهندا، پر بهرحال هر ملاقات کي هميشه مسلمان کي گهرجي ته آخري ملاقات سمجهي. ممڪن آ پوءِ وري ملي يا نه ملي، تنهنڪري گذارش اها ٿي آ، جيڪي مان توهان کي عرض ڪيا آهن، ته تنوير عباسي يا اسان جي ٻين دوستن تي پي، پر مان سمجهان ٿو پيو ته توهان جي هٿ ۾ اختيار ۽ اقتدار آهي. توهان چئن ٻين کي سڏي جيڪڏهن انهي محفل جي تشڪيل ڪندؤ، ڪوبه انڪار ڪونه ٿيندو ۽ مان سمجهان پيو ته جيڪو اوهان سيمينار شايد ڪرڻ ٿا گهرو پيا، سيپٽمبر يا آڪٽوبر ۾. انهي اڪيڊمي تيار ڪرڻ کان پوءِ انهن سيمينار کي توهان گهرايو. توهان هتان جي وائيس چانسلر کي به جنجهوڙيو آخر يونيورسٽي آ، آخر پنهنجي زندگيءَ جو ثبوت ڇو نه ٿي ڏي اڃا، حيدرآباد جي جيڪا اسان جي يونيورسٽي آهي، انهي جو خدا ڪري ڪنهن کي مثال نه بڻجڻ گهرجي. انهي جي تقليد ڪا به يونيورسٽي نه ڪري، هن کي توهان جدا لائينس تي هلايو ۽ يونيورسٽي ۾ به جان وجهو ۽ توهان جيترو وقت رهو ته معلوم ٿئي ته هٿي نوجوان رهي ٿو پيو.

انهن لفظن سان مان توهان سڀني جو شڪريو ادا ڪيان ٿو پيو ۽ ايمانداريءَ جي ڳالهه ته مان پنهنجي سعادت سمجهان ٿو جو هن سرزمين تي توهان مانڪي گهرايو مانڪي هن درگاه جي زيارت ڪرائي آهي، اهو مانهنجي لاءِ وڏو اعزاز ۽ سعادت آهي. خدا توهان سڀني کي خوش رکي، الله توهان کي خوش رکي.

هڪ يادگار تقرير

[سرگواسي گرداس واڌواڻيءَ جي ڪتاب ”جيڪي ڏٺو مون“ جي مهوري تقرير، پاڪستان نيشنل سينٽر خيدرآباد ۾ 9- نومبر 1980ع تي ٿي هئي. ان موقعي تي راشدي صاحب مرحوم هي تقرير ڪئي. جا تازو رسالي ”مهراڻ“ جي 2-3/ 1991ع واري پرچي ۾ ڇپي آهي]

آغا صاحب، دادا گرداس واڌواڻي ۽ دوستو!

اسان ٻڌو هو دادا ليڪراج، اڄ ٻڌوسين ته واڌواڻي به دادا آهي، خواتين، نوجوان دوستو منهنجا! منهنجي ڪيفيت ذهني ۽ جسماني، توهان کي منهنجي صورت ۽ چهري منجهڻون معلوم هوندي ڪلهه صبح جو ڪراچيءَ ڪنٽون نڪتو آهيان ۽ مسلسل هن وقت تائين هلندو رهيو آهيان ۽ بيحد ٽڪل آهيان. اها شايد توهان سڀني کي خبر آهي ته مان بيمار رهان ٿو ڀيو اڪثر، تنهنڪري زياده مان توهان جي خدمت ۾ پنهنجا خيال عرض نه ڪري سگهندس. منهنجي نوجوان دوستن بي انتها نفيس ۽ مؤثر مضمون پڙهيا آهن. جن ڪنٽون ايمانداريءَ جي ڳالهه اها آهي ته مان متاثر ٿيو آهيان. بيحد اميد افزا ڳالهه آ، اها ته انسان تسلسل ۽ ذهن جي حاضريءَ سان مضمون لکي سگهي ٿو. تنقيد ۽ تبصرا ڪري سگهي ٿو ڀيو. اها خود اميد افزا ڳالهه آ. مسٽر واڌواڻيءَ جي ڪتاب تي مفصل ڪلاڪ ڏيڍ تائين مان تقرير ڪراچيءَ ۾ ڪري چڪو آهيان. انهن ساڳين خيالن کي وري دهرائڻ جي ڪا هتي ضرورت ڪانهي ڪا.

توهان کي مان عرض فقط هڪڙو ڪندس. جيئن اسان جي هڪڙي نوجوان دوست توهان کي ٻڌايو ته: سنڌ جي تاريخ، سنڌ جا تاريخي آثار سنڌ جي تهذيب، سنڌ جو تمدن، سڀ خدشي ۾ آ، برباد ٿي رهيو آ، سنڀال ڪانهي ڪا، تنهنڪري انهيءَ شيءِ کي نظر ۾ رکندي، هن وقت اسان جي

لاءِ بيحد ضروري آهي ته، ڀل اسان انساني لکون، ڇاڪاڻ ته اهي ڀي ڪنهن مقصد جي تحت لکيا وڃن ٿا. نظمون ڀي ڀل لکون، ڇاڪاڻ ته ڪابه نظر سنڌ ۾ بي مطلب، بي معنيٰ ۽ بي مقصد نه ٿي لکي وڃي. اهي ٻئي صنفون بي حد ضروري آهن. ليڪن ساڳئي وقت مان توهان کي عرض ڪندس ته هڪ زمانو گذري چڪو آ. ٻيو زمانو جيستائين پڪو نٿي، ۽ اچي تيستائين جو وڃون دور جيڪو آهي، جنهن ۾ هن وقت توهان هلي رهيا آهيو ۽ اسان موجود آهيون. اهو اهڙو آ جڏهن توهان جا عمر رسيده ماڻهو جن هيءَ سڄي صدي ڏني آ، اهي پنهنجيون يادگيريون، ايندڙ دنيا جيڪا تيار ٿي رهي آهي، انهيءَ جي لاءِ لکي ڇڏي وڃن.

توهان سيريس ڪتاب خبر ناهي پڙهو ٿا يا نه. ليڪن انهيءَ ڏس ۾ جنهن ۾، اسان جي دوست واڌواڻيءَ لکيو آ ڪتاب، انهيءَ ۾ سڀ ڪٿون پهرين جي.ايم. سيد ٻن جلدن ۾ ”جنب گذاريم جن سين“ لکيو آهي. تنهن ۾ انهيءَ سڄي زماني ۽ انهن سڀني ماڻهن جو هن ذڪر ڪيو آهي، جن سان اهو اٿيو ويٺو گڏ گهميو يا رهيو آ. بيحد مفيد، بيحد قيمتي ۽ آئنده نسلن جي تاريخ جي لاءِ مستند دستاويز آهي. اهڙي نموني ساڻ پير علي محمد راشديءَ ٻي ٻن جلدن ۾ ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ جي نالي سان ڪتاب لکيو آهي. ٽيون جلد ڇپجي رهيو آهي. اهو ڪتاب ٻي انهيءَ سلسلي يعني يادگيرين واري سلسلي جو بهترين ڪتاب آهي. اهڙي نموني ساڻ منهنجو ٻي هڪڙو ڪتاب ”هو ڏوٽي هو ڏينهن“ جي نالي ساڻ ڇپيو آهي. انهيءَ ۾ ٻي ڪنهن هڪڙي خاص عرصي جون يادگيريون لکيل آهن. هن ڪتاب جو عنوان ”جيڪي ڏنو مون“ سو حقيقت ۾ مان انهيءَ پنهنجي ڪتاب جي لاءِ جنهن جو پوءِ نالو ”هو ڏوٽي هو ڏينهن“ ٿيو 1960ع ۾ رٿيو هئم ۽ تقريباً منهنجي سرڪل ۾ مشهور به ٿي ويو هو. ليڪن جي.ايم. سيد انهيءَ ساڳئي نالي ساڻ هڪڙو ڪتاب ڇپرايو تنهن کان پوءِ وري مان مناسب نه سمجهيو ته انهيءَ ساڳئي نالي ساڻ. منهنجيون يادگيريون ڇپجن. هاڻ چڱو ٿيو جو گرداس جو ڪتاب ڇپيو آهي. هي ڪتاب پنجون ڪتاب آهي، انهيءَ سلسلي جو ”يادگيرين“ جو، توهان کي مان عرض ڪيو ته يادگيريون، مثلاً خواجه

صاحب ويٺو آ، جنهن کي خوجو چون ٿا پيا، هن جي زندگي پوري تاريخ رهي آهي. هن هڪڙي دنيا ڏني آهي. توهان جي تعليم جو جنهن نئون نسل تيار ڪيو آهي. انهيءَ سموري جا داستان ۽ واقعا، نواب شاه جي تاريخ، اهي سڀ جيڪڏهن هي پنهنجيون ويهي يادگيريون لکي ته اها هن جي لاءِ ته تاريخ نه هوندي، ليڪن پڙهندڙن جي لاءِ ۽ ايندڙ نسل جي لاءِ اها تاريخ جو ڪم ڏيندي.

تاريخ جو مطلب ئي اهو آهي ته انسان واقعات جيڪي ڏسي ٿو يا جيڪي هن کي معلوم آهن، سي قلمبند ڪري، پڙهندڙ انهيءَ منجهڙون ڪهڙو فائدو وٺن ٿا پيا، ڇا لاپ پرائين ٿا پيا، اهو انهن تي ڇڏيل آهي. پندرهن ويهن ڏينهن ٿيا جڏهن گرداس جي ڪتاب جو مهورت ٿيو ڪراچيءَ ۾، تڏهن مان افسوس پي ڪيو ته خانبهادر ڪهڙي ڪجهه ڪونه لکيو. ڪجهه لکي وڃي ها ته بهتر هو. فلاڻي نه لکيو شيخ صاحب نه لکيو. پنجن ڏهن ڏينهن کان پوءِ خانبهادر ڪهڙو پي هليو ويو، اها پي تاريخ اسان جي ختم ٿي وئي!

توهان کي مان حالتن کي نظر ۾ رکندي ۽ ضرورت کي محسوس ڪندي، هيءَ پرزور ۽ دست بدست گذارش ٿو ڪيان ته اوهان مهرباني ڪري هٿ جيئن آغا صاحب توهان کي چيو ته انگريزيءَ ۽ يورپ جي زبانن ۾ ايڏو علم آهي، جنهن جو ڪو سرور نظر ئي نه ٿو اچي پيو. اسان ته هڪڙي تمام محدود تاريخ ۽ ردي دنيا ۾ رهون ٿا پيا، جا ٿي جيڪو ساهه کڻون ٿا پيا سو تعفن ۽ بدبودار آب و هوا ۾ کڻون ٿا پيا. دنيا ۾ انسان ائين زندگي گذارين ٿا گندگيءَ ساڻ، جيئن هتي اسان جي سرزمين تي ڪيلون، ماکوڙا يا ڪينٺان زندگي گذارين ٿا!

اسان هن دنيا جي پيٽ ۾ حالتن جي لحاظ ساڻ، پنهنجي رهڻي ڪهڻيءَ جي لحاظ ساڻ، علم ۽ دانش جي لحاظ ساڻ، انهن جيتن جي برابر آهيون. انهيءَ دنيا جي مقابلي ۾، هيءَ اها صدي آهي، جنهن ۾ دنيا جا وڏي ۾ وڏا ايجاد ٿيا آهن. جنگيون هن ۾ لڳيون. بادشاهيون هن صديءَ ۾ ويون. هوائي جهاز، ٽرانسٽر، ٽيوبون، حتيٰ ڪ آغا صاحب

راڪيٽ جو نالو پي ڪٿي ٿو.⁽¹⁾ مانڪي پڻو ٿئي. ڇاڪاڻ ته راڪيٽ جي سلسلي ۾ دنيا ۾ خبر ناهي ته الائي ڇا ڇا ٿي رهيو آهي. مطلب هي آهي ته هيءَ صدي ايڏي وڏي فن ۽ علم ۽ دانش ۽ سائنس جي لحاظ سان ثروت مند آهي. ۽ علم جي انهن شاخن ۾ ماڻهن لکيا آهن ڪتاب، جو مان ڪهڙو توهان کي بيان ڪيان. تنهنڪري توهان کي جيئن آغا صاحب فرمايو آغا صاحب هڪ ڳالهه وساري ويو ته، سندس تعلق چورن ۽ ڌاڙيلن سان پي رهيو آهي. اها ڳالهه ڪانئس وسري وئي. مطلب منهنجو هيءَ آهي ته اوهان کي پڙهڻ کپي. حاصل ڪرڻ کپي. علم ڄاڻڻ کپي ۽ انهيءَ ڄاڻ کي توهان ٻين تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪيو.

منهنجا دوستو! اها حقيقت آهي ته اڄ بهترين تقريرون نوجوانن ڪيون آهن. دل خوش ٿي آهي. هڪڙي دوست انهيءَ تي افسوس جو اظهار ڪيو ته، اسان جون سڀ تاريخي شيون برباد ٿي ويون آهن. انهيءَ جي تحفظ جي لاءِ سوسائٽي ناهيو يا ڪو ٻيو صلاح مشورو ڪيو. اها حقيقت اٿو ته اسان هن وقت درياه جي ڪپ تي ويٺا آهيون ۽ درياه پائيندڙ آهي. ڪنهن به وقت درياه جو بند جيڪڏهن پاڻيءَ پاڻو ته اسان ويڃي پاڻيءَ پونءَ سين. اهڙي صورت حال ۾ هن وقت اوهان ويٺا آهيو تنهن جي تحفظ ۽ انهيءَ جي بقاءَ جي ڪوشش ڪرڻ کپي. مان ڪلهه ڊاڪٽر الانا جي تحريڪ ۽ پنهنجي دوست عبدالله ورياه ۽ آخوند حميد جي تحريڪ سان ويوهوس شاهپور ڇاڪر تالپرن جا مقبرا ڏسڻ ۽ اتون هاڻ سڌو اڃان ٿو نهايت ڏکويل دل سان. سڄو قبرستان جيڪو تاريخي آهي، اهو برباد ٿي چڪو آهي. انهيءَ جا پٿر ماڻهو ڪٽي ويا آهن. ڪابه قبر سلامت ڪانهي ڪا. تاريخي ڪتبا ڪرڻ ٿا پيا. اها ساڳي حالت هالن جي پڪ سان تالپورن جي مقبرن جي آهي. حيدرآباد جي حالت توهان پاڻ ٻڌي. انهيءَ ڪنئون زياده ابتر حالت مڪليءَ جي تاريخي قبرستان جي آهي. جنهن جي تاريخي قبرن جا ڪتبا ڪراچيءَ جا واپاري ايندي ويندي پٽيون ڪنيون وڃن ٿا ۽ پنهنجن بنگلن ۾ وڃي محض ڊيڪوريشن آرائش جي

⁽¹⁾ آغا امداد علي صاحب. ان وقت سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو چيئرمين هو.

واسطي هئڻ ٿا، اتان جي تاريخ تباهه ٿئي ٿي. هنن جي بنگلن جي ديوارن جي هڪڙي زينت ٿئي ٿي، جنهن کي هو نه پڙهي سگهن ٿا، نه سمجهي سگهن ٿا، نه عربي ڄاڻن جو اهي ڪلام مجيد جون آيتون، انهن تي جيڪي اڪريل آهن سي پڙهي سگهن. نه فارسي منجهڻون پهرو آهن، جو هنن کي خبر پئي ته هن تي ڪهڙو شعر لکيل آهي.

بهر حال مطلب اهو آهي ته نقصان ضرور ٿئي. اها جيڪا تخريبڪاريءَ جي اسان جي عادت آهي، جو ايندي ويندي ڪنهن جي موٽر بيٺي هوندي، تڏهن پي ان کي نقصان ٿئي، ته اها تخريب جي عادت جيڪا آهي، انهيءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ ضرور پتر پاڻ ساڻ ڪنيون ايندا، تنهنڪري مڪليءَ جو قبرستان توهان جو برباد ٿو ٿئي ۽ اهو ته فقط اسان کي تاريخ جي لحاظ ساڻ عزيز آهي. ليڪن تازيءَ تاريخ جي سلسلي ۾ هن ڪري پي عزيز آهي، جو شيخ عبدالمجيد سنڌي هتي دفن آهي. ۽ مان کي يقين آهي ته اسان جي سنڌ جي نئين تاريخ مڪليءَ جي قبرستان تون ٺهندي، تنهنڪري توهان کي انهيءَ طرف توجه ڏيڻ کپي.

هتي ڪيترا منهنجا فاضل دوست وينا آهن، مسٽر پنهور آهي، جيڪو سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪري ٿو پيو. ڊاڪٽر الانا آهي. هي نوجوان اسان جو عبدالله ورياهه، جيڪو آهي زميندار جنهنڪي زندگي پنهنجي زميندارن جا جيڪي گندا شغل ٿيندا آهن وڏيرن جا، انهيءَ ۾ گذارڻ ڪيندي هئي. ليڪن انهيءَ جي مقابلي ۾ هن سنڌ جي تاريخ ساڻ دلچسپي ورتي آهي، ۽ توهان کي حيرت ٿيندي ته ويهه هزار سڪا سنڌ جا جيڪي پنجاه ورهيه اسان تاريخ لکي آهي، ليڪن انهن منجهڻون هڪڙو نه ڏٺو اٿئون، سي هن عبدالله ورياهه اهي گڏ ڪيا آهن. انهن تي تحقيق ڪري ٿو پيو. مطلب اهو ته اسان وٽ مواد آهي. اسان وٽ ماڻهو آهن. اسان وٽ جذبو آهي ۽ اهو جذبو الله ڪارڻ آهي. وطن دوستيءَ ۾ آبروءَ جي خدمت جي لاءِ اسان کي اهو جذبو آهي. تنهنڪري مان توهان نوجوانن کي عرض ڪندس ته توهان منجهڻون هر هڪ ماڻهو سنڌ جي تاريخ جو محافظ بڻجڻ کپي. سنڌ جي زبان جو محافظ هجڻ کپي. سنڌ جي ادب ۽ ثقافت جو محافظ هجڻ کپي. جيسين توهان منجهڻون هر هڪ ماڻهو

انهيءَ شئي جي حفاظت جو عزم نه ڪندو تيسين مان سمجهان ٿو ته اهي شيون گهڻي عرصي تائين قائم رهي نه سگهنديون.

منهنجا دوستو! منهنجي ڪيترن نوجوان دوستن، واڌاڻي صاحب جي ڪتاب متعلق توهان کي ٻڌايو آهي. مان سمجهان ٿو ڀيو ته بهترين ڪتاب، بهترين زبان ۾، ۽ بهترين دور جيڪو اسان جو سونهري دور آهي، انهيءَ جي سلسلي ۾ اهو دستاويز اٿو. ممڪن آهي ته انهيءَ شئي جو احساس ۽ اهميت هاڻ اسان کي نه ٿئي، ڇاڪاڻ ته واڌاڻي ۽ اسان جو زمانو قريب آهي. تنهنڪري جيڪا شئي قريبي هوندي آهي، انهيءَ جي اهميت جو احساس نه ٿيندو آهي.

ليڪن مان توهان کي يقين ٿو ڏيان ته زبان جي لحاظ سان، لکڻ جي انداز جي لحاظ سان، جڏهن هي پنهنجي وطن جو بيان ٿو ڪري ته ايڏي محبت سان ۽ هڪڙي جذبي سان ڪري ٿو جو، معلوم ٿئي ٿو ته پنهنجي دل به ٻاهر ڪڍي هٿ تي کنيو ٿو وٺي پيو. تنهن ڪنئون پوءِ ڪرامت، واڌاڻيءَ جي هيءَ آهي ته هن سڄي زندگي انگريزيءَ ۾ لکيو. ڪڏهن پي سنڌيءَ ۾ هن هڪ سٺ نه لکي. ليڪن اها اسان جي زبان جي ڪرامت آهي ته، جڏهن هن انهيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو. تڏهن بهترين ڪتاب، بهترين زبان ۾ لکي هن تيار ڪيو. واڌاڻيءَ کي مان ڪراچيءَ ۾ عرض ڪيو هو ته، ڀائي! هن وقت اسان جي زبان ٻين سڀني ڳالهين سان گڏ وڏي خدشي ۾ آهي. نه فقط اسان جي پنهنجي زبان خراب ٿي رهي آهي. هتي اخبارن جي ذريعي، ريڊئي ۽ ٽي. ويءَ جي ذريعي ۽ هي جيڪو بي شعور نوجوان جنهن کي ڪابه بيڪ گرائونڊ، پسمنظر ڪونهي ڪو نه تهذيب، نه علم، انهيءَ جي گاڏڙ زبان يا اسان جا بعض ڪامورا ٻاهر سنڌي ڳالهائين ۽ گهر ۾ اردو ٿا ڳالهائين ۽ اردو پي ڪا فضيلت واري اردو هجي ته اسان کي ڪوبه اعتراض ڪونهي ڪو. ليڪن گورڪن واري اردو ڳالهائين ٿا، جيڪا جيڪڏهن اردوءَ وارا ٻڌن ته مار ڪين هنن کي. ته اهڙي صورت حال ۾ منهنجا دوستو توهان کي، مان واڌاڻيءَ کي عرض ڪيو هو ته هندو اسان وٽون هليا ويا. هاڻي اسان سڀني تي فرض آهي ته ان زبان کي محفوظ رکون.

ڊاڪٽر نواز علي شوق توهان کي عرض ڪيو ته ڪيترا لفظ هن جي بتن کي يا اولاد کي نه ٿا اچن. ڇاڪاڻ ته هو ٻاهراڙيءَ منجهڙون اٿي ۽ اچي شهرن ۾ آيا آهن. انهن لفظن سان واهيو ڪونهي ڪو. مان واڌاڻيءَ کي چيو ته ڀائي هندو اسان وٽون هليا ويا آهن ۽ هندو سنڌ جو هڪ جزو آهي، ۽ تاريخ آهي ۽ هنن جو احساس آ! جنهن کي هاڻ اسان پنهنجي زبان چئون ٿا. حقيقت ۾ مشترڪ زبان هئي، اسان جي ۽ هنن جي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو پنهنجي زبان تي احسان هو. ليڪن بهرحال اهو اسان سمجهون ٿا اسان تي احسان آهي. مان عرض ڪيو هن کي ته اها وڏي ۾ وڏي خدمت ٿيندي. هي وقت آهي، جو تون پي جيئرو آهين. ممڪن آهي ته سڀاڻي تون پي نه هجين. بهشت ته ڪونه چوندس. ڇاڪاڻ ته مسلمان مڃيندا ڪونه ڪو ته جنت نصيب توکي ٿيندي. ڇاڪاڻ ته اسان جو اعتقاد آهي ته فقط مسلمان، پوءِ ڪهڙا پي هجن اهي جنت ۾ ويندا. باقي ٻيو ڪوبه دنيا جو بني بشر ڪونه ويندو. تنهنڪري ممڪن آهي ته تنهنجو پي جلد پراڻ ٿياڳي. تنهن ڪري ڀائي منهنجا اها زبان، اهي اکر، مثلاً مان پنهنجي والده مرحوم تي مضمون پي لکيا، مان کي پنهنجي ڳوٺ جو نقشو انهيءَ ۾ ڏيڻو هو، مان کي ”رسويو“ نه آيو. ڀائي، جيڪو ماني پڇائيندو آهي. ليڪن رڌڻي جو هندو اکر به مان کي نه آيو. مان ڪيترا ڏينهن بلڪه اڄ ڏينهن تائين سرگردان آهيان. شڪارپور..... مان واڌاڻيءَ کي عرض ڪيو ته اسان جي تهذيب ۽ تمدن جو خاص مرڪز هيو. انهيءَ ۾ بهترين تمدن رکندڙ هندو هيا، جن جو تعلق سينٽرل ايشيا سان هيو. انهن جون پڳڙيون جيڪي هيون ڪيئي نمونا ته، شڪارپور جي پڳڙين جا هئا. اهي هندو ويا. اهي پڳڙيون ويون، اهي رنگ روپ ويا، اهي کاڌا خوراڪون ويون، اها زبان وئي. مان کيس عرض ڪيو ته مهرباني ڪري، هاڻ گهڻو ئي ڪجهه تو اسان جو خانو خراب ڪيو آهي. اسان جا اعمال لکي انهيءَ ڪتاب ۾، انهيءَ ڪنئون مٿي لکڻ جي پي ضرورت آهي. پر مهرباني ڪري تون ڪوشش ڪر ته اهي لفظ جيڪي متروڪ ٿي ويا آهن. ترڪ ٿي ويا آهن. هندن جي ويڻ جي ڪري ترڪ ٿي ويا آهن. انهن کي تون پنهنجن مضمونن ۾ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اُن ته ڪي اهي اسان جي لاءِ محفوظ رهجي وڃن. انهن پڳڙين جا نالا، اهي ڪريا ڪرم جا نالا، اهي کاڌن خوراڪن جا نمونا ۽ نالا، اهي سڄيون شيون اهي آهن جيڪي نه فقط هتي

اسان وڻئون عدم پيدا ٿي ويون آهن. ليڪن مان سمجهان ٿو پيو ته سنڌي هندن سان هندوستان ۾ اها ئي عقوبت آهي. جيڪا هتي اسان سان آهي. انهنجي آل اولاد کان پي اها تهذيب ۽ اهو تمدن ۽ اهي زبان جا اکر انهن کان پي وسري ويا هوندا! تون هتي آهين اڃا سلامت آن. توڙي جو توکي گهر ڪونهي ڪو ۽ اسان جي دوستن کي افسوس ٿيو ته توکي گهر ڪونهي. ليڪن مان کي افسوس اهو ٿيو گهر ته ڪونهي ڪو. ليڪن جنهن ڪوئيءَ ۾ تون رهين ٿو تنهن ۾ به ٻڌو اٿم ته هڪڙي مسلمان تون سان ڪهند ٻڌي آهي. جيڪا ڳالهه اخبار ۾ پڻ آئي آهي. تنهنڪري گهر ته توکي هي وٺي نه ٿا ڏئي سگهن. انهيءَ ڪهند کان توکي بچائين ته پاءُ منهنجا! تون مهرباني ڪر اسان تي. جيئن مان توکي ڪراچيءَ ۾ اڳي عرض ڪيو هو. مان هنن سڀني نوجوانن کي به عرض ڪندس ته توکي التجا ڪن ته اسان جا وسريل اکر ۽ متروڪ ٿيل جملا ۽ تهذيبي نشانين. اهي تون ڪوشش ڪر پنهنجن مختلف مضمونن ۾ آڻڻ جي.

رڌڻي جو هندو اکر اڃا تائين مان کي نه آيو جو مان گهڻي ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر الانا به هندو نسل جو آهي. ممڪن آهي ته هن کي خبر هجي ته رڌڻي کي ڇا چئجي. بهرحال مطلب اهو آهي ته معمولي شئي آهي. رسويو جو لفظ اچي ٿو مان کي. ليڪن جاتي رسويي پڇائجي ٿي انهيءَ جو چاهي هندو اکر؟ نتيجو اهو نڪتو جو هڪڙي جاءِ تي اچي مان اٽڪي بيهي رهيس ۽ اتي جو قلم مان ڇڏيو آهي ته اڃا تائين..... مطلب اهو آهي ته ڪيڏيون مشڪلاتون اچن ٿيون نئين زماني ۾ رهڻ جي ڪري.

مان توهان کي ٻڌايو هو ته مان ٽڪل آهيان ۽ حالت منهنجي خراب آهي. ليڪن باوجود انهيءَ جي پي. چاڪا ته توهان جي خدمت ۾ بيهندي مان کي هڪڙي سعادت ۽ خوشي ٿئي ٿي. تنهنڪري مان بي اختيار ڳالهائيندو ويو آهيان، ۽ انهيءَ ۾ وقت ظاهر آهي ته زياده ٿي ويو آهي. توهان ڪنهن معافي وٺان ٿو پيو ۽ توهان کي اهو عرض ڪندس ته واڌو اٿي صاحب کي پنهنجي خانگي نشست برخواست ۾. انهيءَ ڳالهه تي ضرور آماده ڪيو ته اڃا پي لکي. گهڻو لکي ۽ انهن شين تي خاص طرح لکي، جيڪي هاڻ ختم ٿي چڪيون آهن يا ختم ٿيڻ تي آهن. مهرباني.

سچل کان پوءِ

[پير حسام الدين راشدي مرحوم 17 جولاءِ 1981ع

تي، سچل سرمست جي عرس تي منعقد ٿيل ادبي

ڪانفرنس ۾، صدر جي حيثيت ۾ هي تاريخي

تقرير ڪئي، جا "سرمست" 2/ 1982ع، ۽ ماهنام

"پارس" مئي 1983ع ۾ ڇپي آهي]

جناب غلام محمد صاحب،⁽¹⁾ منهنجا دوست تنوير صاحب ۽ عزيز

دوستو.

اردو ۽ فارسي ۽ سنڌي ۽ ٻين زبانن ۾، منهنجي قابليت جي تشهير
ڏئي، مان کي به هفت زبان ثابت ڪرڻ گھري ٿو ٻيو تنوير صاحب، مان
ڏسان ٿو ته هتي توهان وٽ هفت زبان ڪنهن کي چوڻ، يعني هن جي
انتهاڻي قابليت جو دليل شمار ڪيو وڃي ٿو ٻيو.

بهرحال توهان به اڄ تقريرون پڙهين. مان کي ٻيو دفعو آهي، ۽ اها
سعادت آهي منهنجي لاءِ، جو هن درگاه تي آيو آهيان، ۽ سڀني توهان
هيءَ ضرورت محسوس ڪئي ته سچل تي ڪم ڪو نه ٿيو آهي، ۽ اها
حقيقت آهي. مان اڳئين دفعي به توهان کي عرض ڪيو هو ته ڪم ڪو
نه ٿيو آهي. جنهن نموني رسالا ڇپيا آهن، تن مان ڪن جي اسان کي ذاتي
طرح خبر آ، ۽ بهرحال جو ڪجهه ڇپيو آ، سو نور اعليٰ نور آ، ليڪن سچل
تي تحقيق ڪرڻ جي از حد ضرورت آ، ۽ انهيءَ جي سڀني مقالن ۾
مانهنجن دوستن شدت محسوس ڪئي آهي. مان سمجهان ٿو ته توهان
جي خيرپور جو علم دوست ڊي. سي صاحب انهيءَ شئي جو احساس
ڪندو ۽ اڳي مان به توهان جي خدمت ۾ ۽ سندن خدمت ۾ عرض
ڪيو هو ته لوئر سنڌ ۾ ڪم تمام گھڻو ٿيو آهي، اتي مختلف ادارا آهن.
اتي ماڻهن جي نشوونما ٿي آهي، اتي اديب پيدا ٿيا آهن، اديبن کي آئوٽ

⁽¹⁾ ان وقت جو ڊي. سي. خيرپور.

ليٽ مليو آهي ۽ جيسين اسان جي اديبن کي رستو ڪونهي ڪو ۽ پنهنجي جذبات جي اظهار ڪرڻ جو ڪو ابلاغ ڪونهي ڪو. تيسين ڪابه شئي نسري ڪون ٿي سگهي.

تنهنڪري، هتي هي ميلائون ملاڪڙا سون آهن. اهي اڃ کان ويهه پنجويهه سال اڳ ۾ هر سال ڇا، بلڪ سڄل جي درگاه تي روزانو ميلو هوندو هو ۽ ويهن سالن جي خاموشيءَ ۽ سڪتي کان پوءِ غلام محمد صاحب (ڊي. سي) ۽ ٻين دوستن انهيءَ کي ٽوڙي وري نئين سر ڪيو آهي، پر بهرحال اهو ليکڪ آ، ميلائيڪ آهن، پر جيڪو دور توهان جي سامهون اچي رهيو آ، اهو فقط ميلن ملاڪڙن جو ناهي، هڪڙو نهايت سنجيڏي ذهن وارو دور اچي رهيو آ.

توهان کي ياد رکڻ کپي ته اسان جو نوجوان جيڪو اسان پيدا ڪيو آ، جيتوڻيڪ اسان ڳائي گيهه جي ايج (دور) جي پيداوار آهيون، پر اڄوڪو نوجوان ايٽمڪ ايج جي دور جي پيداوار آهي. اهو وڏو ذهين آهي، وڏو سمجهدار آهي، اسان ڪئون ڪيئي ڪوهه اڳتي آهي، هن جو فهم هن جي فراست، هن جي سوچ.

جيئن منهنجي محبوب دوست مولانا قاسمي، وري چوندو ته حملو ٿو ڪري مان تي، جيئن اڄڪلهه پيشو اختيار ڪيو اٿن ته ٻه ڪلام مجيد جا ورق ڇپائي، ڪنهن ڊپٽي ڪمشنر کي سڏي، اهو ڏيکاري، وري ڇهه مهينا ڪڍي ٿا وڃن سيرت نمبر ڇپي. ٽوڙي چار سال رسالو (مهراڻ) نه نڪري، پر سيرت نمبر ڇپي، ڪنهن وزير کي سڏي، اهو ڏيکاري، وري ٻارهن مهينا آرام ڪن. انهيءَ قسم جو زمانو قطعاً نه آهي. ماڻهو پڇن ته ٿا چون نه ٿا، اها ٻيءَ شئي آهي، ليڪن ماڻهو سڀ سمجهن ٿا.

توهان جا هي مرڪز، ياد رکي ڇڏيو ته قومون نه حڪومتن تي مدار رکنديون آهن، ۽ نه جاين، عمارتن ۽ بين عظيم الشان تعميرن تي آبرو ۽ عزتمند ٿينديون آهن. قومون هميشه فنڪارن، سائنسدانن، مفڪرن ۽ شاعرن جي آڌار تي دنيا ۾ عزت پائينديون آهن. مان کي ياد آهي، جنگ جي زماني ۾ جيڪا ٻي جنگ ٿي تڏهن هڪڙي ملڪ جڏهن ان ۾ جنگ شروع ڪئي، تڏهن پنهنجا سڄا فنڪار، پنهنجا سڄا شاعر ۽

سائنسدان ملڪ جي هڪ اهڙيءَ ڪنڊ کڻي وڃي محفوظ ڪيا. جاتي جڏهن صفا ملڪ تباه ٿي وڃي، تڏهن اوستائين دشمن پهچي سگهي. هنن چيو ته پئي هي اسان سان ڇاهي؟ هنن چيو ته بابا ماڻهو هر وقت ماءُ جڻي سگهي ٿي پئي، فنڪار ۽ اهل فن ۽ هنر ۽ شاعر ۽ فلاسافر اهي روز روز پيدا ڪو نه ٿيندا. توهان وٽ شاھ ڪنئون پوءِ ڪو پيو شاھ آيو آهي؟ سچل کان پوءِ ڪو پيو سچل پهتو آه؟ صدين ۾ ڪو هڪڙو ماڻهو پيدا ٿيندو آهي، جيڪو پيغام آڻيندو آهي ۽ قوم کي بيداري ڏيندو آهي، ۽ قوم کي هڪڙي دولت بخشي ڇڏيندو آهي، دائمي ۽ ابدِي.

زمانو بيحد ڏکيو ٿو اچي. توهان کي ياد رکڻ کپي ته حڪومتن جي ذريعي انتظام ته امڪان آهي ته هلي سگهي ٿو ليڪن مذهب قائم رهي نه ٿو سگهي، نه مذهب ڦهلجي سگهي ٿو. جيڪڏهن مذهب حڪومت جي ڏنڊي سان ڦهلجي سگهي ها ته اڳ (اڄ) دهليءَ ۾ يا هندوستان ۾ هندن جي ميجارٽي قطعاً نه هجي ها، اٺ سؤ ورهيه هتي مسلمانن حڪومت ڪئي آ. مذهب يا انسانيت يا اوچو اخلاق ۽ انساني وحدت هنن صوفين ۽ بزرگن جي ذريعي آئي آهي ۽ انهن جي پيغام تي توهان قائم رهو.

صوفي سچل سرمست هو يا مست الست هو. ڪوانهيءَ سان واسطو ڪونهي. زمانو اهڙو ڏکيو اچڻ وارو آهي جو انهيءَ شئي کي ڪو ڪونه ليکيندو. تنهنڪري هن جو جيڪو پيغام آهي، هن جيڪا دولت توهان کي ڏني آهي، جنهن بناء تي توهان اڄ اچي هت ڪنا ٿيا آهيو انهيءَ جي سلسلي ۾ توهان کي پورو پورو قدم اڳتي وڌائڻ کپي.

مان اڳي به توهان کي عرض ڪيو هو ته انهيءَ شئي جي لاءِ توهان وٽ اڪيڊمي جو هجڻ بيحد ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته اهو بيحد مشڪل آهي. اسان وٽ ٻه ادارا آهن، ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجي. بيحد مشڪل آ، ايڏو وڏو اسڪوپ آ، ايڏو وڏو ڪم آ، جو اسڪاڻ ڪونهي. مان ڪنئون هڪڙي دفعي هڪڙي وڏي بزرگ ۽ شفيق دوست خدا بخشيندس. هاڻي مرحوم ٿي ويو آهي. پڇيو ته سنڌ تي اڃا، حسام الدين، گهڻو ڪم آهي؟ مان چين، سائين. جيڪڏهن سؤ ماڻهو هجن ۽ سؤ ورهيه ڪم ڪندا رهن ته سورس مٽيريل فقط ڇپجي، سنڌ جو، انهيءَ جي لاءِ ناڪافي آهي! تنهنڪري

انهيءَ منجهائون اندازو ڪيو ته ڪيڏو ڪم آهي. منهنجو عرض اهو آهي ته ايڏو وڏو اسڪوپ آهي. توهان وٽ ٻه ادارا يا ٽي ادارا ڪنهن به حالت ۾ ڪافي ٿي نه ٿا سگهن پيا. توهان کي هتي ”سچل اڪيڊمي“ ۽ خدا جي واسطي انهيءَ سان ”سرمست“ جو لقب نه ڏجو. ڇاڪاڻ ته سرمست جي به معنيٰ جي نڪا توهان کي خبر آهي ۽ نه انهيءَ جا جيڪي مفهوم آهن اهي توهان سمجهي سگهو ٿا. توهان سمجهو ٿا ته سرمستي هڪڙو خدا وٽ پهچڻ جو ذريعو آهي. قطعاً غلط آهي. سچل سرمست جو قائم رکڻ ۽ شاه لطيف کي قائم رکڻ ۽ شاه عنايت کي سنڀالڻ ايهو توهان جو جيڪڏهن غير تمند قوم آهيو ۽ زنده آهيو ۽ جيئرا رهڻ ٿا چاهيو ته انهن کي قائم رکو. ڇاڪاڻ ته اهي مرڪز آهن توهان جي زندگيءَ جا. توهان جي وحدت جا. توهان جي تاريخ جا. توهان فقط انهن سان زنده رهي سگهندؤ. انهن کان علاوه توهان ڪا شئي ڪونهيو.

تنهنڪري، منهنجا دوستو، مان اڳي به عرض ڪيو آهي ته اڀر سنڌ صفا خالي آهي ۽ ڪم ڪرڻ جو ميدان تمام وسيع آهي. مان کي افسوس آهي، چوڻ جي لاءِ گهڻو مواد آهي، پر هاڻي اسان ٻوڙها ماڻهو، بختري ڊسچارج ٿي چڪي آهي چار ڪلاڪ ويهاري، توهان به ٿڪا آهيو. تنهنڪري مختصراً عرض ڪندو ٿو وڃان، سرسري عرض ڪندو ٿو وڃان. توهان کي انهن شين تي سوچڻ گهرجي، جڏهن توهان کي فرصت ملي.

سچل پنهنجي سر هڪڙو ماڻهو ڪونهي ڪو. سچل هڪڙو بيغام آ، جيڪو هتي سون شاعرن انهيءَ تي عمل ڪيو آ ۽ پنهنجو ڪلام چيو انهن سڀني تي توهان کي تحقيق ڪرڻ گهرجي، خود سچل جي. سوانح تي اڃا تائين تحقيق ٿيل ڪانهي ڪا. مان کي ياد آهي چڱي طرح ته مرحوم گربخشاڻي جڏهن شاه جو رسالو شايع ڪيو، جڏهن پهريون دفعو آرائش ۽ تزئين جي لحاظ سان آغا صوفي مرحوم، جيڪو هتان جي درگاه جو ايترو ئي عقيدتمند، ايترو ئي عاشق ۽ ايترو ئي وارفته ۽ جان نڌا هيو، جيئن اسان جو اڄ علي اڪبر درازي ڏسو ٿا پيا، انهيءَ ويچاري تمام سني نموني رسالو شايع ڪري ۽ هيءُ تسڪين ڏيڻ دل کي گهري ته گويا گربخشاڻيءَ جي مقابلي تي هن شايع ڪيو هو. سچل جو رسالو.

از اين قسم. جڏهن اسان شايع ڪيو هو مرحوم انصاريءَ جو رسالو تڏهن مان کي ياد آهي ته هن مرزا قليچ بيگ جو يا ڪنهن جو رسالو بهترين ڪاتب ڪئون نقل ڪرائي. سهڻو جلد ٻڌرائي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ پاڻ پي ميمبر هيو ۽ ظاهر آهي، جيئن ميمبر ميمبر جي پرده پوشي ڪري ٿو پيو اهو عيناً نقل آهي. جيئن اسان جي پهرين دوست نهايت خوبصورت ۽ نهايت فڪر انگيز ۽ مان کي واقعي خوشي ٿي آهي ته خاموشيءَ سان ڪيترو ڪم ٿي رهيو آهي. اهو اسان ڪن مجبورين جي هيٺ انصاريءَ جو شايع ڪيو هو جيڪو اڄ تائين هليو اچي ٿو پيو. اهو ڪو تحقيقي ڪونهي ڪو نه انهيءَ کي مستند نسخو چئي سگهجي ٿو.

اها شئي بلڪل غلط آ ته سچل جا نسخا نه ٿا ملن. توهان ڳوليا ڪائي آهن؟ هن تر ۾ جيڪڏهن توهان قديم لئبرريون ڏسندو ته قطعاً توهان کي نسخا ملندا. جڏهن اسان جي گريخشاڻيءَ ڪم شروع ڪيو تڏهن به ٿي نسخا معلوم ٿي سگهيا هئس. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جڏهن ڪم شروع ڪيو. جيڪو افسوس آهي مڪمل نه ٿي سگهيو. ته چٽيهه نسخا هن کي شاه جا مليا هئا. ته توهان وٽ جڏهن ڪو ادارو ٺهي ٿو توهان وٽ اهو مستقل آهي ۽ انهيءَ ۾ جان آهي ۽ انهيءَ ۾ ماڻهو فداڪار يعني ڪم ڪندڙ آهن. ته توهان کي ڪيترا نسخا هن تر منجهڙيون ملندا، ۽ انهن تي توهان ڪم ڪري سگهو ٿا. جان الله شاه رضويءَ تي ڪم ڪونهي ٿيل. بيدل بيڪس تي ڪونهي. ٻيڙي فقير تي ڪونهي. ٻيڙي جي درگاه مان وڃي ڏني آهي. سندس سجاده نشين نهايت نازڪ نفيس، جيئن سنڌي ۾ چوندا آهن ڊيل وانگر، سڀ صحيح، ليڪن ٻيڙي فقير جي درگاه جيڪا آهي، سا ويران ۽ بيحد ضرورت آهي ته ان جو ديوان ۽ ان جي سوانح شايع ٿئي. يعني تعجب آهي ته ٻيڙي فقير ۽ سندس والد جو نالو ملي ٿو پيو. پوٽو ۽ پڙپوٽو يا سندس ڏهٽا موجود آهن. ليڪن ڏاڏي جو ناهي. هاڻي اهي سڄيون شيون آهن.

شڪارپور جو شهر توهان وٽ بيحد تاريخي ۽ هن وقت مان کي معلوم آهي ته هن ۾ قيمتي ذخيره ۽ نسخا ۽ فرامين تاريخ جا موجود آهن. روهڙيءَ جي شهر جو هر هڪ گهر ڀريل آهي تاريخي نسخن سان، ۽ تاريخي آثارن سان.

اهي سڄيون شيون توهان جي ملڪيت آهن ۽ توهان جي عزت ۽ توهان جي ملڪ جو بقا ۽ قيام جيڪو آهي. اهو انهن شين تي آهي.

هن کان اڳتي دنيا اها نه ڏسندي ته سچل پنج وقت نماز پڙهندو هو يا ڏهه وقت يا مورگو پڙهندو ٿي ڪونه هو يا پنگ پيئندو هو يا چرس چڪيندو هو يا عابد زاهد هو. انهيءَ شئي کي قطعاً تسليم نه ڪندي. زمانو اهڙو ڏکيو ۽ تيزيءَ سان اچي رهيو آ. ايڏيءَ تيزيءَ سان اچي رهيو آ. جو توهان تصور به نه ٿا ڪري سگهو. انهيءَ ايتمڪ ايج ۾، انهيءَ ۾ جيڪڏهن ڪابه شئي توهان کي قائم رکي سگهندي ۽ آبرومند بڻائيندي ته اها فقط اها شئي آ، جيڪا بزرگ اوهان جا يا بحيت انهن جي جانشين جي پيدا ڪري ويا ۽ جا ڏيو ٿا اوهين ايندڙ نسل کي. ائين نه ٿئي جو ايندڙ نسل جيڪو اسان جو ٿئي. توهان کان نهايت واضح ذهن آ ان جو ۽ ان کي هڪڙو نصب العين آهي اڳئون اهو پڇاڙيءَ ۾ اسان تي لعنتون وجهي ۽ اسان تي چار قل به نه پڙهي! زندگي بيحد معمولي ۽ حقير آ، انهيءَ جي ڪابه قيمت ڪانهي ڪا. انهي کي قائم ۽ آبروءَ جهڙي رذيل شئي قائم رکڻ جي لاءِ ماڻهو درد جا جانا ڪري، وقت ضايع ڪري، قومي خزانو اڪارت ڪري، ۽ انهيءَ ڌوڪياڙيءَ کان ڪم وٺي. مان سمجهان ٿو انهيءَ ڪئون، جيئن اڳي منهن ڪارو ڪري گڏهه تي چاڙهي شهر ۾ ڦيرائيندا هئا، پنهنجو پاڻ کي ماڻهو سمجهي ۽ پنهنجي گناهن جي دامن ڀريور ڏسي پاڻ کي ائين ڪري اهو ڌوڪو اهو فريب، ممڪن آ ته ڪجهه وقت تائين مهلت ڪنهن کي ڏئي به سگهي. ليڪن وقت ايڏو گذرندو ٿو وڃي پيو. جو وقت ته توهان موتاڻي ڪونه سگهندو نه؟ ۽ آخر توهان کي مرڻو آ. آبرو ڇا ٿيندي آ، پئسو ڇا ٿيندو آ، انهيءَ کي ٿڪ به ڪونه ٿئي انهيءَ جي لاءِ ماڻهوءَ کي خدا ڪونه خلقيو آ. ڪنهن ڪم ۽ مقصد جي لاءِ خدا خلقيو آ.

تنهنڪري، منهنجا دوستو. هاڻ ڏسان ٿو ته ڪو ڪتاب جو جهلڪو ٿو وينو هئي، ڪو پڪو ٿو پاڻ کي وينو هئي پگهر ۽ پسينو، بک به لڳي هوندي، جيڪي روزاڻا نه هوندا، خدا ڪري سڀني کي روزو هجي. پر، بهرحال مان هاڻي توهان سڀني کان اجازت ٿو وٺان پيو. ڳالهيون جڏهن يار

گڏجن ٿا، جڏهن دوست گڏجن ٿا ته گهڻيون ڪرڻ جون آهن. ليڪن هاڻي نه وقت آهي ۽ نه مان سمجهان ٿو مناسب آهي. مان چند معروضات اوهان جي آڏو رکيا آهن. يونيورسٽي توهان وٽ فعال هجڻ کپي. يونيورسٽيءَ ۾ مان نه ٿو ڏسان ته ڪوبه ڪم هتي ٿئي ٿو پيو. توهان انهيءَ کي فعال ڪيو. سچل اڪيڊمي ٺاهيو. يونيورسٽيءَ ۾ سچل جي چيئر رکيو. جتي خود تحقيق ۽ تخليق ٿئي، انهيءَ سڄي پراجيڪٽ تي. پيو توهان کي مان صرف عرض هي ٿو ڪري ڇڏيان، خبر ناهي ته هيءَ درگاه اوقاف جي حوالي آهي يا مالڪن جي حوالي آهي؟ حافظ شيرازي جو هڪڙو شعر آهي:

فقيه مدرسه وي مست بود و فتوي داد،

مي حرام ولي به ز مال اوقاف ست

(شراب حرام آهي پر اوقاف جي مال ڪٿون وري به چڱي شيءِ آهي).

اوقاف جيڪا عقويت اسان جي مڪليءَ جي تاريخ سان ڪئي آهي، خدا شاهد آهي ته انهيءَ تي جيڪڏهن ڪو ملڪ ۾، اهو داد فرياد، ڪو حاڪم هجي ته انهيءَ تي، انهن ماڻهن، اوقاف جي تجاوز ۽ ڏاڍ تي دانهنجي! يعني جن قبرن تي ڪتبا هئا، انهن جي ريسٽر ۽ انهن کي اسلامي رنگ ڏيڻ لاءِ ان جي اصلي، ۽ اهو ياد رکي ڇڏيو ته تاريخي جاين جي حقيقت مٽائڻ، اوريجنٽلي (اصلي) کي تباه ڪرڻ، اهو تاريخي هاجو آهي. هنن ان کي رنگ سائو ڏنو آهي، ڇاڪاڻ ته حضور ص جن جي روضي جو رنگ سائو آهي، تنهنڪري هر وليءَ جي قبر سائي هجڻ کپي. بابا، هرون پرون توهان چو.

هڪڙي ڪنهن دوست چيو ته ڏنڊو پيو آ يار محمد جي مقبري تي. ڀائي ڏنڊو ته اڃا ڪنهن بهادريءَ جي نشاني آ، پيو آ. قلندر لعل شهباز جي سيوهڻ تي، هر عورت ۽ مرد وڃي ٿو ان کي چمي ڏي. اهو چاهي؟ ۽ انهيءَ نموني سان، اها سڄي غلط ڳالهه آهي. سڄيون تاريخان مٽائي ڇڏيون ٿيون. رنگ ڏئي ۽ انهن جي چوڌاري ڪتھڙا ڪڍيا ٿيون، جيڪي اڳي نه ها. شاهجهاني مسجد حالانڪ شاهجهاني نه آ، پر بهرحال شاهجهاني آهي. انهيءَ جي ريسٽر ڪرائڻ ۽ ان تي پنهنجي حسن خدمتي ڏيکارڻ لاءِ

صفا قطعاً تباه ڪري ڇڏيو اٿئون. هاڻي در به ڏسندو، ونگان به ڏسندو، ليڪن ڪا شڪي ڪانهي.

تنهنڪري، توهان کي مان هڪ عرض ڪري ٿو ڇڏيان ته مانهنجو تجربو اوقاف جيڪو حافظ جو شعر مان ڏسيو مانو ته شراب بيشڪ پيئو ليڪن اوقاف جو مال نه کائو! اهو توهان اوقاف وارن کي ٻڌائي ڇڏيو.

سچل سرمست جي روضي تي ساخت مان پي سڄي دنيا ڏٺي آهي، اسلامي ۽ انهيءَ جي آرڪيٽيڪٽ جو مطالعو ڪيو اٿم، مانهنجو سبجيڪٽ پي آهي. اهڙي يعني خصوصي حيثيت رکي ٿي پئي تعمير ۾، ۽ هندن جي ويڃڻ ڪئون پوءِ اها ڊهي خراب ٿيندي ۽ زبون ٿيندي پئي وڃي، انهيءَ جي ريبٽر نه ٿي ٿئي. مان توهان کي عرض ڪندس ته توهان اڪيڊمي ٺاهيو جڏهن وڻيو ٺاهيو توهان مالڪ آهيو مگر روضي جي نه ٺهڻ ڪري جيڪو نقصان پهچندو انهيءَ جو اندازو آئنده نسل اچي ڪري سگهي ٿو پيو. ممڪن آهي اسان کي نه ٿئي، ليڪن اوقاف جي ذريعي هن جي ريبٽر ڪنهن حالت ۾ نه ٿيڻ کپي! ڇاڪاڻ جو اهو رهيل ڪهيل نور به هن جو ويڃائي ڇڏيندو، تنهنڪري، آرڪالاجيءَ جي ذريعي يا ڪم از ڪم انهن جي سپرويزن ۾. هي روضو تعمير جي لحاظ کان، توهان سڄي سنڌ گهمو پنهنجو مثال پاڻ آهي.

سڄيءَ شئي غلط آهي ته ڪوٽ ڏجي ميرن ٺهرايو يا رني ڪوٽ ميرن ٺهرايو. بابا، ميرن جنگ ڪهڙي ڪئي، جنهن جي لاءِ انهن اڏاوتن جي ضرورت هنن کي هئي؟ ڀائي، خيرپور ۾ فيض محل کان سواءِ مير سڄيءَ پنهنجيءَ حڪومت ۾ ڪا عمارت نه ٺهرائي سگهيا، حيدرآباد ۾ غلام شاه ڪلهوڙي جي ڪوٽ ۾ اچي ويٺا، ڀائي رني ڪوٽ کي، ڏجي ڪوٽ کي ٺهرائڻ جي هنن کي ڪهڙي ضرورت هئي؟

تنهنڪري، اهي سطحي مسئلا آهن ته سچل، سرمست هو يا الست هو. يا نماز پڙهي ٿين يا نه اهي سطحي شيون هن، اهي مولانا غلام مصطفيٰ قسميءَ تي ڇڏي ڏيڻ کپن. ليڪن، بهرحال، هن جي ريبٽر ۽ هن روضي جو تحفظ، اهو توهان کي سڀ کان اول ڪرائڻ کپي، ڇاڪاڻ ته مان ڏسان ٿو پيو ڪرندو پيو وڃي.

باقي رهيو سوال اهو ته مولانا غلام مصطفيٰ، توهان کي معلوم آهي، ته هي اسان جو وڏو معتبر ۽ معزز، محترم اسان سڀني جي لاءِ آهي، مذهب جي ۽ تاريخ جي لحاظ کان به اسان وٽ سند آهي. سندس قول اهو آهي، يا راءِ اها آهي، ته سچل جو انتقال هن مهيني ۾ ۽ هنن ڏينهن ۾ ڪونه ٿيو هو. تحقيق طلب اها ڳالهه آهي، تنهنڪري مان انهيءَ شئي کي اسان جي علي اڪبر درازيءَ تي ڇڏيان ٿو. يعني مولانا جو چوڻ اهو آهي ته سياري جي موسم هئي اها ممڪن آهي! يعني گرمي هجي يا سري هجي، اسان جيسين غلام محمد صاحب يا تنوير صاحب آهن، تيسين حاضر پيا ٿينداسي. صحت جو ڪهڙو حال به هجي، پر اهي شيون، سڀ نقطا، سوچڻ ۽ تحقيق جي قابل آهن، انهن تي تحقيق ڪيو. ۽ ڄمڻ جي سلسلي ۾ به چون ٿا ته 25 ڊسمبر سچل جي آهي، پر اهي مسئلا اهڙا آهن، جن تي توهان کي توجهه ڏيڻ کپي، سوچڻ کپي. خدا شاهد آهي، مون کي مان سڄيءَ سنڌ ۾ ۽ ٻاهر ڦران ٿو، ۽ ڏسان ٿو پيو. توهان وٽ ماڻهو سوچيندڙ، لکندڙ، تحقيق ڪندڙ ڪلهه تنوير مان کي بيليو گرافي ڏيکاري آهي، جيڪا هتان جي توهان جي هڪڙي ماڻهو ماسٽر ويچاري اڪيلي سر ويهي سچل تي ٺاهي آهي⁽¹⁾. مان سمجهان ٿو ته توهان جي ڪنهن اداري اهو ڪم نه ڪيو هوندو جيڪو تنهنجا واحد ماڻهو هتي پهراڙيءَ ۾ ويهي اهو ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح، توهان ڏٺو ته جنهن پهريون اهو مقالو پڙهيو هتي سائين، اوهان ته افضل آهيو. عرض ٻڌو قاضي صاحب (علي اڪبر درازيءَ) توهان کان بغير هنن جو ڪم هلي نه سگهندو. قاضي صاحب، اهو ته هنن کي شامل ڪرڻو پوندو توهان کي. توهان جو عشق ۽ توهان جي جيڪا تحقيق ۽ توهان جي جيڪا خدمت ٿيل آهي، تنهنڪري توهان کي وسارڻ هنن جو جرم آهي، تنهن ڪري توهان مطمئن رهو. توهان کان سواءِ ڪوبه ڪم نه هلي سگهندو.

⁽¹⁾ هي بيليو گرافي محمد علي حداد مرتب ڪئي. ۽ سال 1982ع ۾ ڇپجي چڪي آهي.

منهنجي گذارش اها هئي ته توهان وٽ خام مواد جنهن کي را
 متيريل چئجي تن اهو گهڻو آ. انهيءَ کي فقط ڊيولپ ڪرڻو انهيءَ کي آئوٽ
 ليٽ ۽ انهيءَ منجهون ڪم وٺڻ جي ڪا سوچ ۽ ترڪيب ڪريو.
 باقي مان توهان جي مهمان نوازي ۽ توهان جي محنت ۽ توهان جو
 هتي گڏ ٿيڻ ۽ هن اجتماع، انهن سڀني جي لاءِ توهان جا لکين احسان ۽
 ٿورا آهن. لفظن ۾ جن جي ڪابه گنجائش ڪانهي. خدا توهان سڀني کي
 سلامت رکي!

چار خط

[انساني زندگي توڙي علمي، ادبي ۽ سياسي تاريخ جي مطالعي ۾ خط وڌي مدد ڪن ٿا. ليڪن اسان وٽ سنڌ ۾ هن موضوع تي اڃا توجهه نه ڏنو ويو آهي. هت راشدي صاحب مرحوم جا اهي چار خط ڏجن ٿا، جي پاڻ عمر جي آخري حصي ۾، هن ڪتاب جي مرتب (غلام محمد لاکو) ڏانهن لکيا هئائون. انهن خطن ۾ همعصر سنڌي ساهت بابت، اسان جي هن عالم جي سوچ سامهون اچي ٿي، ۽ پڻ سندن زندگيءَ جي آخري لمحن متعلق به مواد مهيا ٿئي ٿو]

خط نمبر 1

23 ڊسمبر 1980ع

عزيزمر غلام محمد صاحب

بعد سلامن جي عرض ته اوهان جو محبت نامون ۽ ٻه ڪتاب پهتا. وڏي مهرباني، خدا اوهان کي سلامت رکي ۽ تاريخي ذوق اوهان جو ڏينهن ڏينهن ترقي ڪندو رهي. سنڌ کي اوهان جهڙن باذوق نوجوانن جي اشد ضرورت آهي. جن کي پنهنجي وطن ۽ وطن جي تاريخ سان انس ۽ لڳاءُ هجي. آءٌ ڪيتري وقت کان ناخوش رهان ٿو. صحت اطمینان بخش نه آهي. لکڻ پڙهڻ بند آهي. دعا ڪريو رب ڪريم توفيق عطا فرمائي. جيئن چند ڪم ذهن ۾ آهن، اهي پورا ڪريان.

”سنڌ صدين کان“ سرسري ڏٺو اٿم. اندازو آهي ته ڪتاب بيحد مفيد ۽ منجهس استدلال جو انداز بلڪل صحيح آهي. يقين آهي ته هي ڪتاب بيحد مفيد ٿيندو. پڙهي وڌيڪ پوءِ لکندس!
تصوير آءٌ جلدي موڪلي ڏيندس. ڪو ڪم ڪار هجي ته بلا حجاب لکندا، والسلام.

خير انديش

حسام الدين

خط نمبر 2

7 فيبروري 1981ع

عزيزم

آءِ چند ڏينهن ٻاهر يعني ڳوٺ ويل هيس. توهان جو خط پهتو. ڪتاب به مليو. ذخيرت الخوانين لاءِ هاڻي خط لکيو اٿم. جيئن ڪتاب پهتو خدمت ۾ موڪلي ڏيندس. تسلي فرمائيندا. آريسر صاحب جو ڪتاب به موڪليو مهرباني. آريسر جي جذبات ڏسڻ ڪپي. جيڪي ماڻهو ملڪ ۽ قوم لاءِ سختيون سهن ٿا، انهن کي حق پهچي ٿو ته اسان جهڙن سهل پسندن جي غلطي تي تنبيه ڪن. اوهان ميدان ۾ هاڻي پير وڌو آهي. نوان آهيو ڪنهن جي غصي ۽ ڪاوڙ تي دلگير نه ٿيندا. اڃا ته اڳتي اٿئي ڇا رکيو آهي. رستو اڙهانگو سفر طويل ۽ دشوار. ڪم ڪندا هلو. ڪاڏنهن توجهه نه ڏيو. هڪ ڪن کان جيڪڏهن ٻڌو ته ٻئي کان ڪي ڇڏيو.

والسلام

حسام الدين

خط نمبر 3

2 اپريل 1981ع

عزيزم

السلام عليڪم. به ڪتاب ۽ مضمون پهتو. مضمون ”اردو“ ڏانهن تاڪيدن موڪلي ڇڏيو اٿم. اميد آهي ته شايع ٿي ويندو. شاه عنايت پڙهان ٿو. دلچسپ ڪتاب آهي. خاص طرح نقطه نگاه قابل ستايش ۽ صحيح آهي. جنهن لاءِ لکندڙ ڪيرون لهڻيون. ميرو ڌاڙيل پڙهي ڇڏيم. طارق اشرف جو پهريون ڪتاب پڙهيو اٿم. ختم ڪرڻ بعد ارمان ٿيو ته اسان جا رهبر جيڪڏهن ميرو ڌاڙيل جي ڪردار ۽ اصولن جا هجن ها ته هن حالت تي اسان نه پهچون ها.

اصول، ڪردار وٺا، نٻاه ۽ سانجھ جا مثالي نمونا هن ڪتاب ۾ موجود آهن. طارق اشرف وڏي خدمت ڪئي آهي، اهو ڪتاب ڇپي، سر ۾ سانجهي وير پڙهي ڇڏيم. لکندڙ نهايت ئي ذهانت ۽ ديانت سان تاريخ مان نڪتا ڳولي مرتب ڪيا آهن.

آءُ سنڌ جي لکندڙن مان نا اميد نه آهيان. ذهني ڦيرو جنهن جا اسان متلاشي ۽ آرزومند هياسين سو اچي ويو آهي. اهو زندهه رهڻ جو نشان آهي.

ڊاڪٽر رياض الاسلام کي مضمون لاءِ چيو اٿم. عن قريب ڳولي ڏيندو ۽ آءُ اوهان ڏانهن موڪلي ڏيندس. اطمينان رکندا.

خدا اوهان کي خوش رکي ۽ علمي خدمت ۽ ڪم ڪرڻ جي توفيق ڏئي.

حسام الدين راشدي

خط نمبر 4

9 جولاءِ 1981ع

عزيزمر غلام محمد صاحب

خط پهتو. اهو ڪتاب پاڪستان جي پهرين يا ٻي حڪومت جي چوڻ تي لکيو ويو هيو. سرسري ۽ نامڪمل آهي. ازان سواءِ جديد دور جنهن صورت ۾ شروع نه ٿيو هيو تنهنڪري اهو نظرانداز ٿيل آهي. تاهم ڪتاب مقبول ٿيو يورپ ۾ ان مان استفادو ڪيو ويو ۽ روس ۾ ان جو ترجمو شايع ٿيو. ارادو هيو ته انهيءَ ۾ اضافو ڪري جديد دور به شامل ڪري نئين سر ترتيب ڏيان. ليڪن اڄ تائين اها آس پوري ٿي نه سگهي ۽ نه اميد آهي. توهان پلي انهيءَ جو ترجمو ڪيو ۽ شايع ڪيو. بهرحال ڪتاب مفيد آهي. اميد ته اوهان بخيريت هوندا.

والسلام

حسام الدين راشدي

پیش لفظ، مهاڳ....

تعارف

[سيد اظهر گيلاني جي شاعريءَ جي ڪتاب
”سخن بي نظير“ تي لکيل تعارف. هي ڪتاب
سال 1947ع ۾ ڇپيو]

”سخن بي نظير“ جي عنوان سان منهنجي عزيز دوست سيد اظهر گيلاني جي شعر و شاعري جو هي مختصر مجموعو سنڌي ادبيات ۾ هڪ گرانقدر اضافو آهي. غزل ۽ غزل جي دنيا جا جيڪي به لوازم آهن سي سڀئي گيلاني صاحب جي ڪلام ۾ نهايت حسن ۽ خوبي سان موجود آهن. عشق عاشقي، هجر فراق، گل و بلبل، ساقی مینا، الغرض هر اها شيءِ جنهن سان غزل جي دنيا آباد آهي، سا نهايت دلنشين پيرايه ۾ غزل اندر مهيا ڪئي وئي آهي. جذبات جي لحاظ سان سندس ڪلام نهايت زوردار آهي، مثلاً ”عاشقي جي زمانه“ جا چند شعر جذبات ۽ واقعات بلڪ واردات جي لحاظ سان ملاحظه ٿين.

ياد آ دل جي لڳي دل جو لڳائڻ ياد آ

ڪنهن جي پويان پاڻ کي مجنون بنائڻ ياد آ

ياد آ ٽي دست بستہ وصل لئه منهنجو چوڻ

ڏٺي بهانو هڪ نه بيوتنهجو نٿائڻ ياد آ

کلندي کلندي ڳالهه ٿوري تي رسي هڪدم اٿڻ

منهنجو دامن مان جهلڻ تنهنجو ڇڏائڻ ياد آ

ڪين هڪ ٻي کي ڇڏينداسون چئي فرقان تي

تنهنجو مون کان، منهنجو توکان، هٿ رکائڻ ياد آ

تون رئين ٿي مون ٿي پرچايو پئي ٻانهون ٻڌي

وقت تي منهنجو رسڻ تنهنجو منائڻ ياد آ

اهڙيءَ طرح ”تصوير ماضي“ ۾ به جذبات ۽ واقعات جا دل کولي درياهه وهايا ويا آهن. مثلاً:-

"ياد آهن ڏينهن" لب تي هو ٻڌسم موجزن
 خار و خس ايندو نظر ۾ هو مثال لال زار
 "ياد آهن ڏينهن" دل هئي رنج و غم کان بي خبر
 وقت گذريو ٿي خوشي ۾ هو نه ڪوئي انتظار
 الفاظن جي بندش ۽ چستيءَ جا به ڪٿي ڪٿي بهترين مثال پيش
 ڪيا ويا آهن. مثلاً:-

منهنجي غم ۾ ٿا مرن "ساعت ۾ صدها" ڇا ڪريان
 ڪنهنجي غمخواري ڪريان غمخوار ڪنهنجو ٿي رهان
 "ساعت ۾ صدها" جي بندش نهايت بهترين آهي، اهڙيءَ طرح ڪٿي
 ڪٿي ته هڪ لفظ جي آڻڻ سبب سموري مصرع ۾ جان پئجي وئي آهي:-
 بعد مردن خاک کي يثرب رسائيندي ضرور
 اهڙو "خاطر خواه" آ مون کي صبا جو آسرو
 "خاطر خواه" جي لفظ آڻڻ سبب سموري مصرع ۾ جان پئجي وئي
 آهي. شاعرانه خصوصيتن جي جيڪڏهن هر هڪ پهلوءَ تي ويهي ويچار
 ڪبو ته هي مختصر تعارف طويل ٿي ويندو تنهنڪري آءٌ انهيءَ معاملو کي
 پڙهندڙن جي ذوق سليم ۽ خوش نظريءَ جي حوالي ڪندي فقط چند
 شعر انداز ۾ ڪرڻ لاءِ پيش ڪريان ٿو:-

دل لڳائڻ سان مصيبت ٿي اچي
 هڪ نه ٻي هر روز آفت ٿي اچي

وري ڪنهن سان نظرون لڙائڻ گهران ٿو
 وري چوٽ نئين دل تي کائڻ گهران ٿو

وري ڪنهن جي آمد ٻڌي پاڻ وٽ مان
 اڪيون راه تي پئي، وڃائڻ گهران ٿو

رهي رهندا رهائڻ سان گهڻو آخر وڃڻ وارا
رهڻ تي دل نه آتن جي، نه ڪي آهن رهڻ وارا

جدائي يار تنهنجي منهنجي، لڻ جنسي قيامت آ
غضب آ، قهر آ، شامت آ، آفت آ، مصيبت آ

اڱڻ منهنجي تي خود آيو سندس ٿو پيال پايان مان
ڪرم آ، مهرباني آ، نوازش آ، عنايت آ

دل نه ڏيان ها ته چو هوند ٿيان ها بدنام
سنڌ نه هئي ٿيندو خوش آغاز جو برتر انجام

مون کي يقين آهي ته سيد صاحب جو هي مجموعو سنڌي جديد
ادب جي ترقيءَ لاءِ مشعل راه ثابت ٿيندو ۽ آءٌ ذاتي طرح هن ڪتاب کي
سنڌي جديد ادب لاءِ مبارڪ فال سمجهان ٿو. اميد آهي ته سنڌ جا شاعر
گيلاني صاحب وانگر فارسي ۽ اردو ادب جي موجوده رجحان کان متاثر
ٿي ضرور پنهنجي ڪلام ۾ تبديليون آڻيندا. مثلاً هن ڪتاب ۾ ”گيت“
به شامل ڪيا ويا آهن. جيڪي سنڌي ادب ۾ نقش اول جي حيثيت رکن
ٿا. غلطين کان هن ناتمام دنيا جي ڪابه شيءِ خالي نه آهي؛ ممڪن آهي
ته هن ڪتاب ۾ به ڪي شاعراڻه غلطيون رهجي ويون هجن. ليڪن هڪ
ته سرسري مطالع سبب مون کي موقعو نه مليو جو آءٌ انهيءَ تي به نگاه
ڪريان ۽ ٻيو بحیثیت دوست جي مون کي پنهنجي دوست جي ڪلام ۾
فقط خوين وارو پهلو ئي ڏسڻو پيو. تنهنڪري آءٌ نقد ۽ حرج، تنقيد ۽
تبصره، داد ۽ دهش لاءِ ٻين سخن فهم بزرگن لاءِ ميدان خالي ڇڏيان ٿو.

سيد حسام الدين راشدي

27 جولاءِ 1947ع

ڪراچي.

گذارش

[سنڌي ادبي بورڊ "تاريخ سنڌ - ڪلهوڙا دور" اردو ۾

1958ع ۾ شايع ڪئي. هي علمي ۽ تحقيقي

ڪتاب مولانا غلام رسول مهر لکيو هو. هي "گذارش"

ان ڪتاب لاءِ لکي وئي. بعد ۾ بورڊ ان ڪتاب جو

سنڌي ترجمو 1963ع ۾ ڇاپيو]

سنڌ جي تاريخ گهڻو آڳاٽي زماني کان شروع ٿئي ٿي، جا حد کان وڌيڪ دلچسپ به آهي ۽ نهايت اهم به؛ مگر اها اڄ تائين چڙوچڙ ۽ بنا ڪنهن ترتيب جي پيل آهي. سنڌيءَ يا ڪنهن ٻيءَ زبان ۾ ڪو به اهڙو ڪتاب نه لکيو ويو آهي، جنهن کي سنڌ جي تاريخ جو شروعاتي خاڪو ڪوئي سگهجي. يعني جنهن مان هن ملڪ جا تاريخي ۽ تمدني حالات، زماني وار هڪ هنڌ معلوم ٿي سگهن، انقلابي طوفان غالباً هن خطي کان زياده، پاڪ ۽ هند جي ڪنهن به ٻئي خطي تي ڪين گذريا آهن.

قومن ۾ زندگيءَ جي جذبن ۽ ولولن کي تازي رکڻ، ۽ منجهن عملي جوش لاءِ نئين خون پيدا ڪرڻ جو سڀ کان اهم ذريعو قومي تاريخ آهي. قومي تاريخ جي ٽي صفحن تي پنهنجن بزرگن جا اعليٰ ڪارناما آئينده نسلن لاءِ هميشه واسطي زندگيءَ جو سبق بنجن ٿا. انهيءَ ئي آئيني ۾ هر قوم پنهنجي ماضيءَ کي بي نقاب ڏسي سگهي ٿي ۽ پنهنجي عروج ۽ زوال جي اسباب ۽ عوامل تي ٿڌي سيني سان غور ڪري، آئينده جا خدوخال درست ڪري سگهي ٿي. جنهن قوم وٽ پنهنجي ماضيءَ جي تاريخ اکين آڏو نه هجي، ان لاءِ سمجهڻ گهرجي ته اها زندگيءَ جي ميدان ۾ عملي محرڪات جي هڪ نهايت ئي اهم وسيلي کان محروم آهي.

اها ئي اهم ضرورت هئي، جنهن کي سامهون رکندي سنڌي ادبي بورڊ، پنهنجي شروعاتي دور ۾ هڪ مفصل ۽ مستند تاريخ لکرائڻ جي رٿا تيار ڪرائي، ۽ هيءُ فيصلو ڪيو ويو هو ته هن خطي جي سموري تاريخ اٺن جلدن ۾ مرتب ڪرائي وڃي، يعني-

جلد پهريون	جاگرافيائي تاريخ
جلد ٻيو	اسلام کان اڳ وارو دور
جلد ٽيون	عربن جو دور
جلد چوٿون	سومرن ۽ سمن جو دور
جلد پنجون	ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جو دور
جلد ڇهون	ڪلهوڙن جو دور
جلد ستون	ٽالپرن جو دور ۽
جلد اٺون	انگريزن جو دور

سنڌي ادبي بورڊ، چند اهل قلم حضرات منتخب ڪيا هئا، جي هن اهم ڪم کي بهتر کان بهتر طريقي سان سرانجام ڪري سگهيا ٿي، ۽ اهڙيءَ ريت مختلف دورن جي انهن ۾ ورهاست ڪئي وئي. جيئن ته هيءَ تاريخ ٽن زبانن ۾ شايع ڪرڻ جو فيصلو هو يعني سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾، ته جيئن زياده کان زياده اصحاب تاريخ جي مطالعي مان مستفيد ٿي سگهن، انهيءَ لاءِ اهل قلم کي اختيار ڏنو ويو هو ته جنهن به زبان ۾ سندن مرضي هجي، ڪتاب مرتب ڪن ۽ باقي ٻن زبانن ۾ انهن جو ترجمو ڪرايو ويندو.

پهريون ۽ ٻيو جلد، مسٽر ايڇ. ٽي. لامبرڪ⁽¹⁾ کي ڏنا ويا هئا. هن صاحب، آڪسفورڊ ۾ رهندي، انهيءَ ڪم جو پورا ڪيو. هي ٻئي جلد مستقبل قريب ۾ انگريزي زبان ۾ شايع ٿيڻ وارا آهن، ۽ جلد ٽي انهن جو سنڌي ۽ اردو ۾ ترجمو به شايع ڪرايو ويندو.

عربن جو دور مولانا سيد سليمان ندوي مرحوم جي حوالي ڪيو ويو هو. اڃا ابتدائي مرحلا طئه نه ٿيا هئا ته سيد صاحب موصوف عالم بقا ڏانهن آسهيو. اهڙيءَ ريت هيءَ حصو اڃا تائين ڪنهن ٻئي بزرگ کي نه ڏنو ويو آهي. سومرن ۽ سمن جي دور متعلق ضروري معلوماتي سرمايو ڪٿو ٿي نه سگهيو آهي، ان ڪري طئه ڪيو ويو آهي ته ان کي سڀني کان آخر ۾ يڪسوئيءَ سان مرتب ڪيو وڃي.

⁽¹⁾ H.T. Lambrick.

پنجين، ڇهين ۽ ستين جلدن مان پهريون منهنجي ۽ ٻيو ۽ ٽيون جلد مولانا غلام رسول مهر جي حوالي ڪيا ويا هئا. ارغونن ۽ ترخانن جو دور مڪمل ٿي چڪو آهي ۽ جلد شايع ڪرڻ لاءِ ڏنو ويندو. مغلن جو دور به مڪمل ٿيڻ جي ويجهو آهي.

مولانا مهر سڀني کان اڳ ڪلهوڙن جي دور تي قلم کنيو. شروعات ۾ خيال هو ته هن دور جي باري ۾ به معلومات تمام گهٽ آهي، ان ڪري بورڊ هن دور متعلق ڇئن سون صفحن جو ڪتاب ڪافي سمجهيو هو. مگر جڏهن مولانا مختلف حالات جون ڪٽيون ملائي، وڌيڪ تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ شروع ڪئي، تڏهن ايترو مصالحو ڪيو ٿي ويو جو ڪتاب هڪ هزار صفحن کان به وڌي ويو ۽ انهيءَ ڪري ان کي ٻن جلدن ۾ ورهائڻو پيو.

هن وقت مولانا ٽالپورن جي دور تي لکي رهيو آهي، ۽ اندازو آهي ته هيءُ دور به ٻن جلدن تي ڦهلاجي ويندو. انگريزي دور متعلق ڊاڪٽر ڊوارٽ هڪ جلد تيار ڪيو آهي، جو انگريزن جي شروعاتي دور کان سنڌ جي فتح ٿيڻ تائين، سموري حالات تي مشتمل آهي. باقي حصي کي بعد ۾ ترتيب ڏيندو.

هن مجمل بيان مان سنڌي ادبي ورڊ جي هن رٿا جي ڪيفيت چڱيءَ ريت واضح ٿي سگهي ٿي. شروع ۾ اٺ جلد تجويز ڪيا ويا هئا، مگر هن وقت اندازو آهي ته سموري تاريخ غالباً تيرهن يا چوڏهن جلدن ۾ مڪمل ٿي ويندي.

جيڪي جلد ڇپجي رهيا آهن، انهن جو ترجمو به گذرڻ شروع ڪرايو ويو آهي. انهيءَ رٿا موجب ”تاريخ ڪلهوڙا“ جو هيءُ سنڌي ترجمو ٻن جلدن جي صورت ۾ ڦارئين حضرات جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي. مولانا مهر وڏيءَ ڪوشش ۽ ڪاوش سان ڪلهوڙا دور جي سرگذشت مرتب ڪئي آهي، ۽ سراسر غير يقيني ذريعن مان ڇڙوڇڙ مواد کي ڪٺو ڪري، مختلف واقعات کي هڪ ڏاڳي ۾ ٻوڻي، هڪ اهڙو سلسلي وار داستان تيار ڪيو آهي، جو سڄي تصوير اکين اڳيان اچي وڃي ٿي. ڪلهوڙن جو دور سنڌي قوم جي پُر عظمت جدوجهد، منتشر

ٿيل ملڪي اجزا جي نئين سر ترتيب، ۽ همه گير تعميري ڪارنامن جو اهڙو دستاويز آهي، جنهن جي اڪيلي هجڻ تي خراج تحسین ادا ڪرڻ ۾ ڪنهن کي به شڪ شهبو نه هوندو.

خدا جو شڪر آهي جو هن دور جي سموري سرگذشت پنهنجي سمورين خصوصيتن سان مڪمل ٿي وئي، جنهن لاءِ سنڌ جا رهواسي جيترو به فخر ڪن، بلڪل بجا ڄاتو ويندو. ڪالهه تائين اسين جن پنهنجن بزرگن جي فقط نالي کان واقف هئاسون، انهن جي ڪيل ڪارنامن جي عظمت جو اسان کي ڪو به احساس ڪونه هو اهي اڄ پهريون دفعو پنهنجي ملڪي ۽ قومي روشن خدمتن سان گڏ اسان جي سامهان جلوهر ڳر ٿي رهيا آهن.

هن سلسلي ۾ مولانا کي ضروري حالات جي فراهمي ۽ تاريخ جي مختلف ڪٽين کي هڪ ٻئي سان ملائڻ ۾ جيڪي تڪليفون سامهون آيون، تن جو مون کي ۽ بورڊ کي پورو پورو احساس آهي، ٿي سگهي ٿو ته ڪتاب ملاحظه ڪندڙ حضرات انهيءَ جو احساس نه ڪري سگهن ۽ اسين به اهڙو احساس ڏيارڻ نه ٿا گهرين. اسان جي خواهش فقط هيءَ آهي ته قوم پنهنجي هن عظيم الشان ماضيءَ جي تاريخ مان همت ۽ عملي جوش جا نوان ولولا حاصل ڪري، زندگيءَ جي نئين ڪروٽ حاصل ڪري ۽ عزت ۽ عظمت جي جنهن تاج سان ان جي بزرگن جون پيشانيون مزين هيون، ان کي پنهنجو نصب العین بنائي، جدوجهد ۾ مصروف ٿي وڃي. ائين ٿيو ته اسين سمجهنداسين ته اسان جي زندگيءَ جو مقصد پورو ٿي چڪو. بورڊ جنهن ڪم جو بوجھ پنهنجي سر تي کنيو هو اهو خدائي برتر جي فضل ۽ ڪرم سان پنهنجي انجام تي پهچي ويو. اسان جي هن ناچيز ڪوشش جو اهو ئي صلوا آهي، جنهن کي اسين پنهنجي زندگيءَ جو مقصد سمجهون ٿا.

اسان هن ڪتاب کي جنهن پيماني تي ڪامل ۽ مڪمل بنائڻ جا خواهشمند هئاسون، افسوس جو ان ۾ پنهنجي آرزوئن مطابق ڪامياب ٿي نه سگهياسون. مثلاً تاريخي نقشا مرتب ڪرائي نه سگهياسون،

تاريخي مقامات تائين سفر ڪرڻ لاءِ مؤلف کي سهوليتون ڏئي نه سگهياسون، ۽ انهيءَ ڪري هن تاريخي عمارت جو باب هڪ حد تائين تشنه رهجي ويو. انهيءَ کان سواءِ تاريخي مقامات تي جيڪو سير حاصل تعميري ۽ جاگرافيائي بحث هجڻ گهرو هو اهو ٿي ڪين سگهيو. اسان وڌين ڪوششن سان تصويرن جو چڱو خاصو مجموعو فراهم ڪيو آهي. انهن تصويرن ۾ بيش بها تصوير ميان نور محمد ۽ ميان مراد ياب جي آهي، جا حسن اتفاق سان راقم کي اُچ جي نادر ”گيلاني“ ڪتبخاني مان ملي وئي ۽ راقم محڪم آثار قديمه جي مدد سان هن تصوير جو عڪس حاصل ڪيو. هيءَ تصوير دراصل رنگين هئي، پر افسوس آهي جو ڪن فني مجبورين سبب اسان ان کي رنگن ۾ ڇاپي نه سگهيا آهيون. ڪن تاريخي جاين جا فوٽا ان ڪري نه ڇپجي سگهيا جو وقت اندر نه مليا.

مون تي پنهنجي احباب و ڪرام جو شڪريو ادا ڪرڻ واجب آهي، جن مواد جي فراهمي ۽ راقم جي ۽ مولانا مهر جي مدد ڪرڻ فرمائي. محڪم آثار قديمه پاڪستان جو پڻ احسان مند آهيان، جنهن منهنجي ذاتي گذارش تي تصويرون مهيا ڪري ڏنيون.

آخر ۾، مولانا مهر جو دل جي خلوص سان شڪريو ادا ڪريان ٿو. هو سنڌي نه هو مگر هڪ محقق ۽ مؤرخ جي حيثيت سان هن ڪتابن جي انبار کي ڦلهوري، هزارين صفحا هيٺ مٿي ڪري، ڪٿان هڪ ست، ڪٿان ٻه ستون، ڪٿان اڌ صفحو ۽ ڪٿان هڪ صفحو فراهم ڪيو. اهڙيءَ ريت هن ملڪ جي جنهن کي پوريءَ طرح ڏسڻ جو به هن کي موقعو ملي نه سگهيو تنهن جي تاريخ جي هڪ لازوال عمارت ڪڍي ڪئي. هن جي تحرير دلي همدرديءَ سان ٿمٽار آهي، ۽ ساڳئي وقت هن ڪنهن به موقعي تي حق ۽ انصاف جي تقاضائن کي نظر انداز نه ڪيو آهي، جنهن جي بغير ڪا به تاريخ، حقيقت ۾ تاريخ چوائڻ جي حقدار نه ٿي هجي. جيڪڏهن هو سنڌ ۾ ويهي هن ڪتاب کي مرتب ڪري ها، ۽ سمورا تاريخي مقامات نظر مان ڪڍي ها ته يقيناً هن ڪتاب جي ڏيڍ ۽ ڏيڍ جو انداز ڪنهن ٻئي نموني جو هجي ها.

بهر حال، هن جيڪا محنت ڪئي آهي ۽ جنهن محبت ۽ انتهائي
 ڪوششن سان اسان جي ملڪ جي تاريخ جو هيءُ حصو مرتب ڪيو
 آهي، ان لاءِ اسين سڀ ان جا شڪرگذار آهيون. آءٌ ته خاص ڪري ان جو
 احسان مند آهيان، جو هن هي سڀ ڪجهه مون سان ذاتي محبت ۽
 شفقت جي ڪري ڪيو جا ويهن ٻاويهن سالن کان مون تي فرمائي رهيا
 آهن. منهنجي دعا آهي ته الله تعاليٰ کين صحت ۽ عافيت سان هميشه
 سلامت رکي! آمين.

حسام الدين راشدي

ڪراچي

23 جولاءِ 1958ع

شاھ جو پيغام

[حافظ محمد احسن چنا جي ڪتاب "شاھ جو پيغام" لاءِ لکيل ٻه اکر هي ڪتاب سال 1958ع ۾ شايع ٿيو]

سنڌ جا اديب ۽ سخنور پنهنجي پنهنجي وت ۽ وس آهر پٽائي گهوت ڪي، مڌن کان سقيدت جا نذرانہ پيش ڪندا رهيا آهن، پر شاھ هڪ اهڙو بحري پايان آهي، جنهن ۾ جيتري غواصي ڪجي اها ٿوري، جنهن مان جيترا ماڻڪ موتي ڪڍجن اهي ڪم آهن. حياتيون گهرجن جو انهيءَ بستان جي چمن بندي ڪجي. زندگيون ڪن جو انهيءَ باغ جا گل ۽ ٻوٽا پيا سينگارجن ۽ سنوارجن. پٽ جي پوتار پنهنجي لافاني بيتن، بي مثل ڪافين ۽ قيامت تائين زندهه رهندڙ وارين کي سنڌ جي عوامي قصن ۽ ڪهاڻين، داستانن ۽ روايتن جي بنيادن تي نڀايو آهي. انهن داستانن ۽ انهن ڪهاڻين، انهن روايتن ۽ انهن قصن کي ڪيترن اديبن پنهنجي پنهنجي زور قلم سان وقت بوقت پي ساراهيو ۽ بيان ڪيو آهي. ڪن انهن جي تشريح ڪئي آهي، ته ڪن انهن جون معنوي خوبيون ۽ خصوصيتون ويهي شمار ڪيون آهن ۽ ڪن انهن جي رمزن ۽ نڪتن جي ويهي واکاڻ ۽ اپتار ڪئي آهي.

اهڙيءَ طرح هر قلم ڪار ۽ هر اديب، پنهنجي سمجهه ۽ خيال آهر ڪسر ڪا نه ڇڏي آهي.

منهنجي محترم محسن، حافظ محمد احسن، جنهن جي ادبي صلاحيتن جو آءٌ هڪ مدت کان معترف، ۽ جنهن جي نعت گوئيءَ ۽ سخن سنجيءَ تي آءٌ هڪ زماني کان مفتون آهيان، هڪ نئين ڍنگ ۽ انوکي رنگ سان شاھ سڳوري جي قصن ۽ ڪهاڻين کي، پنهنجي هن ڪتاب ۾ پيش ڪيو آهي. هن صاحب، شاھ جي بيتن جون ڪڙيون ملائي، منتشر موتين کي هڪ لڙهيءَ ۾ پوئي، سنڌ جي انهن مقبول عام

داستانن جا اهي پهلو پيش ڪيا آهن، جن ۾ پريت جون پچارون، عشق ۽ محبت جون پڪارون ۽ سوز ۽ سک جون نازڪ رمزون رکيل آهن.

بيان ۽ اسلوب جي ندرت، زبان ۽ لفظن جي ڪيڏ ۽ قدرت، شاه جي بيتن جي روشنيءَ ۾، انهن گوشن کي ڪٿان جو ڪٿي وڃي ڪٿي پهچايو آهي! مقفي عبارت، حسين پيرايه بيان ۽ تجنيس حرفي سان سينگارجي سنوارجي، اهي داستان، سنڌي ادب جا اهي شاهڪار بنجي پيا آهن، جن کي پڙهڻ سان ۽ اندر ۾ اورڻ سان دل کي راحت رسي ٿي ۽ روح، انهن جي اهڙين گهرائين تي پهچڻ لاءِ وڌيڪ واجهائي ٿو ۽ زياده واجهه وجهي ٿو. هن تي خود شاه سائين، روح کي پهچائڻ ۽ رسائڻ گهري ٿو.

سنڌ جي مارئي، حب الوطنيءَ جو هڪ پاڪ مجسمو آهي. ساڻيهه جي سڪ، مارن سان بي پناه محبت، وطن سان والهان واپستگي، ملير، ملير جي مارن وٽ موتي وڃڻ جي آرزو ۽ اميد، اهي مارئي جي امنگن جا سرچشما آهن.

حب الوطنيءَ جي انهن سڀني پاڪيزه سرچشمن کي گڏي هڪ ئي هنڌ اهڙي انداز سان بيهارڻ، جو دل مان محب وطن مارئيءَ لاءِ محبت ۽ همدردِي ۽ سنڌ جي هن عظيم ترين شاعر جي لاءِ اڪت عقيدتمندي اٿلون کائڻ لڳي، هڪ اديب جو نه فقط قابل قدر بلڪ انتهائي ڪمال آهي.

دريا جا ڊيچاريندڙ ۽ من ڌاريندڙ دهڪا ۽ ڌڙڪا انهن سڀني کي هڪ ئي لڙهيءَ ۾ پوئي، محبت ۾ نينهن سان چلڪندڙ بيتن سان ڳنڍيندي احسن صاحب، سچ پچ نثر ۾ شاعري ڪئي آهي ۽ عبارت ۾ اهڙو آهنگ پيدا ڪيو آهي، جو سوين ساز ۽ سرود، ان تان قربان آهن.

سسئيءَ جي سورن جا حال، نوريءَ جي نمائائي ۽ نياز جا حال، سورث ۽ سرمنگتي جا دل سوز مڪالما ۽ راءِ ڏياچ جي سر جو دان، اهي اهڙيون شيون آهن، جي هڪ ئي هار جا مختلف ماڻڪ ۽ هڪ ئي سلسلي جا جدا جدا موتي آهن.

شاه جا اهي مڙئي عنوان ۽ بيان، پنهنجي مخصوص طرز نگارش سان نثر ۾ جوڙي انهن جي رونق ۽ تابناڪيءَ کي سنڌ جي هن ڪهن

مشق اديب ۽ اهل دل صاحب قلم، پڙهندڙن جي اڳيان اهڙيءَ طرح روشن ڪيو آهي، جو بي اختيار زبان مان تحسين ۽ آفرين نڪريو وڃي ٿي. جهڙا آهن شاهه جا شاهڪار تهڙائي آهن احسن صاحب جي لفظن جا درشاهوارا جهڙو آهي شاهه جو نظم، اهڙو آهي احسن صاحب جو نثر! گویا، جهڙا آهن گل گلاب جا، اهڙا ٿي کين ويس ڏنا ويا آهن. سنڌ جي نثري ادب ۾، انهيءَ قسم جي مقفلي عبارت آرائي جا مثال تمام گهٽ آهن.

جنهن ڪاميابيءَ ڪامرانيءَ سان احسن صاحب انهيءَ سخت ۽ مشڪل طرزِ نگارش کي نياهي پار پيو آهي، ان لاءِ هو صاحب يقيناً مبارڪن جو مستحق آهي.

احسن صاحب جي قلم مان ڪئين دلپسند چيزون نڪتيون هونديون. پر سندس هيءَ ڪوشش جتي سنڌ جي ٻين اديبن کي انهيءَ قسم جي نثر نويسي صلائي عام جو سبب ٿي آهي، اتي احسن صاحب لاءِ به سنڌي ادب ۾ هڪ خاص ۽ منفرد مقام پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻي آهي.

سيد حسام الدين راشدي

به اکر

[حکیم محمد احسن جي ڪتاب ”پرين جي پار“

مطبوعه سال 1961ع لاءِ لکيل به اکر]

حضرت حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سنڌي زبان ۽ ادب جو عظيم محسن هو. سندس قلم سنڌيءَ جي جهوليءَ کي ايترو ماڻڪن ۽ موتين سان، اهڙن جوهرن ۽ جواهرن سان ڀريو ڪري ڇڏيو جو سندس بخشيل املهه ماڻڪ اڄ به پنهنجي آب تاب، چمڪ ۽ چاندوڪيءَ سان سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي محفل ۾ جهرمر لايون ۽ رنگ رچايون بيٺا آهن. منهنجو محب دوست، حڪيم محمد احسن سنڌي ثقافت جي انهيءَ ئي مربيءَ ۽ محسن جو فرزند رشيد آهي. فرزند رشيد هن ڪري نه ته هن پنهنجي والد جي طبي سجادي کي سينگارڻو آهي، بلڪ رشيد ترين فرزند ارجمند هن ڪري ته هو سنڌي ادب جي خدمت گذاريءَ ۾ پڻ پنهنجي والد مرحوم ۽ مغفور جو صحيح جاءِ نشين ثابت ٿي رهيو آهي. ايندڙ صفحن ۾ جيڪو ڪتاب پيش ڪيو وڃي ٿو سو بقول شاعر درحقيقت:-

افسانه آن شبي که با يار گذشت

آهي، يعني مستعار زندگيءَ جي انهن چند راتين ۽ ڏينهن جي سرگذشت آهي، جيڪي حڪيم محمد احسن حج جي دوران ۾ مٺي ميرمدنيءَ جي ملڪ ۾ گذاريا، جنهن بيماري پيغمبر جي سيرت پاڪ تي حڪيم محمد احسن جي والد ”حيات النبي“ جهڙو دل وٽندڙ ڪتاب لکيو جنهن جي ست ست، جملي جملي، بلڪ حقيقت هيءَ آهي ته اکر اکر مان محبت سَندو واس پيو اچي ۽ عشق وارو چَسُ ۽ رَسُ پيو حاصل ٿئي.

پرين جي پار جي هيءَ ڪهاڻي هونءَ ئي پنهنجي ليکي لکڻ لهي، ليڪن لکندڙ جي لکڻيءَ، جملن جي جوڙجڪ، زبان جي سادگيءَ ۽ سهڻائيءَ، لفظن جي چونڊ ۽ بيهڪ وٽر منجهس جوڙ ۽ جنسار رکي

چڏيو آهي. سفر جي تصوير لکندڙ اهڙيءَ ئي ريت چٽي آهي جو پڙهندڙ ائين پيو سمجهي، جڻ هو پاڻ به انهيءَ سونهاري سفر ۾ ساڻس هم سفر هو. سچل چوي ٿو:-

هوءَ جا ڪيچ وٽن مؤن، ٿي هير اچي هاڻي،

تنهن، آريائي آڻي، جڻ مون سان اڄ ملايو.

اهو ئي حال هن ڪتاب جي پڙهڻ سان ٿئي ٿو. گويا پڙهندڙ پاڻ پرين جو پار گهمي اچي ٿو. لکڻ جي قدرت ۽ لکڻ جو ڪمال اهو ئي آهي، جو لکندڙ پڙهندڙن کي به پاڻ سان گڏ ڪنهن هلي. اها وڏي ۾ وڏي ڪاميابي آهي، جيڪا حڪيم محمد احسن هن ڪتاب ۾ حاصل ڪئي آهي.

حسام الدين راشدي

ڪراچي

30 مارچ 1961ع

پيش لفظ

[شاه لطيف جي فن ۽ فڪر تي پير حسام الدين راشدي تمام گهٽ لکيو، ليڪن جو ڪجهه لکيائين ان کي علمي حقلن ۾ وڏي وقعت حاصل ٿي. پير صاحب جي هي لکت مولانا دين محمد وفائي مرحوم جي ڪتاب ”شاه جي رسالي جو مطالعو“ مطبع 1962ع ۾ پيش لفظ طور آيل آهي. ورندي سال 1963ع ۾ بمبئي جي رسالي ”ڪونج“ سنڌ نمبر ڪيڊو ۽ ساڳي تحرير ”شاه جي حڪمت“ عنوان سان ان ۾ به شايع ٿي. هن لکت مان ڪجهه ٽڪرا اي. جي. اتم پنهنجي ترتيب ڏنل ڪتاب ”شاه سچل سامي“ 1982ع ۾ پڻ شامل ڪيا آهن. ياد رهي ته اتم هي ڪتاب، راشدي صاحب جي نالي منسوب ڪيو آهي.]

سواره دي بگذشتي و ماهنوز از شوق
نهادم روى بخاک سمر سمند تو ايم
نهال عمر، زياد اجل، فتاده از يائي
هنوز ما بهووي، قد بلند تو ايم

1949ع جا پويان پساهه هئا ۽ 1950ع جي اچڻ ۾ پانيان ڪا پهرپاچي جي دير هئي. مولانا دين محمد وفائي مرحوم، سنڌ جي عظيم شاعر شاه لطيف تي هڪ ڪتاب پورو ڪري، پيو هٿ ۾ کڻي چڪو هو. ڳالهيون ته پيون هلنديون هيون پر اهو تريءَ تيل لائڻ نه ڏيندو هو ته ڪهڙو ڪتاب لکي چڪو آهي ۽ ڪهڙو رٿا هيٺ اٿس. جڏهن ملي تڏهن چڙو ايترو چوي، سو به هميشه جي عادت مطابق مخصوص انداز ۾ وڏو تهڪ ڏيئي:
’ترس! پاڻهي هڪ ڏينهن ڏسندين‘

اهو ئي زمانو هو جو مولانا، نئين ڇاپي لاءِ 'الهام الباري' جي تصحيح شروع ڪري ڏني هئي ۽ سنڌ جي قديم مشاهيرن تي پڻ هڪ جامع تذڪرو تيار ڪري رهيو هو. گویا اهي هئا چار علمي ڪم، جن مان ٻه معلوم ۽ ٻه نامعلوم.

لطف اللطيف - جنهن جو نالو پوءِ معلوم ٿيو پريس ۾ هو. پهرين جز جو پروف مولانا پاڻ پڙهي چڪو هو⁽¹⁾. سنڌي مشاهيرن جي تذڪري جي تڪميل عنقريب ٿيڻ تي هئي. 'الهام الباري' وفات کان اڳئين ڏينهن جي شام تي نظر ثاني ڪندي سندس هٿ ۾ ڏنر. باقي رهيو شاه لطيف تي سندس ٻيو ڪتاب، انهيءَ جو هڪ نامڪمل فقرو سندس ڪٿ مان نڪتو ئي هو جو قضا جي قلم جو وهڻ وهي ويو، يعني اجل جا چوڊار پرين سنڌي پار جو پروانو کڻي اچي مٿائينس بيٺا، مولانا سڀني ڪم ڇڏي، بوجڻ ڪلهي تي رکي، الله تو آهر چئي رب ڏانهن راهي ٿيو.

لڏي ويا ڇڏي، ڪاهي ڏن ڌراڙ

نڪا ڪوڪ ڪنڌين ۾، نڪا تڙ تنوار

ويچارا پنهور ڪلندي رات ڪٿي ويا.

اتي ڀلا ڪنهن جي مجال هئي! ڪنهن دوست يار جي هلندي پڄندي هجي ها، ڪنهن جو هٿ پير هلي سگهي ها، ڇڏ اک جو ڪو چارو چلي ها ته هوند سندس دامن جا چار ٿي پلو جهلي بيهون ها ليڪن:

دل شد مجاور آنجاڪ جامي

هڏا فراق، بيني و بينڪ

شاهه عبداللطيف رنڊ متعلق اهو پويون ڪتاب 'شاهه جو مطالعو' جيڪو اڄ پورن يارهن سالن بعد مرحوم جو جوان سال جوان همت فرزند علي نواز وفائي، ايندڙ صفحن ۾ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪري رهيو آهي. مون کي يقين آهي ته هر سنڌي ۽ لعل لطيف سان دلچسپي رکندڙ هر محب وطن، سنڌ جي انهيءَ پخت ڪار اهل قلم ۽ دانشمند مؤرخ جي هن آخري سوکڙيءَ ۽ پوئينءَ پيشڪش کي ساه سان سانڍيندو.

⁽¹⁾ انهيءَ ڪتاب جو ديباچو وفات کان ڇهه ڏينهن اڳ يعني 5 اپريل 1950ع جو لکي پيو ڪيو هئائين.

لڏي ويا جي لوءِ، مون کي اُن جي پتين وڃڻ پيو
 ڪو ڪوڳڻ قريب جو من انگين اڙيو هوءَ،
 هل ته پسون هوءَ، جي آهن ڍنگر ڏهيل پرين جا.

جيئن هڪ مؤرخ جي تصنيف پنهنجي دور جي تصوير ٿئي ٿي،
 تيئن هڪ سچي ۽ صحيح شاعر جو ڪلام پڻ پنهنجي عهد جو آئينو
 ٿئي ٿو. فرق فقط هيٿرو آهي ته مؤرخ سوچي سمجهي، ٺهي ٺڪي، رٿي ٻهي
 ۽ گهڻو ڪري مصنوعي ۽ خارجي محرڪات جي تحت پنهنجي تاريخ
 کي تيار ڪري ٿو ۽ شاعر سواءِ ڪنهن نسبت ۽ سبب خاص جي، سواءِ
 ڪنهن زور ٻار يا خارجي اثر ۽ اقتدار جي، پنهنجي ماحول جي سچي
 پچي، هليءَ چليءَ کان، اتي ويٺيءَ کان، ٿيندڙ حق يا ناحق کان، هلندڙ طور
 طريقي، دستور خواهه ريت رسم کان، محض پنهنجي دل جي گهر تي ۽
 محض پنهنجي ذاتي مشاهدي تي فطري طرح متاثر ٿي، ڪلام ۾ اُهي اُهي
 واقعات شعوري يا غير شعوري طرح آڻي ڇڏي ٿو جو سندس سچي عهد
 جي گويا سچي پچي تصوير چٽي وڃي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو مؤرخ
 جي لکڻيءَ تي ڏهه دفعا سوچ ڪرڻ لازمي ٿيو پوي ۽ شاعر جي ڪلام
 مان جيڪي تاريخي ۽ تمدني نڪتا هٿ اچن ٿا اهي گهڻو ڪري قابل
 قبول ٿيندا آهن. تنهن ڪري ئي جڏهن ڪنهن به خاص دور جي صحيح
 صورتحال لاءِ مواد ڏسڻو پوي ٿو ان وقت نثري مجموعن سان گڏ نظم جو
 ذخيرو پڻ نظر مان ڪڍڻ لازمي، بلڪه از حد ضروري ٿيو پوي ٿو.

سونهاريءَ سنڌ جي سدا بهار شاعر، شاهه لطيف جي ڪلام ۾
 ٻارهن، صدي هجريءَ واريءَ سنڌ متعلق، تاريخي، تمدني ۽ جغرافيائي
 مواد ايترو گهڻو ملي ٿو جو جيڪڏهن ان کي منجهانئس ويهي سوئجي ته
 هوند سنڌ جي انهن سَوَ ورهن جي تصوير گهڻيءَ حد تائين پنهنجي
 سچيءَ پچيءَ صورت ۾ اسان جي اڳيان اچي وڃي. ليڪن افسوس آهي
 جو انهيءَ قسم جي مواد کي شاهه جي رسالي سان گڏ ڪرڻ يا خصوصاً
 انهيءَ نقطه نگاهه سان رسالي کي ڏسي، ان مان مسالي ڪڍڻ جي

ڪوشش، اڃا تائين ڪنهن به سنڌيءَ کان ڪئي آهي⁽¹⁾؛ بلڪ شاھ جي زماني جو پس منظر پهريون دفعو جنهن ماڻهوءَ ڏٺو اهو مغربي عالم سولري هو. جنهن به پنهنجي مواد ۽ ۽ خود شاھ جي ڪلام کي نه، بلڪ خارجي ذريعن کي اختيار ۽ استعمال ڪيو.

شاھ جي هر وطن مان مرحوم مولانا دين محمد وفائي پهريون بزرگ آهي، جنهن خالص تاريخي ۽ تمدني نقطہ نگاہ سان رسالي جو مطالعو ڪري، هڪ مستقل ڪتاب جو بنياد وڌو جنهن جو نالو مرحوم پاڻ ئي ”شاھ جي رسالي جو مطالعو“ رکي ويو. اهو خيال به، خدا بخشي، مرحوم کي غالباً انهيءَ ڪري آيو جو سندس ذهن ۽ فڪر ٻئي تاريخي سانچي ۾ ٺهي تيار ٿيا هئا.

ڪتاب ۾ جيئن پڙهندڙ پاڻ ڏسندا، مولانا سڀ کان پهريان مختصر طرح ’شاھ جي سنڌ‘ جو سياسي پس منظر آڻي ان ۾ شاھ جو جيڪي حصو آهي، ان کي ان جي ئي ڪلام مان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ به مُک ڳالهيون هي آهن.

1- ٻارھين صديءَ ۾ سياسي طرح سنڌ وڏي ڪوپ ۽ ڏاڍيءَ ڪشمڪش ۾ مبتلا هئي، مغلن جي غلاميءَ جو ڳچيءَ مان ڳٽ نڪتو ئي مس. هتان جي مقامي خاندان سنڌ جي سربراهي ڪندي آزادي ورتي ئي هئي جو مٿان اچي نادر نمودار ٿيو. ان کان اجل آجو ڪيو ته قنڌارن اچي مٿان ڪڙڪو ڪيو. هڪ دفعو نه بلڪل ٻار ٻار گهران رسن ته سڌو سنڌ ۾ انهيءَ ڪري ته وڌن چيو:

جڏهن تڏهن سنڌڙي، توکي قنڌارئون جوکو!

بهرحال، غيرن جي غلاميءَ ۽ ڌارين پي دربي ڏکوئيندڙ ڏاڍاين، شاھ جي ذهن کي اذيت پهچائي ۽ هن، انهيءَ هاڃي کان متاثر ٿي پنهنجي ڪلام ۾ مختلف پيرائين ۽ پهلوئن سان ’ڏيرن جي ڏاڍ‘ خلاف جهاد جوڻيو ۽ مسلسل ’غلاميءَ ۾ رهڻ سبب، وطن سان محبت ۽ پنهنجي گرد و پيش

⁽¹⁾ ممڪن آهي، انهيءَ ڏس ۾ ڪن صاحبن کي مختصر مقالا لکيا هجن. ڪن هندو صاحبن پڻ ڪنهن زماني ۾ ننڍا رسالا لکيا هئا پر انهن سڀني ۾ تحقيق جي بجاءِ تصور جو دخل زياده آهي.

سان وفادار رهڻ جو احساس، جيڪو صدين کان ستل هو ان کي جهنجهوڙي جاڳايو ۽ ڪوشش ڪيائين، جيئن سنڌين کي پنهنجي سماجي روايتن، ريتن ۽ رسمن سان ڀرت پيدا ٿئي ۽ غلاميءَ سبب سنڌي سماج ۽ رهڻي ڪهڻيءَ تي جيڪي ڌاريا ۽ مصنوعي اثر پيا هئا، انهن جا داغ ڌوئي اسان جي پوتيءَ ۽ پيراهن کي پاڪ ۽ صاف ڪري.

2- سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن ۾ مذهبي ڪشمڪش ۽ تعصب ڏاڍو گهڻو پيدا ٿي پيو هو. حضرت مخدوم محمد هاشم عليہ رحمہ جي سخت غير پاليسيءَ، سنڌ اندر عالم سڳورن جو هڪ اهڙو طبقو تيار ڪري ڇڏيو هو جنهن تبليغ اسلام لاءِ گهڻي حد تائين تشدد آميز بلڪ غير اسلامي انداز اختيار ڪيا هئا، جيڪڏهن ڪنهن غير مسلم جي واتان الله، محمد ۽ رسول جو لفظ نڪرندو هو ته وڏي ان کي حلقه اسلام ۾ داخل فرمائي، يعني مروج مخصوص محاورن مطابق 'مشرف به اسلام' ڪري، پنهنجا 'تبليغي' فرائض بجا آڻيندا هئا. انهيءَ جو لازمي نتيجو اهو نڪتو جو سندن طور ۽ طريقي ۽ انهيءَ لفظي ڦٽ ۽ ٿير غير مسلمانن کي ڏاڍو هول ۽ حراس ۾ وجهي ڇڏيو. اهي پاڪ ٽالا وٺڻ ته درڪنار ۽ بجاءِ خود رهيا، هنن پنهنجي چوٽيءَ ۽ ڌوئي جو خير ۽ تحفظ ان ۾ سمجهيو ته مرڳو اهي اکر اچار ٿي ڇڏي ڏين جن مان خطري جو امڪان هجي. چنانچہ ٻين لفظن سان گڏ رسو چوڻ هنن انهيءَ ڪري ڇڏي ڏنو هو، جيئن دين جا مبلغ ان ۾ 'ل' پنهنجي طرفان وجهي 'رسول' بڻائي ڪو ممڻ نه مچائي وجهن. لسان الغيب حضرت حافظ جي چواڻيءَ ظاهري اکين کي اها خبر ڪانه هئي ته:

همه کس طالب يا رند، چه هشار وچه مست

همه جا خانه عشق است، چه مسجد چه گشت

نا اميدم مکن از سابقه لطف ازل

توجه داني که پس پرده، که خويست و که رشت

اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري هو جو اڍائي سون سالن⁽¹⁾ جي مسلسل تسلط سبب ذهني طرح سنڌ ۾ تنزل ۽ پستي اچي چڪي هئي. آزاد

⁽¹⁾ ارغونن کان وٺي مغلن تائين.

ماحول ۾ دلين اندر جيڪا وسعت، قلب ۾ جيڪا ويڪرائي ۽ ڪشادگي ٿيندي آهي، فڪر ۽ نظم، علم خواه عمل جا بلندي ۽ جز رسي، گهرائي ۽ گنڀيرتائي، حقيقت پسندي يا دور رسي ٿيندي آهي، سا سڀ ختم ٿي وئي هئي. تنهن ڪري رواداريءَ، برادريءَ پاڙيسرائيءَ يا همولنيءَ جا جيڪي انساني ننگ خواه اسلامي انگ، هڪ آزاد قوم ۾ ٿيڻ کپن، اهي سڀ هتان نڪري چڪا هئا، ۽ اهو سڄو خلم هو انهيءَ احساس ڪمٽيءَ جو باريل، جيڪا غلاميءَ جي ذلت ۽ پستيءَ جي پيداوار ٿيندي آهي، جنهن جي ڪري غلام قوم جا افراد پنهنجي انهيءَ احساس کي متاثر خاطر، هڪ غير فطري برتريءَ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي مصنوعي ريتون ۽ رستا پيدا ڪندا آهن. جن مان هڪ طريقو اهو پڻ آهي ته مذهبي فروعات تي خواه مخواه زور ڏجي، مناظري بازي ڪري هڪ ٻئي مٿان سبقت ۽ برتري حاصل ڪجي، دين ۾ غير ضروري نمائش ڪري مذهب کان زياده پنهنجي ذاتي پاڪائي ۽ بزرگي جتائجي ۽ قطعي غير اسلامي طريقن جي وسيلي انسانن کي هڪ مذهب جي دائري مان زوريءَ گهلي ٻئي مذهب ۾ داخل ڪري ان تي بگل باجا وڄائي، پنهنجي پدار کي آسودگي پهچائجي. ملڪ اندر انهيءَ ڏقيڙ وجهندڙ ۽ دلين جهڙي مٺي ۽ پياري دنيا ۾ ايتري ويڇي وجهندڙ پاليسيءَ، شاهه جهڙي صاف باطن صوفيءَ ۽ درد پري دل رکندڙ انسان کي سخت متاثر ڪيو. شاهه گهريو ٿي ته:

کفر کافر را و دين ديندار را

درد درد دل عطار را

سو هن پنهنجي ڪلام اندر مڪڻ، ماڪيءَ ۽ مصريءَ جي انهيءَ حد تائين پالوت ڪري ڇڏي جو ترشيءَ، تلخيءَ، تنديءَ، ۽ تيزيءَ جو جيڪو ڊوز غير مسلمان پنهنجي هم وطن پائرن هتان چڪي چڪا هئا، اهو يڪلخت مٺ ۽ مٺاڇ ۾ بدلجي ويو. ان جي شيرينيءَ سڀني کي ايتري قدر کنڊون ۽ کير پياري ڇڏيا، جو مولانا جي قول مطابق:

”هندن کي، جو ڪن اڪرن اچارڻ ڪري مسلمان ٿيڻ تي مجبور ڪيو ويندو هو سي به شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجو سمجهي سنڌ ۽

سنڌ وارن کي پنهنجو سمجهڻ لڳا. ويدانت جي رنگ ۾ هندن واتان اسلام جون ڳالهيون چورايون ويون، جو هوند مذهبي ماڻهو سموري ڄمار مٿو کپائين ته به هڪ هندوءَ کان ان جو اقرار ڪرائي نه سگهن..... الله جي هيڪڙائي ۽ رسول جي رسالت جي قبوليت ۽ قرآن شريف جون آيتون شاهه صاحب، هندن جي واتان ان ريت چورائي ٿو جيئن هڪ مسلمان چوي يا ان جو اقرار ڪري. هوڏانهن اهي اقرار جيڪڏهن شاهه جي زماني ۾ ڪڏهن مذهبي ماڻهوءَ جي اڳيان ڪو غير مسلمان ڪري ها ته جهٽ مٿس، مسلمان هجڻ جي فتويٰ ڏئي، کيس مجبور ڪيو وڃي ها ته اٿي اسان جي پَر ۾ گڏجي ره..... صوفيان رنگ ۾ سنڌ جي هندن کي ان حد تائين پنهنجي ويجهو آندو جو هو شاهه صاحب جي ٻوليءَ ۾ اهو سڀڪجهه چوڻ لڳا جو هڪ پڪو موحد مسلمان ڪليءَ دل سان چئي سگهي⁽¹⁾.

انهيءَ مذهبي منافرت ۽ سختيءَ واريءَ پاليسيءَ مان شاهه کي سنڌي وحدت جي ٽٽڻ ۽ ملڪي آزاديءَ جي سلب ٿيڻ جو پڻ وڏي ۾ وڏو امڪان، بلڪ جائز خطرو نظر آيو ٿي. کيس اهو ئي خيال هو ته انهيءَ قوت ۽ مذهب جي مصنوعي ڌڪيٽ مان افغاني حملي آورن، جن مغلن جي پڄاڻيءَ بعد ۽ نادر جي خونخواريءَ کان پوءِ هڪ نئينءَ بلا جي مهendarن اچي منهن ڪڍيو هو، تن جا پير پختا ٿيندا.

انهيءَ مذهبي چيٽ چاڙ جا وڏا مرڪز، انهيءَ زماني ۾، هونءَ ته گهڻا ٿي هئا، ليڪن سڀني ۾ برڪ هو نٿو. جنهن تي صدين کان وٺي ڌارين جون هڪ ٻئي کان ڌار ڪندڙ پاليسيون اثرانداز هيون، ۽ ان کان پوءِ هئا مٽياري، هالا ۽ ملاڪاڻي جا شهر. اهي سڀئي مرڪز شاهه جي آس پاس هئا، اتي ٿيندڙ ڪارروايون رات ڏينهن ويٺو ڏسندو ۽ پسندو هو. ازان سواءِ

¹ ڏسو ڪتاب جو صفحو 70-72 (شاهه جي رسالي جو مطالعو). شاهه سائين جي انهيءَ دلڪش ادا تي سڀني جي دلين کي موهي رکيو ۽ اهو ئي سبب ٿيو جو مسلمانن کان وڌ. شاهه جي ڪلام جا پارڪو هندن منجهه پيدا ٿيا ۽ پيدا ٿيندا رهن ٿا. سرگواسي ليلارام، جينمل پرمسرام، ڊاڪٽر گريخشاڻي، لالچند امر ڏنو مل، پيرو مل مهر چند، ڪلياڻ آڏواڻي، رام پنچواڻي. نفع چند واسواڻي، برونيئر جهٽ مل ۽ ٻين شمعون هندو مشاهيرن جون خدمتون انهيءَ ڏس ۾ ڪير آهي جو وساري سگهي ٿو؟

نٿي ۾ جتي مخدوم محمد هاشم عليه الرحمه جو اسڪول قائم هو جنهن مهراڻ جي ان ڪٽ موهن ۾ ان ڳاڙو لهرن هوندي به سنڌ کي عربي صحرا سمجهي، خدا ڄاڻي ڪهڙي خيال خاطر 'هاشمي ڪوڙا' ايجاد ڪيا هئا، اتي پڻ، شاھ جو گهڻو اچڻ ويڃڻ هو. سندس ڪيترا دل گهريا دوست اتي موجود هئا، جن جون دليون نه فقط وسيع ۽ ويڪريون هيون، بلڪ آئيني وانگر اجريون ۽ کير جهڙيون صاف ۽ شفاف هيون، جن تي نڪو هو داغ ۽ نڪو هو ڌو. انهن جا قلب، ايڏا ڪشادا هئا جيڏو ڪشادو آهي اسان جي مٺي محمد جو مذهب، انهيءَ شهر ۾ غيرن سان جيڪو سلوڪ هو سو ته هو ئي، پر خود اتي جي عالمن سڳورن جو مذهبي فروعات تي پنهنجو پاڻ ۾ جيڪو جنگ و جدل ۽ مذهب جي آڙ ۾ ذاتي بغض ۽ عناد جو ٻارڻ ٻريل هو، جنهن اتان تڙي پڪڙي سڄيءَ سنڌ جي فضا کي متعفن ڪري ڇڏيو هو تنهن پڻ شاھ کي نه فقط وڌيڪ متاثر ڪيو بلڪ مجبور ڪيو ته انهيءَ سموري زهر لاءِ مٺ محبت، ساز سلوڪ جو ڪو موثر تريق تيار ڪري.

هن ڪتاب جو مڪمل خاڪو مولانا جي ذهن ۾ هو. ڇا لکي ها، ڇا منجهس آئي ها، ڪهڙا ڪهڙا نڪتا بيان ڪري ها، مڪمل ڪرڻ تائين ڪهڙن عنوانن جو اضافو ڪري ها، ازان سواءِ نظر نٿا ڪرڻ وقت ڪهڙيون گهٽ وڌايون ڪري ها؟ ان جي خبر هڪ ته رهي خود انهيءَ مرحوم کي، ٻي ڄاڻ رهي ڄاڻڻهار کي، پر جيتري قدر ۽ جيڪي ڪجهه لکي ڇڏي ويو آهي، اهو نه فقط پنهنجو مٺ پاڻ ۽ سنڌي ادب لاءِ هڪ غيبي نعمت آهي، ليڪن ان کان وڌيڪ ته انهيءَ ڪتاب لکڻ سان موجوده ۽ آئندو لکندڙن لاءِ مولانا هڪ نئون رستو کولي ويو آهي ۽ هڪ نرالي شاهراهه ڏيکاري ويو آهي.

هن نامڪمل ڪتاب اندر سياسي پس منظر کان پوءِ سنڌ جي رهڻي ڪهڻي، اقتصادي حالت، معيشت، واپار وڙي ۽ مال متاع، ڪيتي واڙي، اميري غريبي، سماجي زندگي، رسم ۽ رواج، قبيلن ۽ وڻان، پکي پرڻي، سڀ بلائون، جهنگلي خواه گهريلو جانور، مطلب ته شاھ جي ڪلام مان هر اها شيءِ

کراچی

5 آگست 1961 ع

حقيقت حال

[محمد جمن هالي جي شعري مجموعي ”سوز عشق“
تي لکيل حقيقت حال. هي ڪتاب 1963ع ۾
چيو]

بت جو ڀريل، قد جو نه منڍرو نه ڊگهو، وچ ٿرو ڏاڍو ٺاهوڪو، رنگ جو
پڪو پر دل جو بيحد نرم، سُنھاري ندارد، شھپرن جي چڙي ريك، جيڪا
چين مٿان لئي لاتيون بيٺي آهي. عمر جوانيءَ مان پار پئي. اچي انهيءَ
منزل تي پهتي آهي جتي، وارن ۾ پريا پري کان پيا نظر اچن.
ترڪي توڻي سڄي ملڪ منجهان ٽرڪ ٿي وئي، ليڪن سندس مٿي
تي اڃا به موجود. احمد موسيٰ جي مٺي در واري دڪان تان خريد ٿيل يا
خدا ڄاڻي بابا مير محمد بلوچ جي چاپ مان ورتل، پر ڊبل شير گولي واري
قيمتي ۽ ڪاري ڦنڊن سان. رنگ جي رتائين اهڙي لال، جڻ عاشقن جي
رتو ڇاڻ مان ڪنهن ويهي ڏاڍيءَ دلجميءَ سان رڳيو اٿس. بت تي صاف
استري ٿيل پوشاڪ. پاپلن يا توئل جي سفيد ڪالردار قميص، جنهن مٿان
هڪ رنگ جو شارٽ ڪوٽ، شلوار جهوڙيدار چئن سان بنهه ٺاهوڪي
۽ پيرن ۾ انگريزي گرگابي.

پري کان لمندو لڏندو ائين پيو ايندو. جڻ هاڻي پيالا پيون، پُر ٿيو
ميخاني منجهان پيو اچي. منهن تي مشڪ ۽ مرڪ اهڙي مزيدار جو
ڏسندي ئي، هيانءُ ٿري بوندو ۽ دل شاهدي پئي ڏيندي ته دولهه مڙس سان
منهن ميل پئي ٿئي.

شادين مرادين تي سهرن ڳائيندي مايون چونديون آهن:۔

ڏند اڌ جا، مائڪ موتي

اوا اڪڙن جوڙ بنايو!

سو سندس ڏند به جي مائڪ موتي نه تڏهن به، سڀ جهڙا سفيد ۽ اهڙا
هڪ ڪرا، جو ڪنهن محبوب جا هجن ها ته هوند، انهن جي واکاڻ مان

شاعر ڏاڍن ئي ڪونه ها. جڏهن تهڪ ڏئي ڪلندو ته گويا بادلن منجهان ڪوڻ تڄلو ڏئي ورتو. اڪيون چيرون، جن مان نيڪيءَ ۽ شرافت جو آب ۽ حجاب، صاف پيو بکي.

اهو آهي سرويما ميان محمد جمن هالي جو! جيڪو رهي ته ڪراچيءَ جي ڪنهن جهوني پراڻي محلي ۾ ٿو ڀروسو رسي ٿو سڄيءَ سنڌ جي دل ۾. ڏنڌا به ڪندو آهي هڪ پنهنجي قوت گذر لاءِ ۽ پيو اهل دل جي روحاني غذا لاءِ، يعني گچ ۽ گاري جون ماڙيون ۽ محلات اميرن کي اڏي ڏيندو آهي ۽ شعر و سخن جي ڪاڪ محل جوڙيندو آهي، انهن آواره گرد انساني روحن لاءِ، جيڪي تائي تئيءَ جي تاب ۽ تپش کان درماندا ٿي، امن ۽ راحت خاطر وٽندا آهن دلن جا وٿاڻ ۽ ڇانوهر ڳوليندا.

ڪراچيءَ جي سنڌي شعر و سخن جي سيا - اڄ جهڙي سخت سمي ۾ - جن چند پاڪ روحن جي سببان آباد ۽ شاد آهي، انهن منجهان هڪ محمد جمن هالو به آهي، جيڪو شريفائي گذر بسر جيتري رقم اوت رکي، باقي سڄي ڪمائي، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي پلائيءَ ۽ بهبوديءَ خاطر وٽندو آهي ”چانهه پاڻيءَ“ ۾ خرچ ڪندو.

تنهن ڏينهن پنهنجي خاص لکيڻيءَ لوڏ سان، مرڪندو ۽ مشڪندو اچي مون وٽ پهتو. پنهنجي ڪلام جو مجموعو ”سوزِ عشق“ هٿ ۾ ڏئي حڪم ڪيائين ته: ان لاءِ آءٌ پنهنجي راءِ لکي ڏيان. حڪم نادري هو! جيتوڻيڪ مٿي ڪنهن جي واند کان هٿي ليڪن جواب جي مجال ڪٿي؟ سندس مرڪ اڳيان نه فقط پاڻ هٿيار ٿيڪي وينس بلڪ، منهنجي مصروفيتن به ائين ڪئي آڻ مڃي جهڙيءَ ريت محبوبين جي مهن مقابل عاشقن جا ڇهه ڇڄي پوندا آهن.

ڪتاب وٺي رکيم. اڄ صبح جو بينيراڪي وير اٿڻ سان ئي من تي مونجهه ۽ دل تي اداسي محسوس ٿي. سامهن مولانا جاميءَ جو ديوان رکيو هو. چاهيم ته روح بيءَ وجهان، ڪٿي جو ڪوليان ته مرڳوئي جيءَ جهوريءَ پئجي ويو. شعر هو:-

رفتني ومن، ملازم اين منزلم هنوز
زآب مزه بکوي تو پا درگلم هنوز

ٻيو شعر هو:-

اڳي گشت، دل ز تيغ جفائي توام دونيم!

يامن دودل مباح، ڪه من ڪل دلم هنوز

دلن جا معاملو ۽ مسئلا اور ٿين ٿا. اها دنيا ئي الڳ آهي، جتان جي هلي چلي الڳ ته جتان جا رسم ۽ رواج جدا، سو دل کي جيڪا ٽيڪ ملي سا ته گهوري اُلتو مٿان چڻ ٽڪر ٿئي پيو. جامي ڇڏي جمن ڪنيم. خيال هو ته ان جو ديباڇو لکي دوست جو انگل به پورو ڪريان ۽ پنهنجو روح به ٻيءَ وجهان، ليڪن واءِ ناڪامي.

بهر ڪجا ڪه رسيديم، آسمان پيدا ست

ان ۾ به ساڳي ڳالهه سامهون پئي:-

اسين اُدا سبي آهيون جنهن جا

مُحِبُّ اُهو ڪينءَ مٽيئون يارا!

.....

ڪينءَ ويجن سبي دليون بي در

جانب جيڪي جهڻيون يارا!

جلدي پنون اٿلايم، وري به ڳالهه اها ئي:-

محبت مون کي سڀڪاري يارا

محبت کان تو منهن آهي موڙيو

دلبر دل کي ڏٺاري يارا

محبت کان تو منهن آهي موڙيو

.....

دل کي دلاسا، يار ڏنا تو

غير کان نانا، منهنجا چنا تو

هر هنڌ آهي يار ثنا تو

پر مون کي بيهاري يارا

محبت کان تو منهن آهي موڙيو

.....

اوکيون اکيون، يار اُڙائي
سوليءَ تي، منصور چڙهائي!
باب بره جا، پل ۾ پڙهائي
ماڻن مان مڪي ماري يارا

محبت کان تو منهن آهي موڙيو

اڄ ڪو صبح ئي اهڙو هو نه ڄاڻ سندس پنهنجي فطرت جو به لڙيءَ
رات کان وٺي ڪو احوال دگرگون هو. وڌيڪ ورقن-اٺائڻ جي پچر ڪئي ڇڏيم.
سڄي ڳالهه هيءَ آهي ته اڳتي ست ساري ڪونه سگهيس. اها 'حقيقت حال'
ٻڌي اٿم ته منهنجو دوست، مون کي معذور سمجهي معافي ڏيندو.
آزردھ دل، آزردھ ڪند انجمني را!

ڪراچي

حسام الدين راشدي

21 مئي 1963ع

ديباچو

[جناب غلام علي الاند "عاجز" جي شعري مجموعي
"ڪي پڙاڏا ڪي سنڌ" تي لکيل ديباچو. هي ڪتاب
سال 1981ع ۾ ڇپيو]

جناب جي. آلاڻا جي شخصيت ۽ وجود حيرت ۾ وجهندڙ آهي. آءٌ سندس انساني خوين جو انهيءَ دور کان معترف آهيان جڏهن پاڻ 1930ع ۾ انگريزي ۾ هفتيوار اخبار ڪڍي "سنڌ جدائي" واري يڌ ۾ سنڌ جي ماڻهن سان همدم ٿي بيٺو. پاڻ انهيءَ زماني ۾ ڪراچيءَ جي مسلمانن ۾ ۽ هتان جي انگريزي دان حلقه ۾ بحرييت ليکڪ ۽ انگريزي نثر نويس جي نهايت مقبول ۽ هڪ خاص مقام جو مالڪ هو.

جيئن زمانو گذرندو ويو تيئن تيئن سندس ذهانت، قومي احساس، ۽ طبيعت جي گوناگون وصفن تان پردو هٽندو ويو ۽ معاصر نلاءِ سندس ذات حيرت ۽ اچرج جو باعث بڻجي وئي. آلاڻا صاحب هڪ ئي وقت، صحافي، سياسي رهنما، پارليامينٽري زندگيءَ جو ڄاڻو ڪراچي ڪارپوريشن جو ميمبر، آغا خان جو وزير الغرض سنڌ اندر خواهه پوءِ پاڪستان ۾ ڪابه حيثيت ۽ عزت اهڙي ڪانه هئي جيڪا هن صاحب نه ماڻي. هن فضا مان جڏهن ٻاهر جو رخ ڪيائين، تڏهن وري ڏسندي ڏسندي بين الاقوامي ادارن ۽ ايوانن ۾ چانئجي ويو. دنيا جي امن و امان ۽ انساني حقن لاءِ ڪيل جدوجهد ۽ ڪوشش، انهيءَ دور واريءَ سندس زندگيءَ جو درخشان ۽ يادگار باب آهي ۽ دنيا جي حلقن ۾ تسليم شده امر آهي.

انگريزي ادب سان سروڪار ته جوانيءَ کان ئي هيس ليڪن اسان کي تڏهن حيرت ٿي جڏهن مغرب ۽ دور مشرق جي ادبي حلقن، علمي ادارن ۽ موقر دانشگاهن سندس انگريزي نظم ۽ نثر جي قوت ۽ قلم جي زور کي تسليم ڪيو. ساراهيو ۽ کيس اعزاز ڏنا. اهو سڀ ڪجهه ڪو

معمولي ڪارنامون نه آهي! اسان سنڌ جي رهاڪن ۽ پاڪستاني
باشندن لاءِ سندس وجود ۽ سندس شخصيت واقعي افتخار جو سبب
بڻجي پئي آهي.

مصنف جي حيثيت ۾ الانا صاحب جا ڪيئي ڪتاب ڇپجي
چڪا آهن، جيڪي ادبي حيثيت سان نهايت ئي ممتاز مقام جا حامل
آهن. ليڪن اهو سمورو ادبي ۽ علمي سرمايو انگريزي زبان ۾ آهي جنهن
مان ممڪن آهي ته پنهنجي وطن جي ماڻهن پورو فائدو نه ورتو هجي. هن
وقت الانا صاحب پنهنجي اباڻي زبان سنڌيءَ ڏانهن توجهه ڪندي پهريون
ئي ڪتاب نظم ۾ مڪمل ڪيو آهي جيڪو آئندهه صفحن ۾ پڙهندڙن
وٽ پيش ٿي رهيو آهي. مادري زبان هجڻ ڪري ان جو نشر شايد لکڻ سولو
هجي، پر نظم سو به ڪلاسيڪي اصنافن ۾ چوڻ بيحد مشڪل ۽ تمام اوکو
مسئلو آهي، ڪتاب کي ڏسي تسليم ڪرڻو پوي ٿو ته ذهانت ۽ ذات خداداد
ٿئي ٿي. جنهن کي نصيب ٿئي، جنهن کي ملي هر ڪنهن جي وس ۽ اختيار
جي شيءِ نه آهي. قدرت ضروري نه آهي ته سڀ سان فياض هجي.

ڪي پڙاڏا ڪي سڏ، الانا صاحب جي سنڌي ادب ۾ سندس
دسترس جو مظهر اسان جي سامهون آهي. هي ڪتاب ٽن حصن ۾
وراهيل آهي، پهرين حصي ۾ بيت، ٻئي ۾ ڪافيون ۽ آخري حصو آزاد
نظم تي مشتمل آهي. پهريان ٻه حصا ظاهر آهي ته اسان جي ڪلاسيڪي
صنفن ۾ آهن، جن جو مدار خاص ماحول، روايتن، سنڌي تهذيب ۽ تمدن
تي ٿئي ٿو ۽ جنهن ۾ خصوصي استعارا، تشبيهون، ۽ محاکات ڪتب
اچن ٿا، ازان سواءِ تصوف جي چاشني به انهن صنفن جو لازمي جزو ٿئي
ٿي. اهو سڀ ڪجهه اهو ماڻهو ڪاميابيءَ سان پنهنجي ڪلام ۾ آڻي
سگهندو جيڪو انهيءَ خاص عرفاني ماحول ۽ زندگيءَ سان واسطو رکندڙ
هوندو. الانا صاحب شهرن ۾ زندگي بسر ڪئي آهي. مغربي زبان ۽ ادب
سان سندس سروڪار رهيو آهي. سندس ادبي مطالعو به بظاهر يورپي
لٽريچر جو رهيو آهي. ليڪن حيرت ٿئي ٿي ته هن صاحب بيتن ۽
ڪافين ۾ انهن صنفن جي سڄي ساز و سامان کي ايڏي قابليت ۽

ڪاميابيءَ سان ملحوظ رکيو آهي جو يقين ٿئي ٿو ته هي اڪتسابي نه بلڪ وهبي ڪرشمو آهي. يعني:

اين سعادت بزرور بازو نيست
تانه بخشنند خدائ بخشندها!

الانا صاحب جي ڀيٽن خواه ڪافين ۾ اسلامي تعليمات، تصوف ۽ عرفاني رازن ۽ رمزن جا تمام گهرا اهڃاڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي سندس فڪر جي سلامتي، اسلاميات جي اونهي مطالعي ۽ مشاهدي جو پتو ڏئي رهيا آهن. سموري ڪتاب ۾ ڪوبه عامي خيال ۽ بڙاري تصور ڪونه آيل آهي، جيڪو سندس فڪر جي پختگيءَ ۽ طبيعت جي سلامت رويءَ جو دليل آهي.

ڪلام ۾ بنيادي طرح حضرت شاهه لطيف ۽ حضرت سچل سرمست جا روح ڪارفرما نظر اچن ٿا. شاعرانهن پنهنجي بزرگن جي رنگ ۾ رتل آهي. ست ست جي رڳ ۽ ريشي ۾ انهن جو عرفان محسوس ٿئي ٿو. مثلاً شروع واري بيت ۾:

سرور تون ستار اجها عالم آسرا
دائم قائم تون سدا، ڏيهن جا ڏاتار
مالڪ، خالق، خلق جا، مڙني جا مختيار
پرور پالڻهار مهر ڪر مسڪين تي!

حضرت شاهه جو روح ٻولي رهيو آهي. اهڙيءَ طرح هيٺين بيتن ۾ به واضح طرح شاهه جو رنگ موجود آهي:

سو پر اٿم آس ٻانهيءَ تي ڪا ٻاجه ڪر
تن من آه اداس سرهو ڪر سڃا ڏئي

آدم اعليٰ تون ڪرين رک بنائين سون
مون ڪي ڪهڙي اون ڳڻي ڳڻيان ڳڻ ڪيترا

آيتون الهامي آهين بيت ٻانهيءَ جو ٻولي
هو امر الاهي آڪين وايون وٽندڙ هي ٿيون

تون پڙاڏو تون سڏ تون ڏيو تون روشني
لاٿاني! لا فاني! والي! واحد تون وڏو!

ويهه مَ رَ وڪ وڌاءِ رڪـجـ آس الله ۾
تنهان پوءِ ملنديءَ واڌائي وصال جي

ڏکيو ٿيو سفر سُجهي حيات جي هُن پار
ساڻي نه جت سنگتي نه ڪو مددگار
ات جهليندو ڌاتار ٻانهيءَ جو هٿ ٻاجه سين

نانءُ نينهن ڳنهن جي تن سوريءَ سر رکيو
سبق پڙهن نه پيو آيا عشق ارن ۾

پنڌ پري منزل ڏور نيري ڪانه نينهن ريءَ
اندر نور ٿي نور جي دلبر سارين ڏل سان

جهوليءَ ۾ جهليمُ جيڪي ڏنو ڌاتار
آئون ته مڱهه هار ڪوڙين ڪرم ڪريم جا

جو ڳيٽڙا جاڳن پيا الله! اُچارين
خوديءَ کي کائين سرجون صدائون هڻن

آديسين آڏيءَ اٿي اندر اورين
سڪ سين ساريائون پرين پرور پانهنجو

گيڙو سندن لباس ڳلي ڏاڳن هار
سي جوڳي پيا پار جن روح ۾ رب رجهائيو

مٿين چند بيتن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته شاھ جو ڪيتري قدر نه شاعر جي ذهن ۽ فڪر تي قبضو آهي. اهڙيءَ طرح ٻيو اثر آهي مٿس سچل سرمست جو جنهن جا اهڃاڻ به ڪلام ۾ گهڻي حد تائين موجود آهن.

چوي ٿو:

چامسجد؟ ڇا مندر؟ گرجا ٽڪائين ۾!
الڪ وسي اندر هر هنڌ حاضر حق ٿيو!

پاڻ ڪي پاڻ سڃاڻ ورق سڀ وسار
’آئون‘ ڪڻ نه ساڻ اڃا پنڌ پري ٿيو

آئون انسان! آئون امرا آئون جوت! آئون دانا
آئون قطرو منجهه درياهه عابد، ساجد آهيان

دلبر ديرو دل ۾ ٿيو اندر اڃالو
پيرينءَ پيالو پيارو عشق عميق مان

نسل رنگ ترڪ ڪري مسجد مندر ڇڏي
عشق جو چرخواه ته پرين پسين پاڻ وٽ!

چا ذات چا ڪُذات آدم مڙيو ئي آدم
جن وسايو وهم سي ئي پهچي پار پيا

پڙهيئي نمازون سدا روزا رکيئي يار
اندر تون اُچار ته رڙهي رسين رام کي!

الانا صاحب جي هن ڪتاب جو اول تا آخر اهو ئي رنگ آهي. ساڳي
مستي ۽ موج ڪافين ۾ به آهي. بهرحال سندس هيءَ سوکڙي سنڌي ادب لاءِ
امله تحفو آهي ۽ جهڙيءَ طرح هن صاحب انگريزي ادب ۾ پنهنجو مقام پيدا
ڪيو آهي، تهڙيءَ طرح سنڌي ادب جي تاريخ ۾ به هي ڪتاب پيش ڪري
هن پنهنجي جاءِ ٺاهي ورتي آهي. جنهن لاءِ کيس جسُ ۽ مبارڪون هجن!
ڪتاب جي ترتيب، صحيح ۽ پروف ريڊنگ، اسان جي نوجوان
اديب ۽ شاعر جناب عنايت بلوچ صاحب نهايت سليقي ۽ خوش ذوقيءَ
سان ڪئي آهي جنهن ڪتاب جي معنوي ۽ صوري حيثيت جو حسن
دوبالا ڪري ڇڏيو آهي. جزاڪ الله.

حسام الدين راشدي

ڪراچي

1981-1-13

مهاڳ

عنايت بلوچ جي ڪتاب ”تند ڪٿارو ڪنڌ“ تي

لکيل مهاڳ، ڪتاب سال 1981 ۾ شايع ٿيو

1947ع ۾ برصغير جو ورهاڱو ٿيو. سنڌ پاڪستان ۾ آئي، ۽ لکن جي تعداد ۾ غير مسلم آبادي هتان لڏي هندوستان هلي وئي. انگريزن جي راڄ ۾ هندن کي هتي نه رڳو اقتصادي برتري حاصل هئي پر ادب، ڇپائي، صحافت ۽ ادبي توڙي سماجي تحريڪن ۾ به هو مسلمانن کان اڳتي هئا. جڏهن ملڪ نئون ٺهيو ته نئين مخلوق به اچي پهتي، هتي جا اصولڪا رهاڪو انهيءَ انقلاب ۽ آباديءَ جي اُٿل پُٿل مان پيدا ٿيندڙ صورتحال، نتيجن جي اندازي ۽ اثرات کان نه آگاهه هئا ۽ نه تيار. سماج جو هر طبقو ۽ زندگيءَ جو هر شعبو متاثر ٿيو ۽ ڪيترن سالن تائين متحير رهيو، جتي لڏي ايندڙ آباديءَ کي مسئلن سان سابقو پيو اتي اصولڪن رهاڪن کي به اڪيچار مشڪلاتن سان منهنائون منهن ٿيڻو پيو، جيڪو انقلاب يا وڏي ڦيرڦار جو قدرتي نتيجو ٿئي ٿو. انهيءَ سموري عمل جو رد عمل اسان جي زبان، ادب ۽ اديبن تي به پيو جيڪو انهيءَ اوچتي آڀڙ لاءِ اڳواٽ تيار نه هئا تنهنڪري فوري طرح پاڻ سنڀالي نه سگهيا، مٿن اچرج، نااميدي ۽ نراسائيءَ جي ڪيفيت طاري ٿي وئي.

.....

ڪنهن انقلاب مان جتي نقصان پهچي سگهن ٿا اتي فائدين جي اميد به رکڻ ڪپي. انقلاب فقط نااميدي، مايوسي ۽ تباهيءَ جو نالو نه آهي بلڪ بيداري، جدوجهد ۽ سجاڳيءَ جو سنڀهو به ٿي سگهي ٿو يا ڪٿي چئجي ته هڪ جوڻ بدلائي الهوت نٿو مان اتي ڪڙي ٿيل ۽ نواڻ اچڻ جو پيغام به ٿئي ٿو، ۽ سنڌي ادب جي سلسلي ۾ ٿيو به ائين. نااميدي ۽ بيوسيءَ جي سمنڊ مان آسري ۽ سجاڳيءَ جي هڪ اهڙي لهر اُڀري جنهن سنڌ جي ادبي دنيا کي سيراب ڪري ڇڏيو. ادب، فنون لطيفه ۽ آرٽ جي سڀني صنفن ۾ سجاڳي ۽ نواڻ جو دور (Renaissance) اچي ويو.

.....

سنڌ ۾ شاه عبداللطيف عليه رحمة جي روايتن جو تسلسل توڙي جو ڪڏهن به نٿو نه هوليڪن ٽالپورن جي صاحبيءَ ۾ شهرن اندر ”غزل“ جي شڪل ۾ هڪ ادبي شوشو شروع ٿيو جيڪو ڪنهن به صورت ۾ سنڌ جي ذهن، فڪر، زندگيءَ ۽ روايتن جو حاصل ۽ حامل نه هو. غزل جي سڄي جوڙجڪ، ان جون سموريون تشبيهون، استعارا ۽ مال مواد فرضي ۽ اهڙيون هيون جيڪي سنڌ جي اکين نه ڪڏهن ڏٺيون ۽ نه ڪن ڪڏهن ٻڌيون هيون. شهري شاعرن غزل چئي نه چڙو پنهنجو وقت ضايع ڪيو بلڪ سنڌ جي نازڪ ۽ صاف زبان ۾ گندگيءَ ۽ عفونت جا انبار ڪنا ڪري ڇڏيا. اصل ۾ شهر جا شاعر پنهنجي تهذيب، تمدن، روايتن ۽ فڪري نزاکتن کان يڪسر بيگانا ۽ هڪ اهڙي دنيا ۾ هروڀرو جاکوڙ ڪندا رهيا جنهن جو حاصل ڪجهه به نه هو يعني سندن ”فرمودات“ ۽ ”ارشادات عاليه“ سنڌ ۾ نه مقبول ٿي سگهيا ۽ نه اهي اسان جي ادب ۽ ادبي تاريخ جو جزو بڻجي سگهيا. اهو هڪ نامعقول دور هو جيڪو ٽالپورن جي حڪومت کان شروع ٿيو ۽ انگريزن جي زوال واري زماني کان ٿورو اڳ پنهنجو موت مري ويو. افسوس فقط اهو آهي جو ڪاغذ ڪارا ٿيا ۽ وقت زبان ويو، اڄ نه انهن شاعرن جو ذخيرو قابل قدر آهي ۽ نه اهي شاعر ڪنهن کي ياد ٿي آهن.

.....

سنڌ کي پنهنجي تهذيب، پنهنجو تمدن ۽ پنهنجو فڪر آهي جنهن جي اظهار جا ادبي ذريعا به وٽس پنهنجا ۽ مخصوص آهن جن کي ڪافي ۽ ڏوهيڙو چئجي ٿو. انهن جا استعارا، تشبيهون ۽ تلميحون پنهنجون ۽ نج ملڪي آهن. اهي، جيڪي هتان جو ماڻهو اکين سان ڏسي ٿو، جن سان صدين کان سندس سروڪار آهي ۽ پيڙهين کان سندس پيچ پيل آهي. مسلسل نظم جو به سنڌ کي پنهنجو نمونو آهي جنهن ۾ داستان ۽ پنهنجي تاريخ جا ڪارناما بيان ٿيل آهن. تنهن کان سواءِ سر ۽ ساز به پنهنجا ته تند ۽ تنوار به پنهنجي آهي. باوجود هن جي جو سنڌ تي صدين تائين ڌارين جي قبضي جي پيڙا رهي، غيرن جو تسلط ۽ تمدن قابض رهيو. ٻاهرين جون رسمون ۽ رواج حاڪمائي ڏاڍا ۽ ڏڍا ٿي نافذ رهيا، ليڪن سنڌ ۽ سنڌين جي پنهنجي فطرت ۽ فڪر تي نه اثر انداز ٿي سگهيا ۽ نه

انهيءَ کي ڙاڻل ڪري سگهيا. سنڌ جي حُسن جي پرک پنهنجي، عشق جو معيار جدا. محبوب جو تصور مخصوص ۽ انهيءَ سلسلي ۾ جذبن ۽ احساسن جو اظهار انتهائي نازڪ ۽ بازاری خواهه اوباش طرز کان پاڪ ۽ صاف ٿئي ٿو. سنڌي شعر ۾ ڪڏهن به عاميان ۽ اخلاق کان ڪريل نه خيال هوندو ۽ نه تصور. ڳالهه توڙي جو مجاز کان شروع ٿيندي ليڪن انت وڃي حقيقي عشق سان ٿيندس.

.....

شهرن جي غلبي ۽ پنهنجي ادبي ورثي کان بيگانگيءَ سنڌي ادب تي جيڪو سڪتو طاري ڪيو هو، هندن ۽ مسلمانن جي ڪجهه روشن خيال نوجوانن جي اک پٽڻ ۽ ڪوشش سان پاڪستان کان چند سال اڳ تڏڻ شروع ٿيو هو. انهن اديبن پنهنجي وڃايل روايت کي، جنهن جا مهندار شاھ سائين، سچل سرمست ۽ ٻيا ڪيترا ڪلاسيڪل شاعر هئا، وري نه فقط زندهه ڪرڻ جي ابتدا ڪئي بلڪ نئين زماني ۽ ايندڙ حالتن جو جائزو وٺي سنڌي شعر ۾ نواڻ پيدا ڪري، ان ۾ زندگي خواهه ملڪي ۽ سماجي ضرورتن سان مطابقت پيدا ڪئي ۽ ان کي جاندار ۽ هڪ حقيقت جو روپ وٺرايو. ليڪن اڃا انهيءَ سجاڳيءَ جي ابتدا ئي هئي ته 1947ع وارو انقلاب آيو جنهن ۾ لڏپلاڻ هڪ دفعو وري ملڪ جي سڄي صورتحال سان گڏ ادبي ماحول تي به اثر ڪيو. نا اميدي ۽ مايوسيءَ جو دور ٻيهر شروع ٿيو جيڪو هليو ته چند سال پوءِ انهيءَ کان پوءِ هڪ غير معمولي ذهني ۽ فڪري انقلاب پيدا ٿيو. حقيقت ۾ اهو هڪ معجزو هو. ڪنهن کي به اميد نه هئي ته سنڌي شعر ۽ ادب انهيءَ بي سرو سامانيءَ جي حالت ۾ اُسرِي سگهندو ليڪن آفرين آهي اسان جي نئين نسل جي جوان سال شاعرن ۽ اديبن کي جن نه فقط ڇڳل تندون وري ڳنڍي ورتيون پر پنهنجي سڄي ادب ۽ ثقافت کي نئين سر جوڙي حيرت ناڪ انقلاب آندو ۽ انهيءَ ورثي کي آسمان تائين پڄائي دنيا جي آبرومند زبانن جي بهترين ادب جي صف ۾ آڻي بيهاريو.

.....

اهو سمورو انقلاب 30-32 سالن جي قليل مدت ۾ آندو ويو. هڪ فرد جو ارادو ۽ عزم به پنهنجي جاءِ تي اٿل ٿئي ٿو، پر جڏهن پوري قوم ڪو فيصلو

ڪري ٿي ته ٻهائڻ کي به پنهنجي جاءِ تان هٽو پوي ٿو. اسان جي نئين نسل جي اٽل فيصلي به نا اميديءَ واريون حالتون ختم ڪري هڪ اهڙي دنيا پيدا ڪري ڇڏي جنهن تي زوال نه اچي سگهندو. هميشه هميشه لاءِ، انشالله.

.....

هن وقت سنڌي ادب جي ڪا به اهڙي صنف نه آهي جنهن ۾ ترقي نه ٿي هجي يا نوان نه آڻي هجي. انهيءَ سلسلي ۾ نه فقط پنهنجي پراڻين روايتن کي جيارو ۽ سنوارو ويو آهي پر سنڌي ادب ۾ خارجي اثرات ۽ رجحان به اهڙي انداز ۾ آندا ويا آهن جو اهي پنهنجا ٿا لڳن، جنهن لاءِ نوجوان نسل اسان سڀني جي مبارڪن جو مستحق آهي. هنن ٻن محاذن تي لڙائي لڙي ڪاميابي ۽ ڪامراني حاصل ڪئي آهي: هڪ ته غزل جي لا يعني صنف جي ٻوٽلڳن کي، جيڪي لکير جا فقير بڻيا ”مهاندا ۽ مهندار“ شاعر ٿيا ٿي ويا، ادبي ميدان مان هڪالي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ ٻي يڏ ادبي صنفن جي تاريخي روايت کي نئين سر زندهه ڪري ان کي اهڙي آبرومند مقام تي آندو جو اسان سڀني جو ڳات اڄ اوچو ٿي يو آهي. اها جدوجهد ۽ اها فتح، ڪامراني ۽ ڪاميابي هڪ لازوال تاريخي واقعو آهي جيڪو آئيندي جو مؤرخ نهايت فخر سان لکندو.

.....

اڄ اسان جو ادب، اسان جو شعر اسان جو افسانو اسان جي تاريخ سڀ واقعاتي ۽ زندگيءَ جي روزاني روڻداد سان وابسته ۽ پيوست آهن. حادثن، نا اميدين، زندهه رهڻ جي ڪشمڪش ۽ مسئلن سان تصادم سڀني کي سجاڳ ڪري ڇڏيو ۽ اڄ نه فقط شهر ٻر ڳوٺ، وستيون ۽ واهڻ سڀ ادبي تحريڪ جا مرڪز ٿي ويا آهن. هر هنڌ هڪ ئي تند ۽ تار هڪ ئي سر ۽ ساز آهي.

انهيءَ تحريڪ جي سلسلي ۾ جنهن کي، اسان سنڌي ادب جو Renaissance چئي سگهون ٿا، سوين ناميارا نالا اچن ٿا جن جو هتي ذڪر ڪرڻ هن ڪري ضروري نه آهي جو هر ادب دوست انهن کي سڃاڻي ۽ اهي هن وقت سڄ چنڊ وانگر سنڌ جي ادبي آسمان تي چمڪي رهيا آهن. مثلاً اسان جو نوجوان دوست ۽ نئين ٽهيءَ جو شاعر، عنايت بلوچ، جيڪو اڪتسابي نه بلڪ فطرتاً شاعر پيدا ٿيو آهي ۽ جنهن جي ڪلام

جو مجموعو ”تند ڪتارو ڪنڌ“ پڙهندڙن جي هٿن ۾ اچي رهيو آهي، انهيءَ سلسلي ۾ مثالي حيثيت جو حامل آهي. سندس ڪلام مان پڙهندڙ اندازو ڪري سگهندا ته سنڌ جي جوان سال شاعرن ڪيتري جاندار شاعري ڪري سنڌ ۽ سنڌي ادب جي اوجھل ٿيل آبروءَ کي اوج تي پهچائي ڇڏيو آهي.

.....

عنایت بلوچ وٽندڙ ۽ سباجهي سڀاءُ جو نهايت مهذب نوجوان آهي. ادب سان دلچسپي ۽ شاعري کيس پنهنجي گهراڻي مان ورثي طور ملي آهي. هن انهيءَ خانداني روايت کي قائم رکندي جيڪا شاعري ڪئي آهي، اها دنيا جي ڪلاسيڪي توڙي جديد ادب سان هر دوش ڏسي سگهجي ٿي.

.....

سندس شاعريءَ ۾ الهام ۽ روح شاهه لطيف سائينءَ مان ورتل آهي. ليڪن هن قديم ۽ جديد جو نهايت لطيف امتزاج پيدا ڪري پنهنجي ذهانت ۽ فطري شاعر هجڻ جو ثبوت ڏنو آهي.

عنایت بلوچ جي مزاج ۾ جيڪا ملائمت ۽ فطرت اندر جيڪا سباجهائي آهي، انهيءَ جو عڪس سندس شعر جي هر سٽ مان ظاهر ٿي رهيو آهي، جنهن کي پڙهندڙ پهرين نظر ۾ ئي ڏسي سگهي ٿو. عنایت کي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن سان، ملڪ جي هر هڪ شيءِ سان بيپناهه محبت آهي. استعاراً، تشبيهون ۽ تلميحون هن پنهنجي اوسي پاسي جون استعمال ڪري پنهنجي شعر کي مقامي ۽ ملڪي رنگ ۾ رچي ڇڏيو آهي، جيڪو هڪ ته فرضي ۽ غير فطري معلوم نه ٿو ٿئي، ٻيو ته انهيءَ سرمايي سندس شعر کي ملڪ جي لازوال ملڪيت بڻائي ڇڏيو آهي.

عنایت جو سمورو ڪلام ڪنهن نه ڪنهن تاثر جو نتيجو آهي. اهو ”شعر براءِ شعر“ نه پر ڪن حقيقتن، ڪن قلبي جذبن ۽ ڪن اکين ڏٺي ۽ فڪري محسوسات جو مظهر آهي. اهو ئي مکيه سبب آهي جو سندس شاعري لاءِ يعني لفظن جو انبار ۽ بي مقصد جملن جو ڍير نه بلڪ هڪ حقيقت ۽ زندگيءَ سان مطابقت رکندڙ ادبي گفت و شنيد آهي.

حسن ۽ عشق انسان جي فطرت جو هڪ اڻ ڇڄندڙ انگ آهي. جڏهن انهيءَ جو اظهار عنايت بلوچ ڪري ٿو ته ان ۾ به سنڌ جي تهذيب، معاشري جي قاعدن ۽ انهن خاص لفظن ۽ جملن کي آڻي ٿو جيڪي اسان جي پنهنجي ملڪيت آهن. سنڌ سندس وطن آهي جنهن سان محبت سندس ايمان جو جزو آهي. انهيءَ جذبي کي ”ويڙها وسن“ ۽ ”وطن ڏي سلام ۽ پيغام“ ۾ محسوس ڪري سگهجي ٿو. ساڳئي وقت سڄي دنيا جي انسانن سان جيڪو ابدي ناتو ۽ رشتو آهي. جيڪو اسان سنڌين جو نصب العين آهي. اهو به برابر سندس روح ۾ رچيل آهي جنهن جو اظهار هن ”مان انسان آهيان“ ۾ ڪيو آهي.

عنايت جي شاعري زندگي، واقعن ۽ سفر کان متاثر آهي. هي حساس شاعر جتي جتي ويو آهي ۽ جن واقعن سندس احساسن کي جهنگهڙيو آهي انهن جو هن بي اختيار نظم ۾ اظهار ڪيو آهي. جيئن هڪ مصور ڪو منظر چٽي، اهڙيءَ طرح هن انهيءَ احساس کي نظم ۾ مجسم ڪيو آهي. ليڪن بنيادي طرح سندس شاعريءَ جو ماحصل مختلف صورتن ۾ مجموعي طرح اهو آهي جيڪو هن هيٺ نظم ۾ ٻڌايو آهي:

اڃ آديسي اچڻا آهن
ڏيئا روشن رکڻا آهن

هوشو هيمن، ڏولھ دودا
مانجهي مور نه مرڻا آهن

رات گُتي ٿي، باک ٿئي ٿي
ڀاڳ اسان جا ورڻا آهن

سانڊا هاڻي سوگهو آهين
توسان ليڪا ڪرڻا آهن

ڪنهن جو ڏوه نه آهي پيارا
پنهنجا ڪرڻا پرڻا آهن

چپر نيٺ ته چيتيون ٿيندا
ٽڪر آخر ترڻا آهن

شاهه جي ڌرتي، منهنجا توسان
لڪيل مرڻا، پرڻا آهن

پاڻ ٿو ته اسان جي هن نوجوان شاعر جي ذهن ۾ انهيءَ وقت شاهه
جو هي شعر تري آيو هو:
”جهونا ڳڙهه جهرندو پوندي جهانءِ جهرڪ ۾“

.....

آءُ هن شاعر لاءِ ٻيو ڇا چئي سگهان ٿو سواءِ هن دعا جي ته رب
ڪريم سندس دل جون مرادون پوريون ڪري ۽ زندگيءَ جون ڪامرانيون
کيس نصيب ٿين. سندس وجود سنڌ، سنڌي ادب ۽ سڄي انسان ذات لاءِ
هڪ قيمتي وٽ آهي. سنڌ جي ادبي تاريخ کيس جيءَ ۾ جايون ڏيندي.

60 علي رضا هائوس،
الحمر سوسائٽي
ڪراچي
15 جولاءِ 1981ع

حسام الدين راشدي

انٽرويو

خصوصي ملاقات

[هي انٽرويو جناب عابد لغاري ”رهبر ڊائجسٽ“
سلسلي جي ڪتاب نمبر 9، ”مورتي ۽ لڙڪ“ ۾
شايد 1967ع ۾ ڇاپيو. هي مواد آزاد قاضي صاحب
فراهر ڪيو]

اڏيس معلوم هجڻ جي باوجود به اسان کي پير صاحب جي
بنگلي ڳولڻ ۾ ڪافي دقت پيش آئي. آئون ته واقعي ڪراچي جو ايترو
واقف نه هئس پر منهنجي ساٿي کي به بنگلو هٿ نه پيو اچي، جو پاڻ کي
ڪراچي جو رهاڪو سڏائيندو آهي. جڏهن ڪافي ٽڪجي پياسين
تڏهن منزل به اوچتو ئي اسان جي سامهون اچي ويئي. ائين پيو محسوس
ٿئي ته قدرت رحم ڪائي اسان لاءِ فاصلو گهٽائي ڇڏيو آهي. نوڪر کي
سڃاڻپ جو ڪارڊ ڏنم، هو اندر ويو ۽ ٿوري دير بعد واپس آيو اسان کي
پاڻ سان وٺي اچي هڪ ڪمري ۾ وهاريائين. ڪمرو ڇا هو هڪ ڪتاب
گهر هو زمين کان ڇت تائين ڪتابن سان ڀريل هو. صرف دروازا ئي
رهيل هئا. سرسري طور تي معلوم ٿي ويو ته ڪافي کان زياده ناياب
ڪتاب هت موجود آهن. وري پير صاحب جو خيال آيم ته اهي سڀ
ڪتاب سندن ننڍڙي دماغ ۾ ڪيئن محفوظ هوندا. اڃا سوچي ئي رهيو
هئس ته اوچتو پاسي وارو در ڪليو ۽ هڪ پورو پٺو مگر بت ۾ ڀريل ماڻهو
اسان جي سامهون اچي بيٺو. اچن وارن ۽ مهاندي جي خد و خال مان
سندن عمر واقعي 50 سالن کان مٿي پي لڳي، مگر تندرست جان و جسم
ڪري جوان پي لڳو.

رسمي غليڪ سليڪ ۽ تعارف بعد مقصد تي آيس. جڏهن پير
صاحب منهنجي واتان انٽرويو جا لفظ ٻڌا تڏهن سفيد چشمي مان به
سنهڙيون ۽ ننڍڙيون مگر اونهيءَ نظر رکندڙ ۽ گهرو سوچيندڙ اکيون هاڻي
منهنجو جائزو وٺڻ لاءِ جهات جهات ڪري رهيون هيون. راشدي صاحب
ڇا اندازو لڳايو ان جي ته خبر خدا کي مگر ٻئي ڏينهن ڏهين بجي صبح

جو تائيم ڏٺائون ته پاڻ منهنجي هر آرزو پوري ڪندا. اٿندي هي شڪايت به ڪرڻ کان نه رهيس. جا سڄي واٽ منهنجو ذهن چٽي رهي هئي، ”آئون ضرور هي پيچندس ته اوهان کي مون هڪ سوال نامو موڪليو هو مگر اوهان ان جو مون کي ڪوبه جواب نه ڏنو.“ جڏهن سبب معلوم ٿيو ته پنهنجي ئي پاڻي ۾ پنهنجو چهرو ڏسي رهيو هوس، جنهن تي ڪئين عيبن جا نشان عيان هيا۔ ”سوال اردو تان ڪاپي ڪيا هئم“.

ڪافي ڪوشش جي باوجود راشدي صاحب منهنجي گوڏي وٽ سلوار تي اهي رت جا نشان ڏسي ورتا جي سندن ئي ملاقات جي شوق ۾ ڪراچي جي ڊوڙندڙ زندگي جي بس تي چڙهندي گوڏو زخمي ٿيو هئم. هاڻي آئون ڪجهه شرم ۽ ڪجهه حجاب ۾ ڪنڌ نمائي ٻاهر نڪري آيس. جتي معلوم ٿيو ته سعيد يونس به منهنجي پويان هلندو منهنجي بيڪسي تي ڪجهه عجب ڪجهه رحم کائي پهچي ويو آهي.

بئي ڏينهن اڪيلو هن بحر مان ماڻڪ چونڊڻ لاءِ روانو ٿيس. مگر مليل تائيم کان اڌ ڪلاڪ کن ليت پهتس. راشدي صاحب جن به انهيءَ لاءِ باز پرس نه ڪئي. شايد انهيءَ ڪري جو کين تائيم جي پوري خبر نه پئجي سگهي يا جي. ايم. سيد جن جي موجودگيءَ ۾ کين اهو احساس ئي نه رهيو هو. مقصد پنهني لاءِ واضح هو. اجازت ملي ۽ مون اٿندي ئي هي سوال ڪيو ته۔

”راشدري صاحب! سنڌي ادب جي ترقي ۾ اها ڪهڙي شيءِ رڪاوٽ بنيل آهي جنهن ڪري ان جي رفتار نهايت ئي سست آهي؟“

”رڪاوٽ؟ رڪاوٽ ته ڪابه نه آهي. ادب پنهنجي پوري رفتار سان ترقي ڪري رهيو آهي. هڪ ڳالهه کي ذهن نشين رکڻ گهرجي ته ٻوليءَ جي اصليت، جاذبيت، رواني ۽ روح البت ختم ٿيندو پيو وڃي. ان جو سبب زياده تر اخباري زبان آهي. جا سڌو سنئون اردو تان ترجمو ڪئي وڃي ٿي. لفظ، محاورا ۽ چوڻيون ڌاريون. بي جوڙ ۽ اڻ ٺهندڙ ۽ ٺهڪندڙ استعمال ڪيون وڃن ٿيون. حالانڪ اسان وٽ انهن کان به افضل موجود آهن. اسان جا اديب ۽ شاعر پنهنجي مضمونن ۽ شعرن ۾ ٺيٺ سنڌي استعمال ڪن ٿا. مگر اخباري ٻوليءَ جو اثر وڌندو ٿو وڃي. ڇاڪاڻ ته

اخبارون گهڻي انداز ۾ پڙهيون وڃن ٿيون. اها صورت حال ادب ۽ زبان لاءِ گهاٽڪ آهي ۽ انهيءَ ڪري سخت نقصان پهچي رهيو آهي. زبان کي ايترو خراب ڪيو ٿو وڃي جو بعد ۾ ان جو درست ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو. ڪاش اخبار نويس ڪاپي ڪرڻ جي بجاءِ پنهنجي دماغي صلاحيتن کان ڪم وٺن. جيتري تائين خبرن جو تعلق آهي اهي انگريزيءَ ۾ مهيا ٿين ٿيون. پوءِ انهن کي سنڌي ۽ اردو اخبارن جي سانچي ۾ ڍالڻ سخت هاجيڪار آهي". راشدي صاحب جي چشمي اندر ٻن چشمن ۾ دورانديشي، پيشاني تي لهرن جو ٺهڻ ۽ ڊهرڻ ائين پيو ٿئي ته پاڻ هاڻي به ان منجهيل سُٽ کي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن.

"اڪثر ائين چيو وڃي ٿو ته اوهان پهريائين اردو يا فارسي ۾ لکيو آهي، تنهن بعد ان کي سنڌي ۾ ترجمو ڪيو ٿو وڃي. اهو ڪيتري قدر صحيح آهي؟"

"اهو بلڪل غلط آهي لغاري صاحب، مون جيڪي لکيو آهي سو سنڌيءَ ۾ ئي لکيو اٿم. ويهه ورهيه اخبار نويسي سنڌيءَ ۾ ڪئي اٿم. هزارين اخباري مضمون ۽ سوين مقالا سنڌي ۾ لکي چڪو آهيان. اگر ڪي چند ڪتاب اردو ۾ لکيا يا فارسي ۾ مرتب ڪيا اٿم ته انهيءَ ۾ به مقصديت شامل آهي. مقصد هو سنڌ ملڪ ۽ سنڌي ادب کي ٻين سان روشناس ڪرائڻ".

"اوهان کي ڪهڙي شيءِ متاثر ڪيو جنهن ڪري اوهان ٻين طرفن کان منهن موڙي هن ادبي سلسلي کي اختيار ڪيو؟"

"ڪوبه ڌنڌو ڪونه هو، جنهن ڪري سواءِ ان جي ٻيو ڪجهه ڪري به نه ٿي سگهيس". هن خواب تي ڪمري ۾ ڪجهه ٽهڪن جو آواز اڀريو. سڀئي زور زور سان کلي رهيا هئاسين. آءٌ سوچڻ لڳس ته ٺڪمي ماڻهو لاءِ اهو به بهتر. جڏهن مون کان به ڪو ڌنڌو نه پئو تڏهن ئي هن طرف رخ رکيو اٿم. "ٻيو سڀ کان وڏو سبب علي محمد شاهه (سندن وڏو ڀاءُ) جي صحبت ٿي جنهن انهيءَ طرف مائل ڪيو".

جي.ايم.سيد، راشدي صاحب جن کي توڪ جي انداز ۾ چيو—
"ميرن لاءِ مشهور آهي ته جنهن به ماڻهو کي ڪو ڪم ڪندي ڏسندا هئا

ته پاڻ به اهو ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا هئا. سو اوهان سان به ساڳيو ئي معاملو آهي.

"اوهان جي تعليم تعليمي ادارن ۾ ڪيتري رهي؟" مون وقت جو خيال ڪندي جلدي سوال ڪيو.

"بلڪل نه" راشدي صاحب فخر به انداز ۾ چيو ۽ آءٌ سوچڻ لڳس ته ڇا سندن اهو مقصد آهي ته اگر تعليم اسڪولن ۾ پرائين ها ته خوام خواه زندگيءَ جو ٽيون حصو ضايع ٿي وڃي ها. وري چوڻ لڳا "منهنجي تعليم صرف مدرسن ۾ رهي، سا به ابتدائي. تنهن زماني ۾ تعليم لاءِ به دستور هئا؛ هڪ ته نوڪرين لاءِ تعليم ڏني ويندي هئي ۽ ٻي زميندار يا مٿيون طبقو فقط ديني. (ٻي دستوري) تعليم پنهنجي ڳوٺ جي ڪنهن ملان وٺ يا ڪنهن مدرسي ۾ ڏياريندا هئا. مون کي به اها ئي نصيب ٿي. باقي ڪجهه پنهنجي محنت ۽ مطالعي مان پرايو اٿم."

مطالعي جو لفظ ٻڌي مون وري به هڪ دفعو ڪمري ۾ غور سان مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو ۽ اهو سوچڻ تي مجبور ٿيس ته اگر واقعي راشدي صاحب جن تعليمي ادارن تي پاڙي ويهن ها ته پوءِ شايد ئي ايترو ڪجهه پرائي سگهن ها جيترو هن وقت سرمايو موجود اٿن. اوچتو هڪ عجيب سوال ذهن تي اڀريو پڇيم - "اوهان کي پنهنجن تصنيفن مان ڪهڙي پسند آهي ۽ ڇو؟"

"آءٌ جڏهن به ڪا تاليف ختم ڪندو آهيان ته ختم ڪرڻ بعد مون کي ان کان هڪ قسم جي نفرت ٿي ويندي آهي. ٻيو ته اهي منهنجا ڪتاب عام مطالعي جا نه هوندا آهن. ضرورت پوندي اٿم ته لازماً کولي ڏسندو آهيان. ڪتاب سڀني گهڻو ڪري جواني جا لکيل آهن."

هت هي ڳالهه قابل ذڪر آهي ته هر سوال جي جواب بعد جي.ايم.سيد به پنهنجي خيال آرائي ڪئي ٿي ۽ ڪنهن ڪنهن هنڌ ته هڪ چڱو مڃاڻو مباحثو شروع ٿي ٿي ويو ۽ مون به هڪ پياسي وانگر پورن ٻارنهن طاقن سان متوجه ٿي ماڻڪ هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي. مگر افسوس هي ننڍڙو ذهن ايترو برداشت ڪرڻ کان قاصر ٿي رهيو. ان جو احساس ان وقت ٿي ٿيم جڏهن ٻاهر روڊ تي ٽرنٽڪ جي زورن سان منهنجو ذهن به گاڏين کي پوئتي

ڇڏيندو نامعلوم منزل ڏانهن ڊوڙندو ٿي ويو. وري جڏهن اهو محسوس ٿي
ڪيم ته آءُ هڪ ڪمري ۾ ٻن مدبرن جي سامهون ويٺل آهيان. تڏهن ان
نامعلوم منزل تان هڪ بربڪ ۾ ڏهن کي واپس اصلي حالت ۾ آندو ٿي.
هاڻي به جي.ايم. سيد صاحب چئي رهيو هو.

”مرزا قليچ بيگ ۽ اوهان ۾ وڏو فرق آهي هن زياده تر ترجمو بلڪ هر
تسم جي ڪتابن جو ترجمو ڪيو آهي. مگر اوهان خاص طرح سنڌ تي
لکيو آهي، ۽ تاريخ جا بنيادي ڪتاب ڇاپيا اٿو. بهرحال شروعات ۽ ٻيو
قليچ بيگ ئي پيدا ڪيو.“ ”ترجمو ڪرڻ به ته ڪو آسان ڪم نه آهي
سيد صاحب.“ راشدي صاحب مون ڏانهن ٺهاري ڇڏيو. جي.ايم. سيد
جن کي وري مخاطب ٿيندي چيائين:

”منهنجي لکيل تاريخن مان هڪ راه ۽ هڪ نظريو ملي ٿو تنهن
ڪري لکندڙن اڳيان رستو صاف ٿيو پوي ٿو ته سنڌ جي تاريخ تي ڪهڙي
ريت ۽ ڪهڙي نقط نگاه سان لکڻ گهرجي سو سندن اڳيان واضح ڪيو
ويو آهي. هن وقت تائين سنڌ اندر جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن، تن
۾ ڪو نقط نگاه ڪونه آهي. هر ڌارئي کي، جنهن به اچي قبضو ڪيو
آهي ان کي اسان جي لکندڙن اکين تي رکيو آهي. درحقيقت تاريخ ۾ چور
کي چور ۽ ساڌ کي ساڌ ڪرڻ گهرجي. تاريخ تڏهن سمجهه ۾ ايندي
جڏهن هر هڪ جي عملن ۽ رويي جي تڪ تور ٿيل هوندي. مثلاً آءُ ارغونن
۽ ترخانن جو سنڌ تي قبضو غاصبانہ سمجهان ٿو. اسان جي مؤرخن انهن
کي به مسلمان سمجهي پنهنجي اکين تي رکيو آهي. حالانڪ اهي کانئن
زياده سچا مسلمان هئا جن جي هٿان هنن سنڌ ڪسي.“

”راشدي صاحب۔ ادب ڇا آهي؟ ادب ۽ سياست جو پاڻ ۾ ڪيترو
تعلق آهي؟ ڇا هڪ اديب سياست کي اپنائي نه ٿو سگهي؟“ هاڻي آءُ
راشدي صاحب کان هڪ اهم سوال پڇي وينس پاڻ ٿورو خاموش رهيا،
ڪمري جو سرسري جائزو ورتائون. ڇت ڏانهن ٺهاريائون. هاڻي آءُ اهو
محسوس ڪرڻ لڳس ته لئبريري جا سڀ ڪتاب سندن ذهن تي ايندا ۽
ويندا رهن ٿا. هڪ هنڌ نظر جمائيندي چيائون، شايد اتي ئي ڪو پيل
ڪتاب سندن رهنمائي ڪرڻ لڳو هو.

”هراها شيءِ جا قلم مان نڪري ۽ دل و دماغ کي پسند اچي ان کي ادب چئجي ٿو.“

هن جواب تي علامہ آءِ.آءِ. قاضي جي ادب متعلق وضاحت منهنجي ذهن تي تري آئي. هن چيو هو: ”ادب معنيٰ آهي ريڙهيون پائڻ.“ ٻنهي جو پاڻ ۾ ڪيترو تعلق آهي في الحال ته راشدي صاحب جي سلسلہ ڪلام اهو سوچڻ جو موقعو ئي نه ڏنو.

”تقريرون به ادب جو قسم آهن. سياست خود ادب آهي. هڪ ماڻهو جو هڪ ئي وقت ٻنهي تنهي شين سان وابستہ رهڻ ئي مڪمل اديب هجڻ جو ثبوت آهي. جنهن لاءِ اسان وٽ مولانا ظفرالله (ظفر علي خان؟)، ڪاڪو جينمل پرسرام، عطاءُ الله شاھ بخاري، ۽ ڊاڪٽر چوٿرام جن اديب ۽ ساڳئي وقت سياسي رهنما پڻ هئا. اديب جو ڪم ئي آهي سياست جي رهنمائي ڪرڻ، ورنه اهو اديب نه آهي جو سياست کان ڪنارہ ڪش رهڻ جي ڪوشش ٿو ڪري.“ راشدي صاحب جي هن وضاحتي بيان ٻڌڻ شرط منهنجي ذهن تي اهو گذريل مهيني جو ڪراچي ۾ ٿيل مباحثي وارو نقشو تري آيو جنهن ۾ مباحثي جو اختتام صدر صاحب جن هيٺين لفظن سان ڪيو هو: ”اديب سياست ۾ بهرو نه وٺي.“ مون کي وري سوچڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو.

”انقلاب فرانس روسي ۽ والتير آندو“ جي.ايم. سيد، راشدي صاحب جي مدد ڪندي چيو. منهنجي ذهن تي انقلاب فرانس جي پوري تاريخ ترڻ لڳي. پير صاحب جو بيان اڃا ختم نه ٿيو هو چيائين:

”مولانا محمد علي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، علي محمد شاھ (سندن وڏو ڀاءُ) جن پڻ اديب آهن. هن دور جو عظيم سياستدان چرچل پڻ وڏي ۾ وڏو اديب هو.“ ڪمري جي هڪ ڪنڊ ڏانهن نهاريندي شايد وري ڪو ٻيو ڪتاب ذهن تي اچي ويو هئڻ، چيائون:

”اقبال کي ڪنهن چيو ته سياست ۾ اوهين بيڪار رهيا آهيو. مگر اقبال جواب ڏنو. اڳر ائين نه هجي ها ته مان جيڪر پيغمبر هجان ها.“ سو اهو ڪڏهن به ٿي نه ٿو سگهي ته اديب سياست کي پاسي تي رکي ڪا ادب جي خدمت ڪري. اڳر ائين ڪندو ته ادب ۾ هڪ وڏو خال رهجي

ويندو، هن پوئين جواب مون کي خود راشدي صاحب تي سوچڻ جو موقعو ڏنو. ڇاڪاڻ ته پاڻ خود سياست کان ڪنارو ڪش رهيا آهن. مگر عين موقعي تي منهنجي لاءِ ڳلاس ۾ ڪوڪا ڪولا ڪڍي آئي. هڪ هڪ سرڪ ڀرڻ سان منهنجي ذهن مان سودا جي بائل کلڻ سان جي ٻوڙيا نڪرندا آهن تن وانگر خيالات به منتشر ٿيندا ويا. ذهن خالي ٿيندو محسوس ڪيم. شايد راشدي صاحب جن جو پڻ اهو مقصد هو ته جيئن زياده قيمتي وقت ضايع ڪرڻ کان پرهيز ڪري. پراءَ ته هي پهريون دفعو هڪ انٽرويو وٺڻ لاءِ نڪتو هوس تنهنڪري ايترا ته سوال جمع ڪري آيو هئس جو پانيان ته راشدي صاحب پنهنجي پوري عمر جي ڊائري منهنجي آڏو بيان ڪري ۽ نتيجا ٻڌائي جيئن، نئين نسل لاءِ اهي مشعل بنجي سگهن. ڪوڪا ڪولا ختم ڪيم ۽ منتشر خيالن کي جمع ڪرڻ لاءِ هڪ ننڍڙو سوال پڇيم.

”اوهان ڪا تصنيف ڪري رهيا آهيو يا نه؟“

”سنڌي ادب جي تاريخ لکي رهيو آهيان. مڪلي نامو ڇپيو اٿم. حديقه الاوليا، پڻ هن سال جو آهي. پنهنجي زندگيءَ جي تجربات تي هڪ ڪتاب لکيو اٿم جو پڻ عن قريب پريس ۾ ڏيندس.“ خيالات موٽي پنهنجي ماڳ تي پهچي چڪا هئا. هاڻي هڪ اهم سوال ڏانهن راشدي صاحب جو توجهه ڇڪائيندي پڇيم.

”موجوده وقت ۾ سنڌي ادب ۾ جيڪو انتشار آهي ان جا اسباب ڪهڙا آهن ۽ اهي ڪيئن دور ڪري سگهجن ٿا؟“

”ادب جا ٻه قسم آهن، هڪ ساقط ۽ جامد جيڪو تفريحي آهي. ٻيو متحرڪ ۽ زندگي بخش جيڪو واقعات کي بيان ڪري ٿو ۽ ماحول جي چڱاين ۽ برائين کي آشڪار ڪري ٿو. 1930ع تائين زياده تر ادب فقط تفريحي آهي. ان جو ماحول ۽ عمل سان ڪوبه تعلق نه هو. هو ته فقط دماغي عياشي هو. پر 1931ع کان پوءِ جيڪو ادب پيش ٿيو آهي ان ۾ هڪ پيغام آهي، ان ۾ مقصد به آهي ته منزل ڏانهن ڪشش پڻ. ۽ زنده ادب اهو ئي رهندو آهي جو ماڻهن جي هر عمل و فعل ۽ مقصد سان واسطو رکندڙ هوندو.“ اڃا پير صاحب جو ڪلام پورو نه ٿيو هو ته جي.ايم. سيد

۽ سندن وچ ۾ هڪ چڱو موچارو مباحثو شروع ٿي ويو ۽ آءٌ فقط اهو سوچيندو رهجي ويس ته اگر هر سوال تي هي حال رهيو ته پوءِ عابد جو خدا حافظ. اڄ ئي حيدرآباد پنجين بجي شام جو پهچڻو اٿم... اڃا سوچي ئي رهيو هوس ته ٻئي فريق شايد دم پٽڻ لاءِ خاموش ٿيا ئي مس ته مون ان مان فائدو وٺندي چيو:

"اڄ جي دور ۾ لاديني، فحش ۽ عريان ادب جا رجحان وڌندا وڃن ٿا، جيڪي (اوهان جي چوڻ موجب) تفرحي ادب جي دور ۾ نه هئا، اهي مقصد ۽ منزل ڏانهن ڪيترو وڻي وڃي رهيا آهن؟"

"راشدي صاحب ڪجهه وقت ته خاموش فقط جي.ايم. سيد کي تڪيندو رهيو، پوءِ مون ڏانهن حيرت مان نهاريندي چيائين،

"لغاري صاحب! خبر نه آهي ته توهان فحش ۽ عريان ادب ڇا ڪي ٿا چئو! ڊاڪٽريءَ ۾ ٻئي جنسون مخالف جنسن جا آپريشن ڪن ٿيون، پريڪٽيڪل ڪن ٿيون، انهن تي ڪنهن به قسم جي پابندي ڪانهي. ٻئي طرف اگر معاشري جي ڪمزورين ۽ اوڻاين کي بي نقاب ڪجي ٿو ته توهان ان کي عريان ۽ فحش سڏيو ٿا. ڇا اها حقيقت نه هوندي آهي؟ حقيقت کي حقيقت ڪري لکڻ عريانيت ڪٿي آهي؟" ٿورو ترسي وري چيائون، "صوفين مجاز ۽ محبت جو دم ڀريو آهي، ڇا ان کي به فحاشت ۾ آندو ويندو؟ منهنجي خيال مطابق ادب ۾ ڪابه عريانت ۽ فحاشت نه ٿيندي آهي."

"انگاري ۽ منتو تي انهيءَ ڪري ئي ڪيس هلايا ويا هئا مگر اڄ تائين انهن جي تصنيفن کي معاشري مان خارج نه ڪيو ويو آهي." جي.ايم. سيد صاحب جن راشدي صاحب جي راءِ سان اتفاق ڪندي چيو:

"بلڪل - اهڙيءَ طرح عربي ادب جا شهپارا ۽ فارسي ادب جا ڪلاسيڪل ڪتاب پڻ اهڙين شين کان خالي نه آهن ڪيترا اهڙا ڪتاب درس ۾ داخل رهيا آهن جيڪي موجوده اصطلاح موجب فحاشت ۾ داخل ٿي سگهن ٿا." راشدي صاحب چيو.

"آزاد نظم متعلق اوهان جو ڪهڙو خيال آهي؟"

”مون کي ته بلڪل ناپسند آهي. آزاد نظم نتيجو آهي ذهني افلاس ۽ دماغي سڃاڻيءَ جو. جڏهن به نشريا نظم تي پورو پورو قبضو نه هوندو آهي تڏهن ئي آزاد نظم ۽ ادب لطيف تصنيف ٿيندو آهي.“

”آزاد نظم ۽ ادب لطيف اصل ۾ تصورات جي ڪنفيوزن جو نتيجو آهي. جهڙي طرح تجريدي آرٽ، جڏهن به خيالن ۾ انتشار هوندو آهي ۽ زبان ۽ لفظن جو فقدان هوندو آهي تڏهن ئي اهڙي شيءِ ايجاد ٿيندي آهي.“ جي. ايم. سيد جن لقمو ڏيندي چيو ”بلڪل ائين“، پير صاحب اتفاق ڪندي چيو.

”سنڌيءَ ۾ هن وقت تائين جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن اهي ڪيتري قدر وقت جون ضرورتون پوريون ڪري سگهيون آهن؟“ هاڻي مون تاريخ متعلق سوال ڪيو. ڇاڪاڻ ته تاريخ ئي راشدي صاحب جو پسنديدار موضوع رهيو آهي. پاڻ ان تي ڪافي مطالعو ڪيو اٿن ۽ ڪافي لکيو به اٿن.

”سنڌ اندر هن وقت تائين جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن سي درحقيقت پراڻي ڍنگ جون آهن. جن کي نه تاريخ چئي سگهجي ٿو ۽ نه اهي ضرورتن کي پورو منهن ڏئي سگهيون آهن.“

”سنڌي اردو گڏيل مشاعرن متعلق اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟“
 ”گڏيل مشاعري جي عياشي تڏهن ئي ڪارآمد ٿي سگهي ٿي جڏهن ٻئي ڌرين هڪ ٻئي جي زبان ۽ ڪلام جون خوبيون سمجهي سگهن.“
 ”راشدي صاحب! اوهان مشاعري کي ادب لاءِ ڪيتري قدر فائديمند سمجهو ٿا؟“

”مشاعرن جي مون وٽ اصل ۾ ڪابه اهميت ڪونه آهي. ان مان ڪو به علمي فائدو ڪونه ٿو پهچي. هندوستان اندر زوال واري دور ۾ مشاعرا پيدا ٿيا. هي ته وقت گذاري ۽ عياشي جو ذريعو آهن. مشاعرن سبب پاڻ شاعرن جي خودداريءَ، مقام ۽ حيثيت کي ڪاري ڌڪ لڳو آهي.“
 وقت ڪافي گذري چڪو هو تنهن ڪري ٻين سوالن کي درگذر ڪري آخري سوال پڇيم.

"اردو زبان جي نزديڪ پوڻ ڪري سنڌي زبان کي ڪهڙو خطرو لاحق ٿي پيو آهي ۽ اهو ڪيئن دور ٿي سگهي ٿو؟"

"اردو زبان جي ويجهو اچڻ ڪري سنڌي ٻوليءَ جو مفهومي ٽي بدلجي ويو آهي. اصليت ان مان ختم ٿيندي وڃي ۽ ان جو وڏو ڪارڻ وري اسان جون اخبارون آهن. جن لاءِ مٿي ٻڌائي چڪو آهيان، واحد علاج ڪو ٿي سگهي ٿو ته فقط ٻولي تي ڪنٽرول ڪيو وڃي. ورنه ٿوري عرصي بعد سنڌي سنڌي نه رهندي بلڪ اردو سنڌي ڪا نئين ٻولي ٺهي پوندي."

هاڻي جي. ايم. سيد ۽ راشدي صاحب جن فرش کي ٻوٽن سان رهڙڻ شروع ٿيو، جيئن اسين ڪاليج ۾ ڪو پيرڊ اٿيندڙ نه ڪرڻ چاهيندا هئاسين ته ليڪچرر جي ايندي ئي ائين ڪرڻ شروع ڪندا هئاسين ۽ هو اشراف ٿوري مان گهڻو سمجهي فقط حاضري وٺي هليو ويندو هو. تنهن ڪري آءٌ به جلد موڪلائي ٻاهر نڪري آيس ۽ پنهنجو رستو ورتو.

پير حسام الدين راشديءَ کان انٽرويو

[هي انٽرويو محترم خان محمد پنهور "سنڌي پبليڪيشن" ڄام شورو لاءِ ورتو ۽ ان کي اپريل 1973ع واري پرچي ۾ شايع ڪيو. هي پرچو "پير حسام الدين راشدي نمبر" ڪري ڪڍيو ويو هو. هي انٽرويو متعدد ڀيرا ڇپجي چڪو آهي]

سنڌ هڪ مردم خيز سرزمين آهي. هن وڏا وڏا سياستدان، عالم، شاعر، اديب، دانشور ۽ تاريخ نويس پيدا ڪيا آهن. پير حسام الدين راشدي تاريخ ۾ جيڪا مهارت ۽ حيثيت رکي ٿو پاڪستان ۾ ان جي مقابلي جو ڪو ورلي هوندو ۽ سنڌ کي اهڙن سڀوتن تي فخر آهي. سنڌي پبليڪيشن جو چوٿون ڪتاب "پير حسام الدين راشدي نمبر" ڪڍڻ جو سوچي اسان پير صاحب سان ان جو اظهار ڪيوسين ۽ 8 مارچ تي شام جو ساڍي پنجين بجي وقت وٺي مقرر وقت تي پير مظفر ۽ مان، پير خليل کي ڪئميرا سميت ساڻ ڪري ڪراچيءَ ۾ جمشيد روڊ تي پير صاحب جي بنگلي تي اچي سهڙياسون. راشدي صاحب ٻاهر دروازي تي اسان جو آڌر ڀاءُ ڪيو ۽ وٺي وڃي پنهنجي لائبريريءَ ۾ وهاريو. جنهن ۾ ڪئين الماڙيون ڪتابن سان سٿيل پيون هيون، جا سندس لکڻ پڙهڻ جي آفيس پڻ آهي. سندس سمهڻ وارو ڪمرو پڻ ڀرسان آهي، جيڪو پڻ ڪتابن سان ڀريو پيو هو. درين تي خواهه ڪتن جي چوڌاري ۽ وهائي سان گڏ ڪتاب ٽي ڪتاب پيا هئا. لائبريريءَ ۾ ڪتاب الماڙين ۾ ترتيب سان پيا هئا، ليڪن ڪيٽالوگ نه هئڻ ڪري راشدي صاحب ٻڌايو ته ضرورت وقت ڪتاب موجود هوندي به نه ٿيندو آهي ۽ پوءِ خريد ڪرڻو پوندو آهي. پير صاحب جي لائبريري ۾، گهر ۾، خواهه ڳوٺ ۾ اٽڪل 40000 کن ڪتاب آهن. جن ۾ ٻه سؤ کن قلمي نسخا پڻ آهن. اسان انٽرويو جو باقاعده سلسلو شروع ڪندي، سندن ابتدائي تعليم بابت پڇيو ته پاڻ چوڻ لڳو ته: ابتدائي تعليم ڳوٺ ۾ خانگي نموني مولوي

صاحب وٽ ئي فارسي، عربي ۽ سنڌي پڙهياسون جا به اڏوري رهجي وئي، دستاربندي نه ٿي سگهي. اسان جي ڏاڏي پير شاه خاص اسان بن ڀائرن علي محمد شاه ۽ مون لاءِ ڳوٺ جي مسجد ۾ اهو مڪتب کولايو هو. ڏاڏو اسان جو وڏو عالم هو ۽ پنهنجو نصاب شروع ڪرايائين، جنهن ۾ انگريزي الف، ب ۽ فارسي جو سڌو طريقو شامل هئا، ۽ ان وقت علم دانش ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ هونوڪريءَ جو خيال به نه هوندو هو ۽ نوڪريءَ کي عيب سمجهيو ويندو هو. شهرن ۾ رهڻ جي بجاءِ ٻهراڙين ۾ رهڻ ۽ زمينداري ڪرڻ کي عزت وارو مهمان نواز ۽ معزز سمجهيو ويندو هو. تاريخ ۽ ادب جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ علم جو مقصد هو. علم روزگار جو ذريعو نه پر ذهن ۽ فڪر جي پرورش ۽ بلنديءَ لاءِ هو. ان کان علاوه اسان جو خاندان به علمي ۽ ادبي هو. اسان جو سلسلو پير پاڳاري صبغت الله شاه سان آهي. جنهن کي به پٽ علي محمد شاه ۽ علي گوهر شاه هئا. وڏو علي محمد شاه هو. جنهن جو پٽ اسان جو ڏاڏو پير شاه هو. علي محمد شاه وڏي هئڻ جي باوجود ڀڳ نه ورتي ۽ ان جو توجده علم، ادب، طب ۽ حڪمت طرف هو ۽ ڏاڏو ۽ ٻيا سندس ڀائرن طرف توجه رکندڙ هئا، ۽ طب، علم، حڪمت تي ڪافي ڪتاب لکيا اٿن. علمي ادبي لکيل پڙهيل ماحول هئڻ ڪري انگريزي، اردو خواهه سنڌي سڀ اخبارون اينديون هيون. زميندار هئڻ ڪري عزت آبرو پڻ هئي ۽ والد صاحب وارا ڪجهه انگريز پرست هئا. پر سان نصرت اسٽيشن تي مان ۽ علي محمد شاهه اسٽيشن ماسٽر وٽ انگريزي پڙهڻ ويندا هئاسون. عربي فارسي اڳ ۾ ختم ڪئي هئاسون، ڇو ته مائٽ وڌيڪ ٻاهر نه موڪليندا هئا جو اڳتي پڙهي وڌ ۾ وڌ مختيارڪار ٿبو هو. ليڪن نوڪري ڪرڻ کي عيب سمجهيو ويندو هو. اسان جي ان وقت رهڻي ڪهڻي سٺي هوندي هئي ۽ نصرت اسٽيشن تان ٽن ڀڻسن جو ڪارڊ لکي ولايت مان وي. ٻي ذريعي گهرو ضرورت جو سامان گهرائيندا هئاسون. ايمانداري هئي ڏرو به ضايع نه ٿيندو هو.

صحافتي زندگيءَ جي شروعات ڪرڻ بابت پير صاحب چوڻ لڳو: پهرين علي محمد شاه 23، 1922ع ڌاري ڪراچيءَ مان انگريزي اخبار سنڌ ٽائيمس ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ 1925ع ۾ مولانا آزاد جي اخبار جي

نموني تي ”الراشد“ اخبار بھمڻ مان ڪيندا هئاسون. مان ساڻس مدد ۾ هوندو هوس. منهنجي صحافتي زندگيءَ جو آغاز 1928ع کان ٿئي ٿو. هفتي وار سنڌ زميندار سکر مان نڪرندي هئي، جا خانبهادر محمد ايوب ڪهڙي جي هئي. هن هڪ پيري سکر ويندي مون کي نصرت اسٽيشن تي ملڻ لاءِ چيو جتي مان مليو مانس ته پوسٽ جي لفافي جي ڪاغذ جي ٽڪري مئنيجر ڏانهن لکي ڏنائين ته، حسام الدين کي 30 روپيا ماهوار پگهار سان سنڌ زميندار جو ايڊيٽر مقرر ڪيو وڃي. مون کانئس سوال ڪيو ته توهان خوشحال گهراڻي سان تعلق رکو ٿا پوءِ به توهان جي زندگي ڪسمپريسيءَ ۾ ڇو گذري آهي؟ پاڻ چوڻ لڳو ته، اسان جا مائٽ انگريز پرست هئا ۽ اسان انگريزن ۽ هنن جي پاليسيءَ خلاف لکندا هئاسون ۽ پوءِ اسان يعني پاڻ باغي ٿي گهران نڪتاسون ۽ گهران ڪا به مدد نه ملندي هئي. اسان جڏهن ڪراچيءَ شروع ۾ آياسون ته وفائي پريس وٽ ڦٽ پات تي سمهندا هئاسون. ڪراچيءَ مان ”صبح سنڌ“ اخبار ڪيندا هئاسون، اخبار لاءِ سنڌ يونائيٽيڊ پارٽي ۽ سر حاجي عبدالله هارون جو تعاون ۽ مدد هوندي هئي ۽ اخبار تي ان وقت ڪو به خرچ نه هوندو هو. 14 آن ڪاغذ جو ريم ملندو هو ۽ 400 روپين ۾ اسان سڄي پريس ”ستاره سنڌ“ ٺاهي هئي. پوءِ ”الحزب“ اخبار ڪڍي هئسين.

توهان جو سياست سان به ڪو تعلق رهيو؟ چوڻ لڳو ته منهنجو گهڻو لاڙو لکن پڙهڻ ڏانهن هو. ليڪن پس پرده سياست سان به علي محمد شاه سان گڏ رهندو هوس. جناح صاحب هڪ دفعي مسلم ليگ ڪائونسل تي مون کي به ميمبر ڪري رکيو هو ۽ علي محمد شاه جو منهنجو وڏو ڀاءُ آهي، ان سان باوجود نظرياتي اختلافن جي جو مان ترقي پسند ۽ قوم پرست آهيان ۽ هو رجعت پسند. ليڪن مان هن سان سياست ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي رهيو آهيان. ون يونٽ ٺهڻ وقت به علي محمد راشدي صاحب سان توهان ساٿ ڏنو؟ حسام الدين شاه چوڻ لڳو بلڪل نه، مون ان جي سخت مخالفت ڪئي ۽ ان لاءِ هن کي چيم به. بهرحال باوجود متضاد طبيعتن هئڻ جي به اسان گڏجي ڪم ڪيو آهي ۽ وڌيڪ پنهنجي ڏاڏي کان متاثر آهيان، جيڪو علم دوست هو يورپي

لباس پائيندو هو انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ جو ڄاڻو هو. سائين راشدي صاحب سان اسان جي ڪچهري مڃي چڪي هئي ۽ اسان سندس زندگيءَ جي فلم ڏسي رهيا هئاسون ۽ ائين پيا محسوس ڪيون ته اسان به ساڻس گڏ هئاسون. پير خليل فوتا وٺي رهيو هو ته چوڪرو چانهه کڻي آيو. بهرحال چانهه به اسان جي رهائڻ ۾ رڪاوٽ نه وڌي ۽ پير صاحب سلسلو ڪلام جاري رکندي چيو ته 1937ع ۾ اسان جو والد صاحب فوت ٿي ويو جنهن ڪري مون وري زمينداري سنڀالي ۽ علي محمد شاه سياست، ليڪن ادب سان دلچسپي ۽ مطالع ۾ فرق نه آيو پاڻ وڌيو. ان زماني ۾ اسان کي سر غلام حسين وزارت ڏاڍو تنگ ڪيو 10، 15 ڪيس هوندا ئي هوندا هئا. پوءِ هڪ دفعي جي. ايم. سيد ۽ پير الاهي بخش چڪائي چڪ ۾ هڪ ڪانفرنس مان ٿي اچي رهيا هئا. وات تي اسان جي اسٽيشن تي والد صاحب جي تعزيت لاءِ لٿا. رات جو ڪچهري بعد پير الاهي بخش سمهي پيو ۽ جي. ايم. سيد، علي محمد شاه ۽ مون بخاريءَ هيٺان ويهي ان لاءِ سوچيو. فيصلو ٿيو ته مارچ سيشن ۾ ڪٽ موئن آڻجي. پوءِ علي محمد شاه ڪراچي هليو آيو ۽ ان نموني وزارت ڊائي وئي ۽ اله بخش وزارت اقتدار ۾ آئي. جيڪا انقلابي هئي. پير الاهي بخش جي وزير ٿيڻ بعد علي محمد شاه ان سان سنڌ جو گشت ڪيو ۽ پهريون ڀيرو ماڻهن عملدارن ۽ ڪامورن کي گاريون ڏيڻ شروع ڪيون.

بهرحال اسان سياسي موضوع ڇڏي وري ڪجهه سندس ادبي زندگي طرف آياسون. لکن طرف دلچسپي ڪيئن ٿي؟ مون اٽڪل 30، 35 ڪتاب لکيا آهن ۽ منهنجي لکن جي شروعات اخبار نويسيءَ سان ٿي، ۽ هن وقت به مان ڪتابن جو مسودو اخبار وانگر سلپن تي لکندو آهيان. پير صاحب ميز تي رکيل لکيل سلپون ڏيکاريندي چيو. فارسي سان وڌيڪ دلچسپي اٿم ۽ ان ۾ وڌيڪ لکيو اٿم. جو بنيادي ادب فارسيءَ ۾ آهي. اسان جي سنڌ جي تاريخ جا Source Books فارسي ۾ آهن ۽ منهنجا اردو فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ هن وقت تائين اٽڪل 30، 35 ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. ان کان علاوه پنهنجي 50 ورهيه زندگيءَ جو مشاهدو پڻ لکيو

اٿم، جنهن جو نالو ”جيئن ڏٺو آهي مون“ هو⁽¹⁾، پر جي. ايم. سيد جي ان نالي سان شايع ٿيل ڪتاب بعد ان جو نالو بدلائي رکندس ۽ وقت اچڻ تي شايع ڪيو ويندو. جو ان ۾ ڪي تلخ حقيقتون پڻ بيان ڪيل آهن جي ڪن کي ناگوار به لڳن.

توهان ڪڏهن شعر به چيو؟ ها، ڪنهن زماني ۾ شعر به چوندو هوس ۽ هڪ طويل نظم سهڻي ميهار تي لکي هئم، جا سنڌ زميندار ۾ ڇپي هئي، جنهن کي مرحوم ”مخلص“ پڻ ڏاڍو ڏنو هو. پنهنجي استاد غلام سرور فقير (پروفيسر اياز قادريءَ جو پيءُ) جي فوت ٿيڻ تي پڻ هڪ مرثيو لکيو هئم، جو به تمام سٺو هو. هاڻي شعر پڙهندو آهيان ۽ ان سان دلچسپي آهي پر لکندو نه آهيان. سخن ڳوڻو آهيان پر سخن شناس آهيان. ان کان علاوه افسانه ۽ ناول لکڻ سان پڻ شوق هوندو هوم ۽ ڪجهه شايع به ٿيا هئا.

موجوده سنڌي ادب بابت توهان جو ڇا رايو آهي؟

موجوده سنڌي ادب بلڪل اميد افزا آهي، اڳي ادب ۾ ڪو مقصد نه هو تقليدي ۽ روايتي هو. اڄ ڪلهه تفريحي، تعليمي ۽ مقصد سان آهي، بي مقصد نه آهي. اڳ بادشاهن جي رڳو ثنا خواني ٿيندي هئي، پر هاڻ ماڊرن نموني لکيو وڃي ٿو. افسانه، تاريخ خواه شعر مقصديت سان پريور آهي. سنڌي ادب سرڪاري سرپرستي نه هجڻ جي باوجود وڏي همت سان ترقي ڪئي آهي، ضرورت ان جي آهي ته سنڌي ادب ۽ اديبن جي همت افزائي ڪرڻ گهرجي. تاريخ لکڻ لاءِ انهن کي همٿائڻ گهرجي ۽ سڀ کان اول تاريخ لاءِ Source Books هئڻ گهرجن. مغلن کان وٺي ميرن تائين خط شايع ٿيڻ گهرجن، جن جي ڪافي تاريخي اهميت آهي. ليڪن هتي قصو ٿي ٿو آهي. سنڌي ادبي بورڊ لاءِ پير صاحب چوڻ لڳو ته، ان تي اڻ پڙهيلن وڏيرن جو راج آهي، جن کي ڄاڻ بلڪل نه آهي. ان جو مثال ڏيندي هن چيو ته مون 20 ورهن کان محنت سان ٺٽي تي تحقيقات ڪري مقالو لکيو آهي، جنهن تي حڪومت ماسٽر پلان ٺاهيو آهي، جنهن ۾

⁽¹⁾ هي ڪتاب ”موڙو ٿي هو ڏنهن“ جي نالي سان 1977ع ۾ ڇپيو آهي.

تاريخي حدون ڄاڻايل آهن، ۽ اهو مقالو ”مهران“ ۾ شايع ٿيو آهي. جنهن لاءِ بورڊ جي صاحبن چيو ته اهو اجايو آهي. ان ڪري مان هاڻي ايران جي ادارن ۽ سينٽرل ايشيا لاءِ لکان ٿو. ان کان علاوه ”مشتاڪ سيوستان“ آثار قديم وارن طرفان ڇپجي رهيو آهي ۽ لکڻ کان سواءِ بچيل وقت ۾ مطالعو ڪندو آهيان ۽ شام جو ڪراچي جي بڪ اسٽالن تي ڪتاب ڄاچيندو آهيان، جن جو گهڻو ڪري قرضي هوندو آهيان ۽ هاڻ ته ڪتاب سنڀالڻ مون لاءِ مشڪل ٿي پيو آهي. هڪ ته 20000 - 25000 هزار ڪتابن لاءِ جڳهه نه آهي. ٻيو ته مون وٽ ڪو عملو نه آهي، ان ڪري هاڻ لائبريري وڪڻڻ جي تاڙ ۾ آهيان.

سنڌ يونيورسٽي کي نه ٿا ڏيو؟

چوڻ لڳو ته آءُ پئسن تي ڏيڻ لاءِ تيار آهيان، ڇو ته مون وڏي محنت ۽ جدوجهد سان ڪتاب گڏ ڪيا آهن ۽ هاڻ انهن جي وٺڻ لاءِ ڪو تيار نٿي. يونيورسٽي جيڪڏهن وٺندي ته ان کي اوليت ڏني ويندي ۽ اهڙي طرح جي.ايم. سيد ۽ سنڌ جي ٻين بزرگن جي ڪتابن جي حفاظت پڻ ڪئي وڃي ته بهتر. پنهنجي لائبريري لاءِ ٻڌايائين ته گذريل هنگام ۾ ان تي پٿراءِ وغيره جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. ليڪن حفاظتي انتظام ڇڏي هئڻ ڪري بچاءُ ٿي ويو. پير صاحب ٻڌايو ته، منهنجن ڪتابن جو هن وقت ڪيتراڳ به نه آهي، به ٽي ڏينهن هڪ به همراھ رکيم ليڪن اهي ڀڄي ويا، پر ڪجهه ڪتاب به کڻي وڃي رديءَ وارن گاڏن تي وڪيائون. هڪ ڪتاب پنجاب جي وزير خزانہ حنيف رامڻي مون کي سوکڙي ڏنو هو، سو هن کي هڪ دوست فوت پاٽ وارن اسٽالن تان وٺي موڪليو هو.

سنڌ جي نوجوان نسل لاءِ توهان جو ڇا رايو آهي.

راشدي صاحب جواب ڏنو ته مان اڄڪلهه جي سنڌي نوجوانن مان بلڪل مطمئن ۽ پراميد آهيان. جي.ايم. سيد جي فڪر جيڪا جاڳرتا پيدا ڪئي آهي ۽ نوجوانن جي تحريڪ جنهن جو بنياد 4 مارچ کان پيو ان نوجوانن ۾ انقلاب آندو آهي، ۽ اسان جا نوجوان دنيا جي ترقي يافته ملڪن کان ڪنهن به ڳالهه ۾ گهٽ نه آهن ۽ تمام ذهين آهن.

پاڪستان ۾ ٻين صوبن جي مقابلي ۾ افسانہ، ناول، مضمون خواه شعر وڌيڪ فڪر انگيز صرف سنڌين جو ئي آهي، ۽ مان پڙهندو آهيان ته منهنجو ايمان تازو ٿي ويندو آهي. مان يقين سان چوان ٿو ته پاڪستان ۾ بامقصد ادب صرف سنڌين جو آهي. بهرحال تڏهن به ترقي يافتہ ملڪن جي ادب جي لحاظ کان گهٽ آهي، اڃا محنت ۽ جدوجهد جي ضرورت آهي. ان لاءِ پاڻ ۾ ٻڌي هجي ڇو ته اسان مصيبت ۾ آهيون ذهني طرح آزاد نه آهيون، اڳ هندوستان اسان جا حق ڪيسا هئا ۽ هاڻ انهن جي جاءِ نشين ماڻهن، وڏن خواه ننڍن، سرڪاري خواه نيم سرڪاري ادارن ۾ سنڌين کي نوڪرين کان محروم ڪيو ويو آهي ۽ اسان جا نوجوان درٻار روزگار لاءِ پريشان آهن. ۽ مجبوراً مسعود نوراني ۽ لالا قادر جهڙا نوجوان حڪومت وٽ وڪامجڻ ٿا. پر جيڪڏهن آزاد شهرين وانگر باعزت روزگار ملي ته ائين نه ٿئي. سائين حسام الدين شاهه چوڻ لڳو ته، اسان وٽ تمام وڏين صلاحيتن وارا ماڻهو هر ميدان تي موجود آهن ۽ هر فن ۾ سنڌي اڳتي آهن. اسان وٽ اي.ڪي. بروهي ۽ ذوالفقار علي ڀٽي صاحب دنيا جو بهترين ذهن رکندڙن مان آهن. علامہ آءِ.آءِ. قاضي عالمن ۾، اردو لکندڙن ۾ علي محمد شاهه ۽ تاريخ ۾ مون جيتري کوجنا ڪنهن نه ڪئي آهي. سياستدانن ۾ جي.ايم. سيد آهي، جو ڪڏهن به وڪامي نه ٿو سگهي، ۽ هاڻي سجاڳيءَ جو دور آهي. سڀڪو پنهنجي لاءِ سوچي پيو. پنجاب ۾ هاڻي سرائڪي وارا به پنهنجي ٻوليءَ لاءِ جدوجهد ۾ آهن. ڇو ته بهاول پور-ملتان جو سرائڪي ڳالهائيندڙ حصو سرحد صوبي کان وڌو آهي. ان ڪري، سنڌ جي نوجوانن کي به پنهنجي جدوجهد وڌيڪ تيز ڪرڻ گهرجي، جو حڪومت تي آسرو رکڻو نه آهي. پر نوجوانن تي اهو بار آهي، جيڪڏهن نوجوانن مستي ڪئي ته، سنڌ قيامت تائين ڪنڌ نه ڪڍندي، ۽ ڪڏهن به کين بخش نه ڪندي.

تاريخ سان توهان جي دلچسپي ڪيئن ٿي؟

ننڍي هوندي مذهبي تعليم هئڻ ڪري، اسلامي تاريخ پڙهڻ ڪري، تاريخ نويسيءَ سان دلچسپي ٿي ۽ 1930ع ۾ راجا ڏاهر خلاف مضمون لکيم، پاڻ چوڻ لڳو ته مسلمانن جي تاريخ خون سان ڀريل آهي. عوام ته

ڪا شيءِ نه رهيو آهي، صرف اسلام جي نالي کي استعمال ڪيو ويو آهي. احمد شاه ابدالي، محمود غزنوي، بابر، شاهجهان، جهانگير، عالمگير، اسلام جي نالي ۾ ظلم ڪيا ۽ دهلي ملڪ جو تخت گاهه رهي. ڀرتي هائي به هندو گهڻا رهن ٿا. پير صاحب ان موقعي تي مڙئي ڪاوڙ ۾ اچي ويو ۽ چوڻ لڳو ته اسلام جو ڪو به نيڪيدار نه آهي. اسان به خدا کي مڃون ٿا ۽ ان جي رسول ﷺ سان محبت آهي، پر هاڻ قصو ٿي نرالو آهي. ۽ اهو ”منصور“ وارو آهي. راشدي صاحب موجوده تاريخ لکڻ بابت چوڻ لڳو ته، اڄ ڪلهه تاريخ بلڪل غلط لکي وڃي ٿي ۽ حقيقتن کي مسخ ڪيو وڃي ٿو. حال به تاريخ ته آهي ئي ڪانه، ۽ هن وقت تاريخ اسلام جو نظريو رکي پوءِ لکن ٿا، حالانڪ تاريخ مسلمان نه ٿيندي آهي پر تاريخ، تاريخ ٿيندي آهي، ۽ تاريخ هن وقت سائنسي ۽ جديد طريقي موجب نه لکي وئي ته پوءِ سمجهه ۾ ئي نه ايندي.

پير صاحب جو اسان ڪافي وقت وٺي چڪا هئاسون. اٺن مهل پنهنجي سمهڻ واري ڪمري ۾ وٺي هليو جتي لائبريري واري نموني ڪتاب درين تي ستيا پيا هئا، وهائي جي ٻنهي پاسي ڪتاب پيا هئا. خصوصاً شاه جو رسالو ۽ مثنوي مولانا روم، جن کي پير صاحب دلچسپي سان پڙهندو آهي. اهي پيا هئا. ڪمري جا ڪجهه فوٽو وٺڻ بعد اسان سندس ٿورو مڃي ٻاهر نڪتاسين ۽ راشدي ”برادران“ جي پاڻ ۾ اتحاد ۽ هڪ ٻئي سان مدد ڪرڻ واري ڳالهه پير مظهر تي اهڙو اثر ڪيو جو چوڻ لڳو ته ”يار مان به اهڙي نموني وڏي پاءُ پير مظهر جي مدد ڪندس ۽ ٻانهه بيلي تي رهندس.“

اروڙ جي مٽيءَ جي سڳند

[هي انٽرويو محترم ناصر موراڻي ورتو ۽ ان کي رسالي
”برسات“ ڪراچي، ڊسمبر 1974ع ۾ شايع ڪيو]

سنڌ جي ڌرتي سدا جوان ڌرتي آهي. زرخيزيءَ ۾ ان جو مٽ دنيا
جو ڪو مشڪل خطو هوندو. هن ڌرتيءَ پنهنجي ان خوبصورتيءَ، حسن ۽
زرخيزيءَ جي ڪري جيترو ڌارين پگهرن جا حملا سنا آهن، اوترو دنيا جي
ڪنهن ٻئي ملڪ نه سنا آهن. دراوڙ ڪال کان ويندي هن دور تائين هن
ڌرتيءَ جي حسن کي لٽڻ لاءِ ڪئين جارج حملي آور ٿيندا رهيا آهن. هن
ڌرتيءَ جنهن جي عظمت جا نشان موهن جو دڙو ۽ رني ڪوٽ آهن،
پنهنجي سيني ۾ سوين سورمن، هزارين ڪوين ۽ ڪونڌرن جي ڪوس
جا داستان دٻالت ڪري رکيا آهن ۽ پنهنجي عظمت ۽ اعلان کي برقرار
رکن لاءِ اڄ ڏينهن تائين اهڙا ڪونڌر جهڙيندي ٿي رهي.

سنڌ جي موجوده پڪر ٻوساٽ واري دور ۾ سائين جي. ايم. سيد
سان گڏ پير حسام الدين راشدي ئي واحد شخص آهي، جيڪو سنڌين
جي تهذيب، ثقافت ۽ سنڌي ٻوليءَ کي تباهه ڪرڻ لاءِ ڌارين کان ٿيندڙ
حملن جو مقابلو ڪري رهيو آهي.

اروڙ جي فرياد جيئن خاموش ۽ اروڙ جي مٽيءَ جي سڳند سان
واسيل پير حسام الدين راشديءَ وٽ بنا وقت مقرر ڪرڻ جي، چند سوال
پني تي لکي ۽ هزارين سوال سيني ۾ سانڍي ٽپ رکاردڙ ڪلهي ۾
لڙڪائي وڃي پهتس ته ”برسات“ جي پڙهندڙن سان پير صاحب جي
ملاقات ڪرايان. باريابي حاصل ڪرڻ جي ابتدائي مرحلن مان گذرڻ کان
پوءِ ڪمري ۾ پير ڌرم ته پير صاحب هڪ وڏي ميز جي پٺيان ڪرسيءَ
تي ويٺو هو. فرش کان ڇت تائين ڪاٺ جي طاقن تي ڪتاب سٿيا پيا
هئا. ڇو طرف سانت چانيل هئي. سلام وارڻ کان پوءِ هڪ ٻئي جي
خيريت معلوم ڪئي سون. مان پير صاحب جي شخصيت ۽ ڪمري جي
وايو منڊل ۾ مبھوت هئس ته پير صاحب پڇيو: ”ابا، ڪر خبر ڪيئن آيو

آهين؟“ ان وقت مون محسوس ڪيو ته جن اروز جي صدين کان خاموش مائريءَ مان پڙاڏو اڀري رهيو آهي. مقصد بيان ڪيم ته ساڳئي وقت حجت به رکيم. ڇاڪاڻ جو پير صاحب بي انتها مصروف هو. مٿان ڪو انڪار ڪري وجهي. مون کي پنهنجي ارادي تي پختو محسوس ڪري پير صاحب کي ٻيو چارو ئي نظر نه آيو. ان کان اڳ لکڻ ۾ مصروف هو. سو ڪاغذ پٽ سنڀالي، پاسيرا رکي، مون ڏانهن متوجهه ٿي فرمايائين: ”ها، چئ، ڇا ٿو چيڻ چاهين؟“ مون ان وچ ۾ ٿيپ رڪارڊر کي تيار ڪري رکيو هو. سوال ڪيم ته: ”پير صاحب توهان سنڌ جي قديم تاريخ کي سهيڙڻ ۾ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي، سنڌين تي توهان جو اهو وڏو احسان آهي، ڇاڪاڻ جو اهل سنڌ کي اها شڪايت پي رهي آهي ته سنڌ جي قديم تاريخ جو تسلسل نه ٿو ملي ۽ جيڪي ڪجهه تاريخ ۾ موجود آهي اهو بگڙيل صورت ۾ آهي. توهان ان مسئلي تي روشني وجهندا؟“ پير صاحب جواب ۾ ٻڌايو ته:

هن وقت تائين جيڪي به تاريخون لکيون ويون آهن، انهن ۾ ڪوبه خيال يا ڪو موڙ ڏنل ڪونهي. ان کان سواءِ انهن مان عام حالتن جي ڪا به خبر نه ٿي پوي. اهي فقط وڏن ماڻهن، عالمن، بزرگن ۽ شاعرن جون تاريخون آهن. عام ماڻهن جي ڪهڙي حالت هئي، انتظام ڪهڙو هو، اتي ويني ڪهڙي هئي، مالي ۽ سماجي حالت ڇا هئي، نه فقط ان ڳالهه جي خبر نه ٿي پوي پر اها به ڄاڻ نه ٿي پوي ته سنڌ تي آيل ڌارين حڪومتن هتي ماڻهن سان ڪهڙا ڪلور ڪيا، يا فاتح مفتوح سان ڪهڙي نموني هليو. مرحوم مرزا قليچ بيگ توڙي محمد صديق ميمڻ جي دور تائين سنڌيءَ ۾ جيڪي تاريخون لکيون ويون، انهن ۾ ان شيءِ جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو ويو آهي. مون ماڻهن جي عام زندگي ۽ فاتحن جي مفتوح سنڌين سان سلوڪ کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مطالع آيل مختلف ڪتابن مان ٽڪرا ڪڍي هڪ هنڌ گڏ ڪيا آهن. مثال طور لاهان کي اها خبر نه هئي ته ارغونن ۽ ترخانن سنڌين تي ڪهڙا ظلم ڪيا! هاڻي اهي بلڪل وائڪا آهن. انهن جي ظلمن ۽ ڏاڍا جا جيڪي به واقعا هئا اهي مون سمورا گڏ ڪري تاريخ ۾ ڏنا آهن. پڌرو آهي ته جيئن ته اهي فارسيءَ ۾ آهن، ان ڪري انهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ لازمي آهي. جيستائين سنڌ جي

تاريخ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو نه ٿيندو ٿيستن ۾ عام ماڻهو ان کي سمجهي نه سگهندا. دهليءَ وارن مغلن جو دور هميشه ساراهيو ويو آهي. پر انهن جي زماني ۾ اتفاق سان ”مظهر شاهجهاني“ نالي فارسيءَ ۾ هڪ اهڙي تاريخ لکي وئي آهي، جنهن ۾ مغلن جي گورنرن ۽ خود مغل بادشاهن جيڪي سنڌين سان ظلم، ڏاڍايون ۽ بي انصافيون ڪيون آهن ۽ سنڌين جيڪي اڏيتون سڻيون آهن، انهن جو نهايت اندوهناڪ ۽ دردناڪ نقشو چٽيو ويو آهي. اها تاريخ مغلن جي هڪ ڪاردار لکي آهي، جنهن ۾ هن سنڌ ۾ مغلن جي ٿيل ڪوتاهين کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اها مظهر شاهجهاني تاريخ جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ماڻهن جي آڏو اچي ته مون کي يقين آهي ته ان تاريخ پڙهڻ کان پوءِ ڪو به ماڻهو مغل حڪومتن جي ساراهه نه ڪندو. تاريخ ڪو مذهبي ڪتاب نه آهي، تاريخي واقعا الهامي نه آهن، مذهبي فريضو نه آهن. انهن کي سائنسي انداز سان پڙهڻ ۽ پرکڻ گهرجي. تاريخ هميشه پڙهڻ لاءِ آهي، تلاوت ڪرڻ لاءِ نه آهي. سنڌ جي تاريخ تي سڀ کان پهريون ڪتاب ”چچ نامو“ آهي، جيڪو فارسي ۾ لکيل آهي. اسلام کان اڳ جا جيڪي به سنڌ ۾ ڪتاب هئا سي سڀ مسلمانن جي انهن حملن ۾ تباهه ٿي ويا، جهڙي ريت مسلمانن ۾ ٻين هنڌن تي مفتوح ملڪن جا ڪتب خانو تباهه ڪيا آهن. سنڌ ۾ عربن جي اچڻ کان اڳ ڪتابن جو تمام وڏو ذخيرو هو، جيڪو عربن جي حملن ۾ تباهه ٿي ويو ۽ پوءِ اها ”چچ نامو“ تاريخ لکي وئي آهي، جنهن ۾ ڪيترا غلط ۽ هٿ گهڙيل واقعا ڏنا ويا آهن، جيڪي پوءِ ٻاهر لکيل تاريخن سان ڀيٽڻ کان پوءِ غلط ثابت ٿيا آهن. مثال طور اهو چيو ويو آهي ته ڪراچيءَ جي ديبل بندر تي مسلمانن کي ڦريو ويو ۽ زائفون لٽيون ويون ۽ قيد ڪيون ويون. اتان ڀڄي نڪتل ماڻهن وڃي حجاج بن يوسف کي ٻڌايو ته سنڌ جي ماڻهن مسافرن کي ڦريو آهي ۽ انهن توکي ”اغشي يا حجاج“ چئي مدد لاءِ پڪاريو آهي. تنهن تي حجاج، محمد بن قاسم کي سنڌ تي حملي لاءِ موڪليو. اهي ۽ ان قسم جا ماڻهو علامتون (Symbol) ٿي اچن ٿا، اها مسلمان مسافرن جي ڦرواري روايت بلڪل غلط آهي. سنڌ تي حملو مسلمانن جي ڦر جي داد رسيءَ ۽ ڦر جو مال واپس موٽائڻ لاءِ نه ڪيو ويو هو. ان روايت کي ٿوري دير لاءِ ڪٿي مڃجي ته اهو

ڪيئن روا ٿي سگهي ٿو ته رستي ويندي ڪي چور ڪنهن کي ڦرين ته ان ملڪ تي حملو ڪيو وڃي! ٻئي پاسي ان کان اڳ عربن سنڌ تي ڏهه ٻارهن حملا ڪيا، انهن جو ڪهڙو جواز هو؟

ظاهر آهي ته عربن جو ٻين ملڪن وانگي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو باقاعدي پروگرام هو. تاريخ ۾ ان حملي کي جائز ڪرڻ ۽ ملڪ گيري کي قاعدي اندر ڄاڻائڻ لاءِ اهو هڪ هٿ گهڙيو واقعو ٺاهيو ويو جيڪو منطق ۾ بلڪل نه ٿو اچي. اهڙيءَ ريت ”چچ نامو“ تاريخ نه آهي، محض ڏند ڪٿائون آهن. جيڪا به حاڪم قوم ايندي آهي، اها پنهنجي غلط قدمن ۽ عملن جي جواز لاءِ تاريخون لکرائيندي آهي، جنهن ۾ هٿ گهڙيا واقعا درج ڪرائيندي آهي. اهڙي نموني سان اسان جي هر دور جي تاريخ کي بگاڙيو ويو آهي.

ٽيپ رڪارڊر پير صاحب جو آواز محفوظ ڪري رهيو هو ۽ مان سندس زبان مان نڪتل تاريخ جي شفاف جهڙي جيان وهندڙ ڌارا جي لاءِ ۾ گم هوس. پير صاحب جيئن بيان پورو ڪري مون ڏانهن سوال ڪرڻ لاءِ نهاريو ته چرڪ پري پاڻ کي سنڀاليم ۽ آڏو رکيل ڪاڳرتي نظر ڌري پيو سوال ڪيم: ”سائين، سنڌ جي قديم تاريخ کي بگاڙڻ جا بنيادي ڪارڻ ڪهڙا آهن؟“ پير صاحب ورائيو:

قديم دور کي ايندڙ دور يا حال ماضيءَ کي بگاڙي، اهو ته سدائين رهيو آهي. ڪنهن به ملڪ جي ڪا به تاريخ صحيح ڪانه لکي وئي آهي. جنهن بادشاهه يا حاڪم تاريخ لکرائي آهي، يا جنهن دور ۾ لکي وئي آهي. انهيءَ بادشاهه کي جائز ثابت ڪرڻ يا ان حاڪم جي حڪومت کي جائز ثابت ڪرڻ يا حاڪم جي حڪومت کي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ گذريل بادشاهن يا حاڪمن جا گناهه لکيا ويندا آهن ته جيئن پڙهندڙ ائين سمجهن ته هيءُ بادشاهه يا حاڪم رحمت جو فرشتو آهي، باقي اڳين بادشاهن يا حاڪمن مصيبتون پي پيدا ڪيون آهن.

هندوستان ۾ جيڪي به تاريخون لکيون ويون آهن، اهي ٻن نوعيتن جون آهن. هڪڙيون تاريخون اهي آهن جيڪي مغلن ۽ ٻين بادشاهن سرڪاري طور لکرايون، جيڪي ظاهر آهي ته يڪ طرفيون آهن.

ان کان پوءِ جڏهن انگريزن جي حڪومت آئي ته هتي گروهه پيدا ٿيا. هڪ هنڌن جو ته ٻيو مسلمانن جو. انهن گروهن پيدا ڪرڻ ۾ انگريزن جو پنهنجو مقصد به هو. ان دور ۾ جيڪي به تاريخون لکيون ويون، انهن ۾ ڪي بت اهڙا بنايا ويا، جن جو مسلمان احترام ڪن ته ڪي بت اهڙا ڪڍا ڪيا ويا، جن کان هندون نفرت ڪن. انهن ۾ محمود غزنوي ۽ اورنگزيب عالمگير ۽ ڪي ٻيا بادشاهه سرفهرست آهن. اهي تاريخون تاريخي لحاظ کان نه جواب در جواب طور لکيل تاريخون آهن. مثال طور هنڌن کي چيڙائڻ لاءِ محمود غزنوي کي مسلمانن جو وڏو سورمو غازي، هنڌن جو وڏو ڪٽر دشمن ۽ اسلام جي علامت ڪري لکيو ويو آهي. حالانڪ محمود غزنوي هندوستان تي جيڪي به ڪاهون ڪيون، اهي سڀ هن ذاتي ۽ دولت لٽڻ لاءِ ڪيون، اهي اسلام جي سريلندي يا مسلمانن جي ترقي ۽ فائدي لاءِ نه هيون. هن هندوستان تي حملا ڪري رڳو لت مار ۽ قتل غارتگري ڪئي ۽ سمورو لٽيل خزانو غزنيءَ کڻي ويو.

منصوره جي حڪومت ظاهر آهي ته اسلامي علامت سمجهي ٿي وئي. اهو شهر اتان جا ماڻهو انهن جي اڻڻي ويهڻي مطلب ته سڀ ڪجهه اسلامي نمونو هو. جنهن کي محمود غزنوي تباهه ڪيو. ڪنهن هندو راجا يا مڪاني بادشاهه نه ڪيو هو. هن ملتان سان به ساڳي ڪار ڪئي، تنهن ڪري اهڙي شخص کي اسلامي علامت يا اسلام جو علمبردار ڪيئن ٿو چئي سگهجي؟

حقيقت ۾ هو هڪ عام غاصب ۽ ظالم بادشاهه هو، جنهن جو اسلام سان ڪوبه واسطو نه هو. جيڪي به مسلمان بادشاهه ٿي گذريا آهن، تاريخ مان ويهي انهن جي ڪردار جو جيڪڏهن ايمانداريءَ سان تجزيو ڪبو ته انهن مان ڪوبه بادشاهه مسلمانيءَ جي نقطي تي يا اسلامي علامت بنجڻ تي پورو ڏسڻ ۾ نه ايندو. هي بادشاهه به ٻين قومن جي بادشاهن ۽ فاتحن جهڙا هئا.

مغل بادشاهن ۾ اڪبر جون ڪمزوريون معلوم آهن. جهانگير جون اخلاقي ڪمزوريون بيحد گهڻيون آهن. حالانڪ تاريخ ۾ هن کي عادل ڪري پيش ڪيو ويو آهي. پر سندس پنهنجي ڀائرن يا اولاد سان جيڪا

روش هئي، ان جي ته سڀ ڪنهن کي خبر آهي، بيء سان بغاوت ڪيائين. هڪ ايراني عورت تي عاشق ٿيو ته ان جي مڙس کي مارائي هن کي هٿ ڪيائين. شراب بي انتها پيئندو هو، آفيم به کائيندو هو. گهڻي شراب پيئڻ ۽ آفيم کائڻ ڪري سندس پويان ڏينهن مايوسي ۽ بي چيني ۾ گذريا ۽ Nerves Breakdown ڪري موت ٿيس. ان کان پوءِ شاهجهان تخت تي ويٺو تنهن به پنهنجا ڀائر ماريائين. هاڻي اها ڪهڙي اسلامي خدمت هئي يا هندوستان ۾ شاهجهان جي انهن خوني ڪاررواين کان پوءِ اسلام جو ڪهڙو واڌارو ٿيو؟ ان کان سواءِ هو اخلاقي طور تي به تمام ڪمزور هو. اهو سڀ ڪجهه تاريخن ۾ موجود آهي. هاڻي جي تاريخ کي عقيدتي سان پڙهيو ۽ لازمي طور اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي ته مغل بادشاهه فرشته سیرت هئا ته پوءِ ان جو ڪو علاج ڪونهي!

اورنگزيب تخت حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي وڏن ڀائرن سان وڙهيو. داراشڪوه ۽ ٻين ٻن ڀائرن کي ماريائين. پيءُ کي ڪاٺ ۾ وڌائين. وڃئين پيءُ جون اکيون ڪڍرائيائين، وڏي پيءُ کي قتل ڪرائي ان جو سر پيءُ ڏانهن بندي خاني ۾ موڪليائين. مطلب ته اورنگزيب تخت حاصل ڪرڻ لاءِ وڏيون خونريزيون ڪيون. ڪيترا دفعا سنڌ ۾ اچي وڙهيا. اها انگريزن جي ڪوشش هئي ته اورنگزيب کي اسلام جو علمبردار ڪري پيش ڪن ته جيئن هندو اورنگزيب کان چرڪن ۽ نفرت ڪن ۽ مسلمان هن کي سورمو ۽ اسلام جي علامت سمجهن. اورنگزيب جي ڪردار کي ڏسجي ته اخلاقي طور بيحد ڪمزور هو. شڪي ۽ بدمزاج هو. هن دکن جي چئن مسلمان رياستن کي ناس ڪرڻ لاءِ پنهنجي حياتيءَ جا پنجويهه سال خرچ ڪيا. هاڻي سوال ٿو اٿي ته اورنگزيب جنهن کي اسلام جو علمبردار سڏيو ٿو وڃي، دکن جي انهن چئن ئي رياستن کي ڇو ختم ڪيو؟ کيس گهرجي ها ته انهن مسلمان رياستن کي مستحڪم ڪري ها! پر ائين نه ڪيائين انهن مسلم رياستن سان ساندهه پنجويهه سال جنگيون جوٽيو ويٺو رهيو ۽ مٿو به اٿي ٿي.

شاهجهان توڙي اورنگزيب جي زماني ۾ سنڌ ۾ شورشون هيون. سنڌي بهرحال ڌارين جي حڪومتن کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ وڙهندا

رهيا آهن. ارغونن سان مقابلا ڪيائون. پر سنڌين ۾ جيڪي ذاتي شقاق ۽ عداوتون هيون ان ڪري ڪڏهن ڪڏهن ناڪام به ٿيا آهن ۽ گهڻو ڪري سنڌين کي جيڪا شڪست آئي آهي اها سڌي سنئين وڙهڻ جي ڪري نه آئي آهي پر ڌارين جي سازش ڪري آئي آهي. مثلاً ڄامن جو پاڻ ۾ وڙهڻ ۽ فيروز شاهه تغلق جو موقعي مان فائدو وٺي سنڌ تي حملو ڪرڻ. جنهن ۾ هن ڄامن کي شڪست ڪانه ڏني پر سازش ڪئي. جهانپان جهان گشت بخاريءَ کي دوکو ڏئي وڃ ۾ آئي ڄام کي صلح تي راضي ڪري پوءِ کيس گرفتار ڪيو ويو. مغل، شاهه عنايت سان ويڙهه ۾ پڄي نه سگهيا. مغل گورنر وڃ ۾ قرآن مجيد آڻي صلح ڪيو. پوءِ کيس نئي ۾ آندو ويو ۽ قتل ڪيو ويو. هاڻي ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌين جڏهن به شڪست کاڌي آهي يا حڪومت وڃائي آهي ته هميشه سازشن ۽ دوڪن سان وڃائي آهي. باقي لڙائي جي ميدان ۾ سنڌين کي ڪڏهن به زير نه ڪيو ويو آهي. ارغونن ڄام فيروز ۽ صلاح الدين کي ويڙهائي سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي. ارغونن سان درياھ خان وڙهندي شهيد ٿيو ته پوءِ به درياھ خان جا پٽ ۽ راجپوت ارغونن سان هر قدم، هر جاءِ تي مقابلا ڪندا رهيا. هاڻي اهي تاريخي حقيقتون هڪ پاسي آهن ته ٻئي پاسي تاريخن تي جيڪي ڪتاب، اسان ننڍي هوندي کان پڙهيا آهن، انهن ۾ ٻئي قسم جا تذڪرا ڪيل آهن. اهڙي ريت تاريخ کي بگاڙيو ويو آهي. اهو سڀ ان ڪري جو هندن ۽ مسلمانن کي هڪ ٻئي سان ويڙهائڻ لاءِ انگريزن اهڙيون تاريخون تيار ڪرايون، سنڌ ۾ جيڪي ابتدائي تاريخون لکرايون ويون، انهن ۾ ڪو به علم، قوميت، يا وطن سان محبت جو ڪو احوال نه ڏنو ويو آهي. اهي سڀ تاريخون انگريزن پنهنجي سياسي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ لکرايون آهن ۽ انهن ۾ انتهائي غلط مواد ڀريو ويو آهي ۽ افسوس آهي جو اسان جي ئي مؤرخن انهن تاريخن کي لکيو آهي. انهن ۾ يا ته هو ابوجهه هئا يا لکن لاءِ مجبور هئا. هنن هر ٻاهرئين حاڪم کي ”ظل الله“ يعني خدا جو پاڇو لکيو آهي. پوءِ ڪٿي ان ٻاهرئين بادشاهه، سنڌ جي مسلمان بادشاهه کي قتل ڪيو هجي، جنهن لاءِ کيس ڪو به اسلامي جواز نه ٿي ڪو حق هو ته به انهن حاڪمن جي ساراهه ڪئي اٿن. انهن

کي ڌوئي ڇڏڻ گهرجي. انهن تاريخن سان ذهن صاف نه ٿيندو ۽ اسان جي تاريخ نئين زماني سان هلي نه سگهندي. ان ڪري ضروري آهي ته تاريخن کي نئين سر پڙهڻ گهرجي. نئين سر تدوين ڪرڻ گهرجي ۽ جتي جتي تسلسل ٿئي پيو آهي، ان کي ڳنڍڻ گهرجي. جنهن لاءِ اسان وٽ تمام گهڻو مواد موجود آهي. فقط اسان کي ڪوشش وٺڻ گهرجي. پيسو گهرجي ۽ پنهنجي ادارن کي فعال ڪرڻ گهرجي.

پير صاحب سوال جو جواب ڏئي پورو ڪيو ۽ مان سوچي رهيو هوس ته: ”سنڌين کي ڪمٽريءَ جي احساس ۾ مبتلا ڪندڙ انهن تاريخن کي بلڪل ڌوئي ڇڏڻ گهرجي، جنهن لاءِ سنڌ جي موجوده نسل کي وڏي جاکوڙ ڪرڻي آهي.....“ مون سوال ڪيو ته: سائين، سنڌ جي موجوده تاريخ کي اصلي صورت ۾ رکڻ لاءِ ته جيئن آئيندي جا مؤرخ سنڌ جي هلندڙ دور جي تاريخ کي سهيڙڻ ۾ ڪا ڏکيائي محسوس نه ڪن، ڪهڙيون ڪوششون وٺڻ گهرجن؟“ پير صاحب ورائيو ته:

انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ، اسان جي هن وقت جيڪا تاريخ آهي، انهيءَ لاءِ هر ماڻهوءَ کي اخبارن جي ڪٽنگس، يا اڙدو اخبار ۾ سنڌين تي جيڪي حملا ٿي رهيا آهن، انهن جون ڪٽنگس گڏ ڪرڻ گهرجن. مون کي حيرت آهي ته اردو اخبارون اهي مطالبو ڪري رهيون آهن ته: ”نصابي ڪتابن مان دودي چنيسر جو احوال ڪڍي ٻاڀاءُ اڙدو مولوي عبدالحق جو احوال ڏيڻ گهرجي.“ ڇا اسان جي سورمن، اسان جي مشاهيرن کي حق نه آهي ته اسان جي تاريخ ۾ لکيا وڃن؟ ڪراچيءَ جو مثال وٺو. جيڪا سنڌ پرڳڻي جو گادي هوندي به، ڪنهن به سورمي جو نالو رستن تي نه لکيو ويو آهي. سڀ ٻاهرين جا نالا لکيا ويا آهن. هڪڙو شاعر هو. ڄاڻو به هندوستان ۾ ته مٿو به هندوستان ۾، سندس وفاداريون به هندوستان سان هيون ته به سائين ان جو نالو هڪ تمام وڏي ۽ مکيه رستي تي رکيو ويو آهي: ”جگر مراد آبادي روڊ!“ ته منهنجو چوڻ آهي ته هن وقت جي تاريخ تمام آسان آهي ڇاڪاڻ جو اها اسان جي اڳيان هلي رهي آهي. اسان تي جيڪي ناجائز حملا ڪيا ٿا وڃن ۽ جيڪي اسان جا حق ٽپايا ويا آهن، انهن جا انگ اکر گڏ ڪرڻ گهرجن. روزمره جي واقعن جي باري ۾

جيڪي اخبارن ۾ ڇپجندو رهي ٿو اهو محفوظ ڪرڻ گهرجي. اهو هر سنڌيءَ جو فرض آهي ۽ وقت ايندو جو انهن اخبارن جون ڪٽنگس ۽ ٽڪرا اسان جي تاريخ بنجندي. ان کان وڌيڪ ٻي تاريخ ٿي نه سگهندي. ڇاڪاڻ جو اسان جي انهن روزمره جي واقعن ۾ عجيب غريب شيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. نوڪرين، واپار زمين، قرضن ۽ شهرن ۾ سنڌين جي دخل هئڻ جي سلسلي ۾ اسان سنڌين تي جيڪي ملڪ دشمنيءَ جا الزام ڌريا ٿا وڃن، ايتري قدر جو هڪ مسلمان ڪنهن ڪافرتي جيڪي الزام هڻي، اهڙا الزام اسان تي هڻيا ٿا وڃن، ان سلسلي ۾ جيڪي ڪجهه مواد هٿ اچي اهو سڀ محفوظ ڪيو وڃي. جنهن مان اسان جي تاريخ بڙندي. سنڌين سان ناحق ٿي رهيو آهي، ڏاڍ ٿي رهيو آهي ڇاڪاڻ جو قوت هنن جي هٿ ۾ آهي. اخبارون هنن جون رهيون آهن ۽ اسان سنڌين کي پستي رکيو پيو وڃي. اسان موجوده تاريخ کي پنهنجي اکين سان ڏسي رهيا آهيون ۽ ان جي روشنيءَ ۾ اسان ماضيءَ جي تاريخ کي پرکي سگهون ٿا ته جيڏو هن وقت اسان تي ٻاهرين طرفان ڏاڍ ٿي رهيو آهي، ايڏو ئي ماضيءَ ۾ ٻاهرين حاڪمن طرفان سنڌين تي ظلم ۽ ڏاڍ ٿيو هوندو. ان هڪري ماضي ۽ حال سنڌ جي تاريخ لاءِ بلڪل ڳنڍيل آهي. نا انصافين ۽ ڏاڍائين جو هڪ ان ڪٽ سلسلو آهي، اڄ جيڪي ڪجهه سنڌين سان وهي واپري رهيو آهي، ان کي گڏ ڪري جيڪڏهن ڪو تاريخ لکي ته ان کي گذريل ڏينهن ۾ ٻاهرين حڪمرانن جي سنڌين سان ڪيل هلت سان پيئي سگهجي ٿو. ان ڪري اسان کي اخبارون پڙهي اڇلائڻ نه گهرجن. اخبارن ۾ درج ٿيل اهي سموريون ڳالهيون ۽ واقعا، ڪوري ڪاغذ تي رکڻ گهرجن. مثال طور سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ لاءِ جيڪا پندرهن سالن کان هلچل ڪئي وئي آهي، اها ڪنهن کي به ياد نه هوندي. پر مون وٽ اخبارن جون ڪٽنگس آهن ۽ مان سمجهان ٿو ته فقط اهو مواد سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ لاءِ ڪافي آهي.

مون پير صاحب کان سوال ڪيو:

سائين سنڌ جي سرزمين تي صوفين جي پرچار جو گهڻو اثر آهي، ان تصوف مان سنڌي قوم جي مجموعي سرت ۾ واڌارو ٿيو آهي يا نه. توهان ان بابت ڇا ٿا چوڻ چاهيو؟ پير صاحب ورائيو:

سنڌ تي صوفين جو وڏو اثر آهي جيڪو نه فقط مسلمانن تي پر
هنڌن تي به يڪسان آهي. توهان کي معلوم هوندو ته هندو مسلمان بزرگن
۽ صوفين جا مريد هئا. شاهه عنايت، شاهه لطيف، سچل، ٻيڙي فقير بيدل
بيڪس، ڪنڊڙي وارن توڙي اڏيري لال جا هندو به مسلمانن وانگي مريد
هئا. مطلب ته تصوف جي سلسلي سنڌ جي مسلمانن ۽ هنڌن مان مذهبي
ويجهوئي کي هڪ طرف ته مذهبي ڪٽرپڻي کي ٻئي طرف ختم ڪري
ڇڏيو آهي. هنڌن ۽ مسلمانن ۾ اقتصادي فرق برابر هو جيڪو به سنڌي
مسلمانن جي عملن جي ڪري هو. اسان ۾ جيڪا انساني همدردي آهي،
انساني قدر آهن، دلين ۾ نرمائي، اکين ۾ حياءُ شرم، پاڙي وارن سان مهر
محبت جو سلوڪ آهي، اهو سڀ ڪجهه اسان کي تصوف جي ڪري
حاصل آهي. پرهائي جيئن حلو وڌيڪ کائي ويجهي ۽ پوءِ بدهضمي پيدا
ٿئي، تيئن جيڪڏهن اسان سڙ سڙو تصوف تي هلنداسين ته ظاهر
آهي ته اسان کي تڪليفون پهچنديون. تصوف ۽ صوفين جي تعليم اسان
سنڌين لاءِ ترياق ۽ اڪسیر آهي. باقي جيڪو چيو ويو آهي ته اسان جي
قوم جي سستي ۽ ڪاهلي صوفين جي اثر ڪري آهي، بلڪل غلط آهي.
ان سستي ۽ ڪاهليءَ جا ٻيا ڪارڻ آهن. ان جو هڪ ڪارڻ سنڌ ۾
جاگيرداري ۽ زمينداري سرشتو آهي. جنهن هيٺ زميندار سنڌ ۾ وچولو
طبقو پيدا ڪرڻ نه ٿو ڏئي ته جيئن اهو وچولو طبقو ڪرسي تي ويهي
سندن مقابلو نه ڪري. ان ۾ پاڪستان کان اڳ هندوءَ ۽ پاڪستان کان
پوءِ ٻاهرئين ڪاموري ملي، سنڌ جي زميندار جو ساٿ ڏنو آهي ۽
سرپرستي پي ڪئي آهي. ٻيو ڪارڻ اهو آهي ته هر دور ۾ سنڌ تي ڪا نه
ڪا ڌارين طاقت رهندي آئي آهي. جنهن سنڌين کي اڳتي وڌڻ ۽
خوشحالي ماڻڻ کان محروم پي رکيو آهي. جيئن هلندڙ دور ۾ اسان کي
چيو پيو ويو ته توهان تي هنڌن جو قبضو هو ۽ انهن توهان کي غلام
بنائي رکيو هو ۽ هاڻي توهان آزاد آهيو. اسين چئون ٿا ته اقتصادي طرح
اسان اڃا به بدحال آهيون، جيئن هنڌن جي زماني ۾ هئاسين. ته جواب ۾
چيو پيو ويو ته توهان ۾ اهلتي ئي نه آهي. توهان سست ۽ ڪاهل آهيو
اڳتي وڌڻ جي ڪا به ڪوشش نه ٿا ڪريو. مان ٿو پڇيان ته انهن هندوستان

مان لڏي آيل مسلمانن تي به ساڳي طرح هندوءَ جي بالادستي هئي ۽ هتي اچي هو پاڻ کي اهل ۽ لياقت وارو پيا سڏائين ته پوءِ انهن هندوستان ۾ ڇو نه ٿي پنهنجي اهليت ۽ لياقت جا جوهر ڏيکاريا؟ ڳالهه پڌري آهي. اهي هندوستان مان لڏي آيل مسلمان اتي اسان وانگر اقتصادي بدحالي ۾ مبتلا هئا ۽ هتي اچي جوهر ڏيکاريا اٿن. اهڙي ريت سنڌين جي پوئتي پوڻ جو مکيه ڪارڻ اهو آهي ته پاڪستان ٺهڻ وقت سواءِ هڪ ڄڻي جي، ٻي پوري حڪومت ٻاهران ٺهي آئي هئي. ان ڪري هتي سنڌ ۾ هندن جون ڇڏيل نوڪريون، واپار ۽ ٻيون ملڪيتون هنن جي هٿ اچي ويون. اسان ساڳي بدحالي ۾ رهجي وياسين. اهڙي ريت سنڌين جي ترقيءَ جا پورا وسيلا ۽ رستا هنن روڪي ڇڏيا آهن ته پوءِ اسان موڳا ۽ سست نه ٿينداسين ته ٻيو ڇا ٿينداسين! ان ۾ تصوف جو ڪوبه ڏوهه نه آهي. هيءُ هندوستانی مسلمان هتي لکين ايڪڙ زمين، هر اداري ۾ نوڪرين ۽ هر هنڌ تي بنگلن جا ڌڻي ٿي وينا آهن. اسان کي خبر آهي ته هندوستان ۾ انهن وٽ ڪجهه به ڪونه هو. اهو سڀ ڪجهه ڪوڙن ڪليمن جو ڪرشمو آهي. حڪومت سندن ئي هئي پوءِ ناني ردڻ واري ڏوهتا کائڻ وارا وارو حساب هو. حسام الدين کي هتي ڪراچيءَ ۾ رهڻ لاءِ جاءِ ڪانهي ۽ هيءُ جيڪي هٿين خالي هئا، هٿين خالي آيا هئا، اهي پنج پنج ڇهه ڇهه بنگلن جا مالڪ آهن. مطلب ته بئنڪن ۾، ميونسپالٽين ۾ سندن ماڻهو آهن. ريهبليٽيشن (آبادڪاري) کاتو سندن هٿ ۾ هو. سو وٺي ڪٿي پنهنجن مٿن مائٽن، دوستن يارن يا گوڻ وارن کي ورسايو اٿن. جيڪي آساميون نڪرڻ ٿيون، اهي پاڻ ۾ ورهايو وينا آهن. سنڌين کي نه ڪا نوڪري ٿي ملي، نه قرض ٿو ملي ۽ نه ئي ڪوپلاٽ ٿو ملي جو جاءِ ٺهرائي سگهن. اخبارون هنن جون آهن ٿوري گهڻي ڳالهه تي وٺي ٿيون واءِ وِلا مچائين، ان ڪري هنن اسان کي منجهائي رکيو آهي. اسان سست نه آهيون. اسان جسماني توڙي دماغي لحاظ کان فقط پاڪستان ۾ نه پر هندوستان ۾ برک آهيون. توهان ڏسندؤ ته زندگيءَ جي هر شعبي ۾ اسان جا ذهين ماڻهو موجود آهن. لکندڙن ۾ به اسان هنن کان تمام مٿي آهيون. هنن وٽ لکندڙ به نه آهن، جيڪي سٺا لکندڙ آهن سي به پنجاب سان

تعلق رکن ٿا. هنن ۾ ڪا به لياقت نه آهي. پوءِ اسان اقتصادي طور تي بدحال آهيون ته اهو سنئون سڌو حساب جو معاملو آهي ۽ اهو هرڪو سمجهي سگهي ٿو ته اسان کي اڳتي وڌڻ نه ٿو ڏنو وڃي.

مون سوال ڪيو: ”پاڪستاني ثقافت بابت ڪراچي ٽيليويزن تي ٿيل مذاڪري ۾ توهان جيڪي ڪجهه چيو ان جي خلاف اردو اخبارون باقاعدي لکي رهيون آهن. توهان مهرباني ڪري ان تي تفصيلي روشني وجهندا؟“ پير صاحب ورائيو:

ادا ڳالهه هيءُ آهي ته انهن جو دماغ خراب ٿيو آهي. انهن جو نه مطالعو آهي نه سمجهه اٿن. هندوستان مان جيڪي اهي اسان جا پاڻ آيا آهن، اهي گهرن ٿا پيا ته جيڪي ڪجهه هنن وٽ هندوستان ۾ هو اهو هتي ٿئي، ۽ ان جو نالو اسلام، ان جو نالو پاڪستان ۽ ان جو نالو پاڪستاني ثقافت ٿئي. جيڪڏهن اسان کي اها صورت هتي اختيار ڪرڻي هئي ته پوءِ هندوستان کان جدا ٿيڻ جي ضرورت ڪهڙي هئي؟ ظاهر آهي ته هتان جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت، هندوستان جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت کان بلڪل جدا آهي. پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان، انهن سمورن پرڳڻن کي پنهنجون مخصوص ثقافتون، تاريخون ۽ روايتون آهن. پاڪستان کي وجود ۾ آئي مس چويهه ورهيه گذريا آهن، جيڪي سياسي خلفشار ۾ گذريا آهن ۽ هاڻي ويهي پاڪستاني ثقافت بابت مذاڪرا ڪرائڻ، منهنجي خيال ۾ وقت کان اڳي ۽ اجايو آهي. ڪابه ثقافت، تهذيب ۽ تمدن ويهن پنجويهن سالن اندر پيدا نه ٿيندي آهي. ثقافت ٺاهي نه ويندي آهي پر خود نسلن گذرڻ کان پوءِ غير شعوري طور پنهنجي صورت اختيار ڪندي آهي. مثال طور مون انگريزي لباس اوڍيو ته انگريز ڪونه ٿي پوندس! مان سمجهان ٿو ته هتي ڪنهن نئين ثقافت ٺاهڻ جو ڪو ضرور ناهي. هتي جي چئن ئي پرڳڻن جو مجموعو پاڪستان آهي ته پوءِ اسان جي سنڌي ثقافت به پاڪستاني ثقافت شمار ڪري سگهجي ٿي. هاڻي پاڪستاني ثقافت جو نعرو بلند ڪرڻ ۾ سواءِ ان جي ته هندوستان جي ثقافت جي اسان جي چئن ئي پرڳڻن جي ثقافتن تي بالادستي قائم ٿئي، ٻيو ڪو مقصد نه آهي. فطرت جو قانون آهي ته

جيڪڏهن ڪي ٻاهريان ماڻهو ايندا آهن ته انهن کي زماني جي رفتار سان هتي جي اصلوڪي ثقافت ۾ جذب ٿي وڃڻو پوندو آهي. مون کي تعجب لڳو ته هي ماڻهو ان شيءِ تي مذاڪرا ڪرائي قومي پيسي ۽ وقت جو زمان ڪرائي رهيا آهن. جنهن جو نه ٿي ڪو وجود آهي، نه ٿي وجود ۾ اچڻ جو ڪو امڪان آهي. هتي پنجنين ثقافت پيدا ڪرڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. باقي جيڪو مغل ثقافت جو راڳ ڳايو پيو وڃي، اها ثقافت مون کي ته نظر ئي نه ٿي اچي. مغل ثقافت کي، اسلامي ثقافت ته درڪنار انساني ثقافت به چئي نه ٿو سگهجي ۽ اهڙي مغل ثقافت جو اسان جي حالتن ۽ ڪيفيتن سان ڪوبه ٺهراءُ ٿي نه ٿو سگهي. مغل فقط بادشاهه هئا، فرد هئا ۽ جيئن ته ڏاڍا بادشاهه هئا، ان ڪري انهن جو عوام سان ڪوبه لاڳاپو نه هو. سندن اٿڻي ويهڻي فقط سندن تائين يعني، بادشاهن، شهزادن ۽ اميرن تائين محدود هئي. هاڻي اسان جڏهن عوام جو نالو پيا ٿا ونئون ۽ مٿئين طبقي کي گڏي آڻي عوام سان شامل پيا ڪريون ۽ طبقاتي فرق مٽايون ٿا پيا ته پوءِ ان زبون ٿيل بادشاهي ثقافت جو راڳ چو! ان بادشاهي ثقافت ۾ ڪيتريون ئي بيهودگيون هيون. مثال طور واجد علي شاهه لکنو جي ثقافت! واجد علي شاهه جو هڪ بادشاهه هو، بيحد ڪمزور، هن ۾ گهڻيون ئي اوڻايون ۽ عيب هئا، هن جي اها حالت هوندي هئي جو ٻه مهينا پاڻ کي ڪمري ۾ بند ڪري ڇڏيندو هو، چي: بادشاهه کي حمل ٿيو آهي، سو هاڻي اسقاط ٿيندو، يا محمد شاهه رنگيلي جيڪي درٻار ۾ ميراثي گڏ ڪيا هئا ۽ هڪ نئين ثقافت جو مظاهرو ڪيو هئائين. هاڻي واجد علي شاهه جي لکنوءَ جي ثقافت، محمد شاهه رنگيلي جي ميراثن جي ثقافت ۽ مغلن جي راجپوت راتين جي ثقافت، پاڪستاني ثقافت آهي؟ ڇا اسان اها پاڻ تي مڙهي سگهنداسين!

اها مغل ثقافت هڪ قسم جي مجهول، غير اسلامي ۽ غير انساني آهي ۽ منهنجي خيال ۾ موجوده حالتن ۾ اسان لاءِ زهر آهي. مغل انتهائي عياش، ظالم ۽ عوام جي دولتن مان عيش عشرت ڪندڙ هئا. انهن جو عوام سان ڪوبه واسطو نه هو. پوءِ اهڙي ثقافت جو راڳ آلاپڻ، اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ هندوستاني ثقافت مڙهڻ جي ڪوشش

کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي. باقي رهيو اڙدو اخبارون، سي گهڻو ڪري بي سروبيا ڳالهيون لکنديون آهن. انهن کي پنهنجو وڪرو وڌائڻ ۽ اردو دانن جي رت کي گرم رکڻ لاءِ ڪو نه ڪو شوشو ڇڏڻو پوندو آهي. سنسي خيزي ته انهن اخبارن جو ڌنڌو آهي. منهنجي خلاف ته اهي اخبارون زبان جي مسئلي کان وٺي لکنديون رهيون آهن ۽ مان انهن ڏي ڌيان نه ڏيندو آهيان. مان جيئن مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته تاريخ کي هڪ الهامي يا مذهبي ڪتاب جي حيثيت سان پڙهڻ گهرجي، ان کي هڪ تاريخ جي حيثيت سان پڙهڻ گهرجي. مون مغل ثقافت لاءِ ”حرامي“ جو لفظ ڪتب نه آندو آهي. ان مذاڪري ۾ جڏهن اهو ذڪر نڪتو ته مغل تهذيب پاڪستان جي ثقافت ٿيڻ گهرجي ته مون کي سخت تعجب لڳو ته ڪاڏي مغل ڪاڏي اسان! مغلن جو پاڪستان سان ڪهڙو واسطو؟ مغلن جو واسطو هندوستان سان هو. چيو ويو ته مغل اسلام جا آڳاٽا هئا. مون چيو ته بابر کي ڪهڙو ٿي حق پهتو جو ابراهيم لوديءَ تي حملو ڪري. بابر ته شرابي هو، خود لکيو اٿن ته هن هتي اچي شراب جا ڌنگ پڇارايا. ابراهيم لودي ڪانئس وڌيڪ پڪو مسلمان هو. شريف النفس هو. مسلمان بادشاهن کان ملڪ ڪسڻ ۽ انهن کي قتل ڪرڻ ته پري رهيو پر مغلن جيڪي هڪ ٻئي جون، ڀائرن ۽ اولاد جون

خونريزيون ڪيون، ان سان اسلام جي ڪهڙي خدمت ٿي؟

تاج محل کي حرامي چوڻ ته منهنجو ڪم نه آهي. ڇاڪاڻ جو اها هڪ بهترين عمارت آهي ۽ بحیثیت عمارت جي فنون لطيفه ۾ ان کي وڏو درجو حاصل آهي. پر مسئلو هو ته آيا اهڙي عمارت، هڪ عورت جي قبر تي اڏڻ جو اسان جي هتي پاڪستان ۾ حق پهچي ٿو يا نه؟ اهو پيسو قومي پلائي جي ڪمن تي خرچ ٿيڻ گهرجي. مون کي يقين آهي ته اسان جي قوم انهن عمارتن کي پنهنجي ثقافتي علامت ڪري ڪڏهن به قبول نه ڪندي. باقي مون اتي اهو چيو هو ته مغلن جيڪي هندو راتيون پنهنجي حرم ۾ شامل ڪيون هيون، انهن مان پيدا ٿيل اولاد کي توهان ڪهڙي شرعي حيثيت ڏيندا؟ ڇاڪاڻ جو هندو اهل ڪتاب نه آهن، انهن اسلام به نه قبوليو هو. انهن سان نڪاح جائز نه هو ته اهڙي حالت ۾ جيڪي مغل شهزادا ۽ بادشاهه هندو راتين جي ڀيٽ مان پيدا ٿيا، انهن کي ڇا سڏيو ويندو؟

مان سمجهان ٿو ته هندو راتين کي زوريءَ حرمين ۾ داخل ڪرڻ ڪري، مغلن ۾ جيڪي اسلام جا جزا هڻڻ گهربا هئا، اهي منجهانن نڪري ويا. اڪبر بادشاهه تي ان جو وڏو اثر هو جنهن اسلام ڇڏي نئون مذهب ”دين الاهي“ ٺاهيو. جهانگير جي ماءُ هندو هئي، ان ڪري جهانگير تي اثر ٿيو. هندو راتين جي ڪري مغلن ۾ گڏيل سڏيل مذهبي جذبو پيدا ٿيو جيڪو اسلامي جذبو بلڪل نه هو. درشن يا جڳهن ۾ جهروڪا ٺهرائڻ، سج ۽ پاڻيءَ جي پوڄا ڪرڻ مغلن جي اڻڻي وهڻي ۾ شامل آهي. جيڪو اسلام ۾ بلڪل ناجائز ۽ غير شرعي آهي. ان کان سواءِ انهن مغل بادشاهن جي اعمالن ۽ پرڪارن جي ڪري، باوجود چار سؤ ورهيه هندوستان تي حڪومت هئڻ جي به مسلمان اقليت ۾ رهيا ۽ اڃا تائين اقليت ۾ آهن. هاڻي جن بادشاهن جي پرڪارن سان نه ته اسلام کي تقويت پهتي، نه ئي مسلمان وڏي سگهيا ته پوءِ انهن بادشاهن کي اسان ڪهڙي نموني سان اسلام جو علمبردار سڏي سگهون ٿا! انهن جا اعمال توڙي ڪردار ڪنهن به صورت ۾ تقليد جي قابل نه آهن. منهنجو خيال آهي ته اسان جي مهاجر دوستن کي ”فسانه آزاد“ ۽ ”طلسم هوشريا“ جي ماحول مان نڪرڻ گهرجي. تاريخ ۽ تاريخي واقعن کي ٽورڻ گهرجي. تاريخ کي مذهب نه بنائڻ گهرجي. هر شيءِ جي تور ٽڪ ڪري پوءِ لکڻ گهرجي. جيڪي مسئلا آهن، اهي مون کي گاريون ڏيڻ سان، يا سنڌين کي گاريون ڏيڻ سان، يا اردو جي برتري ۽ سنڌي ٻولي جي اهميت گهٽائڻ سان، يا سنڌي ثقافت کي تسليم نه ڪرڻ سان نبيرجي نه سگهندا. اهو سڀ ڪجهه ان ڪري آهي، جو اسان جا مهاجر دوست حقيقتن کي مڃڻ کان پڙ ڪڍي بيٺا آهن. ٻيو ته هنن ۾ هن وقت نه ڪو مؤرخ آهي نه ڪو اديب ۽ عالم آهي. نه ڪو ڪتاب ٿو پڙهي نه ڪو ڪتاب خريد ٿو ڪري. هنن ۾ مطالعي جو شوق ٻنهن نه آهي. هو مست ٿيا پيا آهن. دولت ۽ ثروت ۾، هو فقط گاريون ڏئي ڄاڻن. مغل گڏيل هندوستان جا حاڪم هئا، سندن مت مائٽ، پڦاٽ، ماسات ته ڪونه هئا، پوءِ انهن بابت ڪنهن ڳالهه تي مون کي ڇڙ نه ٿي وئي کين ڇڙ ڇو ٿي وئي؟ مان سمجهان ٿو هو ته پنهنجي محدود علم ۽ ڄاڻ جي ڪري بلڪل معذور آهن.

مون سوال ڪيو ته: "اردوءَ جا اهي هٿ ٺوڪيا دانشور نه فقط توهان ۽ ٻين سنڌي سياستدانن ۽ دانشورن جي خلاف بدڪلامي ڪن ٿا پر روسي عالم پروفيسر گانڪو وسڪي تي به ڏاڍو ڪاوڙيل آهي. جنهن "هسٽري آف پاڪستان" ۽ "پيپلس آف پاڪستان" جهڙا ٻه شاندار ڪتاب لکيا آهن. توهان ڪجهه ان تي روشني وجهو؟" پير صاحب جواب ۾ چيو ته:

ادا، اسان جا هيءُ جيڪي مهاجر دوست آهن، انهن جو هڪ ته علم محدود آهي ٻيو ته پاڪستان ۾ اچڻ کان پوءِ هنن پنهنجي چوڌاري هڪڙو دائرو ڪڍي ڇڏيو آهي ۽ ان جي اندر جيڪا شيءِ کين پسند آهي اها برحق آهي ۽ ان کان ٻاهر جيڪو آواز آهي اهو ڏکيو ٿو لڳين. هنن پاڪستان کي شيشي جو گهر سمجهيو آهي، جنهن کي ٻين ڪو ٻاهريون پٿر يا ڪنڪر لڳندو ته ڀڄي پوندو يا ڪا هوا لڳي ته ڊهي پوندو. هنن پاڪستان کي نه ئي ڪو ملڪ سمجهيو آهي نه ئي ڪا مضبوط شيءِ سمجهي آهي.

علمي دنيا ۾ جيئن مان توهان کي ٻڌائي آيو آهيان ته تنقيد ۽ تبصرو برحق آهي ۽ ڪرڻ کپي. ان منجهان واقعو ۽ حالتن جي صحيحايتي ٿئي ٿي. تنقيد ۽ تبصري کان بالي خدا جي ذات ۽ رسول ﷺ جي رسالت آهي. باقي دنيا جي سمورين شين تي تنقيد ۽ تبصرو ٿيڻ گهرجي. جيستائين اسان کي پنهنجي اوڻاين ٻڌڻ جي جرئت نه آهي تيستائين اسان پاڻ کي سڌاري نه سگهنداسين. پروفيسر گانڪو وسڪي، منهنجو ذاتي طرح به دوست آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته نون لکندڙن ۾ هن جو مرتبو چڱو آهي.

هتي جيڪي پاڪستان جون تاريخون لکيون ويون آهن، اهي تاريخون نه پر مسلم ليگ جا ٺهراءُ (Resolutions) آهن. پر ٻاهريان عالم هڪ ٻي طرفدار جي حيثيت سان واقعو کي ڏسن وينا. هو نه اسان جا محڪوم آهن، نه مائٽ آهن. اهي نه پاڪستاني آهن ۽ نه مسلمان آهن. مسلمان ۾ پاڪستاني مسلمان! ڇاڪاڻ جو هيءُ جيڪو پاڪستاني مسلمان آهي، ان جي نوعيت ۽ هيٺ ٻين مسلمانن کان جدا آهي. جنهن سان نه اسلام ٺهڪي اچي ٿو نه ئي ٻين مسلمانن سان هن جو ڪو تعلق آهي. هيءُ خدا جي هڪ خاص مخلوق آهي، جنهن جي عمر آهي ستاويهه سال!

پروفيسر گانگو وسڪيءَ اهي ٻئي ڪتاب هڪ بي طرفدار مؤرخ جي حيثيت سان لکيا آهن. جنهن ۾ سندس آڏو ڪا به مصلحت نه هئي ۽ نه ئي هن تي ڪا بندش هئي. کيس تاريخ جي واقعن ۽ نوشتن ۾ جيڪي ڪجهه ڏسڻ ۾ آيو آهي، اهو برملا لکي ڇڏيو اٿس. جيڪڏهن ان ۾ ڪا اسان جي اوڻائي بيان ڪيل آهي ته ان جي لکڻ جو کيس پورو حق آهي ۽ اسان کي وڏي دل سان ان اوڻائيءَ کي پڙهڻ گهرجي ۽ پاڻ ۾ سڌارو آڻڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن اها اوڻائي نه آهي ۽ هن بدني تي سان لکيو آهي ته ان جو علمي جواب ڏيڻ گهرجي. باقي عالي صاحب جي نه ايڏي وڏي علمي حيثيت آهي نه ئي هو تاريخ ڄاڻي ٿو نه ئي کيس ڪو ايڏو تاريخي شعور آهي. عالي صاحب، هن عالم ۽ مؤرخ کي ڪافر ۽ شيطان جا لقب ڏئي رهيو آهي ته ان مان سندس سٺا مزاجي هڪ طرف ته پاڪستان جي رسوا ئي ٻئي طرف ٿئي ٿي. عالي صاحب جا اهي نوشتا باعث شرم آهن، اسان کي اهڙين ڳالهيون کان پاسو ڪرڻ گهرجي. اهو عالي صاحب جو مسئلو آهي، اسان جو مسئلو ڪونهي.

پير صاحب کي ڏاڍي ناراضگي هئي. ڀرمون عرض ڪيو ته: ”سائين ان ۾ اسان جو مسئلو ان ڪري آهي، جو انهن ڪتابن ۾ سنڌ ۽ سنڌين جو ذڪر ڪيل آهي.“ پير صاحب ورائيو:

سنڌ به ته آخر پاڪستان جو جزو آهي. پاڪستان جي تاريخ ڪير لکندو ته سنڌ جو ذڪر ضرور ايندو. ”پيپلس آف پاڪستان“ ڪير لکندو ته سنڌين، بلوچن، پٺاڻن ۽ پنجابين جو ذڪر ضرور ايندو. ان تي عالي صاحب کي مٿيان چوڻي لڳي. ڳالهه صاف آهي ته جيڪي هنن جي نڪير تي نه هلن، يا هنن جي طبيعت تي نه پون يا جيڪي هنن جي غلط مقصدن ۽ نيتن جي آڏو اچن ٿا. اهي غلط ساڻهو ۽ پاڪستان جا دشمن. هي جيڪي هندوستان مان آيا، تن کي هيءُ ملڪ وڌيڪ پيارو آهي. جڏهن جو پاڪستان جي سرزمين اسان جي ملڪيت آهي، اسان سنڌي هتان جا اڪيڙو ڪاڙو ٿيڻا آهيون، هتي اسان جون پيڙهيون دفن ٿيل آهن، انهي تي اسين غدار ملڪ دشمن، ڪافر، ايجنٽ، نه معلوم ڇا ڇا

الزام آهن اسان تي! هيءُ ٿيا محب وطن! ان تي ويهي بحث ڪرڻ بيڪار آهي. انهن تي توجه ٿي نه ڏيو.

پير صاحب کي هاڻي وڌيڪ ڪاوڙ پي آئي. پر مون جو سندس دل پسند موضوع تاريخ تي سوال ڪيو ته ڏنل ته پير صاحب جي ڪاوڙ ڪافور ٿي وئي، ائين جيئن ڪو محبوب جو ذڪر ٻڌي خوش ٿئي. مون پڇيو ته: ”سائين، توهان جيئن مٿي ذڪر ڪيو آهي ته تاريخ تي جيڪي توهان ڪتاب ڇپيا آهن. اهي فارسيءَ ۾ آهن ۽ انهن کي سنڌي ترجمي ۾ آڻڻ جي سخت ضرورت آهي. ان ڏس ۾ توهان ڪهڙيون ڪوششون وٺي رهيا آهيو؟“ پير صاحب جواب ڏنو ته:

ادا منهنجي ڄمار هن وقت چوھٺ ورهيه آهي. جيڪي فارسي ماخذ آهن، انهن جي جيڪڏهن ڇپائڻ جي ڪوشش ڪريان ته منهنجي زندگي جا چند سال ته ڇڏيو (مون وچ ۾ چيو ته الله توهان کي وڏي حياتي ڏي) اڃا پنجاه سال گهرجن. منهنجو ڪم متن شايع ڪرڻ آهي. ان ۾ مون تي چار ڪتاب سنڌي ۾ لکيا آهن. مون تاريخ کي نئون موڙ ڏنو آهي. مون کان اهو ٿي نه سگهندو ته انهن ڪتابن جا ويهي سنڌي ۾ ترجما ڪريان. ان لاءِ ڪو ٻيو شخص تيار ٿئي. سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجي کي انهن ڪتابن جا ترجما ڪرائڻ گهرجن. اهي ٻئي ادارا ڪم ڪونه ٿا ڪن، سست ٿي ويا آهن. سنڌ جي تاريخ تي ماخذ شايع ڪرڻ ڪم نه آهي. اهو ته ٿيو بنياد وجهڻ. ڪم اڃا ٻي شيءِ آهي. اسان جو فرض آهي ته سنڌ يونيورسٽي ۾ سنڌ جي تاريخ تي الڳ شعبو قائم ڪرايون. سنڌ جي قديم تهذيب، جيڪا پنج هزار ورهيه پراڻي آهي ۽ جيئن هر ملڪ کي پنهنجي تهذيب تي فخر هوندو آهي. تيئن اسان کي به پنهنجي تهذيب تي فخر ڪرڻ گهرجي، ان ڪري بلڪل ابتدائي تعليم جي نصابي ڪتابن ۾ سنڌ جي قديم تهذيب، تاريخ ۽ نالييرين شخصيتن جا ذڪر اذڪار آڻڻ گهرجن ته جيئن سنڌي ٻار کي ننڍي هوندي کان پنهنجي تهذيب ۽ تاريخ جي ڄاڻ حاصل ٿئي. پر ادا، اسين آهيون پراڻي وس! سنڌيءَ جي نصابي ڪتابن ۾ سنڌ جي چند نامور هستين جو ذڪر آيو آهي ته اردوءَ جي اخبارن ۽ لکندڙن محشر مچائي ڏنو آهي ۽ اسان جا صاحب قدرت ماڻهو معاملي جي ته ۾ ڪو نه

ٿا وڃن، فقط اخبارن کي ڏسي متاثر ٿا ٿين. هاڻي جي ڇند ماڻهن جي لکڻ تي اسان ڦاهيءَ جا سزوار آهيون ته پاڻ هرتو ڪم ڪيئن ڪري سگهنداسين. اهو ته سرڪار ۽ سنڌين کي فيصلو ڪرڻو آهي.

باقي سنڌ جي تاريخ جا ترجما، سنڌ جي سلسلي وار تاريخ لکرائڻ، تاريخ، ثقافت ۽ علم جي ٻين ڪيترن ئي شاخن تي تحقيق ٿيل نه آهي، اها تحقيق ڪرائڻ، سنڌ جي قديم تاريخي جڳهن ۽ آثارن کي محفوظ ڪرڻ اسان جو قومي فرض آهي. ٻيو ته جيڪڏهن تاريخ کي سنڌيءَ ۾ نه آندو ويو ته ان جي ماڻهن کي پنهنجي تاريخ جي ڪيئن خبر پوندي، ڪيئن سرت ۽ جاڳرتا پيدا ٿيندي ۽ ڌارين جا سنڌي قوم تي ٿيل ظلم هن جي نگاهه ۾ ڪيئن ايندا. پنهنجي ۽ پراڻي ۾ جيڪو شرافت ۽ همدرديءَ جو فرض آهي، ان جو هن کي ڪيئن احساس ٿيندو؟ ان ڪري تاريخ کي سنڌي ٻولي ۾ آندو وڃي، جيڪو اسان جي قومي زندگيءَ جو ثبوت ٿيندو، اسان کي هٿ وٺي پوئتي رکيو ويو آهي. گذريل ويهن سالن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ڪانه ڏني ويندي هئي. هاڻي اسان ڪوشش وٺي اهو ڪم ڪرايو آهي، جنهن ڪري غلام علي الانا ۽ ٻين ٻن کي سنڌي ۾ ڊگريون مليون آهن. ٻئي پاسي ساڳي سنڌ يونيورسٽي مان ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان ٽيهن کان وڌيڪ شخصن کي اڙڌو ۾ ڊاڪٽوريٽ جون ڊگريون ڏياريون آهن. ان ۾ جيڪي هنن ٿيسس Thesis پيش ڪيون آهن، اهي هتي ڪراچي ۾ پيسن تي لکرايون ويون آهن. اڄ به اهي جيڪڏهن منهنجي سامهون اينديون ته مان نه ٿو سمجهان ته اهي ڪو تاريخي ۽ علمي ترازو تي پوريون لهي سگهنديون. مطلب ته اهو سڀ ڪجهه پنهنجن کي ورسائڻ آهي. اسان ورسائڻ ته ڪونه ٿا گهرون، اسان ته حق ٿا گهرون ته جڏهن ته سنڌي زبان ۾ لکندڙ موجود آهن ته پوءِ ڇو نه تحقيق ڪرائي وڃي، اسان جي حڪومت کي انصاف کان ڪم وٺڻ گهرجي. هڪ قوم کي ائين قربان ڪرڻ ڪو ٺهي ٿو! پير صاحب خاموش ٿي مون ڏي نهارڻ لڳو.

اروڙ جو اهو خاموش فرياد آهي. مون کي يقين آهي ته سنڌ جو نئون نسل ان فرياد کان خاموشي ڦري وڻندو ۽ سنڌي قوم کي قربان ٿيڻ نه ڏيندو.

پير حسام الدين راشديء سان

هڪ ڀيرو انٽرويو

[هي انٽرويو خان محمد پنهور، شمشير الحيدري، نفيس احمد شيخ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، طارق عالم ابڙي ۽ محمد قاسم ماڪا ورتو ۽ ماهوار ”نئون نياپو“ نومبر-ڊسمبر 1980ع ۾ شايع ٿيو. پير صاحب جو ڏنل هي طويل ترين انٽرويو متعدد ڀيرا ڇپيو آهي]

س: خانداني حالات کان واقف ڪريو.

ج: لڪياري سادات خاندان ٽڙي پڪڙي ڪنگري بيهو. اتان ڀائرن کان جدا ٿي منهنجو ڏاڏو سيد پير شاهه لڏي، ڳوٺ بهمن ضلع لاڙڪاڻي ۾ آيو. آءٌ ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ علي محمد شاهه يعني بهمن ۾ پيدا ٿياسون. ننڍپڻ بهمن ۾ ئي گذريو. پر ذهني پرورش تي حقيقت ۾ مختلف اثر هئا: ٻاهر جا، گهر جا، وڏن جا، ڪتابن جا، اٿي وٺي جا، وغيره. ڪتابن يا درس مان ماڻهو ايترو نه ٿو پرائي، جيترو ڪتابن سان گڏ مجلس ۽ سٺي صحبت وغيره مان. انساني اصل سکيا تاريخ جي تشڪيل ڏيندڙ ماڻهن سان اٿي وٺيءَ مان ئي ٿئي ٿي. ڪتابن مان علم ملي ٿو پر ان سان پختگي نه ٿي پيدا ٿئي. جيئن اسان وٽ چوڻي آهي ته ”پڙهيو پر ڪڙهيو ڪين.“ منهنجي سڄي پرورش چڱن ماڻهن سان اٿي وٺيءَ مان ٿي آهي.

س: توهان جو خاندان اڃا تائين پير ڪري ٿو چورائي، پيري مريديءَ جي ان ماحول مان ڪيئن نڪتا؟

ج: اسان جو خاندان اصل ۾ ته پير آهي. اوائلي ڌنڌو ته ”نذر نياز“ وٺڻ هو. پير علي محمد شاهه وڏو هو. وڏي ڀاءُ جي حيثيت ۾ خانداني روايتن موجب گاديءَ تي سندس حق هو پر هن ننڍي ڀاءُ کي گاديءَ

تي ويهاريو ۽ پاڻ پڙهڻ وغيره ۾ مصروف رهيو. پاڻ پيريءَ جي ڌنڌي کي ڇڏي ڏنائين. علي محمد شاهه جي فرزند يعني اسان جي ڏاڏي پير شاهه به زمينداري ڪئي. ان جو فرزند حامد شاهه ٿيو. هن پڻ زمينداري ڪئي. ان جا پٽ اسان آهيون ۽ اسان به ڌنڌو زمينداري اختيار ڪيو. اهڙيءَ طرح اسان جي شاخ مان پير مريديءَ واري ڌنڌي جي پاڙ بڻجي وئي.

س: پير صاحبن ۽ زميندارن، ٻنهي جو سنڌ جي باري ۾ ڪردار ساڳيو رهيو آهي. ان سلسلي ۾ اوهان جا ڇا خيال آهن، ته اسان جو نسل ان چڪر مان ڪيئن نڪرندو؟

ج: مان انهن ٻنهي کي مردود ٿو سمجهان. هڪ خاص سازش جي ماتحت سنڌ جي ذهن کي منجهائي مصيبت ۾ آندو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ذهن آزاد هجي ها ته پوءِ انهن کي ڪوبه ڪونه ليکي هئا. پير يا زميندار جي بقا تڏهن ئي ٿي سگهي ٿي جڏهن سنڌ جو ماڻهو منجهيل رهي ۽ معذور هجي ۽ سندس هٿ هر وقت تنگيل هجي، تنهنڪري هنن هميشه ڪوشش ڪري سنڌ جي ذهن کي مفلوج رکيو. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو اسان اڄ ڏينهن تائين پيا لوڙيون ۽ سنڌ به ڏوجهرن ۾ آهي. سنڌ ۾ سڄي ڏلت هنن جي پيدا ڪيل آهي.

س: اوهان هڪ سٺي علمي خاندان جي پس منظر سان، اڳتي باقاعده تعليم چو نه پرائي سگهيا؟

ج: اسان ٻئي پائر اسڪولي تعليم پرايون ها، ته اڄ بس ”سگا“ جا ميمبر هجون ها (تهڪڙو)! اسڪولي ۽ غير اسڪولي تعليم جو مقصد اهو نه ٿيندو آهي. تعليم اها شيءِ آهي، جنهن سان رچي ماڻهو تيار ٿئي.

س: ته به اها توهان جي بزرگن کان ڪيئن سهو ٿي، جو زماني جو علم توهان کي نه ملي سگهيو؟

ج: اڳي تعليم ٻن قسمن جي هئي. هڪ محفلي مجلسي ۽ ڪتابي، جيڪا بزرگ ويهي پاڻ حافظ ۽ مثنوي جا شعر وغيره پڙهي ۽

ڪچهريون ڪندا هئا، ٻي تعليم هئي نوڪريءَ جي سلسلي ۾. نوڪريءَ جي سلسلي واري تعليم لاءِ مشهور اهو ٿيو ته ”بابا، ٻارن کي اسڪولن ۾ پڙهايو ته نوڪري ملي.“ اسان کي ڇاڪاڻ ته نوڪريءَ جي ضرورت ڪا نه هئي، تنهنڪري به اسڪول ۾ ڪونه وياسين ۽ اسڪول ۾ ان ڪري به نه وياسين، جو ڳوٺ جي پسگردائيءَ ۾ ڪو اسڪول نه هو. اسان لاءِ ڏاڏي مرحوم مسجد ۾ مدرسو تيار ڪرايو هو. جنهن ۾ باقاعدهءِ تحصيل وارو مولوي صاحب هو. اسان ان مدرسي ۾ ئي پڙهياسين پر ٻڳ ٻڌڻ جي نويت نه آئي. اسان ٻنهي ڀائرن جي رسمي تعليم ان ڳوٺاڻي مدرسي تائين محدود آهي. اڳتي جيڪي علم حاصل ڪيوسين سو پنهنجي شوق ۽ جفاڪشيءَ سان.

س: توهان کي خاص طور تي فارسي زبان ۾ درڪ آهي، ته ائين ڪونهي ڪو ته ”فارسي گهوڙي ڇاڙهي“ واري نقطهءِ نظر سان توهان کي ان طرف ڏانهن رغبت ٿي وئي هجي؟

ج: اسان جي ان وقت ۾ جيڪا ثقافت هئي، تنهن ۾ فارسي، عربي ۽ حڪمت اهي ٽي شيون لازمي هيون. حڪمت هن ڪري ضروري هئي ته جيئن وڏن گهراڻن ۾ ڀرو هجڻ ڪري ماڻهو پنهنجي گهر وارن، نياڻين سياڻين جو علاج پاڻ ڪري سگهي يا عام خلق کي دوا درمل ڏئي سگهي. اهو به هڪ وڏي ۾ وڏو جذبو هوندو هو. باقي فارسي تهذيبي طور ۽ عربي مذهبي زبان طور سڳي ويندي هئي.

س: حڪمت به اسلامي ڪري چوندا هئا، تنهن ڪري خاص طور تي ان جو حصو لازمي هو؟

ج: نه، ان کي مان اسلامي نه ٿو سمجهان. حڪمت هڪ فن هو جنهن وسيلي ماڻهو پنهنجي گهر وارن جي، پاڙي پٺي جي، ڳوٺ وارن جي مدد ڪري سگهيو پي.

س: عام طرح اهو ڏٺو ويو آهي ته جيڪو به عالم هوندو هو، گهڻو ڪري اهي نسخا گڏ ڪري، حڪمت سان رغبت ضرور رکندو هو

ج: حڪمت نصاب جو لازمي جزو هئي ۽ ان جو سبب فقط ڀردو ۽ عام خلق جي خدمت هئي. اسلامي حڪمت ڪڏهن به نه هئي. بلڪل نه. ڪڏهن به يوناني طب کي "اسلامي طب" ڪونه چيو ويو آهي. هميشه "يوناني طب" چيو ويو آهي.

س: يوناني طب ۾ سنڌ جو ڪيترو ڪردار آهي؟

ج: تمام گهڻو. سنڌ جو يوناني طب ۾ وڏو ۽ اهم حصو رهيو آهي. منهنجو هڪڙو مضمون "سنڌ ۾ طب" جي موضوع تي لکيل آهي. ان موضوع تي ٻين به گهڻن ئي لکيو آهي، تازو هڪ مضمون پڙهيو اٿم. اهو هڪ بهترين مضمون آهي. جيڪڏهن مان پنهنجي زندگيءَ ۾ طب تي ڪو وڻندڙ مضمون پڙهيو آهي، ته اهو آهي، محمد خان "مخمور" جو لکيل مضمون، جو ايل. ايم. سي جي تازم "لطيف" ميگزين ۾ ڇپيو آهي.

س: سائين، عام طرح چون ٿا ته طب هتان سنڌ کان وٺي آهي، مشرقي ملڪن ڏي، خاص طور تي.....

ج: اصل ۾ سنڌ ۽ هند تهذيب جا ٻه قديم مرڪز هئا، جتي طب، فلسفو ۽ ٻيا گهڻا قديم علم هئا، طب به هتي ئي هئي. بغداد جي عباسي خليفن ۽ دمشق ۾ بني اميه خليفن کي جڏهن به ضرورت پي پئي آهي ته هتان سنڌ مان طبيب گهرايا اٿن، جن اتي وڃي سندن علاج ڪيو آهي.

س: اوهان عملي زندگيءَ جي ابتدا ڪهڙي نموني سان ڪئي، ۽ ان ۾ ڇا ڇا ڪيو؟

ج: اوهان کي ٻڌايو اٿم ته اسان جي زمينداري هئي، ان ڪري جيئن هڪ وڏيري جو بيڪار پٽ هڪ ڪٽ کان ٻيءَ ڪٽ تائين سڄو وقت فضول ضايع ڪندو آهي، منهنجي پهرين زندگي به انهيءَ نموني سان گذري. پر ڇاڪاڻ ته اسان جي گهرن منجهه علم، شعر و شاعري، حافظ، مثنوي، شاه نامه وغيره جو چرچو هو ۽ هر شام جو ڏاڏي مرحوم جي علمي محفل لڳندي هئي. مون تي انهيءَ جو اثر

پوندو رهيو. ٻيو ته پير علي محمد شاه اخبار ڪڍي ”الراشد“ ۽ هن جو اخبار سان گهڻو مشغلو رهندو هو. اصل ۾ مون تي گهڻي ۾ گهڻو اثر علي محمد شاه جو پيو. هن جي صحبت سبب اخبار نويسيءَ طرف بهمن ۾ ئي لاڙو پيدا ٿيو. اخبار ”الراشد“ اُتانئون ڪڍندا هئاسون. پوءِ مان ڀانيان ٿو ته 28، 1929ع ڌاري مان سکر ويس. علي محمد شاه سان ئي گڏجي سنڌ زميندار اخبار ۾ ۽ پوءِ سکر ۾ اخبار نويسي شروع ڪئي سين، توهان پاران ادبين ساڻ اتي وٺي شروع ٿي، ڳوٺاڻي زندگيءَ مان نڪري شهري ماحول ۾ رهائش ٿي.

س: ”الراشد“ ڪڏهن جاري ڪيو؟

ج: مان ڀانيان ٿو ته 1925ع ڌاري يا 1926ع ڌاري جاري ٿي.

س: ان زماني ۾ جمعيت الشعرا جو گهڻو زور هو ۽ مشاعرا وغيره ٿيندا هئا ۽ شايد توهان به ڪنهن زماني ۾ شعر چوندا هئا؟

ج: جمعيت الشعرا جو نالو ان زماني ۾ نه هو. اهو بعد ۾ جڏهن حيدرآبادي اثر پيو تڏهن نروار ٿيو. اسان واري زماني ۾، لاڙڪاڻي ۾ مشاعرو فقط ميان علي محمد قادري مرحوم وٽ ٿيندو هو. ”الحقيقت“ سندس اخبار هئي ۽ سندس اوطاق علم ادب جو مرڪز هئي. قادري هڪ سٺي علمي فڪلمي لاڙڪاڻي جي ادبين جي هوندي هئي، جن وٽان اخبار به نڪرندي هئي، مشاعرو به ٿيندو هو.

س: توهان انهن مشاعرن کان هتي ڪري، ڪيئن ان نوس سبجڪٽ (تاريخ ۽ تحقيق) طرف متوجه ٿيا؟

ج: مون شاعري پيشي طور اختيار ڪون ڪئي هئي. مان شعر به چيا ۽ اخبار نويسي به ڪئي پر ڇاڪاڻ ته ذوق هوندو هو تاريخي ڪتابن پڙهڻ جو تنهنڪري لامحالہ تاريخ ڏي به توجهه رهيو. بنيادي طرح سان مان افسانہ نويس هئس. سنڌ زميندار اخبار ۽ ٻين اخبارن يا رسالن ۾ منهنجا افسانہ شايع ٿيندا هئا.

س: ڀلا ان سلسلي ۾ هڪ ضمني سوال، ته توهان شاعري وغيره ڪئي. اها ”لوڻي ڦير لپات“ واري ڳالهه ته ڪانه هئي، جا بعد ۾ ڇڏي ڏنو؟

ج: مان سڄي زندگيءَ ۾ عشق نه ڪيو آهي. اها توهان کي خوشخبري
ٻڌائي ڇڏيان.

س: سائين، پوءِ اها ڪا اهڙي چڱي ڳالھ ته ڪونه ٿي سمجهي وڃي ته
عشق ئي نه ڪجي.....

ج: عشق کان علاوه به انسان شريفانه زندگي بسر ڪري سگهي ٿو. مون
تي توڙي جو گهڻا ونگ وڌا ويا پر خبر نه آهي ته الائي ڪهڙي سبب،
يا ٿي سگهي ٿو ته انفيريارٽي ڪامپليڪس جي ڪري مان عشق نه
ڪري سگهيس.

س: ان وقت ۾ اوهان جي شڪل صورت جيڪا هجڻ کپي، سو اوهان
تي اثر به گهڻو پيو هوندو پر انفيريارٽي ڪامپليڪس ڪيئن ٿيو؟

ج: مان سان معاشقا تمام گهڻا ٿيا. عورتن تي پيرن جو وڏو اثر هوندو هو
۽ اسان جو اچڻ وڃڻ به ماڻهن جي گهرن ۾ بي تحاشا ٿيندو هو ۽
نياڻين سياڻين کي ڏسڻ جو به موقعو ملندو هو پر طبيعت ۾
ڪميٽپ ڪانه هئي، نه ته شايد خرابي ڪري وجهان ها.

س: متان گهڻائيءَ جي ڪري، خاص چوند ڪرڻ ۾ ڏکيائي ٿي هجي؟

ج: چوند جو موقعو ئي ڪونه آيو (تهڪڙو).

س: سائين! ڪو شعر پنهنجو ياد آڻو؟

ج: شعر ته مون کي ياد ڪونهي ڪو. مون تي گهڻو اثر پيو. لاڙڪاڻي جي

شاعرن جو. مرحوم حاجي محمود خاڏو منهنجو استاد هو. ان کان

اصلاح وٺندو هوس. پر مون کي شعر گوئي مان مزو نه ايندو هو.

ڇاڪاڻ ته تنهن زماني ۾ شاعري رڳو لفظن جو ڪرتب هوندو هو.

ديوانن مان قافيا ۽ رديف ڪيندا هئاسين، پوءِ انهن جي حساب سان

مضمون جوڙيو هو. ان ڪري اهو طريقو مون کي نه وڻيو. مزو نه آيو.

س: ان وقت جي ڪجهه شعري، ادبي، صحافتي ماحول بابت ڪجهه

اسان کي ٻڌايو.

ج: اهو تمام سادو ماحول هوندو هو. اڄوڪا ڪامپليڪيشنس وغيره

تڏهن ڪونه هوندا هئا ۽ نه وري اهڙيون پوليٽيڪل حالتون هيون.

سنڌي سنئين سياست هئي. زمينداري هئي. پيري مريدي هئي. ڪي چڱا مڙس هئا، جي هلائيندا هئا سارو ڪاروبار سياست جو، اخبارن ۾ ڪابه وڏي شيءِ ڪانه هوندي هئي، جيئن اڄڪلهه آهي. فقط ”ڌيان طلب ڪليڪٽر صاحب“ ۽ ”ڌيان طلب ايس. پي صاحب“ هوندو هو. اسان کي جڏهن پيسي جي ضرورت پوندي هئي، ته ڪنهن نه ڪنهن صوبيدار جي خلاف پنهنجي اخبار ۾ ليک ڏئي ڇڏيندا هئاسين. اهو پيسا آڻي ڏيندو هو. ٻئي پرچي ۾ لکندا هئاسين ته جاچ ڪئي سين، ۽ ڳالهه صحيح ثابت نه ٿي، تنهن ڪري اسان کي نهايت افسوس آهي، جو اها خبر چپجي وئي. مطلب فقط اهو هوندو هو ته پيسا ملن، ڌيڀ قريب ان قسم جي صحافت هئي ان زماني ۾.

س: سکر ۾ توهين ڪيترو وقت رهيو؟

ج: سکر ۾ 1928ع کان وٺي ويندي 1937ع تائين.

س: هن وقت سنڌ جي تاريخ تي ٿيل ڪم کان توهين مطمئن آهيو؟

ج: مطمئن ڪوبه ماڻهو نه ٿي سگهندو آهي، ڇاڪاڻ ته انتها ڪنهن شيءِ جي به ڪانهي. تنهن ڪري منهنجو ائين چوڻ ته مان مطمئن آهيان ان ڪم بابت، سوائين ناهي. اڃا ته فقط ابتدا ئي ٿي آهي. سنڌ جي تاريخ جي تحقيق جي سلسلي ۾ ٿيندڙ ڪوشش کي شروعات يا آغاز چئي سگهون ٿا!

س: ٻين صوبن جي پيٽ ۾ سنڌ تي ڪيتري قدر ڪم ٿيو آهي؟

ج: ٻين صوبن جي پيٽ ۾ اسان گهڻو خوش بخت آهيون. اسان وٽ تاريخ تمام گهڻي آهي. اسان وٽ شرافت آهي، اسان وٽ فضيلت آهي. اسان وٽ روايتون آهن، اسان وٽ ڪتاب گهڻا لکيا ويا آهن. اسان کي هڪڙي قسم جو فڪر آهي، تنهن ڪري ٻين جو ته اسان سان مقابلو ڪرڻ ئي غلط آهي.

س: ان وقت ۽ اڄوڪي صحافت ۾ ڪهڙو فرق آهي. ان وقت صحافت هڪ مشن يا تحريڪ هئي؟

ج: اخبارون تحريڪ طور ته هلايون وينديون هيون. تحريڪ هن لحاظ سان ته برابر هئي ته ڪي ايڊيٽر خلافت تحريڪ سان هئا. ته ڪي ڪانگريس سان ۽ اخبارون بهرحال تحريڪن سان وابسته هونديون هيون. اڄ مثلاً جنگ آهي يا بيون ڪي اخبارون آهن، ته اهي ذاتي يا واپاري نقطه نظر جون اخبارون آهن. اڳي ائين نه هو. مثلاً زميندار اخبار لاهور جي، قومي اخبار هئي، مولانا ظفر علي خان جي اخبار ذاتي لکڻي چئجي ته هن ڪڍي، پر مقصد سڄو قومي هو ۽ ان منجهان هن خدا جي بندي ذاتي طرح ڪوبه فائدو يا منفعت حاصل نه ڪئي ۽ نه وري ملڪيت يا بلڊنگون ئي ٺاهيائين. هاڻي صحافت شخصي ۽ ذاتي آهي. مثلاً ڪيتريون اخبارون ڪن خاص ماڻهن جون آهن، اهي ملڪيتون شخصي ۽ ذاتي آهن ۽ انهن کي اهڙي نموني هلايو ٿو وڃي، جنهن مان قومي مقصد جي حاصلات گهٽ ۽ مالي منافعو مالڪن کي زياده ملي. اڳي اها شيءِ نه هئي. ”الوحيد“ جو هميشه سچ تي سندرو رهيو، چڙو قومي درد ۾. ”زميندار“ لاهور لکين رپيا ڏنڊ ۾ ڏنا ۽ جڏهن مولانا فوت ٿيو ته ڪابه شيءِ سندس گهر منجهان ڪا نه نڪتي. ساڳيو حال ٻين اخبار وارن جو هو.

س: ان وقت جي صحافين جا نالا ٻڌائيندا؟ ڪهڙيون اخبارون نڪرنديون هيون؟

ج: صحافين مان گهڻا نالا ته ياد ناهن پر اثر هڪڙو ته ”زميندار“ اخبار جو هوندو هو. مولانا ظفر علي خان جو اثر هو. ٻي سنجيده ۽ فڪر انگيز اخبار هئي ”انقلاب“ مولانا غلام رسول مهر جي، جنهن حقيقت ۾ فڪري مواد پيدا ڪيو. ان وقت هندوستان جي سياست تي لاهور جي انهن اخبارن جو هوليڊ هوندو هو. هتي الوحيد هوندي هئي، سکر مان سنڌ زميندار نڪرندي هئي، مخلص جي اخبار ”مسلمان“ هوندي هئي ۽ ”مسلمان“ يا ”الحق“ جي مقامي حيثيت هوندي هئي. الحق قديمي اخبار هئي، اها شايد 1900ع ۾ نڪتي هئي.

- س: توهان وٽ پرائين اخبارن مان ڪجهه فائيل وغيره آهن؟
- ج: هڪ به ناهي (خان محمد پنهور ٻڌايو ته هو تازو ميرپور بٺوري ويو هو جتي ”سنڌ زميندار“ ۽ ”ستاره سنڌ“ ۽ ٻيون ڪافي اخبارون هيون) هجي ڪو مالڪ، ڏٺي سائين سنڌ جو ته انهن کي هٿ ڪري.
- س: سائين! ڀانيو ته پرائين اخبارن جا ذخيرا ڪٿي ڪٿي هوندا؟
- ج: سنڌ ۾ ته اهو چئو ته ميرپور بٺوري ۾ آهن. ٻيو مان ڀانيان ٿو ته جيڪب آباد جي ڪن گهراڻن ۾ شايد ملي وڃن. ٺل ۾ شايد هجن، ممڪن آهي ته اخبارن جي ڪجهه پراڻن شوقينن جي گهرن ۾ هجن، يا ٻي حالت ۾، منهنجو اندازو آهي ته انڊيا آفيس لنڊن ۾ ضروري هجڻ ڪپن. لائبرري آف ڪانگريس آمريڪا ۾ به انهن جي هجڻ جو امڪان آهي. جيڪڏهن مالڪ هوندو آهي، ڪنهن به شيءِ جو، ۽ پٺيان پوندو آهي، ته هر شيءِ ميسر ٿي سگهي ٿي. منهنجي پنهنجي زندگيءَ جو تجربو آهي، ته جڏهن به ڪو ارادو ڪيو اٿم ته هي ڪم ٿيڻ ڪپي، ته قدرت اسباب پيدا ڪري ڏنا آهن. فقط ارادو پڪو هجڻ ڪپي ۽ ان ۾ ايمان هجڻ ڪپي ته اسباب پاڻ مرادو پيدا ٿي وڃن ٿا پيا، عزم ۽ ارادي اڳيان سڀ شيءِ آسان آهي.
- س: انڊيا آفيس لئبرري ۾ توهان ويا آهيو. اتي سنڌ جي تاريخ، يا ادب جي باري ۾ مواد آهي؟
- ج: تمام گهڻو مواد آهي. هڪ عرض ڪريان ته سنڌ هن لحاظ کان بي انتها خوش قسمت آهي. جو جڏهن مسلمانن جو دور هو تڏهن به سنڌ جي تاريخ تي ڪتاب لکيا ويا. مثلاً عربيءَ ۾ لکيا ويا، فارسيءَ ۾ لکيا ويا. ۽ جڏهن انگريزن جو وقت آيو ته انهن به سوين ڪتاب سنڌ تي لکيا. علاوه ڇپيل ڪتابن جي. يعني جيڪي فائيل آهن. لکيڙهه جا. مثلاً پوليٽيڪل ڪرسيٽيونس، سا تمام گهڻي آهي. هاڻي فائيل ڪيڊيا اٿن ۽ ڊسپلي سٽيا اٿن. انهن ۾ سڀ شيءِ موجود آهي. جيڪا انگريزن جي سؤ ورهيه حڪومت ۾ رهي آهي.

س: انگريزن جي حڪومت جو رڪارڊ ته اهڙي هنڌ محفوظ آ جو اسان کي بهرحال ڪڏهن به ملي سگهي ٿو پر مسلمان جڏهن هتي آيا، تڏهن ان وقت اسان جي پهرين تاريخ آهي ڇچ نامو ان کان سواءِ عربي زبان ۾ عربن جو ڪو ڪم ڪيل آهي يا نه؟

ج: عربن جو آهي: فتوح البلدان. جيهانيءَ جو ڪتاب گم آهي. پر بهرحال هڪ ٻه ڪتاب آهن، ۽ ٻيا مختلف ڪتاب آهن، جن ۾ سنڌ جا حوالا ملن ٿا.

س: سنڌ زميندار اخبار جي سلسلي ۾ توهين 1937ع تائين سکر ۾ رهيا....

ج: 1936ع ۾ جڏهن بابو مرحوم فوت ٿيو ته اسان ”ستاره سنڌ“ بند ڪئي ۽ مان بهمن ۾ اچي زمينداري شروع ڪئي. اهڙيءَ طرح سکر مان پنهنجي مڏي پتي اچي ڳوٺ رهياسين.

س: اهو 1936ع جو زمانو آهي، سنڌ جي بمبئي کان جدائي جو ۽ پاڪستان جو خيال ان وقت هليو پي. ان سلسلي ۾ تـ هان ٻڌائيندا ته پاڪستان تحريڪ ۾ اخبار جي ذريعي يا عملي ڪارڪن جي حيثيت ۾ ڪو ڪم ڪار ڪيو هجيو؟

ج: عملي ڪارڪن جي حيثيت ۾ به گهڻو ڪجهه ٿي سگهيو.

س: جهنڊا ٻنڊا به ڪنيو؟

ج: ها، جهنڊا ٻنڊا تمام گهڻا ڪنيا سي. سکر ۾ مسجد منزل گاه وارو فساد، هتي عيدگاه ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ وارو جلسو هندو مسلم فساد، انهن سڀني ۾ حصو ورتو. اهو فيصلو ته اڳتي هلي تاريخ کي ڪرڻو آهي ته اهو صحيح هي يا غلط، هن وقت ڪا به ڳالهه يقين سان نه ٿي چئي سگهجي، بهرحال انهن واقعن جا به اهم ڪردار جي.ايم.سيد ۽ علي محمد شاهه به رهيا آهن. هر مسئلي جي جنگ انهن ٻنهي ئي دڪائي.

ٻئي پير صاحب، ٻئي سادات گهراڻو.

ج: بس، پوءِ ڇا عرض ڪجي!.....

س: سنڌ جي جدائيءَ جي تحريڪ جو نتيجو سٺو نڪتو يا خراب نڪتو؟

ج: انهيءَ زماني ۾ انهيءَ لحاظ کان، جيئن هاڻي ٿا اسين سوچيون، ڪو نه سوچيو هو ته ملڪ جو ڪيستائين فائدو ٿيندو. ان وقت سوچ فقط شخصن ۽ طبقن جي مفاد تائين محدود هئي. سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪوشش ٿي، سا اصل ۾ وڏيرن ڪئي هئي، ڇاڪاڻ ته عوام ۽ غريب ماڻهو ته ڪنهن قطار ۾ شمار هيا ئي ڪين، تنهنڪري انهن جي لاءِ هو ڇو سوچين هئا؟ توهان جيڪڏهن ان زماني جي بمبئي ليجسليٽو جي ميمبرن جي لسٽ ڏسندؤ ته پنجهتر فيصد سيد هئا، انهيءَ جا ميمبر ۽ باقي وڏيرا هئا. انهن ڏٺو ته بمبئي ۾ ته سياسي طرح ٿا ٻا ٿا ڪائين. انهن کي ڪو ليکي به نه ٿو، پوءِ هنن ڪوشش ڪئي ته بمبئيءَ کان سنڌ کي جدا ڪجي ته هتي پنهنجو ڪو بلو ٿئي، ٻيو ته ذهني طرح سان ان زماني ۾ ماڻهن جو پنهنجو احساس هو ته اهوئي هيو. باقي رهيو سوال ته ان مان سنڌ کي فائدو پهتو ته اهو قدرتي امر هو، جو عمل ۾ آيو.

س: سائين! توهان ٻاهرين ملڪن ۾ ڪافي رهيا آهيو ته اسان جي هاڻوڪي ادب جي سلسلي ۾ ڪو امپريشن آهي؟ اسان جا ڪتاب، رسالا وغيره اُتي پهچن ٿا وغيره.

ج: سنڌ جي موجوده ادب جو (جنهن کي توهان تخليقي ادب جو نالو ڏنو آهي) منهنجي راءِ ۾ بي مثال آهي. بهرحال، جيڪو به تخليقي ادب توهان گذريل 20 ورهين دوران پيدا ڪيو آهي، خدا شاهد آهي ته دنيا جي بهترين ۽ بهترين ادبن جي صف ۾ اچي سگهي ٿو. ان جو سبب به اهو آهي ته توهان اڃا پيڙا ۾ آهيو، تنهنڪري اها ڪيفيت توهان جي ذهن ۾ هلي ٿي، تنهنڪري تخليقي ادب پيدا ٿين ٿا. اردو جو روايتي ادب ان ڪري بيجان آهي ته ان ۾ ڪو مقصد ڪونهي، تنهنڪري هنن ۾ ڪا شيءِ ئي ڪونهي. حقيقت

۾ ته توهان جي ادب کي جو توهان جي آکاڻين جو، انسانن جو، شعرن جو مختلف زبانن ۾ يورپ ۾، ترجمو ٿي رهيو آهي، هاڻي به مان وٽ ڊاڪٽر شمل جو ڪتاب آيو آهي، جنهن ۾ سنڌي آکاڻين جو ترجمو ڪيو اٿين، جرمن زبان ۾. زبان ته مان سمجهي نه ٿو سگهان پر مطلب اهو آهي ته توهان کي پنهنجي ادب جي متعلق، پنهنجي محنتن جي سلسلي ۾ ڳاٽ اوچو ڪري هلڻ کپي. اها جدا ڳالهه آهي ته توهان وٽ وسيعا ڪونه آهن، تنهنڪري ٻاهر ولايت وڃي نه ٿا سگهو جو خبر پئيو ته توهن جي آبرو ۽ عزت ڪيتري آهي. ٻيو اسان لاءِ وڏي مصيبت شمشير! هيءَ آهي، ته ذريعا جيڪي آهن ادب جي پڪيٽ جا، اُهي ڪينهن ڪي. توهان وٽ رسالو ڪونهي، سڀ رسالا بند ٿي ويا آهن. ٻاهر ترجما ڪين ٿا ٿين پيا. مثلاً طلوع رسالي جو نمبر ڪڍيئون، ته ان ۾ سڀ اردو وارن جا مضمون ۽ شعر وغيره هئا. حالانڪ مون کي خبر آهي ته لينن تي ۽ اهڙن ٻين موضوعن تي سنڌي اديبن تمام گهڻو لکيو آهي، پر ڇاڪاڻ ته انهن ويچارن جي رسائي ڪانهي، انهن جا ذريعا ڪينهن، ۽ ڪجهه هو محبوب به آهن (خبر نامي ڇاهي؟). اڳتي اچي زوري زبردستي پنهنجي جاءِ بڻائين، اها ڳالهه هنن ۾ ڪانهي ڪا. اها اسان لاءِ وڏي تڪليف آهي، جنهن ڪري نقصان ۾ آهيون.

س: اسان وٽ ڪي ادارا تمام مشهور آهن، جي ڪم ڪن ٿا. ان سلسلي ۾ سنڌي ادبي بورڊ آهي. توهان پاڻ ان جا ڪافي وقت رڪن رهيا آهيو ۽ توهان جو تمام وڏو ڪردار آهي. ان جي باري ۾ ڪجهه.....

ج: سنڌي ادبي بورڊ جي باري ۾ مان جڏهن به گفتگو ڪندو آهيان ته منهنجا دوست ڪاوڙيا آهن. شايد خيال ٿيندو اٿن ته مان هن ڪري ٿو غصي جو اظهار ڪريان، ڇاڪاڻ ته مان پاڻ ميمبر ناهيان. هڪڙي اسٽيج اها به ايندي آهي، جڏهن ميمبر ٿيڻ جي ضرورت ٿي ڪا نه هوندي آهي. مان کي ميمبريءَ جي ضرورت ڪانهي ڪا پر

ڇاڪاڻ ته ادبي بورڊ اسان پاڻ ٺاهيو ان کي اسان پاڻ پاليو ۽ ان کي انهيءَ درجي تي آندوسي، جو مان سمجهان ٿو ته دنيا جا جيڪي وڏي ۾ وڏا ۽ آبرومند علمي ادارا آهن، انهن ۾ هن جو شمار ٿئي ٿو، ۽ هن جيڪي ڪم ڪيو آهي، سو پاڪستان ته ٺهيو پر هندوستان ۾ به ڪنهن اداري نه ڪيو آهي. بيحد ٺوس ۽ وڏو بافضيلت ڪم ٿيل آهي پر هاڻي ڏسون ٿا پيا ته ان ڪيل سڄيءَ محنت کي لوڙهيو پيو وڃي، تنهن ڪري مان کي اعتراض ڪرڻ جو يا ان تي جوش ۾ اچڻ جو يا غصي ٿيڻ جو حق آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي مان پنهنجو ادارو ٿو سمجهان، مان ان کي پاليو آهي. حقيقت ۾ سنڌي ادبي بورڊ کي ٽن چئن نپائي وڏو ڪيو آهي. هڪ محمد ابراهيم جويو، ٻيو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ٽيون مان. ادبي بورڊ جي معنيٰ آهي ته ماڻهو آهن، ۽ جيڪي به ڪم توهان ڏسندؤ هيل تائين، اهو سڄو هنن ٽن ماڻهن جو ڪيل آهي. هاڻي مان جڏهن به ڪٿي، ڪنهن جلسي ۾، يا گفتگو ۾ ڪجهه ٿو چوان ته منهنجا دوست چون ٿا هي اجايو ٿو چوي، ڇاڪاڻ ته پاڻ ميمبر ناهي. بابا! مان کي ميمبريءَ جي ضرورت ئي ڪانهي ڪا، تنهن ڪري مان کي فقط افسوس ٿو ٿئي ته اسان محنت سان جڏهن هڪ شيءِ تيار ڪري راس ڪئي، ته ان جو زوال شروع ٿي ويو.

س: نه سڌرڻ جا سبب ڪهڙا آهن؟

ج: نه سڌرڻ جا سبب هي آهن: بامقصد ماڻهو جيڪي هئا، سي مري ويا، ڪي هتي ويا.

س: اهڙا ادارا اسان وٽ پيا به آهن، مثلاً سنڌالاجي آهي، پٽ شاه ثقافتي مرڪز ڪميٽي آهي، مهراڻ آرٽس ڪائونسل وغيره، جيڪي سرڪاري سرپرستيءَ کان سواءِ هلن پيا، مثلاً سنڌي اديبن جي ڪوآپريٽو سوسائٽي اهڙا ڪافي ادارا آهن.

ج: سنڌي اديبن جي ڪوآپريٽو سوسائٽي تمام سٺو ڪم ڪري ٿي. ٻئي، ٻيو ڪجهه نه ته گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو مقصد ته اٿس.

سنڌالاجيءَ لاءِ منهنجي راءِ آهي ته ان ۾ ڪوبه تحقيق جو ڪم ڪونه ٿو ٿئي پيو. پر سنڌالاجيءَ کي مان ان ڪري اهميت ڏيان ٿو پيو جو هوءَ هن وقت هر شيءِ کي گڏ ڪندي رهي ٿي پئي. اها هن وقت بذات خود هڪ وڏي ۾ وڏي مهڙ ۽ وڏي ۾ وڏي خدمت آهي. اهو بنيادي ڪم آهي. سڀاڻي هڪڙو نسل پيدا ٿيندو جيڪو انهيءَ مان فائدو وٺندو. الانا، منهنجو دوست آهي. عزيز آهي، مان کي ڏاڍو پيارو آهي، پر مان ان کي چوندو آهيان ته ”مجاور“ آهي. ۽ بهترين ”مجاور“ آهي. ”بيحد“ ايماندار مجاور. مجاور جو ايماندار هجڻ، ۽ محنتي هجڻ خود هڪڙي قسم جي وڏي فضيلت ۽ سنڌ آهي. جيڪا الانا ۾ آهي. اهو ئي سبب آهي جو الانا تي اعتبار ڪندي، مان بنا لست ٺاهڻ جي سون جي تعداد ۾ پنهنجا ڪتاب ڏانهن موڪليندو رهان ٿو ته جيئن سنڌالاجي جي لئبرريءَ ۾ سانڍي. الانا تمام گهڻو ڪم ڪري رهيو آهي.

س: توهان سنڌالاجيءَ جي باني منجهان آهيو. الانا صاحب ٻڌايو ته اهو نالو ئي توهان تجويز ڪيو هو. ته توهان جي ذهن ۾ ان وقت ڪهڙي ڳالهه هئي، جڏهن اهو ادارو قائم ڪري رهيا هئا.

ج: سنڌالاجيءَ جي مفهوم جو دائرو تمام وسيع آهي. جيئن ايجيٽالاجي، انڊالاجي، وغيره. اهي سرزمينون جيڪي قديم تهذيب جون مالڪ آهن، انهن جون اڪيڊميون انهن جي نالن سان منسوب ٿين ٿيون. اُهي خود پنهنجي جاءِ تي جدا علم ٿين ٿا. جيئن ايجيٽالاجي يا مصريات پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل علم جي حيثيت رکي ٿو تيئن سنڌ جو به علم آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقي جڏهن اهو ادارو قائم ڪيو تڏهن ان جو نالو رکيائون ”سنڌي اڪيڊمي“ مون چيو ته اهو نالو ته رسمي آهي. منهنجي ذهن ۾ ان اداري جو هڪ جامع تصور هو. ۽ مان ان جو نالو ”سنڌالاجي“ تجويز ڪيو. پر ان زماني ۾ اسان ون يونٽ ۾ وڪوٽيل هئاسين. سنڌ تي هڪ قسم جو

خوف ۽ ڊپ هو. ڪامور شاهي کي ”سنڌالاجي“ نالي تي حيرت ٿيڻ لڳي! مون چيو ته بابا ”سنڌالاجي“ نالو رکڻ سان ڪهڙو آپ ڌري پوندو حسن علي عبدالرحمان، وائيس چانسلر چيو ته اهو نالو متان خوفناڪ سمجهيو وڃي، مان چيو ته ”ڪونه ٿيندو دلجاءِ ڪيو.“ ان مجلس ۾ ممتاز حسين مرحوم به موجود هو. ڇاڪاڻ ته هو پنجاب جو هو. مون سوچيو ته هن کان به پڇي وٺان. هو ته عالم ماڻهو هو. هن کي خبر هئي. هن چيو ته ”ٺيڪ آهي، بلڪل ٺيڪ آهي، هن ۾ ڪهڙي قباحت آهي؟“ تنهن کان پوءِ ئي حسن علي جو پڙ لٽو ۽ اهو نالو ”سنڌالاجي“ ٿيو.

سنڌالاجيءَ مان منهنجو مطلب اهو هو ته اهو حاوي هجي سنڌ جي هر موضوع تي. ان ۾ تاريخ هجي، ادب به هجي، لٽريچر به هجي، تهذيب به هجي، يعني هر شيءِ ان جي دائري ۾ هجي ”سنڌ صدين کان“ (Sindh through Centuries) هڪ خالص علمي اجلاس نيڪ نيتي سان سڏايل هو. جنهن ۾ دنيا جا عالم ۽ محقق آيا ۽ نهايت نوس علمي مقالا پڙهيائون ۽ ان تي به جيڪا ٿيڪا ٿيڻي ٿي سامعين کي معلوم آهي، اسان اڃا تائين ان ڪٿي جا ڪيتا وينا ڏيون، يعني ماڻهو هتي پنهنجي تاريخ جي متعلق پاڪستان کان ٻاهران ڪي ماڻهو گهرائي ڪجهه ڪري نه ٿو سگهي! اهو ڪٿي جو انصاف آهي؟ تنهن ڪري اڄ توهان شيون گڏ ڪندا وڃو، ممڪن آ ته سياڻي ڪي چڱا ڏينهن اچن، جيڪي ڪجهه دستياب آهي، ممڪن آهي ته سياڻي حاصل نه ٿئي، تنهنڪري انهن کي هن وقت هٿ ڪري محفوظ ڪرڻ تمام ضروري آهي.

س: سائين اها صحيح ڳالهه توهان ٻڌائي. ان موقعي تي آئون به هڪڙي ڳالهه ڪري، ڇڏيان ته جيئن توهان ڳالهه ڪئي ته جڏهن ”سنڌ ٿرو سينچريز“ جو جلسو ٿيو ته ان ۾ جيڪي تقريرون ٿيون، اُهي سڀ، مون ۽ خان محمد (جڏهن اسان نئين زندگي رسالي ۾ هئاسون) ترجمو ڪري هڪ هڪ نئين زندگيءَ ۾ شايع ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو. ٻه ٽي

تقريرون اسان شايع ڪيون، پر پوءِ اسان کي منع ڪري ڇڏيائون ته آئنده ان کي نه ڏيو ان جي ضرورت ڪانهي. حالانڪ ماهرن ڪيون هيون اسٽيج تي، کلي عام، پاڪستان سرڪار جي سرپرستيءَ ۾.

ج: بابا، مون کي معلوم آهي ته ڪيڏو عذاب ٿيو هو ان اجلاس جي سلسلي ۾.

س: سنڌ ٿرو سينچريز جي سلسلي ۾ پڙهيل پيپرس اڃا شايع نه ٿي سگهيا آهن، اُهي اڄ ڪلهه ڪٿي آهن؟

ج: مان کي خبر ڪانهي ته ڪاٿي آهي.

س: ڪهڙي قسم جون اسان کي ننڍيون جماعتون يا ادارا ٺاهڻ ڪين، ڪهڙي نموني ڪم ڪرڻ ڪپي، سنڌي لغت، سنڌي ادب تي، تاريخ تي. انهيءَ لاءِ اسان کي ڪي تجويزون ڏيو.

ج: تجويزون نه ٿينديون آهن. ماڻهوءَ جي ذهن ۾ هر شيءِ پاڻ پيدا ٿيندي آهي. اسان جڏهن اهي ڪم شروع ڪيا، تڏهن ڪي به تجويزان ڪين هيون. بس پنهنجي ذهن ۾ جيڪي اينديون ويون، بسم الله ڪندا ڪم ڪندا وياسين. تجويزان نه ٿينديون آهن، تجويزون خود ذهن پيدا ڪندو آهي ۽ شوق ۽ ارادو پيدا ڪندو آهي، ۽ تجويز پنهنجو پاڻهي ٿي ويندي آهي.

منهنجو پنهنجو تجربو آهي ته سنڌ جو ماڻهو بي انتها ذهين ۽ فڪر وارو آهي. هو ڪڏهن به مري نه سگهندو. سنڌ کي پنهنجو هڪڙي قسم جو فلسفو آهي، پنهنجو تصوف اٿس، پنهنجو ادب اٿس، تنهنڪري هن کي ته هڪڙي افاديت آهي، جيڪا کيس ٻين جي ڀيٽ ۾ ممتاز ڪيو بيٺي آهي. سنڌ جو ماڻهو هڪڙي ڏينهن بيدار ٿيندو ۽ اڳتي هلي سنڌ جو ماڻهو پاڪستان کي ليڊ ڪندو. سنڌ جو ماڻهو غير معمولي آهي. سنڌ جو ماڻهو چاهي، اهو هڪڙي قسم جو راز آهي. جيڪو اڃا تائين لڪل آهي.

س: ”تخليقي ادب جي سلسلي ۾ جيئن توهان ڪتاب ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“ لکيو آهي، ان قسم جو ڪو ٻيو ڪتاب توهان جي زير

ويچار آهي، جنهن ۾ وڌيڪ ڪشادگيءَ ۽ ڪليءَ دل سان ڪي ڳالهيون ٻوليون هجن؟

ج: حقيقت اها آهي ته اسان وارو ”تخليقي“ ڌنڌو ائين آهي، جيئن اوستن جو ڪم، حقيقت ۾ ته تخليقي ڪم توهان وارو آهي، مان قبول ٿو ڪريان ته 1960ع ۾ جڏهن مون اهو ڪتاب لکڻ شروع ڪيو تڏهن مان 1958ع کان هارت اتيڪ جو شڪار هوس ۽ زندگيءَ جو به يقين نه رهيو هو، ان وقت ايوب خان مرحوم جو مارشلا لڳو هو، مارشلا جو نئون دور هو ۽ ان جو به اثر هو، هارت اتيڪ جي تڪليف تنهن کان سواءِ، خانبهادر ڪهڙو جيل ۾، فلاڻو جيل ۾، فلاڻو جيل ۾، هڪڙي قسم جو تڏا ويڙه جو منظر هيو، هتي مون تي نروس بريسڪ ڊائون ٿي، ڊاڪٽرن مون کي مشورو ڏنو ته ماحول بدلائڻ لاءِ ٻاهر هليو وڃان، ادا علي محمد ان وقت فلپين ۾ پاڪستان جو سفير هو تنهن ڪري ٻاهر وڃي رهڻ ۽ علاج ڪرائڻ جي سهولت هئي، اتي ٽي سال کن مان رهيس، منهنجي نروسنيس جو سڄو زمانو اتي گذريو، ان وقت نه پڙهي سگهندو هوس ۽ نه ڪا ڳالهه سمجهه ۾ ايندي هئي، لکندو هوس ته هٿ ڏڪندا هئا ۽ اهو يقين نه هو ته ڪو آءُ وطن واپس ٿيندس، جتي انسان جي ابتدائي زندگي گذري ٿي، اتي جون يادون تمام پياريون ٿين ٿيون، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو خط پهتو ته نواز علي نياز لاڙڪاڻي وارو گذاري ويو، مهراڻ جي ايڊيٽر سردار علي شاهه جا به خط پي پهتا ته اخبار جي سالنامه لاءِ مضمون موڪليان، نياز مرحوم تي مضمون لکڻ جي ابتدا ڪيم، ان وقت ڪتاب جو خيال ڪونه هو فقط مضمون جي رٿا هئي، هڪ تنهائي ۽ ٻيو وطن کان دوريءَ وطن جي ڳالهين جي بيان ڪرڻ لاءِ اُپاريو، ماڻهو جنهن شيءِ جو گهڻو ذڪر ڪري ٿو ته پوءِ ان سان عشق ٿي پوي ٿو، پراڻيون يادون اينديون رهيون، مضمون شروع ڪيم، لکڻ جاري رهيو، تان جو ڪتاب لکجي ويو، جي نه اچان ها هيڏي، ته ٻيو جلد به لکجي وڃي ها، اهو

ڪتاب ته مون اڌ ڀر ختم ڪيو آهي، جو به عشق جي هڪڙي بي انتها جذبي جي پيداوار آهي.

س: ان ڪري مون عرض ڪيو ته هن کان پوءِ به ان سلسلي ۾ ڪا وڌيڪ رٿابندي آهي توهان جي ذهن ۾؟

ج: نه، هاڻي ڪانهي ڪا. هاڻي مان لکي به نه ٿو سگهان. اڄ ڪلهه مون تي وري به هڪڙي قسم جي پريشانيءَ جو وقت آهي. ٽي چار مون آپريشن ڪرايا گلي جا، انهن منهنجي اعصابن تي سخت اثر ڪيو. هاڻي هٿ به ڏڪن ٿا، لکي نه ٿو سگهان. ڪم تمام گهڻو ڪرڻو آهي.

س: تحقيق لاءِ ڪي بنيادي هدايتون، توهان، تحقيق جي هڪ ماهر ۽ استاد جي حيثيت ۾ ڏيو جيڪي پيش نظر رکنجن.

ج: پنجاهه ورهين تائين، پنجاهه چٽا چوويهه ڪلاڪ ڪم ڪن ته به پورو نه ٿيندو. سنڌ تي ايترو گهڻو ڪم آهي ۽ اسان جيڪي ڪم ڪيو آهي، سو فقط تمهيد آهي. بنيادي ڪم ته اڃا اڳتي آهي، اڃا ته اسان جي تاريخ ڪانه لکي وئي آهي، جيڪو بنيادي ڪم آهي. اسان ته فقط ڪجهه سورس ڪ (ماخذ) شايع ڪيا آهن. تاريخ لکيل ڪانهي، لغت لکيل ڪانهي، وڏي ڳالهه ته اسان جي ادب جي تاريخ لکيل ڪانهي. منهنجي اها نيت هئي ته سنڌ جي ادبي تاريخ لکجي، ادبي تاريخ اڃا تائين ڪانه لکي وئي آهي، تذڪرا بيشڪ لکيا ويا آهن، ۽ ادبي تاريخ جيئن برائون لکي آهي. اسان وٽ ڪونه آهي. اها تاريخ، جنهن مان توهان کي خبر پوي ته شمشيرالحيدري جي پيدا ٿيڻ ۽ سندس ذهن ٺهڻ جا اسباب ڪهڙا آهن؟ اسان وٽ آهي ئي ڪانه. ادبي تاريخ ڪانهي، تمدني تاريخ ڪانهي، پوليتيڪل تاريخ ڪانهي. اڃا ته خود سورس مٽيريل به ڪيترو رهيو پيو آهي. هڪڙو ڪتاب هاڻي اوچتو هٿ آيو جيڪو مان ڇپاريان پيو. تاريخ معصوميءَ ۾ جن واقعن جا اشارا آهن، ان جا هن ۾ تفصيل بيان ڪيل آهن. ڪتاب جو نالو آهي ”نصرت نامه ترخان“، جيڪو ٺٽي جي هڪ پوراني سادات جو لکيل آهي. اهو ڪتاب

منهنجو هڪ دوست ايڊٽ ڪري رهيو آهي ۽ انشاء الله جلد شايع ڪنداسين. مطلب اهو آهي ته اڃا تائين بنيادي ڪتابن جي اشاعت به رهيل آهي.

س: پنهنجي جاءِ تي اهو صحيح آهي ته تاريخ اڃا تائين ڪانه لکي وئي آهي. آءٌ وري به پنهنجو اهو عرض ورجائيندس ته اسان جي محققن لاءِ هڪ استاد جي حيثيت ۾ ابتدائي ليڪچر توهان ڪهڙو ڏيندو؟

ج: طريقو ڪار اهو آهي ته پهريون ته ذهن صاف هئڻ گهرجي. توهان جي ذهن ۾ ڇا غفونت پريل آهي، سا نڪرڻ کپي، مذهب جائز آهي پر هڪ حد تائين، ڇاڪاڻ ته هڪڙو نظام انسان جي زندگيءَ لاءِ ضروري آهي ۽ اهو مذهب آهي. مطلب اهو آهي ته پهريون ته توهان جو ذهن صاف هجڻ کپي ته توهان آهيو ڇا؟ يعني شمشير الحيدريءَ جي وابستگي ڇا سان آهي. ڪنهن سان هو لاڻل آهي؟ پهريون ته لاڻلتي گهرجي، هڪڙو عقيدو گهرجي، پهريون توهان جو عقيدو صاف هئڻ گهرجي.

س: اوهان جي خيال ۾ اسان کي سنڌ جي تاريخ سهيڙڻ ۾ ڪهڙي شيءِ سان وفاداري ڏيکارڻ کپي، جيڪا بنيادي طور صحيح هجي؟

ج: وطن سان، ملڪ سان ۽ هن ملڪ جي ماڻهن سان.

س: سائين، آءٌ هڪڙو گستاخي جهڙو سوال ڪريان ٿو، خدا توهان جي عمر وڌي ڪري، پر سوال ڪرڻ خاطر هڪڙي شيءِ، جيڪڏهن توهان جي دل ۾ اهو خيال اچي ته آءٌ فقط اڄوڪو ڏينهن هيءَ گهڙي جيئرو آهيان، ۽ سڀاڻي آءٌ ڪونه هوندس، ته اهڙي آخري موقعي تي توهان ڇا چونءِ سنڌ جي ماڻهن کي.

ج: سنڌ! سنڌ!! تاريخ! تاريخ!!

سنڌ جي نوجوانن تي سڄي مستقبل جو مدار آهي، جيڪڏهن گهرن ته سنڌ سنڌ رهي ۽ سنڌي رهن، ته ان جو سنڌ جي نوجوانن تي مدار آهي ان لاءِ سوچڻ کپي، ڪوشش ڪرڻ کپي ۽ تيار رکڻ کپي. نوجوان سنڌ لاءِ وڏي شيءِ آهي. سڄو مستقبل ئي انهن جو آهي ۽ کين ئي ڪم ڪرڻو آهي، اسان ته ختم ٿي چڪا آهيون.

س: توهان سنڌ جي موجوده شاعرن ۽ اديبن جي تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي. هن وقت جي شاعرن ۽ ڪهاڻيڪارن مان توهان جي پنهنجيءَ پسند جا ڪهڙا آهن؟

ج: مان تعريف نه ڪئي آهي پر حقيقت بيان ڪئي آهي. اسان جا شاعر ۽ ڪهاڻيڪار پنهنجي پنهنجي طريقي سان پنهنجي پنهنجي رنگ ۾ نهايت بهترين ڪم ڪري رهيا آهن. مون کي ذاتي طرح ڪنهن جي زبان پسند ايندي آهي ته ڪنهن جو انداز پراها هڪ جدا شيءِ آهي. مثلاً مان آهيان ڪچي جو ماڻهو تنهن ڪري مان کي نسيم احمد کرل جا محاورا ۽ لکڻ جو اسٽائل وغيره تمام گهڻو پسند آهي. اسان جي ماهتاب محبوب، هڪ خاص انداز سان معاشري جي خرابين جو بيان ڪري ٿي، يا نورالهدى شاه آهي، اها هڪ خاص معاشري جي خرابين جو بيان ڪري ٿي. اسان جي معاشري جي ناسورن تي جذمن جراحت ٿئي ٿي ته دل کي وڻي ٿي، چو ته اسان جي سڄي زندگيءَ جو مقصد اهو ئي رهيو آهي.

س: شاعرن ۾ سائين؟

ج: شاعرن ۾ چونڊس ته مان کي شمشير الحيدري پسند آهي.....
(سائين آءُ ته ويٺو آهيان، توهان جي سامهون)

شاعريءَ ۾ توهين سڀ لک لھو. سڀ شاعر هڪ ٻئي کان وڌاھيو. ڪنهن کي مان گھٽ چوان؟ هنن ويهن ورهين ۾ جيڪي شاعر پيدا ٿيا آهن، انهن جي شعر کي دوا حاصل آهي.

س: سائين، توهان گذريل پنجاه سالن کان مسلسل لکندا رهو ٿا توهان جي لکڻ جو طريقو ڪار يا ٽائيم ٽيبل، وقت مقرر آهي ۽ ڪهڙي نموني توهان لکندا رهيا آهيو؟

ج: منهنجي حالت ته هيءُ رهي آهي جو جڏهن لکڻ ويهندو هوس ته چوويهه ٽي ڪلاڪ لکندو هوس. پررو ياد ناهي، شايد 1928ع کان جڏهن شروع ڪيو اٿم، لاڳيتو لکندو رهيو آهيان. منهنجو پويون ڪتاب آهي ”مير معصوم بکري“، جيڪو سال ٻه اڳ شايع ٿيو

آهي. ان سڄي عرصي دوران، مان سمجهان ٿو ته اهو ڏينهن خالي نه هو جڏهن 15-20-25 صفحا نه لکندو هوس.

ٻيو توهان کي ٻڌائي ڇڏيان ته منهنجو ڪو به ڪتاب مڪمل طور لکجڻ کان پوءِ ڇپيو ناهي. مان ڇاڪاڻ ته بنيادي طرح اخبار نويس آهيان، تنهن ڪري لکڻ جي سڄي ڪم لاءِ سلپن جو استعمال رهي ٿو. روازنه مواد سلپن تي لکجي، ۽ اهو پريس ۾ وڃي، شام جو لازمي طور ان جا پروف اچن، تنهن کان پوءِ ئي وڌيڪ مواد مان لکان. ته انهيءَ نموني مون سمورا ڪتاب لکيا آهن.

س: هن وقت توهان وٽ ڪي تصنيف تاليف هيٺ ڪتاب آهن؟
ج: عرض ڪيم ته ٽن چئن سالن کان رٽي منهنجي ذهن ۾ ٽي ڪم آهن: خدا موقعو ڏنو ته انهن کي پورو ڪندس. هڪڙو ڪتاب آهي ”تاريخ رشيدِي“ منهنجي هڪڙي مرحوم دوست جي فرائش آهي ته اهو ڪتاب مان ايڊٽ ڪري شايع ڪيان. خدا توفيق ڏئي، منهنجو اهو هڪڙو فرض آهي، جيڪو ادا ڪرڻو آهي.

س: ان ڪتاب تي ڪيترو ڪم ٿيو آهي ۽ ڪڏهن شايع ٿيڻ ڪپي؟
ج: ڪم اڃا شروع ڪونه ٿيو آهي، هن ڪتاب جا 5-10 نسخا، جيڪي دنيا جي مختلف هنڌن تي هئا، سي سڀ گڏ ڪري رکيا اٿم، ۽ انهيءَ کي فقط تصحيح ڪري متن تيار ڪرڻو آهي. ۽ اهو ڪم اڃا تائين ان ڪري شروع ڪري نه سگهيو آهيان، جو محنت تمام گهڻي آهي ۽ اها طاقت مان پاڻ ۾ نه ٿو سمجهان. مون نه ڪيو ته انشاءِ الله ڪو ٻيو ڪندو ۽ بهرحال اهو ڪم منهنجي ذهن ۾ آهي.

ٻيو ڪم آهي ”پوراني سادات“. ٽٽي جا پوراني سيد سنڌ جو تمام وڏو علمي خاندان هو. نصرت نامه ترخان، ان خاندان جي هڪ فرد لکيو آهي. ان سڄي خاندان جو تفصيلي احوال مون گڏ ڪيو آهي. ارادو اٿم ته اهو ڪتاب، جيئن مير معصوم جو لکيو اٿم، لکي پورو ڪيان، ڇاڪاڻ ته اهو منتشر آهي ۽ تمام قيديتي مواد آهي، جو جيڪڏهن گڏ ٿي وڃي ته سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم باب

مڪمل ٿي وڃي. ان خاندان جي علمي اهميت اها آهي، جو ان جو واسطو سينٽرل ايشيا، خراسان ۽ هرات سان آهي. ٽئين ڪتاب لاءِ ارادو آهي ته ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ لکان.

س: توهان سچل جي ميلي تي تازو اها ڳالهه ڪئي هئي ته اڪبر جي ”دين الاهيءَ“ جو تصور خيرپور مان پيدا ٿيو هو.

ج: دين الاهي خيرپور منجهان ڪونه پيدا ٿيو هو. دين الاهيءَ جي پيڻن (نهج) تي مولوي محمد صادق راڻيپور واري مير علي نواز کي خوش ڪرڻ ۽ اڪبر جي ڪڙي تي ڪري ڏيکارڻ لاءِ دين الاهي شروع ڪيو هو ۽ ان جو لٽريچر ۽ ڪتاب وغيره ڇپيا. مير صاحب کي به اڪبر بنايو هئائون، اتي مندر به ٺهرايائون. مسجد به. هاڻي تازو وڃي ڏٺم ته اهو سڀ ڪجهه تباهه ٿي ويو آهي. باليءَ وارو بنگلو به ڀڄي پري ويو آهي. پر بهرحال دين الاهيءَ جو پيڻن خيرپور ۾ سوچيو ويو هو.

س: توهان فرمايو ته اڄ ڪلهه جا راڳيندڙ ساڳيون ساڳيون ڪافيون ڳائين ٿا ۽ اسان کي ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته توهان وٽ ڪافي جي شاعرن جو تمام وڏو ذخيره آهي، توهان انهن جو ڪو انتخاب ڇپرايو.

ج: ڪيترا ڪم آءٌ اڪيلي سر ڪري سگهان ٿو؟ ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته مان وٽ وڏو ذخيره آهي، هن لحاظ سان ته منهنجو ڏاڏو به ڳائيندو هو (ڳائيندو هن لحاظ کان نه هو ته ڪو پيشه ور ڳائڻو هو. پر مطلب شوقيه ڳائيندو هو). بابو مرحوم بهترين ڳائيندڙ هو. منهنجو چاچو پير نورالحق شاهه سنو ڳائيندو هو، ڪافيون ۽ بياض وغيره جو ذخيره ان زماني کان اسان جي گهر ۾ تمام گهڻو هو ۽ اڃا تائين آهي. ڪيترا بياض گهر ٿي ويا آهن، ۽ بهرحال ڪجهه آهن. اسان جي خاندان ۾ گهڻا شاعر ٿي گذريا آهن. جتي اهڙي ثقافتي فضا هوندي آهي، اتي اهڙا علمي بياض به هوندا آهن.

اسان جي خاندان، يعني پيرپاڳاري جي خاندان جي ڪافين جا جيڪي سر آهن، سي منفرد آهن. اُهي لوور سنڌ جي سرن کان مختلف آهن. مثلاً اُپر سنڌ جا جيڪي سر آهن، سي جدا آهن، پر

انهن ۾ به اسان جي خاندان جا سرالبت مختلف به ۽ منفرد به آهن. تنهن ڪري ڪافين جو تصور ڪافين جا سروغيره اهي به هر هڪ درگاه يا سلسلي جي لحاظ کان علحده علحده آهن. مثلاً ڪنڊڙيءَ وارن جو فڪر ئي الڳ آهي. رکيل شاهه جي سلسلي جي ڳاڻن جو انداز به الڳ آهي. سچل جي ميلي تي تازو مون چيو هو ته شاهه لطيف پنهنجي فن ۽ فڪر جي لحاظ سان هڪ مخصوص شخصيت آهي. پر سچل جو باقاعده سلسلو آهي. يعني سچل کان شروع ڪندا ته ويندي فتح پور تائين پهچندا. پر شاهه جو سلسلو ائين ناهي. سچل جو پيغام، سلسلو وغيره طويل ۽ سڄي سنڌ ۾ پکڙيل آهي.

س: هينئر سنڌي راڳ انگريزي طريقي واري جي باري ۾ راءِ ڇا آهي؟
ج: آءٌ خلاف آهيان، انگريزي راڳ جي ڪري ايراني ۽ افغاني راڳ به خراب ٿيو آهي. سينيمانن جي ڪري به راڳ خراب ٿيو آهي. تڏهن به سنڌي ۽ هندي راڳ شاندار آهي.

س: ان جو مطلب اهو نه آهي ته جديديت جي خلاف آهيو؟
ج: قومن جون ڪي روايتون ۽ مخصوص عادتون ٿينديون آهن. ان ۾ هر قسم جي اصليت ٿيندي آهي، جنهن ۾ جديديت شامل ڪندو ته اصليت به ويندي هلي. جيئن امدا حسينيءَ چيو ته هائڪو جپاني آهي، ان جو نالو مون ٽيڙو رکيو آهي. ليڪن جپاني معاشرو جدا آهي. جپان جي تهذيب جدا آهي. مارئي جپان ۾ نه ٿي اچي سگهي. آزاد نظم بلڪل غلط آهي. جن ايجاد ڪئي جهڙوڪ ن. م راشد وارن، اهي ختم ٿي ويا. اها هميشه لاءِ نه آهي. پر اها ذهني انتشار جو نشان آهي. ساڳئي نموني تجريدي آرٽ (Abstract Art) آهي. اهي ٻئي شيون سمجهه لائق نه آهن.

س: پڳت جي باري ۾ توهان جو ڪهڙو خيال آهي؟
ج: پڳت جو علمبردار پڳت ڪنور رام هو جيڪو خود وڏو انسان دوست به هو. ان کان پوءِ پڳت ختم ٿي. فن جي لحاظ کان ان جو موت وڏو حادثو هو.

- س: پراڻي زماني ۾ ناٽڪ منڊليون هيون، انهن جي باري ۾ ڪجهه ٻڌايو.
- ج: ان وقت شهرن ۾ ناٽڪ ٿيندا هئا. ٻهراڙيءَ ۾ گهٽ ٿيندا هئا، شڪارپور ان جو مرڪز هو. آغا صوفيءَ وارا ناٽڪ رچائيندا هئا. پر انهن جو ٻهراڙين ۾ گهٽ اثر هوندو هو. مون پهريون ناٽڪ 1925ع ۾ ڏٺو. ڪراچيءَ واري ڪيپيٽل سينيما ۾، جتي ان وقت ٿيڻو هو.
- س: توهان ڪڏهن باقاعده ڪنهن سياسي پارٽيءَ ۾ رهيا؟
- ج: بلڪل، ڪانگريس ۾ رهيس ۽ مسلم ليگ ۾ به. 1940ع ۾ قائداعظم خود مون کي مرڪزي ڪائونسل جو ميمبر، سنڌ جي چئن سيٽن ۾ نامزد ڪيو.
- س: توهان سڀ کان اول ڪهڙي مقبري تي تحقيق ڪئي؟
- ج: باوجود مسڪين هئڻ جي قدرت ايتري مهرباني ڪئي آهي، جو مشرق جي سڀني مشاهيرن جون قبرون ۽ مقبرا ڏٺا اٿم.
- س: سير سفر جي لحاظ کان ڪٿي ويا آهيو؟
- ج: مشرقي ملڪن کي ڪافي ڏٺو اٿم.
- س: ادب ۾ فحاشيءَ جي باري ۾ راءِ؟
- ج: اهو رڳو سنڌي ادب جو نه پر سڄي دنيا جو مسئلو آهي. جنسيات منهنجي راءِ ۾ طبي مسئلو آهي. ٻاهرين دنيا ۾ جيڪي ڪجهه ٿي رهيو آهي، ان جو ته اسان تصور به نه ٿا ڪري سگهون. هاڻي ته ٻاهرين ملڪن ۾ اسڪولي سطح کان ٻارن کي جنسيات جي تعليم ڏني پئي وڃي.
- س: سنڌي سماج ۾ ڪيتري حد مقرر ڪرڻ کپي؟
- ج: هر قوم کي بنيادي حدون ٿين ٿيون. هڪ دائرو وڌيڪ ۽ ٻيرون جو آهي. جنهن ۾ ٻاهران پر ديداري آهي، پر جڏهن اها هتي ٿي ته ان تي اعتراض ٿئي ٿو جنهن کي فحش سڏين ٿا. حقيقت ۾ اها فحاشي نه آهي، پر حقيقت آهي. جنهن کي ظاهر ڪرڻ، سٺو اثر ڪري ٿو. جيئن نورالهدى شاهه لکي ٿي. اهي حقيقتون آهن. پر ڪجهه احتياط ڪرڻ کپي. هڪ اهڙي شيءِ جنهن مان اثر وٺي عمل

ڪجي. ٻيو اهو آهي، جنهن ۾ بغاوت ٿئي، ساڳي ڳالهه ٿوري ڌيمي نموني ڪرڻ سان ڪري سگهجي ٿي. اهو رد عمل آهي.

س: سنڌي ٻوليءَ جو ڪراچيءَ ۾ آئيندي جي باري ۾ ڪهڙو رايو آهي؟

ج: تمام سٺو آهي. جيڪڏهن سنڌي نالو آهي: سنڌ جي تاريخ جو لباس جو ٻوليءَ جو ته پوءِ اهو ڪم هتي بهتر آهي. ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي کان وڌيڪ شاگرد آهن.

س: ٻوليءَ سان جيڪو معاشي مسئلو منسلڪ آهي، ان لاءِ راءِ.

ج: اردو مان ڊپ نه ڪرڻ گهرجي. سربراهي سنڌي ٻوليءَ جي رهندي، سنڌي ڪلچر کي ڪو به خطرو نه آهي. اقتصادي طور تي ڪجهه ٿي سگهي ٿو پر هاڻي مهاجرن تي اثر پيو آهي. هو خود سنڌيءَ ۾ دلچسپي وٺي رهيا آهن. توهان رڳو نعرن ۾ رهجي ويندؤ، ان ڪري نوجوانن کي گڏجي پنهنجي پنهنجي مسئلن تي سوچ ويچار ڪرڻ کپي. باقي خان محمد رڳو پيو علاج ڪرائيندو اهو خيال توهان کي دماغ مان ڪڍي ڇڏڻ کپي ته سنڌ فقط توهان جي آهي، اهو غلط آهي. ان ڪري اردو وارن کي به پنهنجو ڪيو. انهن مان فائدو وٺڻ گهرجي. ويندي رئيس امروهي کان به سنڌ لاءِ ڪم ڪرايو.

س: شاعري وقت توهان جو تصور؟

ج: ڪو به نه صرف خيالي تصور.

س: توهان جي شاعري محفوظ آهي؟

ج: نه افسانن اخبارن ۾ ڪجهه هجن. مضمون البت ڪجهه گڏ ٿيا آهن. جي سنڌ ثقافت کاتي طرفان ڇپجن پيا.

س: تنقيد جي باري ۾ راءِ؟

ج: تنقيد، انگريزي، جرمن وغيره مان سڌي طرح فائدو ڪونه ورتو ويو آهي البت سنڌي ادبي سنگت جا ڪلاس به هڪ سٺي شيءِ آهي. جڏهن سنڌ يونيورسٽي سنڌيڪيٽ تي آءِ ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ جي زماني ۾ هوس، اسان فيصلو ڪيو ته دنيا جي بهترين

استادن کي سنڌ يونيورسٽي ۾ گهرائي نوجوان تيار ڪجن. انجنيئر گهرائي پليون نهرائي سگهجن ٿيون ته ٻاهرين استادن کان قوم جو ذهن ڇو نه تيار ڪرائجي؟ پر ان تي اعتراض ٿيو ته اسان جي نوڪرين تي اهي ”ٻاهريان“ قبضو ڪندا، پوءِ اهو خيال لاٿو ويو. حالانڪ هائي به آمريڪا توڙي ايران جهڙن ملڪن ۾ ٻاهرين ملڪن مان استاد گهرايا وڃن ٿا.

س: سنڌي شاعريءَ ۾ ڪهڙي صنف پسند آهي؟

ج: ڪافي ۽ ڏوهيڙو.

س: پسنديده شعرن جو ڪو بياض تيار ڪيو.

ج: ها، انهن مان پسنديده شعر هي آهن.

(1) انهن وهن وٽان لڏ، جنهن جو ناه منهن ملير ڏي

اها چانگ ٿي ڇڏ، جيڪا ڏڻ کان ڌار هلي.

(2) مينهن وسندي سومرا اڃ پڻ پور پيا

پڪا پنهورن جا سي مون ياد ڪيا

ڏني گهڻا ڏينهنڙا مون ٽريچن ٿيا

وسري تان ويا، ڪا ساعت منهنجي ساھ کان.

س: ايران ۾ توهان جي ياد ۾ يادگار پٿر لڳايل آهن. اتان جي يونيورسٽين

ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري به ڏني، اتي سنڌي ادب تي ڪم ٿيو آهي؟

ج: انهن جيڪو خود شناسي جو مظاهرو ڪيو ته کين نقصان پهتو.

پنهنجي پسگردائي جي ملڪن مان فائدو نه ورتو. بلڪ يورپ جي

اثر قبول ڪيو. نتيجي ۾ تهذيب کي نقصان پهتو.

س: تهذيب، فڪر ۽ علم لاءِ راءِ.

ج: علم، تهذيب ۽ فڪر محدود دائرن ۾ رهي حاصل نه ڪبو آهي. هر

تهذيب ۾ خاميون ۽ خوبيون آهن. اسان جا ماڻهو ناني ويڙهو ناهي

رهن ٿا. ان ڪري انهن جو ماحول به محدود رهي ٿو. چڱيون شيون

حاصل نه ٿا ڪن. ان ڪري سڀن سان ملڻ ۽ سکڻ کپي. مون سير

۽ سفر ۾ هر قوم جي اٿڻ وهڻ ۽ گفتگو مان پرايو آهي.

پاڪستان ٺهڻ وقت انجمن ترقي اردو ٺهي ته مولوي عبدالحق سان سنگت هئي. اتي روزانو آل انڊيا ليول جي ايندڙ ماڻهن سان ملندو رهيس. ان کان علاوه بين الاقوامي ادارن ۽ ملڪن جي ڏسڻ سان مون گهڻو پرايو. ايران، برصغير مان صرف ٻن چئن کي اعزازي ڊگري ڏني. هڪ ڊاڪٽر تاراچند ۽ ٻيو آءِ هوس. دنيا مان صرف اٺ جڻا هئا. جيڪي ايرانالا جست هئا. سنڌ يونيورسٽي ٺهراءَ پاس ڪيو ته مون کي ڊاڪٽوريت ڏجي پوءِ مصلحت سبب عمل نه ڪيو ويو.

س: ٻاهر دنيا ۾ سنڌ تي مواد ڪٿي آهي؟

ج: سڄي دنيا ۾ آهي. خاص ڪري انگلينڊ ۾ تمام گهڻو مواد آهي.

س: ميرپور بٺوري جي لئبريري ۾ سئو کن اخبارن جا فائيل آهن، اهي ڪيئن محفوظ ڪجن؟

ج: پيسا خرچ ڪيو. هر حالت ۾ ضرور وٺجي. پيسو ڪا شيءِ نه آهي. اهي شيون قومن جو سرمايو آهن. اسان وٽ پيسي جي کوٽ نه آهي. رڳو همت جي ضرورت آهي. هر شيءِ لاءِ پيسو آهي، پر ڪتاب لاءِ نه آهي؟ ان ڪري اهي ذخيرا تباهه ٿي ويندا.

س: توهان جي تحقيق ۾ اردو زبان سنڌ جي پيداوار آهي.

ج: بلڪل صحيح آهي. حقيقت ۾ چيو وڃي ٿو ته اردو مسلمانن جي اچڻ کان پوءِ پيدا ٿي، مقامي ماڻهن ۾ زبندن جا ماڻهو گڏ آيا وينا ته اردو زبان ٺهي. اهو اصول قبول آهي ته پوءِ مسلمان پهرين هتي آيا. ٻيا ان جا پيچرا هتي ملن ٿا. جيئن سرائيڪي زبان، اها اردو جي ابتدائي صورت آهي. گجراتي، اها صرف سنڌ، گجرات ۽ بهار بور ۾ استعمال ٿي. پر ملڪيت ٻاهر جي ڀلم ٻاهر آهي.

س: فوٽو گرافي سان شوق ڪڏهن کان هي؟

ج: ڇهن پيڙهين کان آهي. انهن کي محفوظ تڏهن ڪجي، جڏهن ڪو قومي ادارو هجي هزارين فوٽو آهن، ڪير سنڀالي؟ اهڙا فوٽو سنڌ جي ڪيترن بزرگن وٽ به آهن.

- س: اهي شيون تباه نه ٿينديون، سنڌالاجي کي چو نه ٿا ڏيو؟
- ج: نه، اهي محفوظ آهن. مرڻ کان پوءِ هونئن ئي سنڌالاجي کي ملنديون.
- س: توهان اهڙي وصيت ڪئي آهي؟
- ج: ها، مون حسين شاھ راشديءَ کي چئي ڇڏيو آهي.
- س: هيءَ وصيت سمجھڻ ڪي؟
- ج: ها، اها حسين شاھ کي خبر آهي. ڏاڏا پير شاھ جي نالي ڪارنراتي ٺهرائي اٿئون. هيئر به جيڪي ڪم مان ڪتاب نڪرندا آهن، اهي سنڌالاجي کي موڪليندا آهيون. منهنجي دلچسپي سنڌالاجي سان آهي، ڇو ته اها سنڌ يونيورسٽيءَ سان شامل آهي. نيٺ ته درست ٿيندي، ادارا نيٺ ته ٺهندا.
- س: ڀت شاھ ثقافتي مرڪز لاءِ راءِ.
- ج: گهڻي خبر نه آهي پر چڱو ادارو آهي.
- س: سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن، سنڌي ادبي سنگت!
- ج: سگا کي ڪلارڪي ذهنيٽ جي بجاءِ آزاد ذهن جي ترتيب ڪرڻ گهرجي. هونئن سٺو ادارو آهي. چڱو ڪم ڪري ٿي. البت ڪامورڪي ذهنيٽ کان ٿورو خوف آهي. سنگت تمام سٺو ڪيو آهي. ان کي زور وٺايو.
- س: سنڌ يونيورسٽي ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ، تاريخ تي ڪو ڪم ڪيو آهي. ان کي زور وٺايو؟
- ج: ڪراچي يونيورسٽي ۾ تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي. هڪ پروفيسر رٽوف سنڌ جي ساهوارن، ناگن، بلائن تي سڄي پگهار خرچ ڪري وڌي ۾ وڌو ڪم ڪيو آهي.
- سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن ۽ استادن کي سوچڻ ڪيپي ته گذريل دور ۾ يونيورسٽي بند هئڻ ڪري ڪيترو هنن نقصان سٺو آهي. ان جو ازالو نه ٿو ٿي سگهي. اهو قومي سانحو آهي. ان ڪري

هاڻي سنجيده ٿي پڙهڻ پروڙڻ، تحقيق، تخليق لاءِ ڪم ڪري، ان جو ازالو ڪرڻ گهرجي.

س: کاڌي ۾ پسنديده شيون؟

ج: کاڌي ۾ شورو ۽ ماني وڻندي آهي. پر گوشت ۽ ڪباب به وڻندو آهي.

س: پوشاڪ؟

ج: انگريزي پوشاڪ، جڏهن به انگريزي پوشاڪ ۾ ڏسو ته سمجهو ته تندرست آهيان. جڏهن سلوار قميص پائيندو آهيان ته سستي محسوس ڪندو آهيان. لکن وقت به انگريزي لباس پائيندو آهيان.

سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبو

[هي انٽرويو محترم امير بخش حمايتي ڪراچيءَ جي ماهنامہ "اڊيون" لاءِ ورتو ۽ ان کي آگسٽ - سيپٽمبر 1981ع واري پرچي ۾ ڇاپيو. غالباً پير صاحب مرحوم جو هي ڪنهن رسالي لاءِ ڏنل آخري انٽرويو آهي]

- س: اڄڪلهه جي تعليمي سرشتي مان توهان مطمئن آهيو؟
- ج: نه نه، مطمئن ڇا مان سمجهان ٿو ته زندگي ضايع ڪرڻ آهي.
- س: اسان جو نوجوان نسل چوي ٿو ته اسان کي وڏن جي ورثي کان اهو تعليمي سرشتو مليو آهي، ان ۾ اسان جو ڏوهه نه آهي.
- ج: تعليم جيڪا اسان جي آهي، انهي جي تشڪيل ڪندڙن مان هڪڙو الزام انگريزن تي به آهي ڇا؟ پر انگريزن جي زماني جي پيداوار اسان آهيون. توهان ته انگريزن کان پوءِ ئي پيدا ٿيا. تنهن ڪري تعليم جو موجوده سرشتو ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته انگريزن، پنهنجي مقصدن خاطر تعليم ڏيارڻ شروع ڪئي، پر ان دور جا استاد، تعليمي ماحول، گهرو ماحول ۽ آبهوا، موجوده دور کان گهڻو بهتر هئا، ۽ ماڻهو فقط استاد وٽ نه پر گهر ۾ به تعليم وٺندو آهي. بزار ۾ وٺندو آهي، شهر ۾ وٺندو آهي، ڳوٺ ۾ وٺندو آهي، اٿي وٺي ۾ تعليم آهي، معنيٰ سڄي زندگي حقيقت ۾ تعليم آهي. تنهن ڪري اڳي جنهن زماني ۾ اسان پيدا ٿياسين، مان سمجهان ٿو ته سنڌ جا جيڪي ليڊر هئا، تن ڪو امتحان نه پاس ڪونه ڪيو هو.
- س: سائين تاريخ جي وصف جي اسان کي صحيح خبر ڪانهي، پر تاريخ ۾ بادشاهه، امراءَ ۽ وزيرن جو ذڪر آهي، عوام جو ڪونهي!
- ج: بلڪل صحيح آهي، ان جو سبب اهو آهي ته اڄ تائين هن صديءَ ۾ يا ان کان اڳ جي عوام کي ڪابه اهميت حاصل نه هئي، مغرب جي اثر جو نتيجو آهي، جو عوام، Masses جنهن کي چيو وڃي ٿو،

ان ۾ بیداري آئي آهي، نه ته عوام جي سلسلي ۾ نه تصور ڪندا هئا نه گفتگو ڪندا هئا. حقيقت ۾ عوام ڪا شيءِ ئي نه هو، ان ڪري عوام جو ذڪر ئي نه ڪيو ويو. اهڙين حالتن ۾ جن کي اسان سخت حالتون چئون ٿا، پراڻي هڪڙي ڊارڪ ايجز Dark ages چئون ٿا، ظاهر آهي ته ان زماني ۾ ڪوبه ماڻهو لکي نه پي سگهيو يا چئي نه پي سگهيو يا ان قسم جي ڪا تحريڪ ٿي نه پي سگهي. مثلاً جيڪي به تحريڪون اسان وٽ پيدا ٿيون آهن، ۽ هر دور ۾ ماڻهو آيا آهن، انهن جدوجهدون ڪيون آهن، پر انهن جو ذڪر تاريخ ۾ ڪونهي. اهڙن ماڻهن کي سخت اذيتون ڏني ماريو ويو آهي، جيئن دادوءَ جو بلاول، جنهن لاءِ مشهور آهي ته کيس گهاٽي ۾ پيڙهاريو ويو هو يا دولهه دريا خان وغيره. حقيقت ۾ اهي هئا آزادي جي تحريڪن جا علمبردار، انهي قسم جا ڪيترا ئي ماڻهو رهيا آهن، جن کي تاريخ جاءِ ڪانه ڏني آهي.

س: سنڌ ۾ ماڻهن ڪيتريون ئي تحريڪون هلايون آهن، پر انهن تحريڪن کي غلط رنگ ڏنو ويو آهي، ڪٿي کين ڦورو ته ڪٿي ڌاڙيل ڪوٺيو ويو آهي.

ج: مان توهان کي ٻڌايو ته تاريخ حاڪمن پنهنجي مقصدن ۽ نظرين مطابق لکرائي. ان ۾ هو هنن ماڻهن کي ڪيئن جاءِ ڏيندا يا انهن جي عمل کي صاف ۽ واضح ڪوٺيندا.

س: ڇا، هاڻي ان جي تصحيح يا درستي ٿي آهي؟

ج: توهان کي خبر هئڻ گهرجي ته سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ اڃا ڪابه شيءِ نه ٿي آهي. اهو توهان غلط فهمي ۾ آهيو ته سنڌ جي تاريخ تي ڪو ڪم ٿيو آهي. اسان هن وقت جيڪي Source Books آهن انهن مان ڪجهه ڇپائي سگهيا آهيون. ۽ هاڻي Sources فقط اهي ئي آهن، ۽ انهن تي ڪو ڄاڻ ڪرڻ لاءِ اسان کي گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي. ته هاڻي اسان جي سنڌ جي تاريخ يا پاڪستان جي ٻين صوبن جي تاريخ نه لکي وئي آهي جيئن يورپ

۾ ڪم ٿئي ٿو. مان فقط Source Books کي پنهنجي Notes سان شايع ڪري سگهيو آهيان ۽ انهن سڀني ڳالھين ڏانهن اشارا ڪيا اٿم، جن تي لکڻ گهرجي يا جيڪي ظلم ٿيا آهن، انهن ڏانهن مان فقط اشارا ڏنا آهن، تاريخ کان لکي اٿم.

س: اسان وٽ Source Books (پير صاحب وچ ۾ ڪٽيندي جواب ڏنو).
ج: Source Books توهان وٽ تمام چڱا آهن ۽ اڃا به ڪيترا ئي آهن. جن کي شايع ڪري سگهجي ٿو. انهن Source Books جي ڇپجڻ کان پوءِ، نوجوان لکندڙن جي هڪ جماعت هئڻ گهرجي، جن جا ذهن صاف ۽ واضح هجن، جن کي تاريخ لکڻ جي جديد طريقن جي ڄاڻ هجي ۽ کين يورپ مان تعليم مليل هجي. حقيقت ۾ اسان وٽ سنڌ ۾ ڪجهه ڪونهي، ڪو ڌڻي سائين ڪونهي، ڪو رهنما ڪونهي، ڪو صحيح سياسي ليڊر ڪونه رهيو آهي. جنهن جي دل سڙي ۽ قوم لاءِ ڪم ڪري، اسان کي رهنما گهرجن. هاڻي توهان هندوستان جي قوم کي ڏسو جتي سيد (سر سيد احمد خان) پيدا ٿيو انهيءَ هڪ يونيورسٽي قائم ڪئي ۽ پنهنجي سڄي زندگي ان لاءِ وقف ڪئي. هاڻي توهان ڏسو اهي سڀ عليڳڙهه جا پڙهيل آهن، جيڪي پاڪستان ۾ آيا. سي سڀ اتان جي پيداوار آهن. حالانڪ مولوين چيو ته ديوبند ۾ مدرسو قائم ڪجي ۽ انگريزن سان ڪو تعلق نه رکجي. پر سر سيد ايندڙ وقت جو سوچي انگريزن سان ٺاه ڪيو ۽ يونيورسٽي قائم ڪئي، جيتوڻيڪ ان ۾ سندس تمام گهڻي بدنامي به ٿي. پر هن دور انديشي کان ڪم ورتو ۽ جيڪڏهن سر سيد يونيورسٽي نه ٺاهي ۽ مسلمانن کي تعليم نه ڏياري ها ته جيڪر اڄ هندوستان جا مسلمان Red Indians وانگر هجن ها، جڏهن ته سنڌ ۾ فقط حسن علي آفندي اهڙو ليڊر پيدا ٿيو. جنهن مدرسو (سنڌ مدرسو) قائم ڪيو ۽ سنڌين ۾ ڪجهه تعليم آئي ۽ توهان جيڪي به ڪامورا ڏسو ٿا سي سڀ سنڌ مدرسي جي پيداوار آهن، هندن به جيڪا ترقي ڪئي. سا تعليم جي ڪري، ۽

هنن تعليمي ادارا قائم ڪيا. جتي يونيورسٽيءَ ۾ توهان پڙهو ٿا سا به هنن ئي قائم ڪئي. اسان جا سنڌي نهايت ئي محنتي ۽ ذهين آهن. اڄڪلهه جي دور ۾ به جيڪي جتي آهن، سي پنهنجي ميدان ۾ ماهر آهن. ذهن اسان وٽ بهترين آهن ۽ ٿي سگهي ٿو ته ٻين کان سٺا آهن. پر ان ذهن کي استعمال ڪرڻ يا رستي تي لڳائڻ به ضروري آهي.

س: توهان جي ڳالهين ۽ خيالن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي تاريخ جي باري ۾ اوهان جي دل ۾ درد آهي! ته ڇا اهو نه ٿو ٿي سگهي ته اوهان تاريخ بابت ڪا اڪيڊمي قائم ڪيو. جتي يورپ کان تعليم حاصل ڪري نوجوان اچي تحقيق ڪن ۽ انهن Source Books ۽ واضح اشارن تي ڪم ڪري، تاريخ مرتب ڪن.

ج: اڪيڊميون توهان وٽ موجود آهن. مثلاً سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي وغيره. نئين اڪيڊمي ٺاهڻ ڪا سوکي ڳالهه ڪانهي. س: جيڪڏهن ڪو شاگرد يا اميدوار Line of Action متعين ڪري ٿو ته ان جي گهر وارن پاران Resistance ضرور ڪئي ٿي وڃي. مثال اسان جو ڪو ڇوڪرو فوج ۾ ٿو وڃي ته گهر وارا وڃڻ نه ٿا ڏين، يا ٻاهر وڃڻ چاهي ٿو ته گهر جا ڀاتي روج ۽ راڙو شروع ٿا ڪن. ته ان صورت ۾ نوجوان ڇا ڪري؟

ج: مان توهان کي عرض ڪيو ته ان سلسلي ۾ گهر جو ماحول بيحد ضروري آهي. پر گهر جو ماحول به جيڪڏهن ٺيڪ ڪونهي ته جن نوجوانن تي اثر پوي ٿو. اهو ماحول ٺيڪ ڪرڻ به انهن نوجوانن جو ڪم آهي.

س: بنا ڪنهن سرپرستيءَ جي يا بنا ڪنهن ڳالهه جي دماغ ۾ ويهڻ کان سواءِ ماڻهو ڪوبه ڪم نه ٿو ڪري سگهي. جيترو ڪنهن کي اهو ٻڌايو نه وڃي ته تون غلط ڪم ٿو ڪرين، ان وقت تائين هو پنهنجو پاڻ کي درست سمجهندو ۽ غلطيءَ جي نشاندهي ڪرڻ وڌن جو فرض آهي نه ڪي اسان جو؟

ج: مان سمجهان ٿو ته اڄ جو نوجوان وڌيڪ ذهين آهي ۽ هو پنهنجو نفعو يا نقصان ٻين جي پيٽ ۾ وڌيڪ بهتر سمجهي سگهي ٿو.

س: سنڌي شاگرد ٻين شاگردن جي پيٽ ۾ ايترو آزاد ڪونهي، ٻين دوستن کي فقط پڙهائي ڪرڻي پوي ٿي. کين گهر جو ماحول به اهڙو ملي ٿو ۽ کين ٻيون سهولتون به حاصل آهن، پر سنڌي شاگرد کي هڪ ته پنهنجي طور تي پڙهائي ڪرڻي پوي ٿي، ٻيو ته کيس پنهنجي پڙهائي سان گڏ پنهنجي حقن لاءِ به وڙهڻو پوي ٿو. ڇاڪاڻ ته ٻين شاگردن لاءِ سندن اڳواڻ ۽ سندن تنظيمون ڪم ڪن ٿيون، پر سنڌي شاگرد پنهنجي قومي حقن لاءِ پاڻ وڙهندو رهي ٿو کيس سندن اڳواڻن بجاءِ هتي ڏيڻ جي نقصان پهچايو آهي.

ج: ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ۽ توهان کي اهي ڏکيائون آهن، توهان کي تعجب ٿيندو ته اسان بنا پڙهڻي ۽ بنا امتحان ڏني، انهيءَ حد تائين لکڻ پڙهڻ ڪيئن سکيو. ان لاءِ مان عرض ڪيان ٿو ته اسان کي حالتون سازگار مليون، ان دور جا بزرگ حالتن کي سمجهي پنهنجي اولاد يا نوجوانن سان هلندا هئا، جنهن ماحول ۽ معاشي ۾ اسان پيدا ٿياسون، ان جون ضرورتون بلڪل مختلف هيون، ان زماني ۾ مثلاً اسان کي ڪا به نوڪري جي ضرورت ڪانه هئي، آمدني جي ضرورت ڪانه هئي ۽ جيڪي معاشي مسئلا اڄڪلهه آهن، سي ان دور ۾ ڪونه هئا، اڳي گوشت چٽين آني سير ملندو هو ۽ هاڻي چويهين روپي به نه ٿو ملي. اڳي اسان سير گوشت لاءِ چار آنا ۽ هاڻي توهان کي چويهه روپيه ڪرڻا پون ٿا، پر هاڻي انهن مشڪلاتن کي آڏو ڏسي ڇڏي نه ڏبو، سو اڄ يونيورسٽيءَ سطح تي به نوجوانن جي ذهني معيار کي رهنمائي ڏيڻ گهرجي. پيٽ ڪراچي يونيورسٽي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪانهي، پيٽ ذهن جي معيار جي آهي. سنڌي نوجوانن جو ذهني معيار اهڙو ناهي، ڪراچي يونيورسٽي جي شاگرد کي اهو فڪر ٿي ڪونهي ته کيس نوڪري نه ملندي يا ڪوتاهه سسٽم ڪري پڙهيو ويندو، کيس ڪو به مسئلو

ڪونهي. سندن استاد، وائيس چانسلر ۽ ٻيو اسٽاف به ڀرپور مدد ڪري ٿو. ان ڪري سندن يونين جي چونڊن دوران نعرن کي سطحي چئي سگهون ٿا، جيڪي ووت وٺڻ لاءِ ڪن ٿا. منهنجي شڪايت اها آهي ته نوجوان نعرن ۾ ايترو غرق ٿي وڃي ٿو جو تعليم کان منهن موڙي ڇڏي ٿو.

س: وڃ ۾ واقعي هڪڙو عرصو اهڙو آيو هو، جو سنڌي نوجوان پنهنجي راه تان ڀٽڪي ويو هو. پر هن هاڻ موت کاڌي آهي، پڙهائي ۾ به اڳتي وڌيو آهي. توهان ان لاءِ ڇا چوند؟

ج: بهرحال، هاڻي توهان کي توجه ڏيڻ گهرجي، پنهنجو پاڻ کي ٺاهڻ تي. جيڪڏهن توهان ٺهو ٿا ته سنڌ ٺهي پوندي. هر ماڻهو اهو سمجهي ته ڪل جو جز آهي، جڏهن ڪو ڪا شيءِ يا Contribution ڪري ٿو ته اها ملڪ لاءِ فائدي واري آهي. تنهنڪري هر ماڻهو کي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ڪم ڪرڻ گهرجي. توهان کي مان ٻڌايان ته مان ايڏو پشيمان ٿيندو آهيان ته اسان جي نوجواني ائين گذري وئي، سستي ۽ بيڪاري ۾ جيڪو وقت گذري ويو اهو ائين هٿ نه ٿو اچي ۽ افسوس ٿئي ٿو ته ڪجهه نه ڪيوسين. توهان جو هيءَ وقت نهايت ئي غنيمت ۽ قيمتي آهي. هي دور نهايت ئي خراب آهي، تنهن ڪري توهان کي هڪ اونداهي مستقبل ۾ مقابلو ڪري پنهنجي راه پيدا ڪرڻي آهي. پنهنجي لاءِ رستو ۽ آسانيون پيدا ڪرڻيون آهن. توهان ڏسو ٿا ته سرپرست به توهان جي مدد نه ٿا ڪن، حالتون به سازگار ڪونهن، وسيلا به توهان جا محدود آهن، تنهنڪري توهان کي پنهنجو رستو پيدا ڪرڻو آهي، توهان کي فيصلو ڪرڻو آهي ۽ پنهنجي وات ڳولي لهڻي آهي، دل هاري وهڻو ناهي.

س: توهان مهرباني ڪري اسان کي ڪجهه نقطا اهڙا ٻڌايو جن کي هن اونداهي دور ۾ لائين آف ايڪشن وٺي اسان اڳتي وڌون.

ج: اها ڪا اهڙي ڳالهه ڪونهي، جنهن تي هينئر ڪجهه چئجي. پر مان اهو چوندس ته توهان کي پنهنجو پاڻ کي مضبوط ڪرڻ ۽ ٺاهڻ ڏي

ڌيان ڏيڻ گهرجي. ٻيو ته وسيع مطالعو ڪرڻ گهرجي. مختلف زبانون سکو ۽ وقت ضايع نه ڪيو ۽ تعليم جا جيڪي ڏهر پندرهن سال آهن، انهن تي توهان جي باقي زندگي جو دارومدار آهي. روز رات جو پنهنجي سڄي ڏينهن جي ڪارڪردگي جو جائزو وٺو ته اڄ ڪهڙو ڪم اسان ڪيو جيڪو ملڪ ۽ پنهنجي ذات لاءِ ضروري آهي. وقت جي قدر ڪرڻ جي بيحد ضرورت آهي، خاص طور تي سنڌين جو هڪ هڪ منت نهايت قيمتي آهي. اسان کي ايڏي فراغت ناهي ته اڄ ڪم نه ڪيو ته پرواهه نه آهي يا اسان جا ٻيا چار وينا آهن، جيڪي اسان کي ڪمائي آڻي ڏيندا، يا پنج پت پڙهيل آهن، هڪ نه پڙهيو ته پرواهه نه آهي. پر اسان جو هڪ هڪ منت اهم آهي، توهان جا ذهن صاف، اوچا ۽ سٺا آهن ۽ مطالعو توهان کي وڌيڪ قابل بنائي سگهي ٿو. ذهانت ايندي ۽ فائدو ٿيندو. جن حالتن ۾ اوهان آهيو انهن حالتن ۾ اوهان کي فيصلو ڪرڻو آهي ته اوهان کي ڇا ٿيڻو آهي؟ جن حالتن ۾ توهان آهيو انهن ۾ توهان جو اولاد ايندو. هاڻي انهن جو مستقبل به اوهان کي ٺاهڻو آهي، ڇاڪاڻ ته اسان جو وقت ختم ٿي ويو آهي، جنهن مشڪلات ۾ توهان آهيو هاڻي اڳيون وقت ان کان به وڌيڪ ڏکيو ايندو ۽ کين وڌيڪ مشڪلاتون درپيش اينديون، تنهن ڪري انهن سڀني ڳالهين کي ذهن ۾ رکندي توهان کي هلڻو آهي.

س: توهان فرمايو ته ڪو اهڙو ادارو هجي، جيڪو سنڌين جي رهنمائي ڪري، پراسين ٿا سمجهون ته اهڙي ڪنهن اداري کي مشڪل سان هلڻ ڏنو وڃي!

ج: ڪنهن به اداري ٺاهڻ جي گهرج ڪانهي، پر جيڪڏهن ادارو فلاح ۽ بهبود لاءِ آهي، ۽ ان کي سياسي نعري بازي ۾ آندو نه وڃي ته ڪو سبب ناهي، جو ان اداري کي هلڻ نه ڏنو وڃي، پر اهو هلائيندو ڪير، ان لاءِ رويو ڪٿان ايندا، ادارو هلائڻ ڪا معمولي ڳالهه ته نه آهي. مان توهان کي عرض ڪيو ته اوهان جتي به پنج سنڌي آهيو اهو

هڪ ادارو آهي. غير رسمي طرح هت وينا آهيو اهو هڪ ادارو آهي. هاڻي هر ماڻهو ادارو آهي، ٻه ماڻهو ادارا آهن، تنهنڪري جتي به ٻه ٽي ڄڻا گڏجي وهن، اهي فضول گفتگو بدران ڪم جون ۽ عملي ڳالهيون ڪن.

س: شاهه لطيف جي باري ۾ چيو وڃي ٿو ته هو دنيا جو عظيم شاعر آهي. ان ۾ ڪيتري قدر حقيقت ۽ ڪيتري قدر جذباتيت موجود آهي؟

ج: جيتري قدر سنڌي ٻولي جو تعلق آهي ته شاهه کان بهتر شاعر اسان وٽ پيدا نه ٿيو آهي ۽ جيڪي سندس خيال يا فلسفو سندس شعر ۾ بيان ڪيل آهي، سو عالمي آهي ۽ انسان ذات لاءِ آهي. باقي رهيو ته اهو وڌيڪ آهي يا گهٽ اهو مقابلو نه ٿيندو آهي. باقي ڏٺو ويندو آهي ته جنهن ماحول ۽ حالتن ۾ شاهه رهيو انهن کي هن ڪيئن نپايو ته شاهه واقعي وڏو شاعر آهي. پر سڄو ڌيان شاهه تي ڏيڻ، اهي شيون بي وقتيون آهن.

س: محبت يا عشق انسان جي شخصيت جي تعبير ڪن ٿا، ان باري ۾ اوهان جو ڇا خيال آهي؟

ج: عشق لاءِ ضروري ناهي ته عورت سان هئڻ گهرجي، يا جنسي هئڻ گهرجي، پر عشق جو مفهوم آهي، ڪنهن به شيءِ يا عمل سان لڳاءُ، مطلب عشق جو اهو آهي ته ماڻهو ڪنهن نه ڪنهن شيءِ سان دل وندرائيندو آهي، ڪو پڙهڻ سان ڪو گل سان، يا پاڻ کي تعمير ڪرڻ سان.

س: ائين نه ٿا چئي سگهون ته انسان سان عشق يا جنسي عشق هڪ وڏي مقام لاءِ بنياد آهي؟

ج: نه مان ائين نه ٿو سمجهان.

س: معنيٰ ليليٰ مجنون يا سسئي پنهنجو ڄا داستان عشق نه ٿيا.

ج: عشق نه ٿيا، پر انهن دنيا لاءِ ڇا ڪيو، مثلاً مجنون زندگي تباهه ڪئي ليليٰ پٺيان يا رانجهي هير لاءِ، پر هنن انسان ذات لاءِ ڇا ڪيو ۽ مان چوان ٿو ته عشق اهو هجي جنهن سان ڪنهن کي فائدو رسي.

س: موجوده دور ۾ توهان ڪهڙي ٻاهرين ليکڪ کان متاثر آهيو جنهن پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪئي آهي؟

ج: موجوده دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جا جيڪي اسان جا هندو ڀارت ۾ آهن، تن وڌيڪ ڪم ڪيو آهي. سچل جو رسالو شاهه جي رسالي جا ٻه ايڊيشن، قاضي قاضن جو ڪلام يا اهڙو ٻيو ڪلاسيڪل ڪم جيڪو سنڌ ۾ به نه ٿيو آهي، سو هو ويچارا ڪري رهيا آهن. غير سنڌين ۾ ڊاڪٽر اينمري شامل آهي، جنهن جرمن، ترڪي، انگريزي ۽ ٻين ٻولين ۾ تمام گهڻو شاهه تي لکيو آهي ۽ افسانن (سنڌي) جي هڪ مجموعي کي جرمنيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

س: چيو وڃي ٿو ته هندوستان ۾ سنڌي ٻولي 25 سالن ۽ سنڌ ۾ 100 سالن ۾ ختم ٿي ويندي، ان جي باري ۾ اوهان جو چا خيال آهي؟

ج: اهو ائين چوڻ غلط آهي، ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل خطري ۾ آهي ۽ جيڪو نئون نسل آهي، تنهن جا ڇا لاڙا آهن. في الحال جيڪي هينئر هندوستان ۾ سنڌي ادب لاءِ ڪم ڪري رهيا آهن، تن جون عمريون به پنجاهه سالن جي لڳ ڀڳ آهن ۽ 15 يا 20 سالن ۾ اهي ختم ٿي ويندا. ساڳي ريت سنڌ ۾ به هن وقت جيڪو خراب وقت سنڌي ٻولي تي آيو آهي، اهڙو برو وقت ان کان اڳ ڪڏهن نه آيو آهي، حالانڪ عربي، فارسي ۽ انگريزي سنڌ جون سرڪاري زبانون رهيون آهن ۽ ان دور ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب ترقي ڪئي آهي. هن وقت جيڪي حالتون آهن، سي ان خيال کان وڌيڪ خطرناڪ آهن، جو جنهن دور ۾ عربي يا فارسي سنڌ جون سرڪاري زبانون هيون، ان وقت نه ريڊيو هو، نه اخبار هئي نه ٽيليويزن هئي، ذريعو فقط لکڻ پڙهڻ جو هو ۽ ان جو اثر فقط هڪ محدود طبقي تي ٿي پي سگهيو سڄي عوام تي نه. اڄ بي بي سي جي نشریات توهان کي ڏينهن ۾ ٽي ڀيرا ٻڌائجن ٿيون ۽ هڪڙو ڳوٺاڻو ٻيڪار به ان کي اردو ۾ ٻڌي ٿو. هتي ريڊيو ٿي وي، اخبارون مطلب ته سڀ اردو ۾ آهن، ۽ ماڻهو مجبور ٿي اهو پڙهن ٿا، ۽ ڏسن ٿا

۽ اوهان جي گهرن ۾ به هروڀرو اردو ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ اوهان جا ڪامورا پنهنجي گهرن ۾ اردو ڳالهائين ٿا، پنهنجي ٻارن کي اردو پڙهائين ٿا، اهو ذهن ۾ رکندي ته شايد ان سان سندن معيشت جا مسئلا حل ٿي ويندا يا فيشن طور تي به ڳالهائين ٿا، اهي سڀ اهڃاڻ ٻوليءَ لاءِ نقصان ڪار آهن. هندوستان ۾ جيڪڏهن سنڌي ٻولي کي خطرو آهي ته اهو ٿيڻو آهي، پر هتي سنڌ ۾ به جيڪڏهن اهي حالتون آهن ته سنڌي جو برقرار رهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ان کان علاوه توهان جي سنڌي اخبارن جي بولي به بگڙجندي وڃي ٿي، ڇاڪاڻ ته اسان جا اخبار نويس اردو اخبارن يا ريڊئي تان خبرون وٺن ٿا، ۽ اردو جا لفظ ۽ فقر سنڌي اخبارن ۾ خبر لکندي وقت استعمال ڪن ٿا، ۽ ريڊيو تان جيڪا سنڌي نشر ٿئي ٿي، سا به ذري گهٽ اردو آهي. هاڻي اها توهان جي ذميداري آهي ته ريڊئي ۽ ٽيلويزن تي ڪم ڪندڙ عملي جي سستي ۽ ڪم علمي خلاف آواز اٿاريو توهان هلال پاڪستان يا عبرت پڙهو ته ڏسندا ته ان ۾ اردو جا تمام گهڻا لفظ استعمال ٿيل نظر ايندا. توهان جو نوجوان افسانه نگار افسانن جي ڪردارن جا جيڪي نالا لکي ٿو، سي سڀ ڌاريا آهن، توهان انهن تي زور رکو ۽ کين شرم ڏيارو ته هو ائين ڪرڻ کان پاسو ڪن. اهو انهن جو ذاتي فعل آهي. انهن تي ڪا زبردستي زوري ڪانهي ته هو ائين ڪن ۽ اديب اها شيءِ شعوري طرح ڪونه ٿو ڪري، بلڪ اها غير شعوري ٿئي ٿي. توهان کي حقيقت ۾ تمام گهڻو ڪم ڪرڻو آهي. ريڊيو ٿي وي ۽ اخبارن جي سڌاري لاءِ توجهه، پنهنجي تعليم، ملڪي ۽ قومي مسئلا، انهن سڀني ڳالهين ڏانهن توهان کي ڌيان ڏيڻ گهرجي.

س: تاريخ جي حوالي سان مهرباني ڪري اهو ٻڌايو ته جڏهن به ڌارين سنڌ تي ڪا به ڪم ڪئي ته هو محڪوم ٿي ويا، ڪڏهن ائين ڪونه ٿيو ته هنن اڳرائي ڪندڙ کي ڀڄائي ڪڍيو هجي. عرب آيا، مغل آيا يا انگريز آيا، تن حڪومت ڪئي، پر عوام پاران ڪڏهن به Resistance نه ٿيو.

ج: عوام پاران هميشه Resistance ٿيو آهي. جڏهن فيروز تغلق حملو ڪيو ته عوام ۽ حڪومت کيس پڇاڻي ڪڍيو ۽ هو دهلي ويو ٻيو لشڪر وٺڻ. جڏهن هن موٽ ڪاڏي ته کيس ڪڇ جي رڻ جي رستي جي خبر ڪانه ٿي، واٽ تي کيس هڪڙو واٽهڙو مليو جنهن کان رستي جي پڇا ڪيائون، جنهن کيس اهڙو رستو ٻڌايو جو رڻ ۾ سڄو لشڪر تباھ ٿي ويو. فيروز تغلق جڏهن ڪانگس پڇيو ته تو اهو ائين چو ڪيو ته هن ورائيو ته ”مان هونئن ته دشمن جو لشڪر تباھ نه ڪري پي سگهيس، پر منهنجو قومي فرض آهي ته توهان جي لشڪر کي تباھ ڪريان، هاڻي توهان ڀلي مون کي ماري ڇڏيو.“ اهو تاريخ جو فقط هڪڙو حوالو آهي. هاڻي اهو ذهن هڪ ماڻهو جو ڪونه هو بلڪ سڄي قوم جو هو جنهن جي هن نمائندگي ڪئي. ان کان علاوه جڏهن مغل افغانستان کان آيا، تڏهن هنن کي سبي وٽ سنڌين شڪست ڏني. دولهه درياخان جي قبر تي جيڪڏهن توهان ڏسندا ته ان تي لکيل آهي ”قنڌار ۽ هرات جي مغلن کي شڪست ڏيندڙ“. تاريخ لکي ٿي ته ان جنگ ۾ قنڌار ۽ هرات جي هر گهر ۾ ماتم هو پر جڏهن مغلن ٻيهر حملو ڪيو آهي، تڏهن دولهه درياخان شهيد ٿيو آهي. دولهه درياخان جي پٽن، مخدوم بلال، سيد حيدر سنائي ۽ ٻين گهڻن ئي Resist ڪيو آهي. مطلب ته ان وقت جي حالتن ۽ وسيلن مطابق Resist ڪيو اٿن، ڪاميابي ۽ ناڪامي اها ٻي شيءِ آهي. باقي ٻاهرين خلاف نفرت هميشه رهي آهي، ڪڏهن خاموش طرح ته ڪڏهن ٻيءَ طرح. هر فاتح جيڪو ٻاهران آيو آهي، سو آخر موٽي ويو آهي. ڪو 100 سال کان پوءِ ته ڪو 50 سال کان پوءِ. تنهن کان پوءِ به جڏهن اسين پاڻ ۾ وڙهيا آهيون، تڏهن ٻئي ڪنهن ڌارئي کي همت يا جرئت ٿي آهي ته هو ڪاه ڪري. افغانستان جي مغلن به اسان جي ناانگاني جو ٺاڻڊو ورتو آهي. توڙي هي نئين سياست جو قصو آهي. تنهن ۾ به اسان پاڻ ۾ وڙهي هروڀرو پاڻ تي مصيبتون آنديون، ۽ قوم هميشه گهرو

فساد سبب تباھ ٿيندي آهي يا ٻاهرين کي تڏهن ئي جرئت ٿيندي آهي، جڏهن گهر ۾ نا اتفاقي هوندي آهي.

س: سنڌ جي اصلوڪي قوم ڪهڙي آهي؟

ج: گهڻن مڪاني ماڻهن نيشن طور ڌارين جا نالا يا ذاتيون رکيون. مثلاً بخاري يا فاروقي وغيره. ڪي ٿورا وڃي رهيا، جن اها ضرورت محسوس نه ڪئي يا کين پنهنجي قوم يا ملڪ سان محبت آهي. اهي سڀ سنڌي آهن، ۽ سيد بابت اوهان کي ٻڌايان ته سيد سڀ سيد ڪونهن، پر لڏپلاڻ هميشه ٿيندي رهي آهي.

س: سنڌي نوجوانن مان ڪي پاڻ کي راجا ڏاهر جو اولاد ۽ ڪي محمد بن قاسم جو اولاد سڏين ٿا. ان سلسلي ۾ توهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

ج: اهي ٻئي ڳالهيون بوگس آهن، فضول آهن. محمد بن قاسم سان نسبت ڏيڻ بي وقوفي آهي ۽ راجا ڏاهر جو اولاد ڪوئائڻ به ڪا دانشمندي ڪانهي، ان جي ڪا گهرج ڪانهي.

س: توهان جي لائبريري ۾ اٽڪل ڪيترا ڪتاب هوندا؟

ج: منهنجا 23 هزار ڪتابن جا جلد، جيڪي مان اسلام آباد يونيورسٽيءَ کي وڪرو ڪري ڏنا، جن جي سار سنڀال ڏکيو ڪم هو. انهن کي محفوظ رکڻ لاءِ سنڌ ۽ ڪراچي يونيورسٽي کي ڏيڻ جي ڪوشش ڪيم انهن نه ورتا. اسلام آباد جي يونيورسٽي، ٺٽين پي ڳلي، هنن منهنجو سڄو ڪتب خانو خريد ڪيو پر جن ڪتابن جي مون کي گهرج آهي، سي اڄ به منهنجي ڪتبخاني ۾ موجود آهن.

س: اوهان اڄڪلهه ڇا تي تحقيق ڪري رهيا آهيو؟

ج: مان ٻن سالن کان بيماريءَ سبب ڪو ڪم نه ڪيو آهي. ميرمعصوم بکري منهنجو پويون ڪتاب آهي، هينئر به منهنجي ذهن ۾ تي چار شيون آهن، جن تي ٿورو ٿورو ڪم ڪري رهيو آهيان. ان کي مڪمل ڪري سگهان يا نه، چئي نه ٿو سگهان ۽ نه

وري منهنجي گهر ۾ ڪو اهڙو فرد به آهي، جنهن کي ان سان دلچسپي هجي، اهو ئي سبب آهي، جو مون پنهنجا ڪتاب وڪڻي ڇڏيا.

س: سنڌي ادب بابت اوهان جي چا راءِ آهي؟

ج: منهنجي آڏو دنيا جا سڀ ادب ته ڪونهن، پر جيتري قدر پڙهون ٿا ته مان سمجهان ٿو ته سنڌ جو اديب جيڪڏهن ڏهه ويهه سال ساڳئي روش تي رهيو ته عجيب ذخيره پيدا ٿي پوندو ۽ اسان وٽ هاڻي جيڪي انساني جي صورت ۾، نظم جي صورت ۾ شيون آهن، سي تمام قيمتي آهن.

س: سنڌي نوجوان، پراڻي سنڌي موسيقي بدران پاپ ميوزڪ ڏانهن وڌيڪ راغب آهي، توهان جي ان باري ۾ چا راءِ آهي؟

ج: بنيادي طرح سان هر قوم، هر ذهن کي پنهنجون روايتون ۽ پنهنجون گهرجون هونديون آهن. پاپ ميوزڪ مان نه ٻڌو آهي. پر پاپ ميوزڪ جنهن ملڪ ۾ ايجاد ٿيو آهي، سو ان ملڪ جي ذهني انتشار جي هڪ نشاني آهي. پاپ ميوزڪ ڪلاسيڪل ميوزڪ کانهي. ائين جيئن تجريدي آرٽ پيدا ڪيو ويو، جيڪو پڻ ذهني انتشار جو نمونو آهي. ساڳي ريت ميوزڪ ۾ اهي جيڪي تجربا ڪيا ويا آهن، سي باقي رهندڙ يا دائمي ڪونهن. پاپ ميوزڪ جڙ ٿورو رڙو ايندو پر ڪو بامقصد ڪونهي ۽ هر غير فطري شيءِ هاجيڪار ثابت ٿيندي آهي ۽ صدين کان جيڪا ثقافت يا شيءِ هلندي ٿي اچي سو ته پنهنجو ورثو آهي، ان کي ڇڏڻ ته نيڪ نه آهي.

س: اوهان جي هن وقت وڏي ۾ وڏي خواهش ڪهڙي آهي؟

ج: ايمانداريءَ سان جي پڇو ته وڏي ۾ وڏي خواهش اها آهي ته سنڌ جي نوجوان کي فرحت ۾، ۽ مطمئن ڏسڻ چاهيان ٿو.

س: سنڌ اندر جيڪي ادارا هن وقت ڪم ڪري رهيا آهن، مثلاً سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي وغيره، انهن مان اوهان ڪنهن کان متاثر آهيو؟

ج: مان متاثر ڪنهن مان نه آهيان. متاثر ماڻهو ٿيندو آهي ڪم کان. ڪم ڪنهن جو اچي ٿي ڪونه ٿو متاثر ڪيئن ٿبو.

س: سائين آخر ۾ سنڌ جي نوجوانن لاءِ ڪو پيغام؟

ج: سنڌ جي نوجوانن لاءِ توهان مون کان وڌيڪ سمجهو ٿا، اوهان سان جيڪا گفتگو ٿي آهي، تنهن مان پروڙ پوي ٿي ته اوهان کي پنهنجي نفعي ۽ نقصان جي خبر آهي، حالتن مطابق اوهان کي فيصلي ڪرڻ جي خبر آهي، ته ڇا ڪرڻ گهرجي ۽ ڪيئن ڪرڻ گهرجي، پر بنيادي طرح وقت جي پائيندي، مطالعي ۽ مقصد سان، پنهنجي زمين سان محبت، پاڻ کي ٺاهڻ ڏانهن ڌيان ڏيڻ ۽ پاڻ کي اڪيلو سمجهڻ بنا هڪ وڏي شيءِ جو جزو سمجهڻ ۽ اهو خيال ڪرڻ ته توهان جي عمل جو نتيجو توهان تائين محدود نه رهندو بلڪ ان جو سڄي سماج تي اثر پوندو، تنهن ڪري توهان کي ڪيئن هلڻ گهرجي، توهان تي ملڪ، زمين، قوم، قبيلي جا ڪهڙا فرض آهن، ان مطابق هلڻ گهرجي. نوجوان لاءِ بيحد ضروري آهي ته پڙهي ۽ مختلف زبانون سکي، اڄڪلهه عالمي برادري ايڏي وڏي وٺي آهي، جو هڪ زبان سان ڪم ڪونه ٿو هلي، تنهن ڪري عالمي زبانن ڏانهن ڌيان ڏيڻ ضروري آهي. انگريزي، فرينچ، جرمن، عربي ۽ فارسي ضرور سکڻ گهرجي. فارسي زبان لاءِ ان ڪري وڌيڪ زور ڏيندس ته فارسيءَ ۾ ذهني مواد يا سنڌ بابت اوهان کي گهڻو مواد فارسيءَ ۾ ملندو. جيڪڏهن اوهان کي فارسي نه ايندي ته ذهني طرح سان اوهان جنهن عشق جي تلاش ۾ آهيو ان لاءِ توهان کي مواد نه ملندو. اهو سڀ فارسيءَ ۾ آهي. انساني خيال جي نزاکت اوهان کي فارسي ۾ ملندي، اوهان کي شوق جي لحاظ کان به ڪا زبان سکڻ گهرجي. اها نهايت ضروري آهي ۽ ڪتاب پڙهو.



پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڀرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَنن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇپن ٿا،
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇپن ٿا،

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڌ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته

”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه

وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي چو، چالا ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پَن The Reading Generation

سند سلامت

www.sindhsalamat.com

سند سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سند سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سند سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سند سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سند سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سند سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>